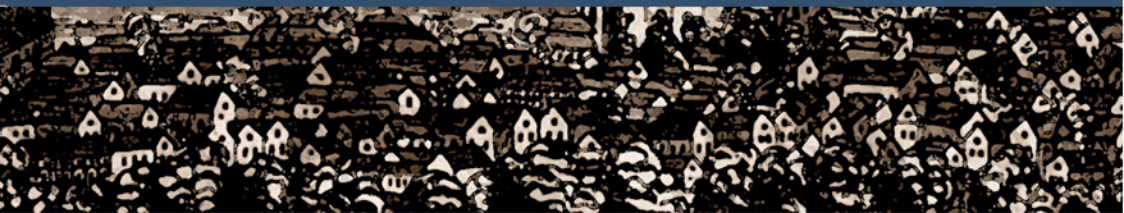

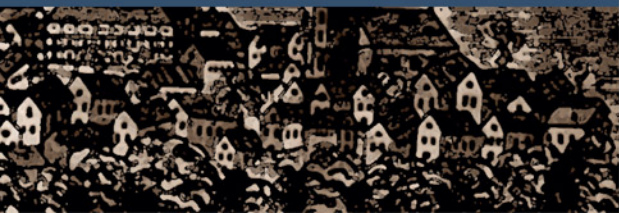

Lakner Lajos

Az Árkádia-pör fogságában

A debreceni Csokonai-kultusz

Borbély Szilárd emlékének

Lakner Lajos

Az Árkádia-pör fogságában
A debreceni Csokonai-kultusz

Lakner Lajos

Az Árkadia-pör fogságában. A debreceni Csokonai-kultusz

© Lakner Lajos

© Déri Múzeum

Borítóterv, nyomdai előkészítés: Kónya Ábel

Felelős kiadó: dr. Angi János múzeumigazgató

Nyomdai munkálatok: Alföldi Nyomda Zrt.

Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

ISBN 978-963-7218-98-9

Debrecen, 2014

Nemzeti Kulturális Alap

A könyv kiadását az NKA támogatta.

A Déri Múzeum fenntartója

Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata.

www.derimuzeum.hu

I. Közelítés Csokonai debreceni kultuszához	7
Az Árkádia-pör mint Csokonai debreceni kultuszának kulcsa	
Az irodalmi kultusz kutatás mint szemléleti és módszertani alap	12
II. A Csokonai-kultusz születése: az Árkádia-pör	31
Kultusz és művészet	35
Nyilvánosság és helyi világ	61
Művészet és világ	77
Csokonai közösségei	90
III. A nemzeti panteon hőse: Ferenczy István Csokonai-büszkje	107
Halhatatlanság és népszerűség (I.)	111
Ferenczy István és a megkoszorúzott költő	130
A Csokonai-büszk debreceni fogadtatása	136
A Csokonai-büszk és Kazinczy	143
IV. Kegyelet és önismeret: a Csokonai-síremlék	152
Csokonai emlékezete mint egyesítő erő	153
Csokonai emlékezete mint törésvonal	164
Iskolai és világi tudás	166
Közösség és egyéniség	173
A nemzeti irodalom és a szépirodalom helye a művelődésben	175
Irodalom és szabadság	184
Tekintélyelv és nyilvánosság	187
A debreceniség alkonya	190

191	V. A népszerű, nemzeti költő: Izsó Miklós Csokonai-szobra Halhatatlanság és népszerűség (II.)
204	Emlékkert és modernizáció
214	Debrecen népszerű, nemzeti költője
223	Csokonai-szobor és a költő alakváltozatai
225	Az Árkádia-pör emlékműve
228	VI. Az intézményesített Csokonai-kultusz: A debreceni Csokonai kör
230	Kulturális modernizáció vágya és a középosztály társadalmi helyzete
236	A Csokonai kör és a megálmodott Debrecen
243	A Csokonai kör az egységes társadalom megteremtéséért
257	A kör Csokonai-kultusza és Debrecen
267	Az 1905-ös Csokonai-ünnep és Debrecen megdicsőülése
277	A képviseleti beszédmód kritikája
283	VII. Az Árkádia-pör fogságában
298	VIII. Summary Entangled in the Arcadia debate. Csokonai's cult in Debrecen
302	IX. Felhasznált irodalom és a rövidítések

I. Közelítés Csokonai debreceni kultuszához

Az Árkádia-pör mint Csokonai debreceni kultuszának kulcsa

1805. január 29-én Csokonai Vitéz Mihályt eltemették a Hatvan utcai temetőben. Diószegi Sámuel parentálta el, aki a Prédikátor könyvéből vette prédikációja alapját jelentő igét.¹ Arról a hitéről tett tanúságot, hogy bár Csokonai meghalt, de emléke mint tudósé örökké fennmarad: „Tudomány és bölcsesség nincsen a koporsóba, ahová menendő vagy”.² Talán ekkor még a végtisztességen résztvevők egyike sem gondolta, hogy a halál a költő (és nem a tudós) előtt valóban megnyitotta a halhatatlanságba vezető utat. Ahogyan ekkor még azt sem tudhatták, hogy hamarosan vita robban ki a sírja fölé állítandó sírelék körül, ami majd egy évszázadra meghatározza a Debrecenről való közgondolkodást.

1 „Valamit hatalmadban van cselekedni erőd szerint, azt cselekedjed; mert semmi cselekedet, okoskodás, tudomány és bölcsesség nincs a Seolban, a hová menendő vagy.” Károli 1987, 655.

2 Gaál 1960, 443.

Kazinczy Ferencnek megtetszett Cserey Farkas javaslata, hogy Csokonai „emlékezete állandósítására lakta heljén állítanánk egy Monumentumot”.³ Cserey emlékműre gondolt, melyet a költő lakása helyén⁴ szeretett volna fölállítani. Javaslataból azonban hamarosan sírkő lett. Kazinczy 1806 júliusában a Hazai Tudósításokban közzé tett felhívása már Csokonai síremlékére való adakozásra buzdított. Nem egy megvitatandó javaslattal, hanem végleges tervvel állt elő: „A kő, (úgy végeztük-el azt egymás között) nem a’ medencés piederstálok igen is közönségesé vált formájára lészen állítva, hanem a’ Régiek szép egyszerűségében (simplicitas, Einfachheit). A’ márványba metszett Írást e’ kevés, de sokat jelentő szók teszik:

Csokonai Vitéz Mihálynak
hamvai
született 1773. Novemb. 17-d,
megholt 1805. Januar 28-d.
Árkádiában. Éltém. Én. Is’

A’ monumentum’ felső részében pedig a’ Lepe – (rút és közönségesebb neve: Pillangó) – fog lepdesni. A’ márványt Zsibó adja hozzá, ’s Csereinek ajándéka lészen.”⁵

Kazinczy felhívásának e részletéből kiderül, hogy tervükről senkit sem akart megkérdezni, még a költő anyját és debreceni barátait sem, noha tudhatta, hogy lesznek, akik neheztelni fognak rájuk. Egy korábbi, Csereynek írt levelében ugyanis sértődékeny természetű költőket és írókat emlegetett, vagyis föltételezte, hogy a Debrecenben élő írástudók kicsinyessége és féltékenysége akadályozhatja tervük megvalósítását. Azonban ennek ellenére is ragaszkodott hozzá, hogy *egyedül ő és Cserey* legyenek a sírkő állítói. Épp ezért eredetileg titokban szeretne volna elkészíttetni és fölállíttatni a síremléket: „Dobra verés nélkül, *nélkül* szedjük össze mintegy száz ftot e’ célra ’s ne szöjljunk senkinek mind addig, míg a’ Cippus felálland a’ sír felett.”⁶ Különös, hogy, bár jól ismerte a Debrecenben uralkodó ízlést és gondolkodásmódot, mégsem

3 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1805. április 8. KazLev III, 316.

4 „...lakása heljén...” Uo.

5 Kazinczy 1806a, 284–285. (Kiemelés tőlem - LL.)

6 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. augusztus 15. KazLev III, 410.

a sírkő jellegében és a feliratban látta a föltételezett ellenkezés okát. Pedig a debrecenieknek épp ez nem tetszett. Kis Imre, a salétromgyártás felügyelője és műkedvelő író leveléből kitetszik, hogy Csokonai megtiszteltetésével egyetértettek, még ha nem is olyan módon, ahogyan Kazinczy elképzelte. Egyrészt nem síremlékre gondoltak, másrészt nem köztéren szerették volna fölállítani: „Csokonainak emlékezetető-Követ szerettem volna inkább emeltetni, mint Sírkövet... [s] vallyon nem lett volna é? igazabb ezen Magyar Író eránt valamelyik Bibliotheca az országba?”⁷ S ami azonban ennél is fontosabb: nem Debrecenben képzeltek el az emlékművet, mert Kis szerint a város egyházi és világi értelmiségi körében nem egységes Csokonai megítélése: „A fel tételt itt végre haitani számtalan Irigyei ’s volt tudós üldözői miatt nem lehet.”⁸ Nagy Gábor még élesebben fogalmazott: „Debreczen ugyan hazája a meg holtnak, de nem érdemli.”⁹ Kazinczyt magabiztossá te hette, hogy a vitapartnere megvallotta: Debrecen méltatlan a költőhöz és emlékéhez. Mindez érthetővé teszi, miért viselkedett olyan magabiztosan, lenézően és kioktatón a pör során. E vallomás birtokában joggal érezhette úgy, hogy egyedül ő és Cserey alkalmasak és méltók Csokonai megtiszteltetésére, s a debreceniek ellenkezése csak kifogásnak, „aggatózás”-nak¹⁰ tűnt a szemében. Úgy gondolta, hogy ellenvetéseikkel csak annak a kimondását próbálják meg elkerülni, hogy a meghalt költőt nem akarják különös megbecsülésben részesíteni, mert a város szellemi életét meghatározó értelmiség erre mást tart érdemesnek. A debreceniek magatartásának az okai természetesen, ahogy később majd láthatjuk, sokkal összetettebbek, a féltékenység és kicsinyesség gyanúját azonban nem sikerült eloszlatniuk, ahogyan azt sem tudták bebizonyítani, hogy készek Csokonai és a jeles emberek emlékezte ápolására. Épp ezért *ma*jd egy évszázadon keresztül Kazinczy továbbélő vádjával kellett szembenézniük. A debreceniség, amely a debreceniek bezárkózására, a saját igazságukhoz való makacs ragaszkodás-

7 Kis Imre Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 3. KazLev IV, 287.

8 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 28. KazLev IV, 338.

9 Uo.

10 „Csak azt bántja meg a’ nyugodalmas tónusban mondott Critica, a’ ki nagyon el van telve magával – ez a’ gyengeség pedig, minden **egyenességem** mellett, melyet némely meg nem tud érteni, nékem nem hibám. – Sőt még az ilyen gyenge sem venné megbántásnak, ha t. i. a Critica nem aggatózás (mint az Arcadián támadt Debreczeni per) ...” Kazinczy Ferenc Szemere Pálnak és Kölcsey Ferencnek, 1810. május 12. KazLev VII, 445.

ra, túlzott józanságára, a lelkesedés, a világban való tájékozódás és az új iránti kíváncsiság hiányára utalt, mindannyiszor fölbukkant, amikor a 19. század folyamán Csokonai emlékét megörökítő szobor vagy a költő síremléke fölállításának a terve fölmerült. Így a pört követő majd száz év során a debreceni értelmiség többször is védekezésre kényszerült. A huszadik század elején Ady Endre szinte szóról szóra megismételte Kazinczy toposzá vált vádját: „Józan, zárkózott, keleti-en kényelmes, apatikus s ijesztően konzervatív a debreceni szellem. (...) él benne valami érthetetlenül túltengő, nagy büszkeség. (...) Meg-öl mindent Debrecenben az elzsírosodás. (...) Debrecenből hiányzik az intelligenciának s kultúrára hajlásnak egy nagy kritériuma: az érdeklődés minden iránt. Bizonyos kedélyes, patriarchális borozgatás és szalonnázás a debreceni élet az Urambátyám harminc éves anekdotáival. Ezt lehetne mondani”.¹¹ Ady kijelentése azért oly megdöbbentő, mert 20. század elején még mindig a korszerű műveltséget hiányolta és saját világába bezárkózónak látta a város polgárait, mint egy századdal korábban Kazinczy. Nem az a kérdés, hogy igaza volt Ady Endrének. Sokkal fontosabb, hogy jól mutatja: a *Kazinczy szájából elhangzott vád, a „debreceniség” átöröklődött, újabb és újabb nemzedékekre hagyományozódott át, kollektív reprezentációvá*¹² vált és megszabta a városról való gondolkodást. Bár történt néhány kísérlet e kulturális toposz érvénytelenítésére, ennek ellenére *Debrecen jó egy évszázadon keresztül az Árkádia-pör fogságában maradt.* A Csokonai körüli későbbi viták felől visszatekintve úgy tűnik, hogy a pör bezárta a debrecenieket abba a szerepbe, amit a vita során Kazinczy rájuk osztott. Ugyanis az elkövetkezőkben bemutatott, Csokonai megtiszteltetése körül kirobbanó viták során mindig a pörbeli szereposztás lépett életbe. A város képviselői újra és újra arra kényszerültek, hogy bizonygassák nem igaz az a magatartás, amelyet a debreceniség szó sugall, nem igaz, hogy ne becsülnék Csokonait, nem igaz, hogy érzéketlenek a művészet iránt és nem igaz, hogy Debrecen műveletlen vidék (marhalegelő). Úgy tűnik tehát, hogy az *Árkádia-pör kulcsot jelent azoknak a történeteknek az értelmezéséhez, ame-*

11 Ady 1964a, 120.

12 Chartier szerint a kollektív reprezentációk a társadalmi valóságot alakító gyakorlatok számára szolgáló minták. Egyik legfontosabb csoportját azok az eljárások jelentik, amelyek a társadalmi identitás kialakításában és fenntartásában játszanak szerepet. A kollektív reprezentáció két formájáról beszélhetünk: a csoportról mások által kialakított kép, melyet rá akarnak erőltetni és az önmagukról kialakított, elfogadott kép. Chartier 2009, 47–48.

lyek a Csokonai-kultusz egy-egy állomását jelentették. Az első két történet Ferenczy büsztségének kollégiumi fogadtatása és a síremléke 1836-os fölállítását kísérő, Sárvári Pál és Péczely József között kirobbant vita voltak. Mind a két esetben arról van szó, hogy Csokonai megtsiszteltetése a város közvélemény formáló értelmisége ellenébe történt, vagy legalábbis fölmerült a gyanú, hogy a költő még mindig nem nyerte el méltó helyét a helyi közösség kulturális emlékezetében, miközben a költő, ahogyan erre Ferenczy is büszkje utal, már a nemzeti közösségi emlékezet és a nemzeti panteon lakója. A szobor fogadtatása körüli zavarban és az 1836-os vita kirobbanásában bizonyára szerepe volt annak, hogy még sokan emlékezhetek Csokonaira mint emberre. De annak is, hogy hiányoztak a költők és más jeles emberek kultuszához szükséges eszmék és a város művelődési állapotai megváltoztatására irányuló törekvések közösségi támogatottsága. Julow Viktor és Tóth Béla a késő felvilágosodás elhúzódásáról beszélnek, ami megakadályozta, hogy Debrecen kapcsolódni tudjon a reformkor ideológiai, politikai és művelődési törekvéseihez és az irodalomról való újfajta gondolkodáshoz.¹³ Az áttörést, igaz, megkésve, Izsó Miklós szobrának fölállítása jelezte, amely egyben a debreceniség alkonyát is jelentette. Igaz ugyan, hogy a debreceniek makacs ragaszkodása miatt nem vált országos eseménnyé, de az ünnepi beszédek felmentették a várost az addig öröklődő vádak alól, s a szónokok a nemzeti közösség nevében megbocsátottak. Talán a szoborbizottság tagjai azért ragaszkodtak annyira, hogy önerőből állítsák föl a szobrot, mert így egyedül Debrecen arathatta le a dicsőséget, s bizonyíthatták be, hogy a város újjászületett, s újra a magyar irodalmi-szellemi élet fontos helye. Ekkora úgy tűnhetett, hogy az Árkádia-pörbeli szerep véglegesen a múlté lett. Ennek bizonyosságaként lehetett értékelni, hogy 1890-ben megalakult a Csokonai kör, ami a város művelődési állapotainak a javítását és kulturális modernizálását Csokonai kultuszával kötötte össze. A költő iránti kultikus tisztelet és a modernizációs, urbanizációs törekvések végérvényesen bizonyítékai lehettek annak, hogy Debrecen nyitott a kultúra és az irodalom új fejleményeire, polgáraiban él a kultúra és művészetek iránti kíváncsiság, irodalmi értelmisége pedig képes megérteni és couleur localhoz igazítani a századforduló eszméit.

13 Julow-Tóth 1981, 436–438.

A kör iránti várakozások azonban nem igazolódtak, ahogyan Ady bírálta is mutatja. A Csokonai kör ugyanis egyrészt nem elevenné tette a költő kultuszát, hanem intézményesítette és kisajátította, másrészt nem a közvetítő, hanem a cenzor szerepét töltötte be. Csokonai alakja az ünnepségeiken, megemlékezéseiken elhangzott beszédek és írásai révén szoborrá dermedt, mert nem voltak képesek a költő újraolvasására, hanem csak ünneplésére, a város szellemi életébe pedig alig-alig szivároghatott be valami a századfordulón megjelenő modern irodalmi törekvésekből és gondolatokból. A kör provinciálissá tette Debrecen kultúráját, eseményeik és tagjai irodalmi munkái nem számíthattak a helyi érdeklődésnél többre, a „kedélyes, patriarchális borozgatás és szalonnázás” miatt pedig szinte semmi sem jutott el a városba abból a szellemi és egzisztenciális nyugtalanság-érzetből, ami a századvég művészetét jellemezte,¹⁴ vagy ha igen, ellenérzést váltott ki a kör irodalmi értelmiségéből. A város így egyszerre volt az Árkádia-pörön *innen és túl*. Túl, mert értelmisége egyszer már képes volt megcáfolni Kazinczy vádjait és innen, mert szembe kellett néznie Ady e vádakát megismétlő, gúnyos kritikájával, amely azonban nem vált egy újabb pör kezdetévé, csak egy hírlapi polémiaivá.¹⁵

Az irodalmi kultusz kutatás mint szemléleti és módszertani alap

Csokonai kultuszának éltetői hosszú időn keresztül a kollégiumi diákok voltak, akik a legációjuk során elterjesztették a költő diákhangyományban népszerűvé vált verseit és a róla szóló legendákat. Az Árkádia-pörrel azonban a költő elszakadt a legációk helyekhez való kötöttségétől és a magyar irodalom kiemelt, megbecsülésre érdemes alakjává vált. A pör egyik fontos következménye volt, hogy Csokonai neve már nem pusztán egy költőre utalt, hanem olyan költőre, akivel kapcsolatban úgy érezték a beszélők, hogy róla szólva állást is kell foglalniuk. A debreceni poétáról már nem lehetett semlegesen és tárgyilagosan beszélni. Róla csak kultikusan (Ferenczy, Domby,

14 A helyi írók közül egyedül Oláh Gábor tekinthető kivételnek, akit magával ragadott a szecsessziós életérzés és foglalkoztatott az ember talajvesztése és magányossága.

15 Lásd a Csokonai körről szóló fejezetet.

Némethi, Péczely, Izsó, a Csokonai kör) vagy ellenkultikusan (Kazinczy, Kölcsey, Sárvári) lehetett szólni. Joggal tekinthető tehát Csokonai a magyar irodalom *első* kultikus alakjának.

Mindennek következtében az itt bemutatott vitákhoz és a debreceni Csokonai kör történetéhez az irodalmi kultusz kutatás eddigi tapasztalatait és módszertani tanulságait figyelembe véve érdemes közelíteni.

Az irodalmi kultuszok kutatását Dávidházi Péter Shakespeare kultuszát elemző könyve indította el. A szerző egyrészt elkülönítette egymástól a kultusz megnyilvánulásának különböző módozatait (beállítódás, szokásrend és nyelvhasználat), másrészt bemutatta alakulástörténetének állomásait (beavatás, mitizálódás, intézményesülés, bálványrombolás és szekularizáció), melyek azonban nem minden esetben rögzíthetők. A szerző a szépírók nem minden megtiszteltetését tekintette kultikusnak, csak azokat, ahol megfigyelhető a mértéket nem ismerő, rajongó és mindenekfölötti tisztelet. Dávidházi könyve nyomán kibontakozó kutatások viszont olyan jelenségeket is bevon-
tak a vizsgálódás körébe, melyekre csak korlátozottan érvényes a Shakespeare-könyv fogalomhasználata. Ugyanakkor az elhunyt költőre való megemlékezés, a hagyaték gondozás, a szoborállítást, az életrajzok és az írói image azon mozzanatait emelték a figyelem középpontjába, melyeket joggal sorolhatunk a kultusz körébe. A tanulmányok legnagyobb hozadékanak azonban az önreflexió tekinthető, amely az irodalomtörténet-írás gyakorlatát tette vizsgálata tárgyává.¹⁶

Míg Dávidházi megértő módon közelített az irodalmi kultuszhoz, addig a kutatás másik meghatározó alakja, Tverdota György kritikai módon. Amikor feltárta József Attila kultuszának keletkezését, lényegében az irodalomtörténet-írás kritikai szempontú elemzését végezte el, s próbálta meg a védeni a saját diszciplína módszertani és nyelvi „normalitását”. A kontextust ugyanolyan alaposan tárta föl, mint kutatótársa, csak kritikai attitűddel. Tverdota szemléletéhez köthetők azok álláspontok, mely szerint a kultusszal nincs más teendő, mint lebontani, mert lehetetlenné teszi, vagy legalábbis megnehezíti a művekhez való hozzáférést.¹⁷

16 Dávidházi 1989.

17 Tverdota 1998.

Az általam írt módszertani célzatú tanulmányban arra tettem javaslatot, hogy az intézményesített kultuszok esetében szociológiai és ideológia-kritikai vizsgálatra is vállalkozni érdemes. Az intézményesedés ugyanis legtöbbször hatalmi pozíció elfoglalását és az ideológiai beszédmód uralmát jelenti, ahogyan ez a Kisfaludy Társaság, a Petőfi Társaság vagy a 19. század végén keletkező vidéki irodalmi egyesületek estében is megfigyelhető.¹⁸

Mostanra híre-hamva sincs a kultuszkutatásnak, sőt már a kutatásaim kezdete és a dolgozat első változatának megszületése után követő pár évben megakadt a tulajdonképpeni értelemben vett irodalmi kultuszkutatás, és nem teljesültek azok a várakozások sem, melyek az évtized első felében fogalmazódtak meg.¹⁹ Ennek okát nem a kutatások terméketlenségében látom, hanem abban, hogy nem született olyan átfogó teoretikus munka, amely megalkotta volna e kutatás *elméleti* paradigmáját. Dávidházi Péter Shakespeare magyarországi kultuszát elemző könyve ugyan állandó hivatkozási alap volt, mivel azonban meglátásai nem egy irodalomelméleten alapultak, hanem egy heurisztikus fölismerésen, így a könyve által inspirált munkák főleg a kultikus beállítódás, nyelvhasználat és szokásrend példatárát gyarapította csak, de nem vagy csak alig építette tovább elméleti belátásait. Így a kultúrantropológiai szempontú vagy a mindennapi életre irányuló kutatások benyomulhattak abba a térbe, ahol a kultuszkutatások is folytak, ráadásul komoly elméleti háttérrel rendelkeztek. S találkoztak azzal az igénnyel, ami a 80-as évek második fele irodalomtudományát jellemezte: a felfokozott elméleti érdeklődéssel. A hazai tudományos térbe behatoltak a nyugat-európai teóriák, melyek az objektivitás lehetőségét ígérték az ideológiával megterhelt elméletek helyett. Ezekkel a kultuszkutatás elméletét továbbvivő tanulmányok sem vehették fel a versenyt. Igaz, nem vállalkoztak az irodalmi kultuszkutatás elméleti rendszerének megalkotására, arra azonban igen, hogy megmutassák, hogyan lehet az irodalmi kultuszok vizsgálta az interdiszciplináris kutatások részesévé.

¹⁸ Lakner 2000.

¹⁹ Takáts 2002.; Takáts 2003.; Szolláth 2004, 232.

A kultusz kutatást mérlegre téve elmondható, hogy az irodalmi kultuszok elemzése árnyalta és gazdagította az irodalom működésére vonatkozó ismereteket. Az irodalmi kultuszok kutatói ugyanis rendre beleütköztek a kánonkutatás, a kritika- és recepciótörténet, a szerző mibenléte, az irodalom kulturális jelentéseket termelő szerepe, az olvasáskutatás stb. kérdéseibe. Az irodalmi kultusz kutatás eredményének tekinthető, hogy *olyan szövegek, olvasási és viselkedési módok is az irodalomtudomány vizsgálódási körébe kerültek, melyek az irodalmat nem az irodalmi alrendszer önreflexív logikája szerinti használták, s melyeket korábban egyáltalán nem vagy csak periférikusan vett figyelembe a kutatás.* A naív és a kultikus olvasást, az irodalom közösségi identitást szolgáló használatát vagy politikai kisajátítását, az irodalmi ünnepeket és az irodalmi emlékházakat számos tanulmány tette meg vizsgálata tárgyává.

Nehezítette az irodalmi kultusz kutatók helyzetét, hogy a kultusz kutatás a kezdetektől fogva oppozícióban volt. Már Dávidházi Péternek is szembe kellett szállnia azon vélekedéssel, hogy a kultúra és kultusz egymással szembenálló fogalmak. A Shakespeare-kultusz vizsgálata többek között azzal a tanulsággal járt, hogy a kultusznak szerepe van a kultúra gyarapításában és a kulturális értékek születésében, valamint a tudósok és művészek megbecsülése, így tevékenységük társadalmi hasznosíthatósága elősegítésében: „...az angol Shakespeare-kultusz lelkesítő példája mintegy kapóra jött egy olyan kultúra-fejlesztő program megvalósításának kísérletéhez, melyben a szellemi terméket létrehozó értelmiség, főként a művész és a tudós, születési előjogok híján is nagyobb megbecsülésben részesül, érdeme szerint; másrészt a kultusz meghonosítása is elősegítette, hogy egy ilyen átfogó és lényegbevágó cél eszközeként lehetett felhasználni. Kultusz és kultúra máris létfeltételei egymásnak, szétválaszthatatlanul.”²⁰ Ennek ellenére a kutatók később is azzal a vélekedéssel voltak kénytelen szembenézni, hogy a kultusz az irodalmi kommunikáció negatív, káros tényezője: zavarja a művek esztétikai befogadását, elfedi az igazi, a valódi műalkotást, akadályozza a helyes olvasást, kiszolgáltatja az irodalmat más, nem esztétikai érdekeltségű használatok számára, vagyis lehetetlenné teszi a tisztán esztétikai tapasztalatot. A kultusz-

20 Dávidházi 1989, 104.

kutatók akarva-akaratlan azzal az, ebben az időszakban érthető módon egyre inkább elterjedő, vélekedéssel találták magukat szemben, mely szerint az irodalmat kizárólag mint autopoietikus és önreflexív rendszert érdemes vizsgálni, vagyis csak az olyan kérdések a relevánsak, melyek a rendszerszerű működése megértését segítik elő. Az ideológiai kiszolgáltatottság ellenhatásaként kapaszkodtak sokan e gondolatba. Nem véletlen, hogy épp erre az időszakra esett Luhmann rendszerelméletének recepciója. Egyre többször lehetett olvasni az irodalomról mint autopoietikus rendszerről, egyre többször lehetett találkozni Luhmann nevével és a folyóiratokat az intertextualitást vizsgáló tanulmányok öntötték el. Ez persze nem jelentette feltétlenül a luhmanni rendszerelmélettel és annak irodalomelméleti következményeivel való komoly számvetést,²¹ pusztán annak a vélekedésnek és vágynak az alátámasztását, hogy az irodalomhoz csak esztétikai érdekeltiségi kérdésekkel érdemes közeledni, amelyen mindenekelőtt a szövegek/művek egymásra való vonatkozásának és párbeszédének a vizsgálatát kellett érteni. Az irodalmi kultuszok ebben a szellemi közegben érthető módon voltak gyanúsak.

Más irodalmi köröket pedig épp ekkor ragadott magával a nyelvi fordulat felett érzett öröm, s gyanakodva tekintettek az olyan vizsgálódásra, ami ismét az „irodalmon kívülre” viszi a kutatást, s a művek társadalmi használatát vizsgálja, még ha a korábbiaktól eltérő, nem ideológiai módon is. S talán furcsállták azt a törekvést is, amely viszsza akarta hozni a történetiséget, a történeti rekonstrukció fogalmait, melyek pedig, már-már úgy tűnt, végérvényesen lesüllyedtek a holt eszmék birodalmába, s lám a kultusz kutatás a feltámasztásukra törekszik. S valóban, az irodalmi kultuszokat elemző tanulmányírókat legtöbbször a történeti érdeklődés vezette, s a kutatók már-már mikrofilológiai eszközökkel tárták fel a kultuszok történeti kontextusát és rajzolták elénk a történeti olvasót, a rajongót, s az irodalmat a *legkülönbözőbb célokra* felhasználókat.

Mindezek mellett gyanakodva néztek a kultusz kutatásra azok is, akik még mindig teleologikus értelmezésekben gondolkodtak, s a múlt-

21 Az elmúlt években néhány kísérlet történt erre. Szajbély Mihály *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után* című könyve, Rákai Orsolya disszertációja és Hász-Fehér Katalin könyve és néhány munkája hasznosította a rendszerelmélet szempontjait és tanulságait. Vö. Plumpe 2001.

ból átmentett eszmékkel igyekeztek körülbástyázni az irodalmat, hogy megvédjék nemzeti hivatását. E nézet képviselői nem találhatták vonzónak az olyan értelmezési eljárást, amely aprólékos kontextualizálásra törekszik és egy-egy alkotó kiemelése/kiemelkedése okait vizsgálja. Ennél is riasztóbb lehetett számukra annak a fölismerése, hogy az irodalmi kultuszokhoz és hőseihez ironikusan is lehet közeledni.²² A kultusz kutatás e vonatkozásban épp az ilyen teleologikus irodalomértés leleplezőjeként tűnhetett föl, hisz nem tekintette magától értetődőnek egy-egy alkotó kultikus tiszteletét. Noha a kutatók azt nem állították, hogy ez valami bűn lenne. Már csak azért sem, mert szembeszélniük kellett a magyar irodalomtörténet-írás kultikus jellegével. Margócsy István ugyanis mindennél világosabban mutatta meg, hogy a kultikus beállítódás és nyelvezet független attól, hogy egy kutató milyen módszert tart üdvösnek és mit gondol az irodalom létmódjáról és szerepéről. A látszólag élesen szembenálló, egymás számára idegen szemléleteket összeköti ugyanis a *saját* értékrendet megtestesítő alkotókhöz fűződő kultikus viszony, mert általa könnyebben igazolható egy-egy kánon létjogosultsága.²³

A kultusz kutatások talán legfőbb eredménye annak a belátása volt, hogy az irodalomnak ugyan vannak olyan elemei (stílus, intertextualitás, hatástörténet stb.), melyek rendszerszerű önmozgásról és autoreflexivitásról tanúskodnak, vannak azonban olyanok is, melyek mindettől függetlenek: az autorizáció és kiválasztás intézményei (kritika, irodalomtörténet-írás), a különböző értelmezői közösségek befolyása, az iskolai oktatás és az olvasók. Luhmann is azzal a megköttéssel beszél az irodalomról mint autopoietikus rendszerről, hogy ekkor a művészet révén (durch die Kunst) megvalósuló és nem a művészetről (über die Kunst) szóló kommunikációról van szó. Épp ezért a luhmanni rendszerben az igazi befogadás sohasem jelent valamely esztétikai ideológia szerinti értelmezést. Számára a műalkotás révén megvalósuló kommunikáció legsikeresebb formája a kommunikációhiány, hisz minden, ami az olvasás után következik, már nem a műről szól, hanem arról, aki a műalkotásról és hatásáról beszél,²⁴ még ha

22 Takács 1990.; Kerényi 1992.; Gyarmati 1992.; Praznovszky 1993.; Szabó 1994.; Császtvay 1997., 2000.; Margócsy 1999.; Madaras 2000.; Boros 2003.; Vörös 2006.

23 Margócsy 1990.

24 Luhmann 1996, 120.

profi értelmezőről van is szó. Vagyis tisztán esztétikai tapasztalat nem létezik, mert „esztétikai élmény csak nem-esztétikai tapasztalatok révén születik”,²⁵ s fordítva is igaz, a művészetélvezet révén szerzett tapasztalat „hatással van egyéb törekvéseinkre, és fokozza őket”.²⁶ A művészetek, köztük az irodalom emancipációja során kitüntetett szerepűvé váló „tisztá esztétikai recepció kivétel, steril határeset”.²⁷ A nem profi befogadó mindenekelőtt tapasztalatai szóhoz juttatása, szórakozás, kikapcsolódás, közösségi hovatartozása megjelenítése stb. miatt olvas, néz meg egy filmet vagy hallgat zenét, vagyis úgy használja a műveket, ahogyan az esztétika elkülönült világa törvényei szerint nem „illik”. Nyilvánvalóan idesorolhatók a kultikus befogadás különböző megnyilvánulási módjai is, amelyek mindig az esztétikán túli területekre viszi a műveket és olvasatokat.²⁸ Tanulságos felidézni Goethe esetét, aki Rousseau-val szemben műveivel egyáltalán nem akart beleszólni az emberek életébe. Mégis kénytelen volt szembenézni a 18. század folyamán megszülető olvasókkal, akik „nem azt olvassák, amit a hatóságok és az ideológusok elébük raktak, hanem azt, ami kielégítette konkrét érzelmi és intellektuális, társadalmi és privát igényeiket. A szellem visszavonhatatlanul kiszabadult a palackból. (...) Az új kultúrtechnikát integrálták a mindennapi életbe”.²⁹ S ezért mégiscsak tudomásul kellett vennie, hogy létezik ilyen olvasási mód, s intő utószóval látta el regényét. Mindezekből az irodalomtudományra nézve az következik, hogy nem hagyható figyelmen kívül annak vizsgálata, hogyan használják az irodalmi műveket és az alkotók nevét az olvasók, a kritikusok, az irodalmi intézmények, valamint a társadalmi és politikai élet szereplői. A kultusz kutatásnak épp az adja az egyik jelentőségét, hogy a használat legkülönbözőbb módjait kutatta: a naiv olvasástól kezdve, különböző csoportok és társulatok által működtetett kultuszokon át, a hatalmi csoportok kisajátítási kísérletéig.

Az irodalom különböző használati módjait vizsgáló tanulmányok tanulságai és módszertani megfontolásai kellő alapot adtak számomra a több mint száz évet felölelő debreceni Csokonai-kultusz

25 Almási 1992, 167.

26 Shusterman 2003, 127.

27 Almási 1992, 238.

28 Vö. Takáts 1999, 45–46.

29 Wittmann 2000, 334., 346.

elemzéséhez. A kutatások során felgyűlt tapasztalatok és belátások hozzásegítettek vizsgálati szempontjaim kialakításához, annak az összekötő fonalnak a megtalálásához, amelyre az Árkádia-pörben induló és a debreceni Csokonai körrel végződő történet felfűzhető.

Annál is inkább érdemesnek gondoltam a kultusz kutatás útján haladnom, mert az Árkádia-pör során született meg az irodalmi kultusz, vagy legalábbis jelent meg a költők és művészek különös megtiszteltetésére való törekvés, amely később majd az angliai Shakespearé-kultuszban megerősítésre és eszközkészletre talált. Kazinczy ugyanis amiatt, hogy síremlék-terve a debreceniek részéről határozott ellenállásba ütközött, egyre inkább ragaszkodott Csokonai különleges megtiszteltetéséhez, miközben jól tudjuk, hogy a debreceni poéta kevés költeményét becsülte, életmódját pedig kimondottan elítélte. Ugyanakkor azt is tisztán látta, hogy Csokonai formátumos költő volt, aki számos ponton szembeállt az ő normáival, akit tehát ezért jó lett volna saját táborához tartozónak tudni, s nem engedni, hogy ellenfelei pozícióját erősítse.³⁰ Ezért aztán az a különös helyzet állt elő, ahhoz, hogy saját kánonjába be tudja illeszteni a költőt és ezzel az irodalmi vezérszerepre irányuló törekvése sikerét elősegítse, magához kellett kapcsolnia. Ezt többek között azzal vélte elérni, hogy különös megtiszteltetésben részesíti Csokonait. Nem beszélhetünk ugyan Kazinczy Csokonai-kultuszáról, a rajongó szeretet és tisztelet értelmében, de arról igen, hogy *gesztusa kultikus* volt. Hazánkban ugyanis példátlan és az ekkor még Európában sem gyakori különös megtiszteltetéssel kiemelte volna Csokonait a többi költő sorából. E kultikus gesztus a kanonizáció *egyik eszköze* volt tehát. S mindez láthatóvá teszi a kánon és a kultusz szoros kapcsolatát. Ha a kánont úgy tekintjük, hogy azt határozza meg, „milyen kulturális termékeknek van meg nem kérdőjelezhető értéke valamely értelmezői közösség számára”,³¹ akkor a kultusz feladata e „megkérdőjelezhetetlenség” biztosítása. Ha elismerjük, hogy „a kánonok döntő szerepet játszanak a közösségek azonosságának”³² megteremtésében és fenntartásában, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy amikor az irodalmi kultuszok ki-

30 Gyapay 2001, 166–167.

31 Szegedy-Maszák 1992, 120.

32 Uo.

emelnek egy alkotót, akkor egy adott közösség számára teszik meg. Vagyis nemcsak a kánon és az identitás, hanem a kultusz és az identitás is korrelatív fogalmak. A kánon hallgatólagos, állandóan háttérbe lévő tudáskészlet, a kultusz azonban aktivitást, cselekvő részvételt kíván meg a benne résztvevőtől. Azt nem mondhatjuk, hogy nem él bennünk semmiféle kánon, hiszen „az értelmezés mindig föltételezi valamely kánon tudatát”,³³ azt azonban mondhatjuk, hogy nem akarunk részt venni a kultuszban. A kultuszokban való részvétel többnyire tudatos választás eredménye. Ez persze nem jelent feltétlenül reflektáltságot, inkább csak annak az igényét, hogy hitünk megvallásával tagjai szeretnénk lenni egy közösségnek. A kultusz közösségébe való belépés ugyanis mindig irodalmi, világnézeti értékek és normák, vagyis egy közösség választását feltételezi. Petőfi, Csokonai, Jókai, Ady stb. kultusza épp ezért több és más, mint ami alkotójuk életművéből következik.³⁴ Ez figyelhető meg abban is, hogy a Csokonaihoz való kultikus viszonyt gyakran nem a művek minősége táplálta, hanem a tragikus életsors és a túl későn adódó és beteljesítetlen lehetőség.³⁵ A kultuszokat elemző tanulmányok szinte kivétel nélkül mind-mind arról tanúskodnak, hogy az alkotó személye csak alkalom valami más kifejezésére. A kultuszokban épp ezért az alkotók jellé stilizált alakjával találkozunk. Funkciójuk, mint minden jelé, hogy valami másra utaljanak. Hol az írók és művészek jobb megbecsülésére hívnak föl, hol a politikai elit önaffirmációs aktusai, hol az irodalmi csoportok hatalmi küzdelmeinek kifejezői, s folytathatnánk. Olyan szimbolikus jelentések, amelyek egyszerre adnak számot arról, hogy az alkotók és a művek mit jelentenek a résztvevők számára és egyszerre mondanak valamit arról a közösségről, amely az adott jelentéseket létrehozta.

33 Szegedy-Maszák 1992, 125.

34 Kelevéz 1997, 74–76.

35 „Azonban minden tanulmánya mellett is Csokonai nem lehetett művész költő s ennek oka mint látjuk, fejlődési múltjában keresendő. Megvoltak lelkének fenséges alapterhetségei, meg a furcsa, a találó, metsző gúny forrása, de ő még csak indulóféln volt. Ha kedvezőbb korban születik: neve világra szóló leend, de ő, mint kezdő, csaknem mindenben ingatag. Nincs meg nála a biztos tapintat, s igaz amit Gregus mond, t. i. Hogy »elkészített műveinek mindegyike sokkal alantabb fokon áll, mint a művész maga.« Mindamellett ő nagy tehetség, van művében valami megragadó, valami benső méltóság. . .” Kovács 1871b, 49.; „A dicsőségnek géniusza pedig leszállott sírja fölé, hogy megkoszorúzza, s nevét büszkeségévé avassa annak a városnak, melyet ő nem bírt megérteni soha, s büszkeségévé nemzetének, amely alkotásait, ha nem is a legelső, de legjobb költői termékei közé számítja.” Horváth é. n., 9.

Különösen két könyv inspirált, hogy kutatásaimat befejezzem és könyvemet megírjam: az egyik Dávidházi Péteré, a másik Tverdota Györgyé. Igaz, talán Dávidházi 1989-ben megjelent könyve nem váltott ki a maga korában olyan nagy visszhangot, vagy nem hozta létre a követők olyan nagy seregét, mint néhány más, egy-egy elméleti koncepciót rigorózan hirdető szerző, de az is bizonyos, hogy munkája ma is tanulságos olvasmány. Dávidházi gazdagon adatolt könyve megmutatta, milyen sokféle egyéni, közösségi igényt elégítenek ki az irodalmi kultuszok, és *az egyik legfontosabb kötelet jelentik az irodalmi értelmiség és a közönség között*. Ugyanígy szuverén, sokféle kutatási és tudományos tapasztalatot hasznosító munka Tverdota György József Attila kultuszát elemző könyve is, amely újra és újra tanulságokkal szolgál az irodalommal foglalkozók számára. Tverdota munkájának egyik legfőbb tanulsága, hogy *a recepciónak sohasem csak a tiszta szöveggel van dolga*, hanem a szerzőről kialakult képpel is. Bemutatta azon törekvések hiábavalóságát, melyek szerint azért kell leszámolni a kultusszal, hogy megtisztítsuk a szöveget, s hozzáférhessünk a valódi, az igazi műalkotáshoz.³⁶ Szolláth Dávid a kultusz-kutatás két, egymástól eltérő szemléleti-módszertani alapvetésének látja e munkákat. Eszerint Tverdota kritikai alapállásból közelít a kultuszhoz, Dávidházi viszont kontextualista, aki lemond a kultusz kritikájáról.³⁷ Számos közös vonásuk van azonban, amely lehetővé teszi, hogy elemzésemben mind a kettőre építsek: komolyan veszik az önleírásokat, aprólékosan elemzik a történetek kontextusait, figyelembe veszik az irodalom különböző használati módjait és történeteket mesélnek el. E két könyv és az irodalmi kultusz-kutatások³⁸ legjava nem szenved attól a kényszersztől, amelyet egy-egy diszciplináris diskurzus eljárásai jelentenek. A tudományos diskurzusokba való bekapcsolódás feltétele általában ugyanis e kényszerek által előírt „igaz hely” elfoglalása, azé a helyé, ahonnet igaz vagy hamis kijelentéseket tehetünk. Foucault alapján azt mondhatjuk, hogy a diszciplína feladata az adott tudomány identitása megőrzésének biztosítása, vagyis a

36 Ekképp vélekedett Margócsy István és Esterházy Péter is. Margócsy 1993, 57.; Takáts 2000a. Hasonló okokból gondolta Szilasi László is, hogy a kultusszal nincs más teendő, mint lebontani. Szilasi 1997.

37 Szolláth 2004, 232-238.

38 A kultusz-kutatások értékeléséhez lásd Szolláth 2004, 232-240.; Lakner 2005.

diskurzus termelésének kontrollálása.³⁹ Véleményem szerint azonban nem a tudomány önazonosságának megőrzése a cél, hanem megtalálni azt a néha heurisztikus, néha apró vizsgálódások sorából kibontakozó történetet-elbeszélést, amely nem az igazságra, hanem sokkal inkább a *valószínűségekre* törekszik, arra, hogy olvasásuk során beleláthassunk a korabeli (irodalmi) világba és történeti tapasztalatot⁴⁰ szerezhessünk róla. A történetek azért képesek erre, mert „az életbe szövdnek, nem pedig egyszerűen a tényekhez kapcsolódó kaotikus élményekre rakodnak rá”.⁴¹ Az itt következő fejezetek ilyen történeteket mesélnek majd el, de nem akarják az igazságokat kimondani vagy egy rendszert fölépíteni.⁴² Az elmúlt néhány évtizedben a történettudományban bekövetkező fordulat világossá tette, hogy a történészek nem „a, hanem *egy lehetséges* történelmi valóság feltárásával” próbálkozhatnak, noha mindez nem jelenti azt, hogy hagynunk kellene a fikció elszabadulását⁴³ és ne kellene a „valóság-lehetőséget a lehető legteljesebben rekonstruálni”.⁴⁴ Mindezen túl azért is óvakodok az igazság keresésétől, mert tisztában vagyok vele, hogy *a múltat vizsgáló tanulmányokban a szűken vett szakmai érdeklődést is mindig át- meg átszövik a hol rejtett, hol nyílt önmegértésre és a saját világ megértésére való törekvések*. A történeti munkák meglátásai mögött mindig ott vannak azok a meggyőződések, hitek és tapasztalatok, amelyek a kutató kérdésfeltevéseit és látásmódját eleve megalapozzák, s azok az életproblémák, amelyek foglalkoztatják. S ezeket akkor sem lehet semmissé tenni, ha a kutató a lehető legzártabban építi fel rendszerét. Ricoeur megkülönbözteti egymástól a történeti érdeklődés két módját: az egyik a múlt iránti kíváncsiság által motivált történetírás, a másik az emlékezetté vált történelem. Ez utóbbi esetben – mondja Ricoeur – a kutató nem tagadja el etikai elfogultságait vagy ilyen törekvéseit.⁴⁵ Többek között azért nem, mert tisztában van vele, hogy lehetetlen megválaszolni a kérdést: a múlt a jelen múltja-e vagy

39 „A diszciplína a diskurzus termelését ellenőrző elv. Megszabja határait, mégpedig egyfajta identitás működése folytán, amelynek formája a szabályok folytonos aktualizálása.” Foucault 1998a, 59–60.

40 Ankersmit 2004.

41 Taylor 1996, 9.

42 Bruner 2001, 27., 29., 34.

43 Ebeling–Günzel 2009, 9.

44 Kisantal 2009, 19.; Vö. Dávidházi 2007, 30–36.

45 Ricoeur 1999b, 359–366.

a jelen a múlt jelene-e. Úgy vélem azonban, hogy e felosztás inkább csak tendenciaszerűen igaz, az emberi élet és a megértés történeti volta ugyanis eleve lehetetlenné teszi a kívülről, a szakértő pozícióját, a társadalomtudományi megértés mindig perspektivikus,⁴⁶ a tények, az adatok pedig maguk is konstrukció termékei. Vagyis *tisztán szakmai kérdések léteznek ugyan, de álláspontok nem*. Hasonlóképp látja Karen Halttunen is: „A történelmi elbeszélés funkciója, mint bármely ideologizáló diskurzusé, nem áttetszően ábrázoló, hanem morális és politikai”.⁴⁷ Megszívlelendőnek tartom Merleau-Ponthy meglátását, hogy az életvilág⁴⁸ abszolút elsődlegességet élvez, hisz minden, amit a világról a tudomány tud, ide gyökerezik.⁴⁹ Úgy vélem, az irodalomhoz kapcsolódó cselekedeteket vizsgáló kutatók számára is fontos ennek a tudatosítása, mert nemcsak az olvasók, hanem ők maguk is, amikor a múltból fennmaradt szövegeket és történeteket olvassák, egyben életproblémáik, életviláguk horizontján felbukkanó kérdésekre is keresik a választ. Ennek belátása hozzásegíthet bennünket annak az elfogadásához, hogy az irodalomról akkor tudunk meg valamit, ha azt vizsgáljuk, mire és hogyan használják a társadalom tagjai. Sarkítottnak, de egyben ösztönzőnek is tartom Jacques Maquet megjegyzését, mely szerint „a jó kutatás sokkal inkább a mindennapi valóság terminusaival megragadható művészetre figyel, mint a filozófusok, kritikusok és a művészek specializált valóságában létezőre”.⁵⁰ Igaz, talán nem szerencsés e szembeállítás radikalizmusa, fontosnak tartom viszont, hogy, ha provokatív módon is, de határozottan felhívja a figyelmet arra, hogy a művészetet és az irodalmat nemcsak rendszerszerű működése, hanem használata során is érdemes vizsgálni.

46 Mannheim 1995b, 213–226.

47 Halttunen 2009, 279.

48 Az életvilág hallgatólagos háttértudás, hagyományozódó, nyelviileg és magatartásformák által szervezett értelmezési minták készlete. Vö. Schütz 1960, 43–105.; Dietz 1993.; Habermas 1981, 148–216.

49 „Mindaz, amit a világról, akár a tudomány révén is tudok, saját látásomból vagy világtapasztalatomból kiindulva tudom, amely nélkül a tudomány szimbólumai semmit sem jelentenének.” Merleau-Ponthy 1984, 231. Az idézett mondatot Losonczi Alpár fordításában is közlöm, mert jobban kifejezi Merleau-Ponty gondolatát: „mindent, amit a tudományok közvetítésével a világról tudunk, az életvilág őseredeti tapasztalatából tudjuk, amely nélkül a tudományok nem őrizhetik meg jelentéstartalmaikat.” Losonczi 1988, 12.

50 Maquet 2003, 22.

A kultusz kutatást az irodalmi szövegek társadalomtörténeti, szociológiai, ideológiai, lélektani és antropológiai vonatkozásai foglalkoztatják. A kutatók abból indulnak ki, hogy az irodalomtörténet-írásban nemcsak a szövegközpontú, az esztétikai elkülönülés által lehetségessé vált kérdések vizsgálatának van létjogosultsága, hanem érvényes és hasznos lehet az a látószög is, amely *a szövegekhez kapcsolódó cselekedetekre figyel, sőt magukat a szövegeket is kulturális cselekvésnek tekinti*. Olyan szimbolikus reprezentációknak, amelyek az olvasók mentális konstrukcióit tapasztalatilag átélhető és közösségi szimbólumokhoz kötik.⁵¹ E megközelítési mód érdeklődése középpontjában tehát az *alkalmazás* áll, a kutatók az után nyomoznak, hogy életproblémáik megoldásában hogyan használják az olvasók, a társadalom tagjai és intézményei az irodalmat: a *szövegeket* és az *alkotók nevét*. A következő fejezetekben nem azt mutatom meg tehát, hogyan viszonyulnak egymáshoz művek és stílusok, hanem azt, miképp vesz részt az irodalom egy történet szereplői számára adott valóság (életvilág)⁵² megkonstruálásában. Dolgozatomban így az irodalom nem az elkülönült irodalmi rendszer sajátos tárgyát jelenti, hanem a *kulturális jelentések létrehozásának eszközét*. Vagyis nem auto-poietikus és önreflexív működése érdekel, hanem az, *hogyan járul hozzá az irodalommal való foglalkozás a kultúra és a világ fölépítéséhez, s hogyan használják fel más világok érvényességének a kétségbe vonására*. Azokra az értelmezői cselekedetekre és taktikákra figyelek, amelyek segítségével történeteim szereplői formálják a kultúrát, valamint arra, *hogyan értelmezői eljárásaik által lehetővé tett szemszögből milyennek tűnik a(z irodalom által is formált) világ, amelyben éltek*.⁵³ Meggyőződésem, hogy a kultúra és az irodalom a gyakorlatban, a kulturális szimbólumok használatában *is* megragadható, vagyis ahogyan a kulturális jelentések létrejönnek. A kulturális jelentés ugyanis nem „különálló és autonóm tárgy”, „létezése alapvetően relacionális és elválaszthatatlan az ember különféle társadalmi-nyelvi

51 Ricoeur 1999a, 330.; Sütterlin 2000, 4.

52 Vö. Ricoeur 1987a, 209.; Barthes 1997, 62.; Gadamer 1984, 243–253.; Jauß 1977, 62–64.; Fehér 2001, 36–43., 129–178.; Dávidházi 1989, 156–164.; Tverdota 1998, 133.; Assman 1998.; Gadamer 2001.; Nyíró 2001.

53 Karlheinz Stierle szerint az olvasás, a recepció csak mint konstitúció tartozik az irodalomtudomány lehetőségei közé, s további feldolgozása nem képzelhető el a pszichológiai, szociológiai és ideológiakritikai hordalékokkal, ráragadásokkal való szembenézés nélkül. Stierle 1975, 347.; Vö. Takáts 1999, 45–46.; Wittmann 2000, 334., 346.

gyakorlataitól”.⁵⁴ Vagyis nem a cselekvés előtt vagy után születik meg, hanem a cselekvés során. S a kimondását lehetővé tevő reflexió sem valami kívülről való rálátás vagy ellenőrző aktus, hanem a cselekvésben benne rejlő történés, amelynek meghatározó eleme a szituáció.⁵⁵ Épp ezért a korabeli kontextus⁵⁶ megmutatása éppúgy fontos, mint az az értelmezési keret, amely lehetővé teszi számomra a megértését. E kettősség azt jelenti, hogy egyrészt komolyan veszem a szereplők önleírását, másrészt, hogy az általam teremtett kontextus révén egyben vizsgálat tárgyává is teszem. Egyszerre törekszem a résztvevők belső szemszögéből nyert tapasztalati tér⁵⁷ rekonstruktív leírására⁵⁸ és ezek értelmezésére. Így például nem vonom kétségbe Kazinczy kultúrateremtő szándéka őszinteségét és hitelességét, de bemutatom azt is, amikor, úgy tűnik, mindez taktikája részeként jelenik meg, vagyis amikor úgy próbálja elérni, hogy övé legyen az igazság, hogy önmagát műveltségben a debreceniek fölött állóként ábrázolja. Ugyanakkor nem hiszem, hogy a kettő közül valamelyik is igazabb vagy valóságosabb lenne. A Csokonai kör esetében viszont elemzésem erősen ideológiakritikai, melyet az tesz lehetővé és szükségessé, hogy a kör irodalomszemléletének különösen erősek a társadalom- és irodalompolitikai vonatkozásai.

A történetek elbeszélése révén megvalósuló vizsgálódás egyik előnye, hogy éppúgy alkalmas más valószerű történetek befogadására, mint az érvelésekre alapozó bizonyítási eljárások során kibomló igazságok felhasználására. Valamint azért is helyesnek és hasznosnak tartom döntésemet, mert napjainkban a tudományok határai egyre inkább feloldódnak. Funkcionális differenciálódásukkal szemben mind jobban integrációjuk figyelhető meg. Jellemző módon már nem is csak

54 Shusterman 2003, 191.; Biernacki 2009, 103.

55 Joas 1992, 232–240.

56 „[E]gy konjuktív, valamely konkrét tapasztaláshoz kötődő fogalom megragadása csak akkor sikerülhet, ha képesek vagyunk behatolni e konkrét tapasztalástérbe. Ama világ totalitását, nem pedig egy elvont fogalmi szint totalitását kell birtokolnunk, ha történeti-értelmező módon akarunk megérteni egy konjuktíve meghatározott fogalmat.” Mannheim 1995b, 223.

57 Uo.

58 „Egyetlen szó sem érthető meg anélkül, hogy ne vennék részt a hozzá tartozó életben, a hozzá tartozó egzisztenciális aktusokban, egyetlen életmozzanat sem fejezhető ki és nem közölhető, ha nem az illető életközösség életaktusainak medrében zajlik.” Mannheim 1995b, 226.

interdiszciplinaritásról beszélnek, vagyis nem arról az igényről, hogy egy-egy kérdés vizsgálatába érdemes több tudományág vizsgálati szempontjait bevonni, hanem transzdiszciplinaritásról.⁵⁹ Nemcsak arról van szó, hogy az egyik társadalomtudomány beszédmódja, megfigyelési-vizsgálati módszerei átkerülnek egy másikba, hanem arról is, hogy különböző tudományok képviselői gyakran egy diskurzus integráns résztvevői. Ez annak a felismeréséről is tanúskodik, hogy vannak olyan vizsgálati tárgyak, amelyek nem oszthatók fel a különböző tudományterületek illetékessége szerint. Ezek közül talán az egyik legfontosabb az emberi történelem. Szükséges tehát a különböző nézőpontok egyesítése, akár a saját szakterülettől való bizonyos eltávolodás árán is, amelyet említett könyvében Dávidházi Péter is fölvetett.⁶⁰ *A kultusz-kutatásokra tehát a sajátosan irodalomtudományi szempontoktól és vizsgálati módszerektől való eltávolodás és más tudományok tanulságainak, módszertani eljárásainak az átvétele a jellemző.* Mindez azért is lehetséges és kívánatos, mert az irodalmi kultuszok komplex társadalmi jelenségek. Hol sajátos olvasásmódnak tekinthetők, hol egy alkotót vagy műalkotást egészen különleges értéként felmutató, kiemelő gesztusnak, hol a szociális identitás kialakítása egyik fontos terepének, hol ideológiai, hatalomgyakorlási és legitimációs eszköznek, hol a mindennapi tárgyakat relikviává változtató, muzealizáló-esztétizáló látásmódnak, hol olyan kulturális jelenségnek, amelynek legfőbb megmutatkozási formája az ünnep és a szónoklat, hol pedig olyan kultúrateremtő erőnek, amely kiadásokban, képzőművészeti vagy egyéb alkotásokban ölt testet.

Így van ez a Csokonai-kultusz esetében is. Elemzem majd azokat a szövegeket, amelyek Csokonaihoz kultikusan vagy épp ellenkultikusan közelítettek. Megvizsgálom, e viszonyulás hogyan játszott szerepet egy-egy személy vagy társadalmi réteg identitása, szerepértelmezése kialakításában és megerősítésében. Megnézem, hogyan próbálták a költő kultuszát egyes irodalmi és társadalmi csoportok saját törekvéseik érvényesítésére és legitimizálására

59 Gibbons–Limoges–Nowotny–Schartzman–Scott–Trow 1994.; Némedi 2000.; Somlai 2001.; Sárközi 2002.; Soós 2003.; Havasi 2006.; Kisantal 2009.; Haug 1999.; Graevenitz 1999.

60 „A perspektíva, amely ennyire különböző sajátosságokat is átfoghat, talán meglepően ingatagnak tűnhet az irodalomtudósoknak, akiknek hagyományos tudományága mindig kizárólag a betűk birodalmára irányította a figyelmét, s arra készítette fel tanítványait, hogy minden, ami jelentős, az várhatóan itt történik meg.” Dávidházi 1998, 22.; Vö. Soós 2003, 74.

fölhasználni. Nyomába eredek annak, hogyan kezdték összegyűjteni a Csokonaihoz köthető tárgyakat, s hogyan lett belőlük az áhítat számára kiállítható ereklye. Bemutatom a Csokonai-ünnepségeket és megasztaltetésének egyéb formáit, azokat a műalkotásokat és művei néhány kiadását, amelyek a Csokonai-kultusz általam vizsgált időszakában születtek. Érdeklődésem tehát nem Csokonai szövegeire irányul, hanem az alkotóhoz kapcsolódó cselekedetekre. Elemzésemben mindezeket kommentároknak tekintem, amelyek közvetítenek a költőről kialakított kép és a róla beszélők által megformált világ között. Az irodalomtudományban a kommentár Aleida és Jan Assmann szerint a mű és az élet között közvetít: „a szöveget az élet, (...) az »életértelmet« a szöveg felé”.⁶¹ Ennek mintájára kommentárnak tekintem az ábrázolásokat, az ünnepségeket és mindazokat a tevékenységeket és eredményeit (síremlék, kiállítás stb.), amelyek Csokonairól nemcsak kialakítanak egy képet, hanem egy adott közösséghez tartozóként is mutatják be, vagyis, alkalmat adnak a mi-tudat, a kollektív identitás megteremtésére és megtapasztalására. Kommentárok általában azok körül a szövegek és alkotók körül keletkeznek, amelyek, és akik különösen fontosak egy közösség kulturális identitása szempontjából. A kommentár a kanonizációhoz és az interpretációhoz hasonlóan egy kultúra/közösség konjektív struktúrája kialakításában játszik szerepet, amely „egyfelől közös szabályokra és értékekre, másfelől a közösen lakott múlt emlékeire támaszkodik”, és amely „az egyes individuumokat „mi”-vé kovácsolja”.⁶² A kommentár azáltal teremti meg a mi-tudatot, hogy a megértés számára figyelembe vett kontextusokat szelektálja és a jelentéslehetőségek körét szűkíti, korlátozza.⁶³ Mind Kazinczy, mind pedig Fazekas Csokonai-képe saját közösséget tételezett, melyekben állításaik magától értetődőek voltak. S ugyanígy Ferenczy és Izsó Csokonai-ábrázolásai is olyan közösséget képzeltek el, amelyik a műveikben majd önmagára ismer. Sárvári és Péczely is annak tudatában cselekedtek, hogy általuk egy közösség jut szóhoz. A Csokonai kör esetében pedig többek között a képviselési

61 Assmann 1987, 95.

62 Assmann 1999, 16.

63 Vö. Foucault 1973, 18.; Foucault 1971, 46–66.

beszédmód árulkodik arról, hogy Debrecen néhány, számukra fontos társadalmi rétege, sőt a város egésze szószólóiként tekintettek önmagukra.

A fentiek alapján éppúgy kommentárnak tekinthető tehát Kölcsey kritikája, Domby Márton és Toldy Ferenc életrajzai, Petőfi Csokonairól szóló verse, mint Ferenczy és Izsó szobrai, az általuk lehetővé tett szövegek, cselekedetek és kulturális alkotások, Csokonai síremléke és a körülötte zajló vita, a költőről szóló anekdoták és a populáris Csokonai-ábrázolások, a nevét viselő kör által Csokonairól tett kijelentések vagy a neki szentelt 1905-ös kiállítás és ünnep. Esetükben ugyanis ugyanúgy megtalálható a filológiai értelemben vett kommentár két fő jellemzője. Egyrészt egy képet alakítanak ki és közvetítenek Csokonairól, másrészt létrehozzák a maguk kulturális közösségét, vagyis az egyéneket valamely érték menetén egyesítik, s a közös világot formálják-alakítják. Úgy kapcsolják össze a résztvevőket, hogy közben felmutatják azt a világot, amelyet az egymásba fonódó tagok⁶⁴ a sajátjuknak érezhetnek.

S e ponton talán érdemes emlékeztetni a kultúra fogalmának történetére, pontosabban arra, hogy a kultusz és a kultúra szavak etimológiailag és szemantikailag összetartoznak. Többek között Hartmut Böhme hívta föl a figyelmet arra,⁶⁵ hogy a kultúra nem jelent mást, mint egy adott területet belakni, beépíteni, otthonossá tenni és kultikusan is körülhatárolni. Ami ezen a területen kívül helyezkedik el, az idegen. Eszerint tehát a különböző Csokonai-kommentárok nem tesznek egyebet, mint *otthont, világot teremtenek egy virtuális vagy a mindennapi valóságban létező közösség számára*. Kazinczy egy virtuális és kis létszámú irodalmi, Fazekas a mindennapjait, magatartását és az irodalomról való gondolkodását is meghatározó közösségben gondolkodott. Kölcsey Ferenc az elkülönült irodalom,⁶⁶ Domby Márton, Némethi János és Toldy Ferenc pedig az integrált⁶⁷ ill. a nemzeti irodalom elképzelt

64 Lásd Takács Ferenc megjegyzéseit a koszorú irodalmi kultuszban kialakult jelentéséről. Takács 1997.

65 Böhme 1996.

66 „... a strukturált irodalom a tudatformák együttélését, egyenrangúságát igyekszik megszüntetni (...) a régítől való folyamatos elhatárolódását hirdető stíluseszménye éppen az integrált irodalom hagyományra, konszenzusra, közismertre irányuló ideáljával óhajt szakítani. (...) önreflexivitását, egyben pedig a kirekesztett szférával való párbeszédet a recenzió, a kritika, a vitairat biztosítja.” Hász-Fehér 2000b, 62–63.

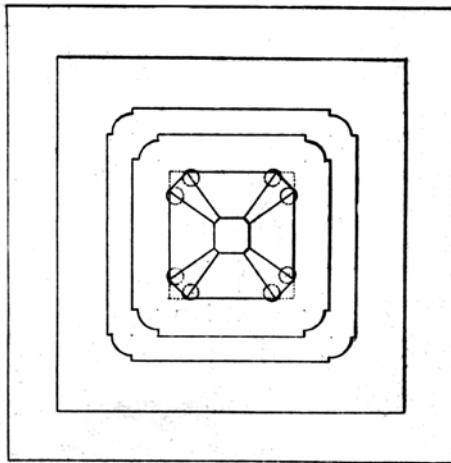
67 „Az integrált irodalom fogalma az irodalmi közösség (a szerző és az olvasó) kapcsolatának azon típusára vonat-
▶ 29. old.

híveinek nevében beszéltek. Sárvári Pál a kollégium zárt közösségi világa felől látta és láttatta Csokonait, míg Ferenczy az elképzelt nemzeti közösség megteremtésére vágyakozva, Péczely pedig a 30-as években megerősödő irodalmi értelmiséghez csatlakozva. A Csokonai kör a kisvárosba szorult, a hivatalnoki és/vagy értelmiségi szerep dilemmájába vergődő literátus értelmiség számára szeretett volna a Csokonai-kultusz révén közösséget teremteni. Viták akkor robbantak ki, amikor az egymással szembenálló szereplők ugyanazt a helyet szerették volna belakni. Igaz ugyan, hogy Fazekas, mint városa bajnoka indult harcba Kazinczyval szemben, de debreceni társaival együtt jogot formált Csokonai irodalmi hagyatékára és művészi-emberi karaktere megítélésére. A pör elhúzódását és egyben szép lassú elhalását az okozta, hogy időközben kiderült, hogy nemcsak az irodalomról gondolkodnak eltérően, hanem más világok lakói is. A vita újbóli fölparázslása pedig azért következett be, mert Kazinczy és körülötte szerveződő irodalmi közösség az irodalmi műveket és alkotóikat csak az elkülönült irodalmi világ lakójaként tudták elképzelni, vele párhuzamos világok létezése, ahol a költő szintén otthon lenne, elfogadhatatlan volt a számukra. Erre utal, hogy a halhatatlanság és a népszerűség gondolkodásukban kizárták egymást: vagy a művészet vagy az élet. Sárvári és Péczely összeütközésének oka pedig abban kereshető, hogy pedagógiai-erkölcsi jelentőséget tulajdonítottak az irodalomnak, s elképzeléseiket mindketten a kollégiumban szerették volna megvalósítani. A Csokonai kör viszont nem keveredett vitába senkivel, pontosabban az 1920-as évek végéig nem, amikor is megjelent riválisa az Ady Társaság. Amikor Pap Károly és Juhász Géza összekülönböztek Herczeg Ferenc megítélésében, akkor Juhász nemcsak a saját, hanem a debreceni Ady Társaság értékrendjét is képviselte, vagyis az irodalomról való kétféle gondolkodás ütközött össze.

A pörlekedések és összeütközések egyben tanúságai annak is, hogy az itthon-idegen megkülönböztetés a saját kultúrán belül is működik, vagyis hogy a kultúra határkijelölések által létezik. Az itt bemutatott viták egyik megelőlegezhető tanúsága az a fölismerés, hogy a kultúra nemcsak egységet teremt, hanem ellentéteket is szít.

szik, melyben (a szociológiai és művelődési rétegződéstől most eltekintve) az olvasói igény és ízlés teljes jogú tényezője az irodalmi életnek." Hász-Fehér 2000b, 59.

A könyv megírásához nyújtott segítségükért sokaknak tartozok köszönettel. Debreczeni Attilának, aki a kezdetektől végigkövette a szöveg alakulását. Hász-Fehér Katalinnak, aki számos hiányosságra és pontosításra hívta föl a figyelmemet. Kalla Zsuzsának és Bódi Katalinnak, akik sok javaslattal jobbították a munkámat. A kultusz-kutató csoport tagjainak, akiktől az évek alatt sokat tanulhattam. A Déri Múzeum irodalmi gyűjteménye munkatársainak, türelmükért és támogatásukért. Szabó Anna Violának a képek válogatásához nyújtott segítségéért. Mivel nincs rá lehetőség, hogy Borbély Szilárdnak is köszönetet mondjak értő olvasásáért és biztatásáért, ezért neki ajánlom könyvemet.

II. A Csokonai-kultusz születése: az Árkádia-pör

Az Árkádia-pör a 18-19. századi korforduló egyik legjelentősebb irodalmi-művészeti vitája volt, amely kezdetben három kérdést vetett föl: milyennek látják a kortársak Csokonai karakterét és hogyan ítélik meg; milyen síremléket kellene állítani a sírja fölé; mit jelent a sírkőre vésendő „Árkádiában éltem én is”. Az első kérdést a Kazinczy által írt és a debreceniek körében nagy felháborodást keltő nekrológ vetette fel, melyben irodalmi analógiák segítségével rajzolta meg a debreceni költő karakterét, amiben azonban a debreceniek nem ismertek rá az ő emlékezetükben élő poétára, sőt sorait halott gyalázonak érezték. A másik kettő a Csokonainak állítandó síremlék körüli pörlekedésben fogalmazódott meg. A későbbiek során aztán a vita a kor számos olyan irodalmi, művészeti, művelődési és társadalmi kérdését érintette, amelyek újra és újra fölbukkantak a 19. század első fele irodalmi-művészeti pennaháborúiban. A Kazinczy és a debreceniek közötti vitában többek között a következő, a dolgozatom tárgyát is érintő kérdések merültek föl: mi a művészet szerepe?; hol a helye a társadalmi tudatformák között?; külön megbecsülés illesse-e meg a költőket, írókat és művészeket?; mi és ki tekinthető klasszikusnak?; milyen a jó olvasó és a jó közönség?; a népszerű alkotásnak lehet-e művészi értéke?; szükség van-e nyilvános kritikára? az életrajzi vagy a költői én-nel kell-e foglalkozni a kritikusnak?; hogyan kanonizálható egy alkotó?; kik vehetnek részt a kanonizációban?; mi a különbség a laikus és a profi olvasó között?

A fent jelzett kérdések lényegében egy *alapkérdésre* vezethetők vissza: hogyan kapcsolódik az irodalom a mindennapi világhoz. Elkülönül-e tőle, alapos irodalmi-művészeti műveltséget, jártasságot, különleges tudást és a képességek speciális kicsiszolását igényli-e, ahogyan Kazinczy gondolta? Vagy épp ellenkezőleg, az egyén és a közösség mindennapi

életének része, ha kell, szórakoztat, ha kell, gyönyörködtet, vagy ha kell, tanít, ahogyan a vallási és erkölcsi útmutatások is alakítják az emberek életét,¹ gondolták Fazekasék. Míg Kazinczy az ízlés csiszolása és az irodalmi-képzőművészeti műveltség terjesztése révén a művészethez értő közönség megteremtésén fáradozott, addig debreceni vitapartnerei erre egyáltalán nem gondoltak, magától értetődő volt a számukra az irodalom mindennapi használata és hasznossága. Kazinczy az elkülönült, autonóm irodalom feltételeit szerette volna megteremtteni, s a művészetet a többi tudatforma fölé akarta emelni, ahogyan a világot is esztétikai kategóriákon és esztétikai tapasztalatain keresztül értelmezte. Fazekas viszont nem az irodalmat, hanem mint hasznos debreceni polgár a közösségét szerette volna szolgálni,² s nem költői munkássága köré szervezte az életét. A Kazinczy Csokonai síremlékére tett javaslata kapcsán kiobbant vita e kétféle felfogás radikális különbségét és egyben szembenállását tette láthatóvá.

Kazinczy és Fazekas valamennyi kérdésre eltérő választ adtak, sőt úgy tűnik, mintha a vitázók nem is egymásnak válaszoltak volna, hanem két monológ hangzott volna el. Igaz, meg-megszakították egymás beszédét, de az egymásra következő szövegek nem egy párbeszéd részei, mindenki a saját gondolatkörében forgott. Erre utal az is, hogy nem lezárult a vita, hanem csak abbamaradt, valamint hogy az évek alatt egyik fél sem módosított a véleményén, inkább csak megismételték a korábban mondottakat. Mintha nem is egy világ lakói lettek volna. Az egymás-meg-nem-értésének e foka arra enged következtetni, hogy két világ ütközött össze, mégpedig úgy, hogy kölcsönösen kétségbe vonták a másik érvényességét. Kazinczy főleg azzal, hogy korszerűtlennek ítélte Debrecen kultúráját és démonizálta a város szellemi életét, Fazekas pedig azzal, hogy nem a széphalmi mester nézeteit, hanem magatartását bírálta, mintegy jelezve, hogy még elgondolkodni sem hajlandó ellenfele állításain. E fejezetben e végleg-

1 Hász-Fehér 2000b, 9., 59–64.

2 Bíró 1998, 357–359.

tes szembenállás okait vizsgálom, miközben bepillantunk a két világba, pontosabban néhány szegmensébe, melyeket a vita láthatóvá tett. Körüljárok néhány fogalmat és témát, amelyek révén megragadhatóvá válik szembenállásuk. Először az irodalom és írók státuszát érintő kérdéseket vizsgálom meg, mert mindenekelőtt arról vitatkoztak a felek, hogy különleges megbecsülésben kell-e részesíteni Csokonait vagy úgy kell rá tekinteni mint egyik embertársunkra, aki épp verseket írt. Itt lesz szó arról is, mi a szerepe a művészeteknek, s hogyan kapcsolódnak a mindennapokhoz. Másodszorra tartom szükségesnek bemutatni, hogyan viszonyultak az alakulóban lévő irodalmi nyilvánossághoz. A vitát és hatását ugyanis jelentősen befolyásolta, hogy Kazinczy a nyilvánosság elé vitte a költő karaktere megítélésének és a síremlékállításnak ügyét. Tudjuk, hogy a debreceni irodalmi értelmiség és Kazinczy közti ellentét a síremlék-vita előtt jóval korábban, a Bécsben 1795-ben megjelent *Debreceni Grammatika* kapcsán éleződött ki, de megmaradt a magánlevelezések és a tudomány világában, szemben az Árkádia-pörrel, ami nyilvánosságot kapott. Ebben az alfejezetben kaphatunk választ arra is, milyen közösséghez beszéltek a felek. Itt esik szó a debreceniségről, mert a fogalom megszületése, használata és elterjedése összefügg az irodalmi nyilvánosság kialakulásával és szerepének a fölismerésével. Ezt követően kerül sor annak elemzésére, hogyan vélekedtek az irodalom és a mindennapi világ, a költő és a közösség viszonyáról, valamint arról, hogy a költészetben megformált vagy az életrajzi én-t kell-e számon tartani. Végül a síremléktervek bemutatása során arra keresem a választ, kié volt Csokonai. A Kazinczy irányításával szerveződő irodalmi közösségé, amelynek tagjait a költészetben megformált én foglalkoztatta, vagy Debrecené, ahol született, élt és meghalt, s ahol sokan ismerték, megbecsülték, szerették vagy épp elítélték és irigyelték.

Ahogy utaltam rá, Kazinczy és a debreceni irodalmi értelmiség nem most ütköztek össze először.³ Nyelvújítási vi-

3 Debreczeni 2009.; Csetri 1990, 40-59.; Gyapay 2001, 136-156.; S. Varga 2005, 291-294.

táik és a stíluszintek elkülönítése körüli polémiáik azonban a tudomány keretein belül maradtak, s nem vezettek a másik fél megszólalási jogának kétségbevonásához, ahogyan Kazinczy tette az Árkádia-pör során, vagy az ellenfél morális megsemmisítésére irányuló törekvéshez, melyet Fazekas védekezésében figyelhetünk meg. Ennek oka bizonyára abban kereshető, hogy míg a nyelvi és stíluskérdések lehetővé tették a két világ párhuzamos létezését, az egyikben a pillangó és babér, a másikban pedig a lepe és borostyán szavakat használhatták,⁴ addig, úgy tűnik, Csokonai egyszerre nem tartozhatott az irodalomról és a művészetről radikálisan másképp gondolkodó két világhoz. Erre utalhat az is, hogy Kazinczy renegátnak nevezte Csokonait, akinek *választania kellett a debreceniek és az ő világa között*.⁵ Ugyanakkor a *Debreceni Grammatika* körüli polémiában már tematizálódtak az Árkádia-pörben is fontos szerepet játszó vádak. A nyelvtankönyv szerzői lényegében kétségbe vonták Kazinczy magyarságát, amikor a „tisztá magyarságot” a köznépnél vélték feltalálhatónak, a széphalmi mester viszont azzal, hogy a nyelvi megformáltságon mérte a mű értékét, lényegében a debreceni irodalmi gyakorlatot kizárta az irodalomból.⁶ A Csokonai-nekrológra érkezett válasz talán erre is alapozta

4 „Az ítélet sokféle: sokan lehetnek, a' kiknek a' pillangó a' *lepénél* jobban tetszik.” Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1805. március 8. KazLev XXII, 89.; „Kis Imrének megírtam, hogy ha azt, a' mit Cs. a' babér apologiájáról írt, kinyomtatják, vele engem meg nem bántanak, mert az énvelem triumpháltat. — Cs. összejövén velem, nagy nehezteléssel szólla az újságnak azon articulusa felől, a' mellyben az ő babérja attakiroztatott. Azt hitte, hogy a' pipaczhéban készült az az articulus. Elhallgathattam volna, hogy én írtam: de midőn a' Publicumnak mondok valamit, kivált barátom felől, akkor bizonyosan nem mondok olyat tudva, a' miért pirúlnom kelljen. Kimondám tehát neki minden megszeppenés nélkül, hogy azt én írtam. Cs. nem goutírozta a' mit én a' babér ellen írtam. Ha neki van igaz, győzzön ő: ha nekem van igazam: úgy, minden apologiája mellett, enyém a' győzedelem.” Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. július 9. KazLev IV, 217.

5 „Orczyt (...) inkább is volt poéta, mint magyar, de csalhatatlanul poétább és magyarabb volt, mint Csokonain kívül sok fia Debrecennek. – Csokonainak? Ezért majd levágott. És méltán; mert a renegátot inkább gyűlöljük, mint a született pogányt.” Kazinczy Ferenc Virág Benedeknek, 1802. október 31. KazLev II. 500.; „... az ő felfuvalkodott orthodoxiájok mellett köztök nem támadt máiglan tsak egy Író is, a' kit a' jobb ízléshez szokott olvasó olvashasson; 's ha támadott, Apostatájok lesz, 's Renegátjok, mint Csokonai vala.” Kazinczy Ferenc Prónay Lászlónak, 1805. július 15. KazLev III, 387.

6 Bíró 2010, 194., 166.

ellenérveit, amikor megállapította, hogy „Magyar nem beszélt (irt) még olyan magyarosan”, mint Csokonai. A szerző célzása Kazinczy idegenségére még világosabban, amikor arról írt, hogy a debreceni költő „anyai nyelvének szűk voltáról soha sem panaszkodott”.⁷ S még ennél is nyilvánvalóbb, amikor arról értekezik, hogy csak az tudja átérezni, mit veszített a haza Csokonai halálával, „kiből a’ Magyar vérnek eredeti tüze ki nem aludt”.⁸

Kultusz és művészet

Az Árkádia-pör a felek eredeti szándékától *függetlenül* a Csokonai-kultusz korábbítól eltérő regiszterét nyitotta meg.

Eddig ugyanis a költő kultuszát főleg a kollégiumi diákok éltették és formálták, akik szorgalmasan és élvezettel jegyezték le és adták tovább verseit, s akik legendát szőttek alakja köré, melyet aztán a legáció során terjesztettek és továbbszínezték. A diákok körében a költő kultuszát mindenekelőtt a kollégiumi renddel és a professzorokkal történő összeütközése, kicsapátása, vaskos humora, erotikus versei és önmitizáló elbeszélései alapozták meg. A gazdag debreceni diákirodalomnak Csokonai volt a középpontjában, főleg erotikus, priapi versei.⁹ Bár Csokonai soha nem vette fel ezeket a kiadandó művei jegyzékébe,¹⁰ mégis a diákok e költeményei alapján alakították ki Csokonai-képüket. Minden bizonnyal a téma központi szerepüvé válása összefügg azzal, hogy a diákműveltség része volt a 18. századi közköltészet, ami igen szabad szájú volt. De ennél is nagyobb szerepe lehetett annak, hogy a diákok elsősorban önmaguk és társaik szórakoztatására és a társasági együttlétek hangulatának fokozására olvastak verseket. Arra szolgáltak tehát, hogy a baráti borozgatás közben jól szórakozzanak és elfeledkezzenek a mindennapokról, ahogyan az egyik diákpóéta írta: „...egy barát elüzi a világnak minden gondját, egy mulató kompánia elkergeti az élet bajait

7 Névtelen 1806, 282.

8 Névtelen 1806, 281.

9 Bán - Julow 1964, 222.

10 Szilágyi 1981, 345.

és jajait, egy szíved felével való nyájas beszélgetés elfejteteti lelked gyötrelmeit”.¹¹ A diákköltők nem értelmezték Csokonai költészetét, hanem vagy irodalmi panelekből építkező versekkel hódoltak előtte, vagy megnémulva csodálták.¹² Többek között Gaál László életrajza örökitette meg, mennyire népszerű volt Csokonai a tanuló ifjúság körében, s hogyan adták szájról-szájra a tőle hallott történeteket: „sürgetős kérdezősködéseikre hosszabb idő oltai történeteit, kalandjait, esmeretségeit s tapasztalatait szokott eleven és kedveltető modora szerint nekik elbeszélé. A Csokonaitól hallott derék dolgokat egyik egy, másik más körben előhozza, ismétli”.¹³ Szintén ő írt a költő népszerűsége törekvéséről, ami be is teljesült, a kollégiumi professzorok legnagyobb bosszúságára, mert ők a kollégiumi rendet felbolygató függetlenséget látták benne.¹⁴ Gaáltól ismerjük a *Militat omnis amans* c. munkája keletkezését is, ami alátámasztja az előbbieket. A szóban forgó pajzán verset ugyanis egy „mulató kertben” írta az ott mulatozó férfitársaság szórakoztatására, amiért aztán három aranyat kapott.¹⁵ Csokonai kedvelt és népszerű alakja volt a társágoknak, mert élvezetesen tudott történeteket mesélni. Ezért szólította Márton József és Császár József „Édes Andrádom”-nak utalva Andrád Sámuelre, aki anekdotagyűjteményéről volt híres.¹⁶

Hogy a vidéki református tanítók és papok körében milyen kép élhetett Csokonairól, csak következtetni tudunk a róla szóló, s széles társadalmi körben elterjedt, idővel folklorizálódott legendákból, melyekben nem költőként, hanem garabonciásként ábrázolták. Valószínű, hogy még életében elterjedt garabonciás híre. Igaz, csak az 1810-es évekből maradtak ránk az első lejegyzett történetek, de minden bizonnyal ezek már a legendák formálódásának egy magasabb fokát

11 Bán - Julow 1964, 27.

12 „...jobb szeretem Tiszteletem adóját úgy fizetni le, hogy a Vitéz nagyságát megnémulva csodáljam...” - írta Csokonainénak a költő egyik társa. Péli Nagy Gábor Csokonai Józsefnének, 1805. szeptember 19. Vargha 1960, 224.

13 Gaál 1955, 77.

14 Gaál 1955, 435-436

15 Gaál 1955, 420.

16 Márton József Csokonai Vitéz Mihálynak, 1802. március 2. CsokLev 176. és 760. „Tudnál-e még Barátom valami historiát ugy el beszélni, a’ mint annak kell esnie, nem pedig úgy a mint esett?” - írja Márton.

jelentik.¹⁷ E történetek ember feletti hatalommal rendelkező alakként állítják elének Csokonait, aki megbabonázza a lovakat, visszatér a halálból, különleges gyógyító képességgel rendelkezik és képes megjövendőlni a világ sorsát. Ugyanakkor a költői lét és a nem mindennapi emberi képességek össze is kapcsolódtak. Legalábbis erre következtethetünk a *Pesti Divatlap* 1846. évi tudósításából. A lap Jövevény jelzésű munkatársa megkérdezett egy debreceni gubás polgárt, hogy derék ember volt-e Csokonai, aki aztán így felelt: „Nem volt az ember uram - hanem poéta”.¹⁸ Egy másik történet arról tanúskodik, hogy hallatlanul közkedvelt volt a vidéki értelmiség és nemesség körében. A martosi rektort rendszeresen hívták a gyallai urak, hogy elmésségével szórakoztassa őket. Egyszer magával vitte Csokonait is, s „boldog volt, aki előbb ölelhette, csókolhatta Csokonait, öregapámat pedig azért, hogy őt idehozta”.¹⁹ Szilágyi Márton hívta fel a figyelmet, hogy a költő kultusza azokban az alföldi helységekben figyelhető meg, ahova a kollégiumi diákok legációba érkeztek, és ahol tanulmányaik befejezése után lelkesként, tanítóként helyezkedtek el.²⁰

Csokonainak már halálakor komoly „kultusza” lehetett vagy legalábbis rendkívüli, különös személyiségnek tartották. Különben nem vett volna részt háromezer ember a temetésén, amely az akkori debreceni lakosságnak kb. hetedét-nyolcadát tette ki.²¹ Nem arról van persze szó, hogy „a lakosság széles rétegében ismert lett volna Csokonai költészete, még ha a *Csikóbőrös kulacshoz* vagy a *Reményhez* egy-egy strófáját mondogatták is, vagy a peregrinus diákoktól és falusi kántoroktól származó rigmusait, alkalmi köszöntőit Csokonai verseiként tartották is számon”,²² hanem arról, hogy alakja és élete különösen alkalmas volt a folklorizálódásra.²³ Ennek okát pedig minden bizonnyal a költő szabálytalan, a többség számára rejtélyes-érthetetlen életében és különös viselkedésében kell keresnünk, valamint abban, hogy a sokat nélkülöző poéta alakját közel érezték magukhoz az alacsonyabb

17 Vö. Lukács 2007.

18 Antalffy 1982, 348.

19 Csokonai Martoson. Vargha 1960, 457.

20 Szilágyi 2011, 118–119.

21 „... együttvéve mintegy háromezer ember kísérte Csokonai koporsóját...” Gaál 1955, 104.

22 Dorogi-Ortutay 1936, 39–46.; Szilágyi 1975, 252.; Csörsz Rumen 2005.; Haraszti 1880, 339–340.

23 Julow 1975, 219.

társadalmi sorban élők.²⁴ A legfeljebb nép- vagy közköltészeti darabokat ismerő szélesebb közönség számára leginkább a mesék és a legendák álltak rendelkezésre mint a megértés alakzatai. Annál is inkább alkalmasak voltak a költő életének és sorsának ábrázolására, mert magának Csokonainak is hajlama volt az önmitizálásra, s így a legendák költőképe nem volt ellentétben a poéta önábrázolásával.

A fenti jelenségek azért sorolhatók az irodalmi kultusz körébe, mert a hozzá való viszony nem írható le kielégítően népszerűségként. Egyrészt kultikus alakként tekintettek rá, akit rendkívüli képességei kiemelnek a többi költő közül, másrészt a másolók számára ő volt a költő, s bár a legendák nem költői tehetségéről mesélnek, de alapként kezelték, hogy Csokonai mindenki által ismert költő volt.

Kazinczy síremlék állítására tett javaslatának semmi köze nem volt Csokonai fent bemutatott kultuszához. Olyan megtiszteltetésben szerette volna ugyanis részesíteni a költőt, amelyre *eddig még* nem volt példa Magyarországon: „A’ mennyire ugyan tudom, még egy Irónk sem tiszteltetett meg illy tisztelettel: nemcsak Poetára, nem csak Magyarúl Íróra czélzok itt”.²⁵ S valóban, a 19. század első felében hazánkban alig-alig találni egy-egy emlékművet, a költők közül pedig egyedül Gessnernek állítottak, azt is egy magánkertben, a Batthyányak körmendi kastélyának parkjában.²⁶ Az irodalom 19. század eleji státuszát illetően pedig sokat elárulnak azok az ünnepek, amelyeket a magyar irodalom, a magyar írók és költők megtiszteltetése kezdeteként szoktak értelmezni. Ezek egyikén sem önérteke jogán szerepeltek irodalmi művek. Gróf Festetics György Helikon ünnepségei középpontjában nem az irodalom állt, hanem I. Ferenc császár születésnapja és a Georgikon záróvizsgálója. A meghívott íróknak alkalmi költeményeket kellett írniuk, melyek a császár születésnapjáról, házasságkötéséről, valamilyen harci győzelméről emlékeztek meg vagy a mezőgazdasági főiskola dicsőségét hirdették. Az irodalom tehát elsősorban a reprezentáció egyik formája és eszköze volt. Hasonló az irodalmi művek és a szépírók státusza a kor másik ünneppsorozatán, a Marczibányi-jutalom esetében is, melyet szintén

24 Keresztesné 2000, 195.

25 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. augusztus 15. KazLev III, 410.

26 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. február 2. KazLev IV, 475-477.; Veridicus: Beleszólás. Felső Magyar Országí Minerva, 1829. I. 11.

nem az irodalom, hanem a magyar nyelv és a nemzet megdicsőülése alkalmaként értelmezhetünk. Nemcsak arról van szó, hogy a díj átadásakor rendezett, Nemzeti Múzeum-beli ünnepségeken szinte semmilyen módon nem említették meg a költészetet, mintha a nyelvvelésben játszott szerepét számon sem tartották volna, hanem arról is, hogy a jutalmazottak dicsőségét bizonytalanná tette, hogy itt végül is a nádor által engedélyezett és támogatott rendezvényről volt szó, amelyen több fény esett magára a mecénási gesztusra, mint a művészekre. Bár ők, „a dicső hazafiak csillagok a nemzetiség egén, de az élető nap mégiscsak az uralkodó”.²⁷ Az irodalom tehát mind a két ünnepségen betagozódott a polgári világ születése előtti reprezentatív nyilvánosságba.²⁸ E helyzet megváltoztatása, az irodalom önálló tudatformaként való elfogadtatása egyik eszközü is szolgált Kazinczy számára Csokonai tervezett rendkívüli megtiszteltetése. Ha ugyanis sikerült volna a költő síremlékét fölállítani, azt is hirdette volna, hogy a régiek helyett új hősök születtek: az írók. Eddig csak társadalmi rang és katonai hőstett indokolt az átlagostól eltérő síremléket, mostantól az irodalom művelői is kiérdemelnék a különleges megtiszteltetést. Kazinczy e fordulatot hirdető *jel* lehetőségét látta meg Cserey javaslatában, s épp ezért nemcsak lelkesen támogatta, hanem szinte sajátjának érezte. Ugyanakkor kissé óvatosnak tűnik, hiszen a fent idézett mondatában nem szépírókról, hanem írókról beszél, holott ő már 1788-ban a szépirodalom jelentésben használta a *literatura* szót.²⁹ Óvatossága, ahogyan később majd láthatjuk, minden bizonnyal azal függött össze, hogy a Csokonai-síremlékre tett javaslata fogadtatásán föl szerette volna mérni, *mennyire fogadókész a közönség irodalmi elképzeléseire*: „noha szép volna csakugyan látnunk, hogy az olvasni szerető Publicum mennyire empfanglich immár a’ háládatosságra kedveltebb Íróji eránt”.³⁰ Amikor tehát Kazinczy a közönség hálakészségéről szeretett volna megbizonyosodni, mindenekelőtt arra volt kíváncsi, hogy az olvasók készek-e azonosulni az általa kultivált irodalmi ízléssel és van-e kellő támogatottsága az irodalom művelői között. A halott Csokonai és költészete alkalmas lehetett Kazinczy

27 Rákai 2000, 82.

28 Rákai 2000.; Hász-Fehér 2000a.

29 Kazinczy Ferenc Ráday Pálnak, 1788. szeptember 27. KazLev I, 213.

30 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. július 17. KazLev III, 388-389.

nézeteinek elfogadtatására. A debreceni költő ugyanis az írók³¹ és az olvasó közönség körében hallatlanul népszerű volt, ezért, nagy tétje volt annak, sikerül-e őt Kazinczy rendjébe tartozóként kanonizálni. A szokatlan mértékű megtiszteltetéssel ugyanis lényegében arra tett javaslatot, hogy az általa megrajzolt Csokonait emeljék be a nyílt kánonba³² és a közösségi emlékezet halhatatlanjai közé. Innét nézve úgy tűnik, hogy Kazinczy síremléktervét a nekrológ folytatásának is tekinthetjük. Mindenki előtt sietett megfesteni Csokonai emberi és költői karakterét, de úgy, hogy akik ismerték és szerették, nem ismertek rá. A nekrológ szerint a társasági ember valójában emberkerülő volt, az érzékeny lélek mögött pedig cinizmus rejlett: „mert az ő affectált és nem affectált misanthropiájából úgy sugárlott ki mindég az emberi szeretet, mint affectált cynismusából az aethetici lélek”.³³ Az általa elképzelt síremlék, s az általa megidézett költő pedig szintén idegen volt Csokonai debreceni barátai és ismerősei számára. A nekrológ és a sírkő Csokonaija Kazinczyé volt.

A széphalmi mester az 1800-as évek elején ismerte föl az emlékművek állításának fontosságát. Úgy gondolta, hogy ezek segítségével tartható fenn egy-egy személy és esemény emlékezte. Ugyanezért tartotta fontosnak a portréról készített másolatokat is, mert „eggy jó ember’ képét elsokasíthat[ja]”,³⁴ s így emlékezte fennmaradhat. A jeles ember megtiszteltetése Kazinczynál szorosan összefonódott a közösségi-nemzeti emlékezet megteremtésének az igényével. A Csokonai síremlékéről zajló vita során még inkább megerősödött benne e gondolat. Különösen nagy hatással volt rá Csehy József Gessner körmendi emlékművéről szóló leírása. Levelében megidézte az előtte álló lelkiállapotát, aki áhítattal tekint a múltra és örömmel emlékezik meg a halotról és a monumentum készítőjéről: „A vigyázatlan sétálóknak nem áll úttyában; de a szemes fürkésző reá akadván örül, visszagondol érzékenyen az arany időkornak édes költőjére, ’s a dicső emlék’ alkotójára”.³⁵ Kazinczy hasonló magatartást és érzékenységet várt el

31 A korabeli irodalom számos alkotója irt rajongva és kultikus tisztelettel róla. Vö. Vargha 1960, 168–179.

32 Szajbély 2005, 83–84.

33 Kazinczy 1805. Vargha 1960, 281.

34 Kazinczy Ferenc B. Prónay Sándornak, 1803. szeptember 22. KazLev III, 107.

35 Csehy József Kazinczy Ferencnek, 1807. január 19. KazLev IV, 466.

a Csokonai sírjánál állótól is.³⁶ Az emlékművek jelentőségét azonban nem pusztán abban látta, hogy képzeletben beteljesítik az „arany idők” utáni vágyakozást, hanem abban is, hogy pótolhatatlan szerepet játszanak a közösségi-nemzeti emlékezet megteremtésében.³⁷ Kazinczy is osztozott abban a 18-19. század fordulóján megfogalmazódó közös célban, hogy szükséges „a nemzeti egység széleskörű tudatosítása”.³⁸ Erre utal, hogy kezdetben gyűjtés útján szerették volna előteremteni a sírkő fölállításának költségeit, a közösség ügyének tekintették tehát: „Azon gondolatom, hogy Csokonainak méltó emlékezte örökösítésére emlékeztető oszlop emeltesen, kéttzeresen tettzik azon tekintetből is, hogy a’ Tek. Úr olj forró hejbe hagyását nyerte. Ezen gondolat végre haitására gyűjtendő költség meg szervezhető, hogy Ujság levelekbe iktatandó Hirdetménnyel vigyük kívánatos végre: magam is heljesnek, és olj módúnak találom, melj a tzelhoz leg foganatossabb uton juttathat...”³⁹ Szintén a közösségi-nemzeti emlékezet megteremtése miatt tartotta fontosnak a múlt emlékei és a nemzeti történelem eseményeiről és alakjairól készült ábrázolások összegyűjtését, megőrzését és átörökítését. Nemcsak esztétikai szempontok alapján gyűjtött ugyanis, hanem fontosnak tartotta megszerezni azokat az alkotásokat is, amelyek a magyar nemzet történetének egy-egy jeles személyét vagy eseményét örökítették meg. Gyűjteményében így a klasszicista ízlés szerint készített másolatok mellett megtalálhatók voltak a hiteles, művészi szempontból nem, de a közösségi emlékezet számára jelentőséggel bíró ábrázolások is,⁴⁰ ahogyan könyvtára is gazdag volt hungarikumokban.⁴¹ Nemzettörténeti jelentősége miatt dicsérte Ponori Thewrewk József panteonját is: „Aki ezen gyűjtemény becsét megszabni csak historiai tekintetben is akarja, mert ennek célja nem artistai, hanem historiai, gondolja meg,

36 „Batthyáni által Gesnernek emelt monumentum egész helybenhagyásomat meg nyerte; ennél, barátom, mű Csokonaynak se többet, se kevesebbet ne építsünk, és maradjunk e mellett.” Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1807. március 14. KazLev IV, 524.

37 Vö. Porkoláb 2005, 86-104.

38 Hász-Fehér 2000a, 96.

39 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1805. május 20. KazLev III, 330.; Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. október 7. KazLev III, 450.

40 Sinkó 1983, 274.

41 Kiss 1989.

mely kincsnek tartanánk, ha Nemzetünknek minden félszázadjaiból birnánk ily Gyűjteményt”.⁴² A közösségi emlékezet jelentősége fölismeréséről tanúskodik az is, hogy szívesen működött közre családi és történeti emlékművek tervezésénél: tanácsot adott Cserey Farkasnak, Ráday Pálnak és a Wesselényi családnak, 1809-ben pedig tervet készített a zempléni nemesi felkelés hősei előtt tisztelgő emlékoszlophoz. Fontosnak tartotta, hogy az emlékművek ne elrejtett helyeken, hanem köztereken álljanak, hogy minél többen láthassák, mert csak így tölthetik be nemzetközösség-teremtő szerepüket.⁴³ Ezért szorgalmazta azt is, hogy a haza nevezetes tájairól készüljenek rézmetszetek: „A’ N. Váradí hevízket jó volna valakinek leírni, és egy rézmetszett képpel kiadni. Fáj a’ lelkem, valahányszor azokat a’ sehonnai képeket látom árultatni. Int az üdö, hogy felnyissuk már szemeinket. Ez arra is szolgál, hogy a’ Haza jobban ismertessék, szeretessék a’ mieinktől”.⁴⁴ Amikor pedig tudomást szerzett róla, hogy a debreceni Kollégiumban van egy régi kézirat, valósággal eksztázisba esett, „élet-halál kérdése”⁴⁵ volt neki az ügy. Amikor a tárgyak becsét „historiai” és nem „artistai” mérlegen mérte, s a hazai tájak megismertetését szorgalmazta, hazafiként gondolkodott, célja ugyanis az volt, hogy helyreállítsa a nemzet hiteles múltját.⁴⁶

Az emlékmű-állítás terve nem született volna meg, ha Kazinczy nem osztozott volna az új típusú „nagy ember” kultuszában. A 18. századtól kezdve az emberi nagyság már nem, vagy legalábbis egyre kevésbé kötődött társadalmi helyzethez és tisztséghez, mert ettől kezdve az volt a „nagy ember”, aki egyéni képességei révén emelkedett a többiek fölé.⁴⁷ A nagy embert elsősorban Napóleon testesítette meg a számára, aki szerinte a jellembeli és az észbeli kiválóság példaképe, aki örökre megmarad az emberek emlékezetében.⁴⁸ Kazinczy elhivatottsága

42 Busa 1995, 295.; Az erdélyi útja során látott arcképgalériákkal kapcsolatban is ezt hangsúlyozta: „czélja nem artistai, hanem historiai”. Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak, 1829. május 27. KazLev XXII, 429.; Vö. Porkoláb 2005, 97-99.; Sinkó 2003, 28.

43 Kazinczy 1811. Vö. Kazinczy és Sipo Pál levelezése Barcsay Ábrahám emlékművéről. Sipo Pál Kazinczy Ferencnek, 1813. november 5. KazLev XI, 118., Sipo Pál Kazinczy Ferencnek, 1814. február 22. KazLev XI, 227.; Vö. Csatai 1983, 50.

44 Kazinczy Ferenc Virág Benedeknek, 1803. augusztus eleje. KazLev III, 80.

45 Bíró 2010, 279.

46 Vö. Smith 1995, 43.

47 Vö. Keserü 1994.

48 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 13. KazLev III, 290.; Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak,

► 43. old.

szempontjából azonban ennél is fontosabb, hogy a nagy embert Isten eszközének látta, s nagyságát az adja, hogy képes a közösség értékeit és lehetőségeit megmutatni.⁴⁹ Egyszerre ad módot a nemzeti büszkeség megélésére és egyszerre kelti fel a vágyat a nemes cselekedetek iránt. Kazinczy különösen ez utóbbit hangsúlyozta: „Sallustius aszt mondgya a nagy Emberek képirül, hogy azoknak meg látása virtus szeretetet lobbant a szivekbe...”⁵⁰ Szerinte így van ez az általuk tervezett síremlék esetében is, mert „A’ mi Csokonaink oszlopa Haza szeretetet és nyelv szeretetet fogna tanítani, és taníthatna é jobbal, szükségesebbet?”⁵¹ A becsvágyat és a hiúságot, melyeket az ilyen típusú képek szemlélése növel, a virtus feltételének látta, mert szerinte az előbbi „rugója (...) ingerje a’ Virtusnak”.⁵² Mindez érthetővé teszi Kazinczy kitartását és elszántságát, melyek az évekig tartó vita során jellemezték. Növelhette öntudatát és erősíthette hitét, hogy a debrecenieknél jobban ismeri Csokonait, hogy a hiúság és a virtus összetartozása tekintetében rokonléleknek érezhette magát a debreceni költővel, aki egyik levelében megvallotta, hogy hiúság van benne, ahogyan Rousseau-ban is volt.⁵³

A „nagy ember” kultusza alapvetően határozta meg Kazinczy világlátását, történelmi hősökhöz és alkotókhoz való viszonyát.⁵⁴ Gyakran emlegette Goethe Tassójának egyik mondatát: „Heilig ist die Stätte, die ein grosser Mann betrat”.⁵⁵ Erdélyi útja során is ezért tisztelte meg főhajtással azokat a helyeket, ahol valami nevezetes esemény történt vagy egy nagy embert élt.⁵⁶ Az Árkádia-pör során is azért ragaszkodott hozzá, hogy a sír fölött, s ne máshol állítsák föl a síremléket, mert szent helynek tartotta: „A’ hely szűk kilátású, talán éktelen, de szent hely, mert ő fekszik ott, s kiki által látja, miért áll ott a’ kő. A’ Nagy-erdő szebb volna: de a’ kő ottan elveszti a’ maga szentségét,

1806. október 21. KazLev IV, 434–435. Vö. Keszeg 2009, 32.; Miskolczi 2009, 158–172.

49 Ennek kapcsán joggal veti föl Bíró Ferenc, hogy nem saját becsvágya mutatkozik-e meg Kazinczy Napóleon iránti rajongásában. Bíró 2010, 359.

50 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1805. június 2. KazLev III, 354.

51 Uo.

52 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 13. KazLev III, 286.

53 Csokonai Vitéz Mihály Kazinczy Ferencnek, 1802. december 6. CsokLev 220.

54 Kazinczy számára a „nagy ember”-t Napóleon és Wesselényi testesítette meg leginkább.

55 Csatkai 1983, 46.

56 Kazinczy 1979a, 639–640.; Vö. Csatkai 1983, 46–47.

mert csak Cenotáphium lesz”.⁵⁷ Kultikus beállítódásával függ össze a történeti-nemzeti ereklyék iránti vonzalma és gyűjtési szenvedélye is. 1806 tavaszán például megkérte Csereyt, hogy „menne át Zerinvárára, és a ’Zriniek’ hajdani lakóvároknak dőledékjein tépjen nek[i] egy fűszálat. Egy repkényt (hedera, Epheu) küldje levelében ezen sorral: A’ hol ez termett, ott léleknek ereje ’s haza szeretet lakoztak hajdan.”⁵⁸ Cserey, a jó barát és fegyvertárs pedig visszaigazolta az ereklyetisztelet fontosságát: „Ha a nagy Zrínyiek haidoni lakheljek omladékin tenyésző valamely plánta lapul, kaphatok, az előttem is szent Ereklye lészen”.⁵⁹ Kultusz és honszeretet tehát szorosan összetartozott Kazinczy gondolkodásában.⁶⁰ Az Árkádia-pörben ugyan nem hangsúlyozta különösebben, hogy milyen belső egység van a haza és a sír(emlék) között,⁶¹ a Csokonai hamvai fölé állítandó sírkő terve azonban szorosan kötődött ehhez a gondolathoz. Csereynek írt, már idézett egyik levelében ugyanis a kettő egységében látta az emlékmű előtt állóra tett hatást: Csokonai síremléke hazaszeretetet és az anyanyelv szeretetét fogja tanítani.⁶² S ezért tartotta Cserey áldozatvállalását is, hogy állná az emlékmű költségeit, patriotizmusra buzdító tettnek.⁶³ Kazinczy tehát úgy látta, hogy az embert körülvevő térnek vannak kitüntetett, megszentelt pontjai, a tárgyi világból pedig kiemelkednek nemzeti történelem emléke, ereklyéi, amelyek *az egyént átemelik a nemzeti emlékezet közös világába, ahol magával ragadja a patrióta hőskultusz*.

A síremlék terve e gondolati térben született meg, aminek nagy szerepe volt abban, hogy Csokonai, Kazinczy szándéka ellenére, egyre inkább kultikusan tisztelt alakként jelent meg a vita során. A kritikus, a debreceniek elleni egyre görcsösebb és elszántabb küzdelemben ugyanis fölnövesztette a halott költőt. Már azáltal is, hogy az első költő lett volna, akinek különleges síremléket vagy emlékművet emeltek volna. S a nekrológ is azt sugallta, hogy egy rendkívüli emberrel van

57 Vö. Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. április 6. KazLev IV, 539.; Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, 1807. április 8. KazLev IV, 550.

58 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. május 29. KazLev IV, 164-165.

59 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1806. július 5. KazLev IV, 210.

60 Vö. Kazinczy 2008. Különösen a VIII. és IX. levél. Vö. Váczy 1906. és Fried 1993.

61 Pál 1988, 169.

62 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1805. június 2. KazLev III, 354.

63 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 30. KazLev IV, 345.; Vö. Fried 2009, 9.

dolgunk. Kazinczy ugyanis nem a halotti búcsúztatók szokásos retorikáját és nyelvét követte,⁶⁴ amely eltünteteti a halott személyiségének egyedi vonásait, s feloldja a semmitmondó általánosságban, hanem egyediségében emlékezett meg Csokonairól. Mindez azért is érdekes, mert Kazinczynak, bár poétához illő síremléket kívánt állítani, egyáltalán nem volt jó véleménye Csokonairól. Sem az emberről, sem a költőről. Mint embert elítélte rendetlenségéért: „Cs. rendetlen volt egész életében és minden dolgaiban, papirosai el voltak hányva...” – írta Szentgyörgyi Józsefnek, majd később Kozma Gergelynek: „Cs.-nál egygy rendetlenebbül élő embert képzelni nem lehet”.⁶⁵ S a pör során is fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy nem az embernek szeretne emléket állítani, mert az nem érdemi: „minden emberségei mellett érdemes arra, hogy emlékezetét fenntartsuk”.⁶⁶ Költeményei között ugyan talált szépeket, s „minden bizonnyal igen jó fej és a’ legszerencsésebb Poétái Genie volt: de ki nem látja azt, hogy sok munkája merő szemet?”.⁶⁷ Joggal teszi föl Bíró Ferenc a kérdést, vajon Kazinczy Csokonai védelmére kelt volna-e, ha nem támadja Debrecent. Ugyanakkor érdemes figyelembe venni, hogy kezdetben, amikor a költő munkái kiadására ajánlkozott, verseit nem ő akarta korrigálni, ezt rábízta volna Fazekas Mihályra. Kazinczy a versek sorrendjét kívánta kialakítani: „Én ezen munkára alkalmazhatóbb embert nem ismerek, mint Fő Hadnagy Fazekas Urat. De szeretném a’ systematicus rendet a’ verseknek sorjában magam feltenni”, mert „semmi rend nincs verseinek öszveszedéseiben”.⁶⁸ S hajlandó lett volna Fazekasnak a költő azon kézíratait is átadni, amelyek nála voltak.⁶⁹ Az elmérgesedő vita során aztán egyre inkább az figyelhető meg, hogy normatív és kizárólagos követelményként helyezi Csokonai költeményeivel szembe a neoarisztoteliánusi poétikai-retorikai-stilisztikai rendszerét.⁷⁰

64 Vö. Tóth 2009, 112–113.

65 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 6. KazLev III, 280. Kazinczy Ferenc Kozma Gergelynek, 1805. március 1. KazLev III, 275.

66 Vargha 1960, 289. (Kiemelés tőlem – LL.)

67 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. július 9. KazLev IV, 217.

68 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 6. KazLev III, 280.;

69 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 6. KazLev III, 278.

70 Csetri 1990, 45.

S ezen a ponton érdemes megállnunk, s más oldalról is megvizsgálunk Kazinczy szándékát. Elgondolkodásra kell, hogy készítsen bennünket Csokonaihoz és költészetéhez való viszonya, amelyre, mint láttuk, a kettősség jellemző: „egyrészt elismerte a tehetséget, másrészt a költői teljesítménnyel szemben sok kifogást emelt. A gyengének tartott műveket Csokonai előnytelen (debreceni) kulturális környezetével magyarázta, és a költő életében, illetve halála után különböző módokon próbálta az életművön belül háttérbe szorítani”.⁷¹ Mindezek alapján meglepő és különös, hogy épp neki akart emlékművet emelni. Joggal gondolhatunk arra – mint ahogyan Fazekasék gondoltak is –, hogy célja valójában nem Csokonai megtiszteltetése volt, hanem csak eszköz arra, hogy Csokonait elszakítsa a debreceniektől,⁷² pontosabban rajta keresztül mutassa be a debreceniség költőkre káros hatását: „Jó; légyen úgy; adja ki Kis Imre Úr Lillát, a’ mint Lillát Cs. maga hagyta. De az csak ugyan tagadhatatlan, hogy a’ Cs. munkájában sok kitörleni. való van a’ sok csudálást érdemlő szépség mellett. Neki az én ítéletem szerint legfelségesebb munkája a’ Pillangó, a’ Remény, a’ Szemrehányás. De ebben is van holmi, a’ mi változtatást kíván. Osztán a’ rend; holmi le nem vetkezhető Kálvinistaság és a’ mi a’ Kalvinistaságnál még veszedelmesebb: Debreczenyiség! Vegye az Úr ezekhez a’ Diaetai Múzsát, a’ Rhédeiné verseit etc. melyekben igen sok szép van, de csupa rendetlenség, zavar, etc.”⁷³ Csak az szép és az maradandó tehát Csokonai költészetében, amit nem rontott meg a debreceniség. Fazekas és társai annál is inkább gyanakodhattak, mert a síremlék állítására tett javaslatának volt egy különös előzménye. A költőről írt nekrológban ugyanis, anélkül, hogy Csokonai anyjával vagy barátaival egyeztetett volna, bejelentette a debreceni poéta szellemi hagyatékára való igényét, noha jól tudta, hogy jogilag ez mindenképpen aggályos, s emberileg is nehezen védhető. Mégis láthatóan meglepődött a debreceni reakciókon. A Csokonai-kiadás terve kapcsán ugyanis nem feltétlenül taktikai fogásból nevezte barátjának Csokonait, hiszen kétségtelen tény, hogy kapcsolatuknak volt olyan szakasza, amikor Kazinczyt Csokonai a bizalmasának tekintette. Különben nem panaszkodott volna neki a debreceni szellemi viszonyokra és nem mondta volna el neki,

71 Gyapay 2001, 56.

72 Erre következtethetünk abból is, hogy renegátnak igyekezett beállítani Csokonait. Lásd az 5. jegyzetet.

73 Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1805. március 6. KazLev III, 278.

hogy pipacéhnek tartja az őt közvetlenül körülvevő társaságot: „hal-
lanod kellett vala Csokonait, midőn a’ Débrecezeniség ellen Pipa-Czéh
nevezet alatt kifakadt”.⁷⁴ Fazekast pedig szintén nem taktikai, hanem
elvi megfontolásból kérte föl, hogy a kiadásban legyen társa. A versek
korrigálására ugyanis szerinte csak az alkalmas, aki íróját jól ismerte
és hasonló lélek: „Az illy munkát pedig az az ember viheti csak jól
végbe, a’ ki az írórt ismerte, és érzéseiben vele harmonizált. Erre sze-
retném Társnak Fazekas Mihály Urat.”⁷⁵ Kazinczy nem az irodalmi-
esztétikai elvek azonosságára helyezi tehát a hangsúlyt, hanem tisztán
az emberi kapcsolat milyenségére, mennyire ismerték egymást,
s mennyire voltak rokonlelkek. Tudható, hogy Csokonai és Fazekas
alapvetően másképp gondolkodtak az írói hivatásról. Míg az előbbi
élete középpontjaként, rendezőjeként gondolt az írói hivatásra, ad-
dig az utóbbi „apró-cseprőségek”-nek tekintette munkáit. De ked-
velték és szerették egymást, összejártak, mind a ketten szerették a
magányt, a csendes elvonultságban telt órákat. Csokonai költői vilá-
ga és magánya jelképévé vált a szekrény, ahova a hagyomány szerint
elvonult, ha olvasni vagy írni szeretett volna. Fazekas számára pe-
dig kiskertje és a baráti együttlétek voltak a menedék. Mégis azáltal,
hogy Kazinczy elsőként jelentette be szándékát a meghalt debreceni
költő versei kiadására, egyben elsőbbségét is bejelentette a hagyaték-
ra és annak jogára, hogy Csokonai versei fölött először ő ítélhessen:
„Fő Hadnagy Fazekas Úrnak kijegyzem, a’ mi nem szép, és reá bízom,
hogy változtassa a’ mit akar és a’ mint akarja”.⁷⁶ Tudhatta azonban,
akár Csokonaitól is, hogy esztétikai kérdések Fazekast nem foglalkoz-
tatják, s a kiadás kérdése legfeljebb jogi és erkölcsi kérdésként merül-
het föl Csokonainé és a barátai körében.⁷⁷ A kiadás jogát azonban nem
sikerült megszereznie, s nem sikerült leválasztania Csokonait szűkebb
szellemi közösségéről sem. E kontextusban a „monumentum ügye
(...) perújrafelvételnek is tekinthető”.⁷⁸ Célja továbbra is az lehetett,
hogy elperelje a költő szellemi hagyatékát, kivívja elsőbbségét
az életmű értékelésére és költői karaktere megrajzolására, csak

74 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. december 8. KazLev IV, 423.

75 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. február 10. KazLev III, 260.

76 Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1805. március 6. KazLev III, 278.

77 Puky Csokonai Józsefnének, 1805. augusztus 22. Vargha 1960, 218.

78 Onder 2007, 121.

más módon. Most az emlékműállítást használta fel arra, hogy *kisajátítsa magának Csokonait*. Aki síremléket állít, azé a költő – hirdette volna a sírkő.

Mindezekén túl az is megkockáztatható, hogy számára nemcsak a debreceni költő megbecsülése volt a fontos, hanem saját maga és Cserey megdicsőülése is. Közismert, hogy a kultuszok gyakran csapnak át irányítóik kultikus tiszteletébe. Az irodalmi hősök tisztelete és ünneplése gyakran tevődik át az ünnepségek celebrálóira és a kultikus események mozgatóira.⁷⁹ Kazinczy esetében kellő alapot jelentett erre a korábban már bemutatott, nem titkolt hiúság és becsvágy. Már az általa tervezett Csokonai-kiadásban is tetten érhető e mozzanat, hiszen a javítás, átírás tétje nem volt kevesebb, mint hogy úgy kanonizálja a debreceni költőt, hogy a saját irodalmi ízlését és esztétikai normáit emelje kizárólagossá.⁸⁰ A síremlékállítás kapcsán sem titkolta e vágyát. Csereyvel együtt ugyanis úgy tervezték, hogyha a kellő pénz összegyűlik, akkor a fundamentum letételének külön ünnepséget szerveznek, amelynek elsősorban kettőjük és barátságuk emlékezte megörökítése lenne a célja. A mecénás előtti udvarlás mellett Kazinczy az ünnepség egyik kiemelt eseményének szánta, hogy majd felolvassa Csokonairól készült elogiumát: „megszabnám az ő poétai és emberi becsét. Ez sok jót fogna szülni, 's halhatatlanná tenné nevedet, 's fenn tartaná barátságunk emlékezetét, mellyet, úgy hiszem azt az én Csereim felől, hogy ő nem néz *kicsinységnek*, én ugyan úgy nézem mint *igen nagyot*. Akkor számot adnánk a' bejött pénzről, Kis Imre barátunkra bízánk a' munka véghez vitelét, 's az első követ a' fundamentomba te tennéd-le. A' dolog emlékezetét fenn tartaná azon editionak Praefatiója, mellyet a' Csokonai Verseiből én tennék”.⁸¹ Ezzel világossá tette azt is, hogy e történetnek nem Csokonai, hanem ő és Cserey a főszereplői. Épp ezért szeretett volna kiadni a sírkő felavatására egy kötetet, amely akkor is biztosította volna *emlékük fennmaradását*, ha a debreceniek vandáloktól való félelme igazolódik, s valóban elpusztulna a síremlék. Az önkultusz különösen akkor válik láthatóvá, ha elolvassuk, hogyan vélekedtek az ellenfél ünnepre vonatkozó javaslatáról: „Kulcsár leveleinek XXXVdik darabjába iktatót Debrecz-

79 Vö. Lakner 2000, 153.

80 Gyapay 2001, 166–167.

81 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 25. KazLev IV, 328. (Az utolsó két kiemelés tőlem – LL.)

eni levélbe a végén valyon hogy érti a bölcs író eszt: «Arra mind azon által úgy tartom, hogy keljen ki hagyni — hogy a kő fel emelése; vagy fel szentelése alkalmatosságával, egy kis Árkádiái Innepet ülhetnénk Dacziában.» — Ha a Debreczeni író itt aszt érti, hogy a Cs[okonai] sír kövére gyűitendő, és fen maradandó pénzbul az én Nevembe celebraltasson Árkádiái Innep, ha eszt érti — én nagyon meg bántódva érzem magamot. — Kész voltam én, és kész vagyok most is Csokonai-nak önnön kölcségemen meg adni ezen tiszteletet, kész a tisztelet örökös Jele fel állittatása napját meg is Innepleni; de távul van töllem azon alacsonyág, hogy a publicum contoára magam neve alatt Innepeket celebrályak” - írta 1806 novembere közepén Cserey Kazinczynak.⁸² Ha a debreceniek ünnepeelnék magukat, az nincs rendben, ha Kazinczy és Cserey, azzal nincs semmi gond? Elgondolkodtató, hogy Cserey Farkas eddig csak elképzeléseit írta le, de pénzt nem adott. A gyűjtésből befolyó pénzek fölötti aggodalmát sem lehet komolyan venni, mert senki sem adakozott. Kazinczy három hónappal később, 1807 januárjában kénytelen volt csalódottan megállapítani, hogy „a Nemzet nem ért meg az effélére”, majd kicsit később Cserey írta meg, hogy a sírkő-állítással várni kell,⁸³ mert adományok nem érkeztek, arról azonban hallgatott, hogy ő sem adakozott.

Az Árkadia-pör szereplői lényegesen különböznek abban, hogyan viszonyultak a művészetekhez és az esztétikai élményhez. Kazinczy lelkesült a művészetért. Közismert, hogy a Winckelmann- és Goethe-élmények hatására a szépséget az életértékek hierarchiájának csúcsára helyezte és arra törekedett, hogy élete minden pillanatát átesztétizálva élje meg. Hiitt az esztétikai életvitel magasabbrendűségében. Számára a valóság csak akkor volt érdekes, ha a művészet már idealizálta.⁸⁴ Mindez azt jelentette, hogy olvasmányélményei alapján érzekelte és értelmezte az valóságot, és esztétizálta élete eseményeit. Cserey is a nemes egyszerűséget és a csendes nagyságot ámulta a természet szépségében, ahogyan azt Kazinczy-Winckelmanntól megtanulta: „A Természetnek ily bámulásra méltó tekintete ábrázolya az Egészszet, a mennyibe az véghetetlen Részeket foglal magába, me-

82 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1806. november 12. KazLev IV, 396.

83 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. január 24. KazLev IV, 470.; Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek 1807. április 23. KazLev IV, 559.

84 Csetri 1990, 41., 116–118.

lyek meg foghatatlan módú el szerkesztetések által az Irtóztatost a gyönyörűséggel, a fel magasztalt szépséget az egyszerűséggel, a csendességgel egyesítvén, éppen annyi tökéletesség képeit ábrázolják, a mennyi egyes Scenait mutatták a mindent magába foglaló Egésznek. - Ezen az uton szeretem, tisztelem, imádom Én a nagy Alkotást tévő Természetet”.⁸⁵ Kazinczy pedig úgy látta, báró Wesselényi Miklós mindent „az emberiség és a’ Haza javának ’s dicsőségének elősegítésére *csendes nagysággal* tett”.⁸⁶ Az esztétizálás eszközüül akár a szóhangzás szépsége is elég lehetett. Lánya névadása kapcsán fejtette ki, hogy nem követi azokat, akik az allúzió miatt választanak a gyermeküknek nevet, például Ráth Mátyás a Szókratészt. Ő pusztán azért keresztelte Iphigéniára, mert szép a név hangzása, mentes a cifraságtól és a kevésségtől.⁸⁷ Az élet esztétizálásának a legfőbb eszköze a képzelet volt. Szentgyörgyi Józsefnek írt egyik levelében mesélte el egyik különös élményét. Euripidészt olvasott, aki arról írt, hogy a ház díszé a férfi gyermek. Kazinczy ennek hatására azt óhajtotta, hogy bárcsak Iphigenia fiú lenne. Ennek oka nem a sorsával való elégedetlensége volt, hanem a költészet játéka, az olvasottak képzeletére gyakorolt hatása: „tudod, hogy a poesisnak micsoda ereje van a’ mindennapit is pikánttá tenni.”⁸⁸ Kazinczy szerette ezeket az elragadtatott pillanatokat.⁸⁹

Rajongott a művészetért, amely újra és újra megrázkódtatta és elragadta, miközben mélyen elítélte a rajongókat, akik megmaradnak az érzéki benyomásoknál, és megvetette a népszerűsége törekvést. Elítélően és lekezelő módon beszélt Csokonai rajongóiról, akik szerint *nem értik*, csak *vakon* tisztelik a költőt: „De némelly tisztelője csak azt tartja igazságos becsülőjének, a’ ki őt vakon csudálja. Eszméljünk-fel butaságunkból; nincs kínosabb érzés, mint a’ mit a’ pirító magasztalás okoz. Minden inkorrektio mellett elég becsülni valót találunk mi az ő munkájában.”⁹⁰ Ujjongva sikoltott fel egy-egy mű élvezete során,

85 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1806. november 11. KazLev IV, 399.

86 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. február 11. KazLev IV, 45. (Kiemelés tőlem - LL.)

87 Kazinczy Ferenc Sárközy Istvánnak, 1805. október 1. KazLev III, 444.

88 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. július 9. KazLev IV, 216. Vö. Csetri 1990, 41. 113., 118., 121.; Tóth 2009, 81.

89 Tóth 2009, 65.

90 Kazinczy 1806c, 289.

elragadtatással beszélt kedvelt szerzőiről és társaságbeli embereiről, ugyanakkor megriadt attól, hogy *Bácsmegyei*-je közkedve vált, s az Összes Műveiben csak a kilencedik kötetben közölte újra. Ahogyan többen is megállapították már, Kazinczy osztozott azok felfogásában, akik a népszerűség fogalmát azokra a művekre használták, melyekből hiányzott „az elkülönülő irodalom önreflexivitása”, s melyeknek célja nem az ideális olvasó megteremtése, hanem a közönség tetszésének elnyerése volt.⁹¹ Kazinczy ideális olvasója a kritikai képességgel rendelkező tanult olvasó. Az általa javasolt Csokonai-sírfelirat kapcsán is „az értelmes Olvasó”-ra apellált, aki „századok múlva is fogja érteni, ha oda jut, hogy ott a’ Múzsák Felkentje fekszik, nem valamely isonymus Csokonai Vitéz Mihály”.⁹² A zempléni nemesi felkelés hősei tiszteletére tervezett emlékoszlopot is úgy komponálta bele a tájba, hogy a „tanult utazó” „a Régiség tájaira” emlékezhessen,⁹³ vagyis a táj-élmény a természet és a műveltség, a személyes és a művészi tapasztalat összjátéka révén teremtdőjön meg. Kazinczy tehát csak a művelt emberekre gondolt, virtuális közössége „válogatott társaságú irodalmi szalon”,⁹⁴ „kánonképző elve is a tanultság” volt.⁹⁵ Épp az Árkádia-pör körüli időkből kezdte megszervezni a maga társaságát, „egy esztétikai síkon realizálódó, szakrális lelki közösség”-ét,⁹⁶ amelynek tagjai kiválasztottak voltak. Nemcsak szűk körű, hanem a körön kívül lévőknek ki is záró társaságot gondolt el, ugyanis az idetartozáshoz nem volt elég, hogy a tagok művei a társaságbeliek tetszését elnyerjék, az is kellett, hogy „a nagy seregeknek ne tessen”.⁹⁷ A művészet és az irodalom világába való beavatás egyik feltétele tehát a tanultság volt, pontosabban olyan műveltség, amely lehetővé tette a művészet és az érzelmi tapasztalatok reflexív feldolgozását. Csereyvel a síremlékállítás költségei előteremtésére tervezett gyűjtéskor is a művelt adakozókra gondoltak: „... sikere bizonyosan leszen a hirdetésnek, mert Bihar V.megyének egy Szaka (Sárréti processusnak hívják) 2 koszorút kül-

91 Hász-Fehér 2000b, 63.

92 Kazinczy Ferenc Kis Imrénék, 1806. szeptember 8. KazLev IV, 310.

93 Kazinczy 1811.; Vö. Csatkai 1983, 48. (Kiemelés tőlem - LL.)

94 Hász-Fehér 2000b, 51.

95 S. Varga 2005, 539.

96 Hász-Fehér 2000, 181.

97 I. m., 70.

dött be Debreczenbe, hogy függeszszék sírfájára. A Sárreți processus; az az, az azon a tájékon lakó Ref. Prédikátorok”.⁹⁸ A tanultság és a műveltség mellett azonban Kazinczy fontosnak tartotta az érzékenységet és az esztétikai élményekre való fogékonyságot is. Az 1786-os bécsi látogatásáról többek között a következőket jegyezte fel: „A Belvedere-be kétszer, háromszor minden vezető nélkül léptem fel, hogy lássam, mely hatást tesznek rám a képek; csak negyedszer, és tovább osztán mindég vettem vezetőt magam mellé, hogy lássam érzéseimnek mit hihetek, s hallhassam, amit képértőnek tudni kell. Ifjabb olvasóimnak ugyanezt ajánlom; ne rontassák el keblökben az első behatás örömeit a cicerónék által, kiktől úgysis kevés jót tanulhatnak, ha jóra nem vezette a vak szerencse.”⁹⁹ Ugyanígy ír a *Pályám emlékezetében* is: „Minden helyekre, hova először léptem, Magyarázó nélkül léptem; azok a Magyarázók elrontják, elveszik az első behatást, 's ízlésünk nem fejtheti ki saját erejével magát; a Magyarázókat csak később vittem”.¹⁰⁰ Felfogásában tehát ugyan a műélvezet individuális teljesítmény, műértessé (kritikai képességgé) azonban csak az értelem ellenőrző munkája révén válhat. A művelt, jó ízléssel bíró, de spontán műélvezetre is képes befogadó ideájában minden bizonnyal Winckelmann hatását kell látnunk.¹⁰¹ Mindez Kazinczynál együtt jár azzal, hogy bizalmatlan más befogadói magatartásokkal és művészi elképzelésekkel szemben. Jellemző példa lehet erre, hogy azért nem nézett meg Kassán egy Shakespeare-előadást, mert attól félt, hogy nem azt látja majd, amit ő elképzelt és keres: „Tudván hogy a Szín fő darabjának Hamlet tartatik, valamikor azt játszák a Kassaiak, mindég elmaradtam a' theátrumból; rettegettem hogy a' rossz, vagy a' mi szint annyi, a' középsszer játék előli bennem a' mit keresék.”¹⁰² Fontos, hogy nem olvasta, csak hírből ismerte a darabot, mégis attól félt, hogy a benne kialakult képet az előadás nem igazolja vissza. Minden bizonnyal szerepet játszott ebben az ikonofóbiához hasonlítható elgondolás, hogy az isteni lényegéhez méltatlan a képi ábrázolás, de talán az is, hogy számára a művekkel való közvetlen, közvetítő nélküli találkozás jelentett esztétikai élményt,

98 Cseréy Farkas Kazinczy Ferencnek, 1805. június 2. KazLev III, 354.

99 Busa 1995, 27.

100 Kazinczy 2009, 498.

101 Csetri 1990, 118.; Tóth 2009, 30.

102 Kazinczy 2009, 602.

nem pedig a már értelmezett szöveg vagy műalkotás. Érzéki jellege és minden bizonnyal Winckelmann gyakorlati művészetelmélete hatására közvetíthetetlennek gondolta az esztétikai tapasztalatot. Így írt 1777-es bécsi színházi élményéről: „a’ theáteren csak Musikai Academiákat láttam, ’s elragadtatásom felől hallgatok, mert az nem lel szót”.¹⁰³ Mindezek után nem meglepő, ha, ahogyan később majd láthatjuk, a Kazinczy-féle Csokonai-síremlék által teremtet világába is csak azon kiválasztottak léphettek volna be, akik nemcsak műveltséggel, hanem közös esztétikai tapasztalattal rendelkeznek.¹⁰⁴

Kazinczyval ellentétben a debreceniekből teljesen hiányzott a művészet és a művészek kultusza. Bizonyára ekkor még sokkal többen gondolták azt, amit Sárvári Pál az 1840-es években, aki megdöbbenve kérdezte, miért épp Csokonainak, vagyis miért épp egy költőnek akarnak emlékoszlopot állítani, amikor annyi erre érdemes tudós, lelkész és főbíró élt a városban.¹⁰⁵ Hogy valóban hasonlóképp gondolkodhattak a vita idején is, arra Nagy Gábor egyik 1806-ban írt leveléből következtethetünk. Ugyan szépnek és a haza dicsőségét szolgáló elgondolásnak tartotta Csereyék javaslatát, de felhívta a figyelmet arra is, hogy nem mindenki ért azzal egyet, hogy egy poétát kell ilyen megtiszteltetésben részesíteni: „a minap egy Prédikátor azt mondta: hogy inkább meg érdemlené aszt Tiszteletes Fábján József Uram, a Lelki Tárház ki adója!”.¹⁰⁶ *Debrecenben tehát többre becsülték a tudós prédikátorokat a művésznél, a közösség szolgálatát, az ismeretek terjesztését és az irodalom életbe való integrálását az esztétikai élvezetnél.*¹⁰⁷ Az esztétikum autonómiája, az önmagáért való műélvezet és a művészet honszeretet kialakításában játszott szerepe fontossága gondolatának még a csírája sem jelent meg,¹⁰⁸ amely a szükséges alapot jelentette volna a művészet és a művészek különleges megbecsülésének. A művészet szeretetének

103 Kazinczy 2009, 424.

104 Vö. Bodrogi 2010, 149–150.

105 Sárvári 1844a, 398.

106 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 28. KazLev IV, 338.; Fábián József (1761–1825) református lelkész munkái elsősorban ismereteket terjesztettek és a jó élethez szükséges tanácsokat adtak. Könyvet írt gyerekeknek a természetről, a felnőtteknek a babonáság ellen, a szőlőművelésről, a bor kezeléséről, az ételek tartósításáról és a kenyérsütésről. A *Lelki Pásztori Tárház* négy kötetben egyházi beszédeit jelentette meg. Vö. Hudi 2005.

107 Vö. Bodrogi 2010, 149–152.

108 Julow-Tóth 1982, 437.

valamiféle kezdeti jelét legfeljebb csak a kismesterségek, az iparművészet és a könyvkötészet remekeiben lehet feltalálni. Az autonóm művészet iránti igényt azonban még olyan tudósoknál sem találjuk meg, mint Sárvári Pál, aki pedig világot látott ember volt, beutazta Észak-Németországot, Belgiumot és Angliát, s járatos volt a művészet-történetben is. Ennek ellenére *A rajzolás mesterségének kezdete* című, 1804-ben megjelent könyvében elsősorban a mesterembereket akarta megtanítani a művészi rajz alkalmazására, s csak néhány görög és római szobor másolása által igyekezett a „rajzolásban gyönyörködő ifjakat és gyermekeket” a szépség és az ízlés szeretetére nevelni. A művészi képességek csiszolása helyett tehát a rajzolás gyakorlati-technikai alkalmazását oktatta: „Tagadhatatlan dolog, hogy számos kézi mesterségek, minéműek s Kőművesség, Átsság, Asztaloság, Lakatosság, Ötvösség, Fazekasság, sőt, hogy többet ne említsek, még a szép Varrás is, a rajzolás mesterségének tudása nélkül kevesbé mehetnék”.¹⁰⁹ A rajzolás megkedveltetése és tanítása így elsősorban nem a művészet szeretetét készítette elő, hanem a biztos mesterségbeli tudást. Ahogyan a rézmetszés is kizárólag hasznót hajtó foglalkozás volt Debrecenben, művészi igényességről pedig egyáltalán nem beszélhetünk. Különböző tantárgyak oktatásához használt segédeszközöknek tartották csupán.¹¹⁰ Pedig a debreceni rézmetsző diákok többségében megvolt vágy, hogy valódi művészek legyenek, s ne csak technikai segédeszközként használhassák tehetségüket. Karacs Ferenc arról a félelméről írt Sárvári Pálnak, hogy, ha Debrecenben élne, erre nem lenne lehetősége, mert nincs igény az önmagáért értékes művészi alkotásokra, csak díszítő funkciójú munkákra: „Hogy mikor megyek Debretzenbe éppen *nem* tudhatom, és miért; mert ha egyszer oda mennék is munkával, engemet reménylem el *nem* győzne Debretzen, mert a’ kesre, kanálra, tanyérra való mettzest /:ez ugyan szinte olyan jó az erszénynek sokszor sőt még jobb:/ akkor *nem* örömost dolgoznám; hanem *tsak* azt a melly mind mesterségesebb...”¹¹¹ S fontos megemlíteni azt is, hogy a kollégiumi rajzoktatás bevezetése

109 Sárvári 1804, 2.

110 Lyka 1981, 235-236.

111 Karacs Ferenc Sárvári Pálnak, 1798. március 20. Sárvári Lev XXVII.

mindenekelőtt „a rajziskolák létrehozására kiadott uralkodói, majd Helytartótanácsi rendelkezések” hatására történt meg.¹¹²

A 19. század első felében csak egy művész élt a városban, akiben az önálló, nem alkalmazott művészet utáni vágy élt, Kiss Sámuel. Sárvári Pál, aki a tanára volt, azonban úgy tűnik, nem igazán értette meg Kiss törekvését, hiszen még 1809-ben is az architektúrai rajz és a perspektíva helyes elsajátítását tanácsolta a számára.¹¹³ Kiss Brassóba ment tanulni, ahol szintén csalódnia kellett, mert csak portrékat festhetett. Boldog volt, hogy Brukenthal megengedte neki, hogy másolatokat készítsen a gyűjteményében található műalkotásokról.¹¹⁴ Majd Bécsbe ment tanulni, ahol sok antik szoborról készített rajzmásolatot. Árulkodó, hogy fontosnak tartotta vendégeinek megmutatni e másolatokat. Minden bizonynyal azért, mert egyszerre mutathatta meg műveltségét, tehetségét és a vágyott pályát. Tanulságos felidézni Kazinczy találkozásukról tudósító, Dessewffynek szóló levelét: „Tudakoztam mit csinál. Azt felelte semmit. – Annál nincs könnyebb, mondám, csak hogy nem tudom, minek úgy a rajzolás professzora. – Mi itt nem kapunk rajzoláson. – Terjeszteni kellene a szép szeretetét. – Az Debrecenben lehetetlen. – Úgy de az Úr portrékat is fest, s Debrecenben portrairozott-e sokakat? – Úgy szólván senkit.”¹¹⁵ Debrecenben az 1800-as évek elején nemcsak művészi alkotásokra nem volt igény, de még portrékra sem. Festmények nem díszítették a debreceni polgárság lakásait. Majd csak a tízes évek második felében figyelhető meg, hogy a város gazdagabb polgárai és értelmisége portrékat rendelnek. A Kazinczyval levelező és az Árkádia-pörben is szerepet játszó Szentgyörgyi Józsefről és családjáról Kármán János festett portrékat 1819-ben. Kiss sorsa azonban arról is tanúskodik, hogy hiányzott belőle a kellő művészi öntudat és elszántság, hogy a helyi igények kielégítése mellett saját művészi vágyainak megfelelő műveket is fessen. De talán nem is az öntudat, hanem *az értő és támogató művészethedvelő kör*. Késérően kellett belátnia, hogy Debrecenben a rajzolást csak mint mesterséget, alkalmazott művésze-

112 Dunka 2001, 36.

113 Sárvári Pál Kiss Sámuelnek, 1809. augusztus 15. SárváriLev CXIX.

114 Kiss Sámuel Sárvári Pálnak, 1803. április 11. SárváriLev LII.

115 Kazinczy Ferenc Sipos Pálnak, 1814. február 27. KazLev XI, 250.

tet becsülik: „Én csak azt mondom, hogy az Architectúrai rajz nem is mesterség a szabad kézzel való rajzoláshoz képest. Az igen könnyű, ez igen nehéz, azt akárki meg tanulhattya, erre pedig mintegy születni kell.”¹¹⁶ 38 évesen halt meg, szegényen és megkeseredve.¹¹⁷

Úgy tűnik, hogy a 19. század eleji Debrecenben Csokonai egyedül lehetett a képek iránti vonzalmával és a lakótér művészi berendezése, költőivé tétele igényével.¹¹⁸ Domby Csokonairól írt életrajzában a költő „poetai ház” utáni vágyát apokaliptikus bibliai képekkel festette le. Szent János jelenéseinek a megidézése és Csokonai elragadtatott állapotát megfestő nyelvezete egyszerre utal a debreceni poéta képzeletet megindító kifejezőkészségére és vágya intenzitására: „Mitsoda meglepődéssel beszélnek a’ felfelé óhajatozó Lelkek, vagy a’ jelenéseket látott Sz. János amaz örök hajlékokról, hogy írja le azoknak minden köveit, részeit; így beszélt ő arról, miképpen lesz, az az öt lépésnyi Poetai ház el rendelve? mitsodás eszközök lesznek abban? mitsodás könyvek? mitsodás Thecában? milyen lessz az ajtó? a’ kandalló? hogy pipázunk az előtt? mi fellyül írás lessz azokon? hol fog állani a’ Lilla képe? hogy dolgozik ő abban? kik lesznek ezen kis Tempelbe bebocsátandó Felkentek? mitsoda kert lessz annak ablaka alatt? és micsoda virágok ebbenn?”¹¹⁹ E részlet nemcsak azt igazolja, hogy Csokonai szerette a képeket, hanem azt is, hogy költői világát kiterjesztette a mindennapi életre és élettérre. A tűzvész után nem csupán helyre szeretne volna állítani szobáját, hanem szinte műalkotássá akarta formálni, amelyben a berendezés és a tárgyak elveszítik funkcionális meghatározottságukat és tulajdonosuk költői világáról beszélnek, akár egy gyűjtemény.¹²⁰ A használati tárgyakat irodalmi szövegekkel látta volna el, hogy elveszítsék mindennapiságukat. Irodalmi mintát, Horatius Tusculanumát formázta kertje is, „a hajlékocská is, hová a világ lármája elől vonni szoktam magamat, s az a kertecske is, melly nékem Tusculanum gyanánt szolgált, azon rémítő

116 Kiss Sámuel Sárvári Pálnak, 1807. szeptember 22. Sárvári Lev LVI.

117 Sz. Kürti 1995, 22.

118 „Kis szobáját sajátkezűleg festé ki sajátos mythologiai és allegorikai képekkel, melynek nyomai még nem rég is szemlélhetők voltak.” Kulini 1871, 21.; Vö. Szilágyi 2005c, 30.

119 Domby 1955, 31.

120 Vö. Baudrillard 1987, 87-126.

csapásnak áldozatjává lett...”¹²¹ A szobájában helyezte el a barátaitól kapott emlékeket, amelyek akkor is földidézük alakjukat, ha személyesen nincsenek jelen. Úgy tűnik, hogy Csokonai és barátai körében különösen fontos volt a költői lak kérdése, gyakran leveleztek ugyanis arról, hogy építenek egy „museum”-ot vagy „tusculanum”-ot. Puky István 1800 decembere végén írja Csokonainak: „...a jövő Esztendőben éggy kis Tusculanumot epittetek, magamnak, és az barátimnak...”¹²² 1803 áprilisában pedig hívta, hogy látogassa meg Tusculanumában, mert „Oh! akkor sokat, igen sokat beszélhetnék véled - A’ mit leírni nem esik olyan jól, mint személyesen kibeszélleni”¹²³ 1801-ben Sárközy István pedig arról tudósítja, hogy ott építette föl szobáját, ahol először ültek együtt: „az én szobámat mely azon a’ helyen emelkedett fel mint Emlékeztető Oszlop hól leg először ültünk midőn egymást láttuk a’ kertbe”¹²⁴ Csokonai szintén arról írt Nagy Gábornak, hogy szűk hajlékában a világ minden kincsét föllei barátaiban.¹²⁵ A „költő lakok” ezek szerint a bizalmas és szeretetteli baráti együttlétek terei és a barátság emlékhelyei. S volt még egy fontos szerepük, kiszakítottak a mindennapi bajokból, gondokból, távol tartták a rossz világot és szabaddá tettek. Csokonai többször írt arról, hogy museumában, ahogyan Rousseau szabadnak érezte magát, csendet és magányosságot talált az olvasáshoz, az elmélkedéshez és az íráshoz.¹²⁶ E szabadságra biztatta Sándorffyt is.¹²⁷ Pukynál a Tusculanum szintén a szabad és megelégedett élet jelképe és helye, ahol alkalma volt a csendes gondolkodásra.¹²⁸ Hasonló élményről és felismerésről számolt be Kazinczy is Csáky gróf hotkóci birtokán tett látogatása alkalmából. A gróf a nála lévő palatinust nem a nagy épületben, hanem egy kis kerti lakban szállásolta el. Kazinczy

121 Csokonai Vitéz Mihály Pap Szász Józsefnek, 1802. június 15. CsokLev 1999, 184.

122 Puky István Csokonai Vitéz Mihálynak, 1800. december vége. CsokLev 1999, 110-111.

123 Puky István Csokonai Vitéz Mihálynak, 1803. április 11. CsokLev 1999, 254.

124 Sárközy István Csokonai Vitéz Mihálynak, 1801. július 24. CsokLev 1999, 149.

125 Csokonai Vitéz Mihály Nagy Gábornak, 1796 első fele. CsokLev 1999, 58.

126 Csokonai Vitéz Mihály Nagy Gábornak, 1796 első fele. CsokLev 1999, 58.; Csokonai Vitéz Mihály Kövy Sándornak, 1800. február 25. CsokLev 1999, 99.; Csokonai Vitéz Mihály Nagy Gábornak, 1801. március eleje és Görög Deme-ternek, 1801. február vége. CsokLev 1999, 117., 120.

127 Csokonai Vitéz Mihály Sándorffi Józsefnek, 1804. június 3. CsokLev 1999, 295.

128 Puky István Csokonai Vitéz Mihálynak, 1800. december vége. CsokLev 1999, 110-111., Puky István Csokonai Vitéz Mihálynak, 1802. május 20. CsokLev 1999, 183.

először megrökönyödött, de amikor meglátta a csendes szobában megvetett ágyat, fölkelkedett: „Eggy Alcovenben ott olly ágy várta, a’ millyet a’ Tündérek készíthetnek a’ magok szerelmeseknek. Örökké bánóm, hogy azt az épületecskét nem láttam míg házamat építettem”. Majd levonta a tanulságot: „Az egy nagy igazságot tanít: azt, hogy a boldog létele keves kell.”¹²⁹ Hasonlóképp gondolkodott Csokonai is a nádfedele házáról: itt az irigy fel nem találja, s a „bigottnak sziszegései” könyvei között nem hallatszanak.¹³⁰ *A poétaság tehát nem mesterség volt Csokonai számára, hanem látásmód és életmód.* S mindez közelebb állónak mutatja Kazinczyhoz, mint a debreceni világhoz. Nemcsak arról van szó, hogy a „poétai ház” gondolata Kazinczy „poétai tempeljét” meglátva született meg benne, hanem arról, hogy mind a kettőjük számára a szépség, az esztétizált világ menedék volt a mindennapok, a küszködések, az irigyek és a rosszakarók elől.¹³¹ Csokonai anyja lényegében ugyanezt fogalmazta meg, amikor a *Csókok* kézírata kapcsán arról írt, hogy a poétai gondolkodás tette a fiát költővé.¹³²

A 18-19. század fordulóján jelentős változás figyelhető meg az irodalom fogalmának az értelmezésében. Ez az az időszak, amikor az irodalom fogalma leszűkül az ún. imaginatív művekre, s „tisztán és élesen elkülönül a tudománytól”.¹³³ Kazinczynak jelentős szerepe volt abban, hogy a magyar irodalomban is megszülethessen a modern irodalmiság fogalma és az irodalmat autonóm művészetként értelmezzék. Nagyon lassú változásról van szó. Szili József már az 1780-as évek végén talál példát a literatúra új, szépirodalom jelentésben való használatára, ugyanakkor még az 1830-as években is gyakran értelmezték úgy a magyar literatúrát: minden, amit magyar nyelven írtak.¹³⁴ Vagyis hosszú ideig egymás mellett élt az irodalom régi és új fogalma. Érthető módon csak az utóbbi tette lehetővé „a művészet, a műalkotás olyan szubjektív, az entuzizmusig” menő fölértékelését, amelyet ekkor főleg Kazinczynál figyelhetünk meg. A műélvezet

129. Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 23. KazLev IV, 317.

130. Csokonai Vitéz Mihály Festetics Györgynek, 1800. december 19. CsokLev 1999, 108

131. Vö. Csetri 1990, 122.

132. Szajbély 1996, 324.

133. Bíró 1996, 405.

134. Szili 1993, 26-35.

„a gyakran emlegetett »felsikoltásig« – menő fölértékeléséről van szó, amelyhez hasonló Winckelmann pályáján is megfigyelhető, s amelynek a magyar kultúrában a szentimentális Schönggeisterei formájában (...) [ő] volt a kezdeményezője”.¹³⁵ A Református Kollégiumban viszont még hosszú ideig élt „a vallás és erudíció jegyében álló régi irodalmiság”.¹³⁶ A professzorok az irodalmat a racionális klasszicismus keretein belül értelmezték: a költészetet taníthatónak gondolták, s művelése antik szerzők utánzására és „collectanea-könyvek, diáriumok, szólások, fordulatok, bölcs mondások, propositiók mértéktelen használatá[ra]”¹³⁷ épült. A régi irodalmiság továbbélésnek a jele az is, hogy az irodalmat alárendelték a megismerésnek. Sávári Pál még a negyvenes évek közepén is ebben az értelemben használta. A *Csokonai életének töredék vonalai* című írásában a tudományos igazság alapján ítélte Csokonai *Melyik a legjobb csók* című alkotásáról: „Csillagászati hibát is ejtett benn a’ költő: mivel a napnak estvőjét a’ Venus csillagának esthajnali fénylésével cizfrázta fel (84. lap). Hasonló hibákat regényírókban tapasztaltam. A’ régi görög és latin poéták’ írásaiban pedig sehol sem találtam hasonlót, mert a’ csillagok’ forgását azok ismerték. Ezen hibát annyival inkább csudálhatni, és csak vigyázatlanságnak tulajdoníthatni, mivel maga Cs. azt [írja:] (78. lap 24-26. sor) Hesper, ez a gyönyörű csillagzat máskor a’ hajnal vezetője, most pedig az estve’ kísérője. Azonban Venus nem is csillagzat (constellatio) azaz nem többekből összeszedett kép, hanem egy külön égi test, milyen a’ mi földünk.”¹³⁸ Vagyis a valóság és a költői világ megfelelésén, s a tudományos igazság mérlegén mérte a művek értékét. Az ellenőrizhetőség kívánalma alapján az esztétikai jelentést fölládozta a jelölt azonosíthatóságért. A vers tárgyi, azonosítható elemeit fontosabbnak tartotta ámultatásnál, annál, hogy az olvasót egy másik, virtuális világba csalja: „Minden Szép Tudományoknak és mesterségeknek, jellesben a’ Poézisnak is, fő végek az Ámulás (Täuschung); ha t. i. eleven és természeti előadásunkkal az olvasó’, Szemlélő’ vagy Hallgató’ Képződését annyira elámíthatjuk, hogy azt a’ mi költött Scénánkba

135 Radnóti 2008, 1431.; Vö. Halász 1977, 166–169., 191–192.

136 Vö. Szili 1993, 35.

137 Szauder 1970, 99.

138 Sávári 1844a, 396.

vagy indulatunkba, mint valamely új világba, a' maga reális Situációjából által-varázsolhatjuk.”¹³⁹ De nemcsak a professzor nem tudott mit kezdeni az ámulatás-elvvel, hanem Fazekas sem, aki vitába szállt a *Dorottya* előszavában kifejtettekkel. Szerinte „elámúlt képzelődések” helyett a „józan ésszel írott könyvek olvasása” adhat vigaszt és útmutatást az embernek.¹⁴⁰

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Kazinczy nem számíthatott megértésre a debreceni vitapartnerei részéről. Az általa tervezett sírkő és sírfelirat ugyanis, ahogyan majd látni fogjuk, csak azok számára volt érthető, akik készek voltak belátni, hogy a művészet önálló világot teremt. Ehhez szükség lett volna a művészet rajongó szeretetére, s mindenekelőtt arra, hogy készek és képesek legyenek az élethelyzeteket az irodalmon átszűrve értelmezni, s belátni, hogy a művészet nem (csak) tükre az életnek, ahogy Fazekas is gondolta. De nem is csak tanultság és műveltség kérdése, ahogyan a racionális klasszicizmus képviselői tartották. Igaz, a változás apró jeleit Debrecenben is tapasztalhatjuk. Egy, a 19. század első feléből ránk maradt diákjegyzet az önálló szépirodalom fogalmának *ismeretére* utal: „Szorosabb értelemben a' Literatur[ába] tartozik, kivált a' Franciák elnevezése szerint, minden olyan Írásbeli előadás, mellynek vagy a gyönyörködtetés, vagy a gyönyörködve Tanítás vagy Oktatás a célja, és a' mellyben az előadás módjára van különös figyelem fordítva: hogy ha a' Tudományok nem nyernének is, a' nyelv nyerjen általa. Ide tartozik főképen a' Költés egész kiterjedésében és az ékesszólás. Ezen értelemben a' Literatura a' szoros rendszerben vett s minden ékesítés nélkül szárazon elő adott Tudományoknak tetetik ellenébe, neveztetik Francziául úgy is Belles Letres, magyarul Szép Literatura”.¹⁴¹ Ugyan a nyelvi megformáltság önálló értékként, a szépirodalom ismertetőjegyeként tűnik föl, de a Szép Literatúrába még az ékesszólás is beletartozott, s az irodalmat továbbra is a gyönyörködve tanítás koncepciójába helyezve és a nyelvművelésnek alárendelve értelmezték. A változásra utalhat az is, hogy Fazekas a *Füvészkönyv* előszavában a megismerést nem rendeli alá a haszonnak: „nem igaz, hogy az eszmeret gyönyörűségének csak a haszon volna a rugója”. Ezek szerint

139 Csokonai 2002, 75.

140 Fazekas 1955, 22.

141 Bevezetés é. n., 2.

a megismerés nemcsak tudományos és praktikus igazságokhoz vezethet, hanem ettől független élvezethez is. A növényekben neveiben gyönyörködhet az olvasó, a tudós érdeklődő pedig az ismeretek terjedésében.¹⁴² A *Kalendárium*ába pedig nemcsak szívet nemesítő, tanító és közhasznú ismereteket adó írásokat szerepeltetett, hanem olyanokat is, melyek gyönyörködtettek.¹⁴³

A debreceniek tudták, hogy Kazinczy műveltségben felettük áll. A vitában ezért tarthatta Fazekas szükségesnek elismerni, hogy olvasottságban és tájékozottságban elmarad Kazinczytól, s ebbéli hiányosságait morális tartásával igyekezett ellensúlyozni: „Megl lehet hogy kisebbnek talál engem nézni a’ Tekintetes Úr, mintsem hogy tudós Correspondentiájára méltóztathatna: de hitesse el, kérem, magával, hogy ámbár a’ Nagy-világ az én kipallérozásomba erántam mostohább volt is mint a’ Tekinetetes Úrhoz, de ha nemes bajvívásra kerülne is köztünk a’ dolog, soha a’ velem való viaskodás betstelenségére nem fog szolgálni”.¹⁴⁴ Első olvasásra eléggé furcsának tűnik műveltség és becsület szembeállítás, mintha a kettő nem férne meg egymás mellett. A későbbiek során azonban majd látni fogjuk, hogy Fazekas érvelése nem feltétlenül jelent inadekvát választ, ugyanis nem íróként, hanem közössége szószólójaként szállt szembe Kazinczyval. S ebbéli szerepében érezte szükségesnek leszögezni, hogy egyenrangú vitapartnerével, vagyis „párbajképes”.

Nyilvánosság és helyi világ

Kazinczy az Árkadia-pör során meglehetősen tudatossággal élt a nyilvánosság eszközével. Megnyilatkozásaiból úgy tűnik, tudta, hogy a vita kimenetele nagymértékben attól függ, melyik fél képes a publikumot a maga oldalára állítani. Ez azért is volt központi kérdés a számára, mert, ahogyan arról korábban volt szó, mérni akarta, fogadó kész-e a közönség a nézeteire. Ugyanakkor rá is kényszerült, hogy a nyilvánossághoz forduljon. A Debrecenből érkező tudósításokból ugyanis értesült a személyét érintő pletykákról, de nem tudott védekezni ellene. Ezért döntött úgy, hogy nyilvánosság elé viszi az ügyet. Kiss Imrének írt egyik

142 Fazekas 1955, 27., 30.

143 Fazekas 1955, 35.

144 Fazekas Mihály Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 23. KazLev IV, 321.

levelében leírja, hogy hallott arról, hogyan beszéltek róla és javaslatáról a debreceni barátai. Majd így zárja: „Jól tudom, mik estek Debreczenben, 's hogy Csokonainak az Anyját mikép tüzelte-fel ellenem némelly ember, hogy Csokonainak az anyját miként keserítették-el sokan. 'S ha az író magát hibázhatatlannak nem tartja is, ha lelke a' betegségig nem irritábilis is, ha egészen el nem tölt is magával, az effélék reá bírhatják, hogy szöjljön, 's magát mentse, kivált midőn azt látja, hogy a' panasz és vád közönségessé lett”. Kazinczyt bántotta, hogy úgy támadják őt és megnyilatkozásait, hogy nem tud védekezni és kiállni a maga igazáért. A debreceniség egyik jelentése épp ebben ragadható meg. A kisvárosi szellem alatt a pletykák uralmát és a nyilvánosság hiányát értette. Legalábbis erre következtethetünk Az Én életem-ben megörökített egyik történetből és kommentárjából. Kazinczy leírja azt a jelenetet, amikor feleségét vegyes érzésekkel méregette a családja: „Sophie egy vasszín atlasz téli ruhába szállott le a' szekérből, sárga selyem felbával prémezettben, 's alatta petinet csipke nyakkendő volt. Őtet a' menyem lopva tetőtől fogva talpig recenseálta, nem azzal az asszonyi érdekével, a' melyet a' jó circulusokban 's barátnék közt látni, hanem kis-városi czéllokból...”¹⁴⁵ Kazinczy keserűen számolt be a meny viselkedéséről, aki konkurensének tekinthette Sophiet, s pletykálási szándékkal mérte végig, ami ellen nem lehet védekezni. Ugyanezt a kisvárosi szellemet vélte felfedezni Debreczenben. Kazinczynak a nyilvánosságra volt szüksége, mert a viták által megnyitott térben ütköztethetők a vélemények, mindenki érvelhet a saját igaza mellett, és végül hierarchiába rendeződnek az igazságok, az egyik vagy a másik vélemény mellé áll a publikum.¹⁴⁶ Tisztában volt azzal is, hogy aki vállalja a nyilvánosságot, egyben ki is teszi magát kritikának és a bántásnak, de ezt el kell viselni. Erre oktatta Szentgyörgyit és rajta keresztül a debreceni vitafeleit is,¹⁴⁷ világossá tette előttük, hogy a megítéléstől való félelem nem tartja vissza őt a szólástól.¹⁴⁸

A nyilvánosság szerepének a fölismerésére utal az is, hogy mondanóját nemcsak a debrecenieknek szánta, hanem az olvasóknak is.

145 Kazinczy 2009, 137.

146 Vö. Neidhardt 1994a.

147 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 6. és 13. KazLev III, 280–281., 286.

148 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. május 18. KazLev IV, 152. Ugyanerről is Csereynek is 1806. december 8-i levelében. KazLev IV, 424.

Bár Cserey azt javasolja neki, hogy a *Kurír*ban jelentesse meg javaslatát a Csokonai-síremlékre, ő azonban több ok miatt is a *Hazai Tudósításokat* választotta. A lap célja ugyanis megegyezett Kazinczyével: „a Jó Hazafiak” ne „késő és homályos hírekből, hanem meghatározott értelmes tudósításokból” ismerhessék meg „az Országban lévő dolgokat”.¹⁴⁹ A hiteles közlés, tájékoztatás része volta a tartalmas viták felvállalása is,¹⁵⁰ ami beleillett Kazinczy irodalomszervező és felvilágosító elképzeléseibe. Így írt erről Csereynek: „Van tehát olly folyó-munkánk, a’ melyben a’ hazai Literatúra Productumai a’ Publicumnak tudtára adatnak és talán recenseálatnak is. Jól, rosszul, az csaknem egyenlő; mert ez által az írók felriasztatnak álmoságokból ’s inkább fognak igyekezni a’ Publicum javallásának megnyerésén. — A’ Csokonai sírkövét illető jelentés ’s a’ Kis Versei itt inkább lesznek a’ magok helyén mint a’ Kurírban...”¹⁵¹ Arra, hogy Kazinczy a vita során számított a közönség aktív részvételére, abból következtethetünk, hogy számolt feltételezhető reakciójukkal. Így megfontolásból kérte arra Kulcsár Istvánt, hogy Horváth Ádám „szépen hangzó és erudius munkának tetsző fecségeit, a’ Csokonaira írt versek” közlése után őt engedje szóhoz jutni, hogy „Kis és Fazekas által ne engedje arra a’ gondolatra vétetni a’ Publicumot, hogy a’ dolog eldőlt, és így e’ czélra conferálni haszontalanab; mert Horváth Ádám a’ Ivdik Ujság levélben már olly hangon kezdi a’ Csokonai Sírkövérről a’ beszédet”.¹⁵² Kazinczy tehát a vita során nemcsak érvelt a maga igaza mellett, hanem igyekezett a közönséget a maga oldalára állítani, hogy aztán a debreceni vitafelei számára is elkerülhetetlen legyen a meghajlás. Mindig próbálta fölmérni az aktuális helyzetet, s ennek megfelelően szólani. Ezért gyakran változtatta álláspontját, aszerint, hogy kihez, milyen céllal szól, és mit gondol a vitapartneréről.¹⁵³ Ugyanakkor osztozott a polgári nyilvánosság kezdetihez kapcsolódó illúzióban is, amelyet Kulcsár is képviselt. Hitte, újra és újra megvallotta, hogy semmi sincs, ami ne lenne vitatható, vagyis a nyílt viták és eszmecserék során születik meg a közös igazság.¹⁵⁴

149 S. Varga 1985, 17–18.

150 Csorba 1996, 132.

151 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. június 10. KazLev IV, 185–186.

152 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. január 24. KazLev IV, 469–470.

153 Vadera 2009, 109.

154 Vö. Habermas 1993, 48., 81., 97., 110–111.; Bíró 2010, 209.

A vélemények eltérését és ütközését, az egységes álláspont pillanatnyi hiányát nem anarchiként értelmezte, hanem a szellemi-irodalmi élet létmódjaként. Többször kifejtette, hogy célja nem a debreceniek bántása, hanem tanítása, s ezért kérte Rumi Károlyt is arra, hogy tudósításában ne üsse, hanem tanítsa a debrecenieket.¹⁵⁵ A pört tehát egy nevelődési folyamat részének is tekintette, melynek során a közönség megtanulhatja, nem az a jó, ha az ember makacsul ragaszkodik saját igazához, hanem az, ha képes belátni tévedését és elfogadni mások igazságát: „A’ becsületes ember semmit sem vét magának szemére, ha azt mondhatja, hogy meggyőződése szerint lát. A’ meggyőződés ugyan kétféle, ’s van meggyőződhető megtévedés is, ’s ez, tudnivaló, hogy nem ment. De ezen esetben rajtunk áll, erőlködő vitatás helyett nemes érzéssel vallani-meg, hogy már más értelemben vagyunk, mint elébb valánk: ha pedig még most is a’ régi értelemben vagyunk, említett állításom szerint nem lehet érte pirulni”.¹⁵⁶ Eszerint Kazinczy azt is látta, hogy a meggyőződés nem pusztán racionális érvek eredményeként születik meg, hanem szerepe van benne az önbecsülésnek is, épp ezért írhatta, hogy nem kell pirulni érte, ha valaki kitart véleménye mellett. Az irodalmi pörökről való gondolkodásában tehát kettősség figyelhető meg: egyrészt a nyilvánosság előtt zajló vitákat minden negatív velejárójukkal (a vitapartnerek megsértése, eldurvuló hangnem stb.) együtt szükségesnek tartotta, mert elősegítik a művelődési állapotok javítását és hozzásegíthetik a közönséget a különböző álláspontok közti helyes választáshoz, az igazság fölismeréséhez,¹⁵⁷ másrészt, érzékelve a meggyőződés mögötti nem racionális és személyes okokat is, *elvileg* megengedő álláspontot képviselt az álláspontjukhoz ragaszkodókkal szemben. Elvi engedékenységeiben talán abbéli bizonytalansága is szerepet játszhatott, hogy a tanító-vezéri szerepet, amelyre készült, gyanú nélkül fogadja-e a publikum, s nem hatalmi indítékokat és hiúságot lát mögötte. Minden bizonnyal ezért is érezhette szükségét többször is kifejtteni, hogy nem egyéni sértettsége, „hanem a’ tudománybeli ügyért”¹⁵⁸ szállt vitába a debrecenieikkel.

155 Kazinczy Ferenc Rumi Károlynak, 1807. április 8. KazLev IV, 550.

156 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. október 23. KazLev V, 250.; Vö. Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. október 23. KazLev IV, 380.; Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. október 31. KazLev IV, 388.

157 Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. szeptember 8. KazLev IV, 308–309.

158 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. december 8. KazLev IV, 424.

Látta azt is, hogy a perlekedések nem mindig maradnak meg az emberileg is elfogadható határok között, de úgy tartotta, hogy a nemes cél elérése érdekében – „A’ tudományos dolgok tribunálja a’ Publicum”¹⁵⁹ legyen – mindez vállalható és vállalandó. Elhivatottság- és kiválasztottság-tudata a viták könyörtelen, csak a végső célra néző végigvitele sarkallta: „A’ világot a’ szörnyetegektől kipusztítgatni kedvetlen dolog: de nem szereti eléggé az igazságot, a’ ki ezen kedvetlen dologra is nem kész, a’ hol azt reményli, hogy hasznos lesz szóllása”.¹⁶⁰ Morális radikalizmusa és kiválasztottság-tudata magyarázza, hogy miközben elvileg elfogadta, hogy mindenki pirulás nélkül kitarthat álláspontja mellett, aközben a debreceniek magatartását, hogy ragaszkodnak saját igazukhoz, makacssággént és intoleranciaként bélyegezte meg. S bár, mint láttuk, elfogadta, hogy a személyes-érzelmi-indulati motivációknak is szerepe van a vitákban, mégis szükségesnek érezte Fazekas indulatos szavait, „ezen vastagságok”-at¹⁶¹ a kulturátlanság jeleként megbélyegezni. Az Árkádia-pör során folyton kioktatta a debreceni ellenfeleit, s a vitát – ahogyan a debreceniség kapcsán majd láthatjuk – inkább a kizárás és megalázás, mintsem a közös igazsághoz jutás eszközeként is használta. Hiába kérte Szentgyörgyi József, hogy azonos mércével mérjen: „Végre, valamint Lelkem magad meg kívánod, hogy gondolkodás és meg győztetésbeli szabadságodon senki erőszakot ne tegyen: úgy másoknak is engedd meg, hogy kedvek teljen vélekedések mellett való meg maradásokban”.¹⁶² Kazinczyt azonban civilizátori elhívátása, perfekcionizmusa és legalább annyira a megbántottsága hajthatatlanná tette: „Vagy talán Te is azt gondolod, hogy két olly immoralis cselekedet gyanúját, mint a’ milyen az volt, a’ mellyel engem az első esetben még az olly szép érzésű Férjfi és még az olly meleg barátom is mint Szentgyörgyi, *magát felvilágosítani nem engedvén*, terhelt, a’ másik esetben pedig az Arcadiát nem értő Tudósok terheltének”.¹⁶³ Oly mértékben került a kiválasztottság-tudatból fakadó morális kötelezettség alá, hogy nem csak meggyőzni akarta vitapartnereit, hanem azt

159 Kazinczy Ferenc Romy Károly Györgynek, 1807. április 8. KazLev IV, 549.

160 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1807. február 2. KazLev IV, 478.

161 Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1806. október 14. KazLev IV, 365.

162 Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1806. november 18. KazLev IV, 401.

163 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. december 8. KazLev IV, 423.

szerette volna, hogy „híveivé váljanak”.¹⁶⁴ Feltétlen hite igazságában és kiválasztottságában a pör folyamán egy pillanatra sem rendült meg, csak abban kételkedett, hogy az adott szellemi-műveltségi állapotok között érvényesítheti-e. Folyton tesztelte a közönséget. A síremlékállítás költségeinek előteremtése érdekében indított gyűjtést is a közönség szellemi állapotának, nézetei érvényre jutása esélyének a fölmérésére használta föl.

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy Kazinczynak a nyilvánosság nevelő szerepéről tett kijelentései egy dramaturgiai cselekvés szövegkönyvének részei voltak. A vitában ugyanis arra tett kísérletet, hogy az irodalmi vezérszerepre készülve az ideális közönség szemszögéből ábrázolja önmagát. Azt szerette volna elérni, hogy „közönsége bizonyos módon lássa és fogadja el” őt.¹⁶⁵ nevelőnek és az irodalmi kérdések felkent szakértőjének: „Meggyőződés nélkül követni valamit, másnak kedvéért etc. vétkes pártütés az Igazság Majestása ellen. (...), 's kiki arról ítéljen a' mihez ért, mert mindentudók nem vagyunk”.¹⁶⁶ Kora irodalmában és művészetében pedig ő volt a tájékozott, a hozzáértő. Kiválasztottsága igazolásához és a vágyott szerep eléréséhez mégis saját szűk társaságán túl *szüksége volt a rajtuk kívülállókra* is. A kiválasztottság tudata épp ezért a legszélesebb értelemben vett nyilvánosság igényével kapcsolódott össze. Az „agyvelők mineműsége” tekintetében többrétegűnek tettelezte a társadalmat: „Vannak a kiválasztottak, a tiszta világosság birtokosai, továbbá vannak, akik alkalmasak eme világosság befogadására, s vannak, akik erre eleve nem képesek”.¹⁶⁷ Vagyis a kiválasztottak körén túl, amely őt és a körötte csoportosuló irodalmi elitet jelentette, főtettelezte olyan, társadalmilag nehezen egyértelműsíthető rétegek létezését is, amelyeknek tagjai bevonhatók a művelődés világába. Az irodalmi kultuszokban gyakran megfigyelhető jelenséggel találkozunk itt:¹⁶⁸ bár a kultuszt irányító elit meg van győződve arról, hogy kijelentéseik és értékítéleteik bizonyosságok, mégis céljuk

164 Bíró 2010, 87. A fiatal Kazinczyról írja ezt Bíró Ferenc, de a pör során tett kijelentései és magatartása is erről tanúskodik. Vö. Lakner 2000, 163.

165 Vö. Goffman 1969, 31–34.

166 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. december 8. KazLev IV, 424.

167 Debreczeni 2000, 347.

168 Vö. Lakner 2000, 165.

eléréséhez, hogy ők uralhassák az irodalmi nyilvánosságot, szükségük van a szélesebb közönség megnyerésére. A hatalom ugyanis csak akkor létezik, ha van nép, aki fölött gyakorolni lehet. Fazekasékát a kiadás körüli vitában és az Árkádia-pör kezdetén még alkalmasnak hitte a „világosság” befogadására, hajthatatlanságukat látva azonban lassan lemondott megtérítésükről: „Külömben talám jobb is volna nem vesződni az ilyenek megtérítésével”.¹⁶⁹ Persze a kudarccal, amelyet folyamatosan éreznie kellett, mert nem sikerült meggyőznie vitapartnereit, nem hagyta nyugodni, noha a célja 1807-ben már szerényebb volt: „gondolnám, hogy a’ mindentudó Debreczen ezután nem fogja olly igen bátor képpel lövöldözni villámjait”.¹⁷⁰

A debreceniek kezdetben nem számoltak a nyilvánosság szerepével, s határozottan zavarta őket, amikor ellenfelük a publikumhoz fordult Csokonai karaktere megrajzolása és a síremlékállítást ügyében. Fazekasék nem tudtak mit kezdeni az irodalmi nyilvánossággal, mert az irodalomról nem a mindennapi élettől elkülönítve gondolkodtak, nem közlésre szánták műveket, hanem a baráti beszélgetések kellemessé tételére, épp ezért az irodalmi-művészeti kérdések megvitatására számukra nem létezett elkülönült társadalmi-szemantikai tér. A *Debreceni Grammatika* körüli vita megmaradt a tudományos keretek között, az Árkádia-pörben azonban úgy érezték, hogy Csokonairól és az irodalomról vallott nézeteik miatt *egész világot* érte támadás. Épp ezért Debrecen autonómiája védelmekor nem a „helyi szint” szeretnék volna megvédeni az egységesülő irodalommal szemben, érveik az irodalom körén kívülről származtak. Kizárólag Debrecen jó hírneve védelme érdekében szólaltak meg, vagyis *morális, nem pedig irodalmi kérdésnek tekintették a Kazinczyval való vitát*. Ezért aztán személyében próbálták meg lejáratni őt és erkölcsi szempontból kifogásolták viselkedését. Hálátlansággal és álnoksággal vádolták meg: „...melly sokan tsudálkoznak itt Debretzen ellen való ki keléseden, és a’ hol tsak hallottam, majd mindenütt utána vetették ezt: »pedig azt az Urat itt minden betsülte, tisztelte«”.¹⁷¹ A Debrecenből érkező levelek arról tudósítottak, hogy a közvélekedésben megvetéssel szólnak Ka-

169 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1806. december 4. KazLev IV, 416.

170 Kazinczy Ferenc Fazekas Istvánnak, 1807. február 9. KazLev IV, 484.

171 Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1806. november 18. KazLev IV, 400.

zinczyról: „Én nem győztem eléggé tsudálni, mely hideg vérrel vet-ték Hazámfijai ezen alatsan rágalalmazást. Szanták [!] inkább annak szerzőjét, mint nehezteltek volna reá. Így viselték magokat ez előtt kevés esztendőkkal egy ide való ember eránt is, a’ kinek külömben ép esze mellett az a’ gyengesége vólt, hogy ha valaki köhentett, azt hitte, hogy ötet tsúfolja, ’s kész vólt érette az egész várost szidalmaz-ni; nem külömben egy másik eránt, a’ ki télen fázván és dideregvén mérgesen káromlotta a’ hideg Várost.”¹⁷² Kazinczy bár sokáig ész-érvekkkel próbálta meggyőzni a debrecenieket, végül azonban jobbnak látta, hasonló stílusban válaszolni. Amikor Fazekas helyett az arra érdemes publikumnak címezte utolsónak szánt hozzászólását, „végső szavát”, emberként vetette meg őt: „Illy ellenkezőre nékem nincs fegyverem. *Megvetéssel fordulok el tőle a’ publicumhoz...*”¹⁷³ Míg azonban Fazekas és társai a megszólalásaikban képtelenek voltak elrejtetni indulataikat és érzelmeiket, addig Kazinczy, aki ugyan szintén megbántva érezte magát, de ismerte a meggyőződés és a nyilvánosság természetét, a nyílt színen képes volt eltakarni személyes sértettségét: „én bátran és élesen kikelek ugyan az ellen, a’ kinek igaza nincsen, de azért a’ *személy* előttem *illetlenül* marad”.¹⁷⁴ A sírfelirat kapcsán Debrecenben elterjedt értelmezéssel szemben is azzal védekezett, hogy ilyen alattomos, emberhez méltatlan cselekedetre soha nem vetemedne: „Én a’ Debreczen’ intoleráns lelkét nem szenvedhetem, utálok, és azt a’ pedantságot! de Te tudod, mennyire becsülök Debreczenben sokakat, még olyakat is, a’ kik felől rólam azt senki nem várná. Akár becsülök pedig akár nem, szamarakhoz ugyan mást még per indi-rectum sem hasonlítanék.”¹⁷⁵ Úgy tűnik tehát, hogy a debreceniek a nyilvánosság működését nem ismerve inkább csak sodródtak az ese-ményekkel, csak védekeztek, végül közömbösen rábízták magukat a közönség ítéletére: „Már most a publicum is látja s az Ő Dolga, ha rossznak vagy jónak tartja is azt”.¹⁷⁶

172 Fazekas 1806, 291.

173 Kazinczy 1807a, 294. (Kiemelés tőlem - LL.)

174 Vö. Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 13. KazLev III, 288.; Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. október 26. KazLev IV, 382.

175 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. szeptember 23. KazLev IV, 324.

176 Kis Imre Kazinczy Ferencnek, 1806. november 7. KazLev IV, 391. (Kiemelés tőlem - LL.)

Az Árkádia-pörben gyakran keveredtek össze a nyilvánosság-nak szánt és a magán megszólalások, néha szándékosan, néha akaratlanul. Ennek oka minden bizonnyal főleg az, hogy a polgári nyilvánosság intézményei még csak ekkor kezdtek kialakulni. A 18. század végétől kezdve fokozatosan születtek meg a titkos és egyéb társaságok világából,¹⁷⁷ s ekkor még nem voltak világosak és elfogadottak működésének szabályai, és nagyon bizonytalanok voltak a határai is. Ez utóbbi miatt keveredhettek össze a privát és a nyilvános megszólalások. Úgy tűnik, hogy Kazinczy a vita kezdetén tudatosan keverte össze a kettőt, hogy a debreceni partnereit nyilvános megszólalásra kényszerítse: „Fentebb célom volt, midőn a’ privátus pert a’ Publicum elébe vittem; legalkalmasabbnak láttam aszt a’ pert arra, hogy Debreczen azon Unartjáról, melylyel ötet Császár József Úr és mind azok, a’ kik azt a’ mindentudó kisvároskai lelkű nagyvárost ismerik, vádolják, leszoktatgattassék”.¹⁷⁸ Később Kis Imre 1806. szeptember 3-án kelt levelére a nyilvánosság előtt, a *Hazai Tudósítások* 1806. évi november 11-i számában válaszolt. Kis viszont Kazinczyhoz írt levelét tárta a nyilvánosság elé,¹⁷⁹ Fazekas Mihály pedig Kazinczy sorait idézte be a *Debreczen védelme* című írásában.¹⁸⁰ Kis Imre felháborodva és megbántva kérdezte Kazinczytól, miért használta fel magánlevelét a nyilvánosság előtt zajló vitában. Segítséget és tanácsot kért Kazinczytól, nem pedig azt, hogy nyilvánossá tegye sorait és így kellemetlen helyzetbe hozza saját közössége előtt. Részben érthető Kis felháborodása, részben nem. Nem érthető, ha arra gondolunk, hogy Kazinczy egy ártatlan megjegyzése indította el kettejük csatározását. A széphalmi mester ugyanis a *Csokonai sirköve* c. írása végén felsorolta, kiknek a segítségére számít, s Debreczenben Kis Imrét nevezte meg,¹⁸¹ aki aztán szükségét érezte elé tárni, hogy mit gondolnak róla Debreczenben. E levélben írtakra reagált aztán újabb írásában, de anélkül, hogy megnevezte volna, kitől tud ezekről. Ugyanakkor érthető Kis felháborodása, mert úgy érezte, hogy magánvéleménye miatt a közösséget bántják: „mikor egy közönség vagy más

177 Habermas 1993, 91., 110–115.

178 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1807. július 9. KazLev V, 72.

179 Hazai Tudósítások 1806. XXXV.

180 Hazai Tudósítások 1806. XXXVII.

181 Kazinczy 1806a, 285.

érettem bántódik, az fellelte nehezen esik.”¹⁸² Azonban sehogy sem lel-
te a történetek magyarázatát.¹⁸³ Szentgyörgyi József viszont, úgy érez-
te, hogy annál jobban, s meg is írta Kazinczynak: „ez [Kis Imre levele]
nem ok, tsak alkalmatosság volt.”¹⁸⁴ S valóban a széphalmi költő Kis
levele közlésével egy, Debrecenre szerinte különösen jellemző maga-
tartást állított pengellérre. Minden bizonnyal abból a megfontolásból
tette közzé Kis levelét, mert a salétrominspektor válasza kézzelfogha-
tó bizonyítéka volt a debreceniségnek, olyan kérdéshez szólt ugyan-
is hozzá, amihez nem értett.¹⁸⁵ Magabiztosabban tehetette, hogy Nagy
Gábor megvallotta neki, hogy minden küzdelme ellenére is kiütközik
rajta a debreceniség.¹⁸⁶

Az Árkádia-pör leginkább elhíresült szava a „debreceniség”. Ka-
zinczy különös, fogalmilag alig-alig értelmezhető szóalkotása. Nem tel-
jesen egyértelműsíthető ugyanis, hogy mit is jelent. Igaz, Szentgyörgyi
Józsefnek leírta, mit ért debreceniségen: makacsságot, más vélemények-
kel szembeni intoleranciát, magabiztosságot, bezárkózást és az idegen,
a sajáttól eltérő vélemények merev elutasítását.¹⁸⁷ Mindez azonban in-
kább csak egy magatartásforma, amelyet mindig a kínálkozó helyzetnek
megfelelően tudott megtölteni tartalommal.¹⁸⁸ Mégpedig azért, mert
a debreceniség emlegetése során nem mondja meg konkrétan,
mitől is lesz az elzárkózás bezárkózássá.¹⁸⁹ A széphalmi mester az
ideológiai megszólítás technikáját alkalmazta, amelyet Althusser és Žižek

182 Kis Imre Kazinczy Ferencnek, 1806. november 7. KazLev IV, 391.

183 Kis Imre „Meg nem foghatja, mi indított engem arra, hogy privát levelet magyarázzak publice: mintha privát
levélből megtudott gyalázatos vádat magamról elhárítani vétek volna. Én ötet nem compromittáltam. Miért
kellett hát *néki* szólalni meg.” Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1806. október 28. KazLev IV, 446.

184 Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1806. november 18. KazLev IV, 400.

185 „Illyet [Kis Imre levelét, amelyben számon kéri, miért hozta nyilvánosságra levelét] az ember csak Debreczenből
várhat, hol a' mint már megírák, a' Debreczeniségtől a' legjobb fők sem lehetnek egészen mentek.” Kazinczy
Ferenc Kis Imrének, 1806. október 26. KazLev IV, 382.; „Azt kérdd inkább velem, hogy Kis Úrnak mi köze volt
hozzá, hogy mikor senki sem kényszerítette szállani, megszólalt.” Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806.
december 8. KazLev IV, 423.

186 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 7. KazLev IV, 344.

187 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. december 8. KazLev IV, 423–424.

188 Vitatkoznék Bíró Ferencel, aki szerint a debreceniség fogalmával az a baj, hogy Kazinczy nem mondta meg
konkrétan, hogy mitől is zárkoznak el. Vö. Bíró 2009, 2. Véleményem szerint megmondta, csak a konkrét tartalma
kontextusfüggő volt.

189 Bíró 2010, 212., 217., 219., 228.

a hatalom szubjektumteremtő módszerének tart.¹⁹⁰ Amikor ugyanis Kazinczy a „debreceniség”-et ráragasztotta a debreceni értelmiségi kör egy részére, akkor nekik egyszerűen muszáj volt foglalkozniuk ezzel, el kellett kezdeniük magyarázkodni. Hiába védekeztek azonban, mert Kazinczy makacsul újra és újra rájuk olvasta, nyilvánosság révén pedig mindinkább el is terjesztette. A gyakori ismétlés révén eleinte csak ismerősen csenghetett a szó, majd aztán felismerhetővé vált a debreceniség. Olyan *kulturális toposzt, kollektív reprezentációt* teremtett, amelyet a későbbiek során *elég volt kimondani*, nem kellett megmagyarázni.

A debreceniség, épp azért mert magatartásra vonatkozott és nem annak tartalmára, szinte bármilyen helyzetben jelentést kapott. Jó példa erre egy ebédről tudósító, 1802. október 31-én kelt Virág Benedeknek küldött levele, melyben az elzárkózást, a makacsságot, elfogultságot és a magabiztosságot sokféleképp olvassa a debreceni értelmiség fejére. A levél jóval az Árkádia-pör előtt született, a debreceniség fogalma tehát nem a síremlék körüli vitában született meg, csak ekkor vált *toposszá*. Kazinczy Domokos Lajos, Debrecen volt főbírája fiánál ebédelt Benedek Mihály prédikátorral együtt. Mind a hajdani főbíró, mind pedig a lelkész részt vettek a *Debreceni Grammatika* munkálataiban. Amikor az ebéd során az irodalomról esett szó, Kazinczy nekivetemedett „próbát tenni, ha lelkeikbe vetheték-e egy szikrát a magyar literatúra produktumai dolgában”: »Virág? – ki az?« Értetem. Ez az úr, mint a debreceniek, mind kevélyek azt affektálni, hogy íróinkat nem ismerik. Azt mondtam, hogy Virág első poétánk etc. »Nem ismerem« – Ányos hozódott elő. – Ányos Debrecennek nem poéta nem volt, de nem csak magyar is. – Tudom, mondám, azzal a modesztiával, amelyet tőlem egy 75 esztendőös öreg jelenléte kívánt, és azzal a csendes vérrel, amellyel a jó ügyet kell védeni, tudom, hogy a DEA DEBRECEN (vel imitationem DEA ROMA fictum) – senkit nem ismér magyarnak, csak azt, aki Debrecenben neveltetett és olyan maradt, mint ott volt; de ha hát az úr urambátyám Ányost nem ismeri poétának és magyarnak, kit ismer annak az élő írók közt. – Senkit! – Úgy? Tehát nem szólok. És pedig úgy vélem, hogy nemcsak az én Virágom és Ányos, de még Orczy is nagy magyarok és nagy poéták vol-

190 Žižek 1994, 200.; Vö. Foucault 1999a, 137.

tak. Orczyt! – azt éppen nem ismerte sem poetának, sem magyarnak. Én azt mondtam, hogy inkább is volt poéta, mint magyar, de csalahatatlanúl poétább és magyarabb volt, mint Csokonain kívül sok fia Debrecennek. – Csokonainak? Ezért majd levágott. És méltán; mert a renegátot inkább gyűlöljük, mint a született pogányt. – Hát az erdélyi Gyöngyösi nem poéta? – Az! néha! – felele. Megörültem. S még nagyobb lett örömöm, midőn MÁTYÁSIT láttam iktattatni az istenek közzé. – Qui carmina Viragii non amat, amat carmina Mátyásii!”¹⁹¹ Kazinczy tehát miután gondoskodott arról, hogy Virág megsértődjék a debreceniekre, s ezzel gondolkodását ráállítsa az általa kívánt logikára, felháborodva írta le, hogy a debreceniek nem ismerik (el) költőknek azokat, akik az ő ízlésének felelnek meg. A debreceniség itt ő esztétikai ízlésétől való különbözést jelentett. Virág, Ányos és Orczy helyett ugyanis Gyöngyösit és kiváltképp Mátyásit olvasnak, vagyis hiányzik belőlük a nyitottság az irodalom más gyakorlatára. Ezt követően olyannak ábrázolta a debrecenieket, mint akik mindenkit kizárnak a magyar irodalomból, sőt a magyarságból is, aki nem a kálvinista felekezethez tartozik. Tegyük hozzá, némi joggal jegyezhettem meg ezt Kazinczy, mert a város közgondolkodásában még ekkor is erősen tartotta magát az a reformáció korától eredeztethető vélekedés, hogy a kálvinista és a magyar szinonimák.¹⁹² Kazinczy levele e passzusában a debreceniséget a felekezeti hovatartozás fetisizálásaként értelmezte. Arra, hogy a kortársak által ismert, a közbeszéd részét képező kérdésről volt szó, abból is következtethetünk, hogy Fazekas a *Debrecen védelmében* írt válaszában maga hozta elő, anélkül, hogy a vitában lettek volna előzményei. Nem értette, mi búsíthatta el az érzékeny lelkű Kazinczyt, hogy a város megtámadására határozta el magát, „annyival inkább, mivel ezen Nemes Város Catholikusokból, Protestánsokból, Secularisokból, és Ecclesiasticusokból állván, nem magyarázta ki, hogy melyik oldalra villog”.¹⁹³ Ezek szerint az irodalomban Fazekas is meghatározó jelentőségűnek gondolta a felekezeti kérdést. A levél következő részében azon ironizált Kazinczy,

191 Kazinczy Ferenc Virág Benedeknek, 1802. október 31. KazLev II, 499–502.

192 „A város lakói[nak] az is határozott meggyőződésük (…), hogy a kálvinista szekta magyar vallás. Ez a vélemény olyan mély gyökeret vert közöttük; a köznép teljesen át hatva attól, hogy a római katolikusok német hitűek...” Balogh István idéz egy 1791-ből való császárhú emlékiratot. Balogh 1975, 96.

193 Fazekas 1806, 291.

hogy Debrecenben csak az alkalmi költők részesülnek (Gyöngyösi, Mátyási) elismerésben. Ebben az esetben az irodalom szerepének tőle eltérő értelmezését bélyegezte meg debreceniséggént.¹⁹⁴ S még bővíthető a sor. A vita idején Szentgyörgyinek írt egyik levelében a debreceniséggel magyarázza, hogy Debrecen se a grammatikában, se a szintaxisban, se a stilisztikában bíró nem lehet.¹⁹⁵ E szó tehát *mindig attól a kontextustól kapta meg a jelentését, amelyben használta.* Épp ezért volt szinte lehetetlen védekezni ellene. Meg azért is, mert Domokos és Benedek nem voltak Kazinczy kellően fölkészült ellenfelei, hiszen nem szakértői voltak az irodalomnak, hanem csak használói. Ahogyan később Kis Imre, Szentgyörgyi József, Nagy Gábor, de még Fazekas Mihály sem voltak irodalmi-művészeti kérdésekben egyenrangú vitapartnerei. Az idézett sorokból azonban Kazinczy megdöbbenése is érezhető. A *Debreceni Grammatika Előljáró beszédéből* tudhatta ugyan, hogy egyetértésre nem számíthat,¹⁹⁶ arra azonban vélhetően nem gondolt, hogy a debreceniek és az ő világa között nincsenek legalább keskeny hidak. Vagyis nincsenek olyan közös pontok, melyek révén elindítható lenne valamiféle párbeszéd, nincs út, ami a debreceni fél meggyőzéséhez vezethetne. Rá kellett ébrednie, hogy debreceniekben olyan ellenfélre akadt, akiket szinte lehetetlen észérvekkel legyőzni.¹⁹⁷ Ezért aztán úgy érezhette, hogy nincs más választása, mint stigmatizálni és démonizálni a debrecenieket. Egy helyütt „pestises influenzá”-nak nevezte a debreceniséget, amitől félni kell, hogy megfertőz másokat is.¹⁹⁸ Másutt pedig a gonoszságot és nevetségességet ragasztotta a debreceniekre: „... tudod, gondolom, hogy ott a’ tudatlan tudósság, ’s a’ legszemtelenebb magahittség melly gonosz és nevetséges játékot űz.”¹⁹⁹ Megint másutt, ahogyan láttuk is, a kisvárosi szellemet emlegette, amely a nyilvánosság ellentéte.

A pör során Kazinczy bizonyára saját maga által sem teljesen átlátható taktikai fogások sokaságával élt. Óvakodom attól, hogy Ka-

194 Kazinczy Ferenc Virág Benedeknek, 1802. október 31. KazLev II, 501.; Vö. Kazinczy 1806d, 293.

195 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. február 23. KazLev IV, 60-61.

196 Debreczeni 2009, 46-50.

197 Bíró 2009, 3.

198 Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1806. november 18. KazLev IV, 400.

199 Kazinczy 1806d, 293.

zinczy taktikázását átgondoltnak és tudatosnak gondoljam. Egyrészt azért, mert így elkerülhető, hogy ő legyen történetünk gonosz, rossz szándékú és manipuláló szereplője, másrészt azért, mert megszólalásai mögött nem tételezek föl egy teljesen egységes esztétikai-gondolati rendszert. Ember volt, elitista, néha sznob, szubjektív, könnyen lekesülő és személyes elfogultságoknak kiszolgáltatott. Sokkal inkább arról van szó, hogy felismerte, a konkrét helyzetben mit célszerű lépnie. E fogások egyike, hogy az elítélendő tulajdonságokat úgy ragasztotta rá a debreceniekre, mintha ezek a vitától és az általa kiosztott szerepektől teljesen függetlenek, vagyis *eleve* adottak lennének. Még egyik barátja és támogatója, Kis János is hiába kérte tőle, hogy jó lenne „egy dissertatiót írnod, ’s velősen megmutatnod, miben árt a’ jóízlésnek az olyan arrogancia, és pedantismus, a’ milyen ellen Te kikeltél. A nagy rövidség homályt okoz...”²⁰⁰ Máskor kísérletet tett arra, hogy megossa a debrecenieket. Nyilvánosságra hozta Kis Imre magánlevelét, amellyel azt a látszatot sikerült keltenie, mintha Debrecenben is lennének a „pestises influenzá”-val szemben immunis emberek.²⁰¹ S képes volt büntudatot ébreszteni az asszimiláns Nagy Gáborban, aki egy magánbeszélgetés során megvallotta, hogy néha belőle is előtör a debreceniség, s ezt akarattal nem lehet befolyásolni, csak elviselni.²⁰² Bár nem alaptalan Bíró Ferenc megállapítása, hogy e történet az abszurditás határát súrolja, mégis inkább hajlok Balogh István véleményére, aki szerint Nagy kívülállóként valamennyire rálátott a *genius loci*-ra, vagyis képes volt bizonyos távolságról szemlélni társai magatartását. Ugyanakkor leveléből érezhető az is, hogy egyben bánja is gyónását, hisz azon tapasztalata, hogy néha akaratlanul is debreceniségen kapja magát, arra utal, hogy beilleszkedett.²⁰³ Vallomását azonban Kazinczy saját igazsága bizonyítékaként értel-

200 Kis János Kazinczy Ferencnek, 1806. december 4. KazLev IV, 416.

201 Kazinczy 1806c, 287–289.

202 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 7. KazLev IV, 344.; Kazinczy megpróbálta magához kötni Nagy Gábort és elszakítani a debreceniektől, épp ezért renegátnak szerette volna tudni, mint Csokonait: „Az Úr fantásza velem együtt és Csokonaival együtt, és ezt nekem röhögve mondják. Igazságok van; a’ kondás bojtár nem fantásza, örvendjenek pajtátságának: én nem szégyenlem N. G. és Csokonainak a’ pajtátságát.” Kazinczy Ferenc Nagy Gáborak, 1805. április 30. KazLev III, 322.

203 Balogh 1969, 25.

mezte: Nagy Gábor „mondta hogy az a’ Debreczeni lélek irtóztató lélek, és megvallotta, hogy azt levetkezni lehetetlen; úgy hogy ő tudja, hogy őbenne magában is sokszor tudta nélkül üti ki magát. Valóban ez, hogy Nagy Gábor Úr, a’ ki nekem barátom, *ebbe ártja magát, és nem nekem ír, a’ ki a’ Jelenntést tette és a’ kivel szorosbb barátságban van mint Veled, eggyik jele a’ Debreczeniségnek.*”²⁰⁴ Harmadik fogásaként említhető kioktató stílusa, ami képes volt ellenfeleiben olyan indulatokat kiváltani, hogy gorombaságok leírására ragadtatták magukat, még az egyébként béketűrő és „szelíd lelkű”²⁰⁵ Fazekas is. Végül említhető, hogy folyamatosan kétségbe vonta a debreceniek szóláshoz való jogát, mert nem rendelkeznek valódi szakértelemmel, egy-egy tudományos-irodalmi-művészeti kérdéshez szükséges speciális hozzáértéssel: „...a’ tulajdon szemével látás csak azok dolga lehet, a’ kik *tanúlnak* látni”.²⁰⁶ E sok fogás ellenére sem sikerül azonban megadásra kényszerítenie a debrecenieket. Fazekas még 1810-11-ben is a korábbi vádakát, az árulást és a méltánytalanságot hangoztatta: „Hitesse el magával, hogy valahányszor Debrecen, és Csokonai ellen megcsapja a szelet, mindannyiszor a maga becsületéből sujt le egy szeletet...”²⁰⁷ Fazekas álláspontja tehát a vita során semmit sem változott, ami egyben korlátozott szellemi párbaj-képességére is utal, mert még ekkor sem érvekkel válaszolt Debrecen megtámadására. Joggal írhatta ezért debreceni vitapartnerének Kazinczy: „Ha az úr személyét szívesen nem becsülném, ’s nem szeretném, elhallgatnék levelére, mert minek szólok? annak nincsen haszna. De akar van, akar nincs, szólok; mert barátságos megszólításra némán maradni eltűrhetetlen gőg ’s igen érzékeny megbántás”.²⁰⁸

A démonizálás, a már-már szinte ellenkultikusnak tekinthető viszonyulás odavezetett, hogy a debreceniek összezárták soraikat. Sőt bizonyos értelemben még meg is erősödtek, vagy legalábbis egységes szellemi körként tűntek föl. Kazinczy támadása ugyanis hozzájárult ahhoz, hogy önmaguk számára is a korábbiaknál sokkal erősebben rajzolódjon ki a debreceni értelmiségi kör karaktere. Belekényszerültek ugyanis egy iro-

204 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 7. KazLev IV, 344.

205 Vö. Julow 1955, 141.; „Ilyen impertinens embereknek szüli Debreczen még a legjobb fiai is, mert Fazekas *külömben jó ember.*” Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. október 9. KazLev IV, 362.

206 Vö. Kazinczy 1807b, 300.

207 Fazekas 1810-11, 282. Vö. Julow 1982, 327-328.

208 Kazinczy Ferenc Fazekas Mihálynak, 1806. október 9. KazLev IV, 356.

dalmi vitába, amire önszántukból sohasem vállalkoztak volna. Nem saját akaratukból, hanem a támadás miatt szólaltak meg és mondták el véleményüket Csokonairól, az irodalomról, a költők megtiszteltetéséről, valamint a művészet és a világ kapcsolatáról. A megszólalásra kényszerítettségük még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a *Debreceni Grammatika Előljáró beszédével* ők kezdték a vitát,²⁰⁹ ami azonban nincs az Árkádia-pörrel közvetlen összefüggésben.²¹⁰ Debrecen művelődéstörténetének későbbi alakulását figyelve elmondható, hogy akkor robbant ki a vita, amikor még épp volt irodalmi-szellemi élet a városban. Egyrészt Csokonai halálával elveszítették azt a személyt, aki inspirálni tudta környezetét. Tudjuk, hogy Fazekas is a költőbarát mellett élte legtermékenyebb korszakát. Becsvágya ugyan sohasem összpontosult oly mértékben az irodalomra, mint Csokonaié, 1805 után aztán szinte teljesen el is apadt, s szinte csak a tudományos és ismeretterjesztő munkának és a közéleti tevékenységnek élt.²¹¹ Másrészt a 19. század első évtizedétől egyre inkább érzékelhetők voltak azok a jelek, amelyek Debrecen szellemi élete romlásáról tanúskodtak. Julow Viktor szerint Fazekas egyre kedvetlenebbé válása összefüggésbe hozható e folyamattal. A botanikus-költő egyre keserűbben figyelte ugyanis, hogyan veszíti el szeretett városa kulturális és szellemi jelentőségét, hogyan bomlik fel és differenciálódik a civis társadalom, hogyan szűnik meg a belső integritás, hogyan tűnik el a debreceni öntudat és dac tényleges alapja és hogyan változik át a lelki függetlenség beletörődéssé.²¹² Vagyis az elkövetkező évek során az a lelki-szellemi háttér olvad majd el, amely erőt adhatna egy ilyen pörlekedéshez.

A pör idején azonban mindez még nem volt látható, a szembenállás egymást kizáró jellege azonban igen. Kazinczy „debreceni lélek” elleni indulata folyamatosan magas hőfokon izzott,²¹³ s az elvakult indulat odavezetett, hogy későn vette észre: Debrecenben barátai is vannak. Arra pedig egyáltalán nem reflektált, hogy annak a költőnek a megtiszteltetéséért küzd, akinek munkái között sok szemetet

209 Debreceni 2009, 46.

210 Bíró 2010, 223.

211 Vö. Bíró 1998, 359–360.

212 Julow 1981, 429–431.

213 Bíró 2010, 217.

talált, s akiből szerinte szintén ki-kitört a debreceniség, s a mendikáns tónus.²¹⁴ Igaz, talán csak azért védte Csokonait, hogy támadni tudja Debrecent. Mindenesetre nem vette észre, hogy a vita révén a debreceni poéta nemcsak a barátok és rajongók között, hanem a magyar irodalom egészében kultikus lett alakká, akinek költészetéről még sokan írnak kritikákat és tanulmányokat. De az is elképzelhető, hogy még emlékezett arra, amit Csokonainak mondott: „kár hogy Debrecenben a genieket elnyomni gyönyörködnek”,²¹⁵ s így nem tehetett mást, mint harcba szállt a debreceni költőért.

Művészet és világ

Az Árkádia-pör talán legfontosabb kérdése az volt, hogyan viszonyul egymáshoz a művek által teremtett világ és a mindennapok világa. Ez utóbbiból úgy kell-e átlépnünk vagy a kettő között folytonos az átmenet? A művészet világa értelmezhető-e a mindennapokban használt fogalmakkal? Megváltozik-e a szavak jelentése az irodalmi műalkotásokban? Átváltozik-e az olvasó énje olvasás közben? A költeményekben megformált én azonos-e az életrajzi énnel? E kérdések az Árkádia szó értelmezése kapcsán merültek föl. Kazinczy a neoklasszicista művészetben és művészetelméletben honos, a költők számára való, kies, boldog vidék jelentésben használta, valamint az Árkádiai Akadémiára gondolt, arra a költői társaságra, amelyet Rómában alapítottak a 17. század végén. Fazekas válaszából tudható, hogy a debreceniek is tisztában voltak vele, hogy a barokk hagyomány mellett létezik az Árkádia új jelentése is, ami már nem arra hívja fel a kép nézőjét, hogy emlékezzen a halálra, hanem arról beszél a megholt, hogy a költészet boldog világában élt, ami korszerű irodalmi *tájékozottságukra* utal.²¹⁶ Ennek ellenére nem tudtak elszakadni az Árkádia konkrét (számárlegelő) jelentésétől²¹⁷ és „a filológiai igazságot abszolutizálták”.²¹⁸ S valóban igaz, az „Et in Arcadia ego” nem fordítható le úgy, ahogyan Kazinczy tette, hanem csak

214 Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1806. április 29. KazLev IV, 137.

215 Csokonai Vitéz Mihály Csokonai Józsefnek, 1801. július 19. CsokLev 1999, 142.

216 Csetri 1990, 179.

217 Szemere írta hozzászólásában, hogy a szó régi, de a jelentés új. Szemere 1960, 296–298.

218 Pál 1988, 160.

úgy, ahogyan Fazekas.²¹⁹ De kérdés, fordításról van-e szó, nem pedig átértelmezésről. Ugyanakkor érthető, hogy Fazekas a szószerinti fordításhoz ragaszkodott. Többek között azért, mert Debrecenben a művészet beletartozott a mindennapok világába és a művészeknek nem volt a közösségtől elkülönült társasága, legalábbis abban az értelemben nem, mint az említett akadémia esetében. Márpedig az Árkádia neoklasszicista értelmezése azt követelte meg a befogadótól, hogy hagyja *maga mögött* a mindennapi életet és lépjen át egy másikba, ahol a jelentések függetlenek a mindennapi életbeli használatától, mert azok a műalkotások és művészeti írárok összjátékaként jönnek létre. Ahogyan az Árkádia szó új jelentése is festmények, irodalmi művek és művészetelméleti munkák összehatásaként, egy művészetben *belüli* reflexiósorozat eredményeként született meg.²²⁰ Fazekasnak és társainak mindenekelőtt azért volt kifogása Kazinczy javaslatával szemben, mert meg voltak győződve, hogy a szó új jelentése Debrecenben semmiképp sem válhat a közfelfogás részévé. Szerintük ugyanis a debreceniek szociológiai helyzetüknél fogva nehezen tudnának azonosulni a pásztorélet idillivé minősítésével, ehhez túl közel van hozzájuk annak realitása, hisz a város polgársága sohasem szakadt el a földműveléstől,²²¹ a konkrét jelentés helyébe tehát nem léphet a metaforikus szóhasználat. Kazinczy felfogása szerint viszont az irodalom és a művészet a mindennapitól elkülönülő világot és személyeket (a művekben megteremtett költő-én és a befogadásban megformálódó olvasó-én) teremti. A görögök jelentették számára az eszményt, akiknél a mindennapok a szép uralma alatt álltak, a művészet költőivé formálta a hétköznapi életet: „A’ Görögök nem szenvedhettek semmi kedvetlent; ők még a’ rútat is szépben adták elő. Sarcophagusaikon tánczoló Geniusok láttattak. Nem egy Csontváz kaszálta-el nálok az életet – az efféle iszonyúságokat csak a’ keresztyén Művészek tudták kigondolni – hanem Ámor maga egy megfáradt szép Ifjú, eltikkadt egyik lábszárát pihentetve, rá könyöklött a’ visszajára fordított fáklýára s szunnyadni látszott, vagy: A’ még gyermek Ámor megragad egy szép leány gyermeket, ’s ajakára nyomván szent csókját, azt a’ maga mátkájának eljegyzí, Görögül mind a’ lélek (a’mit itt a’ leány jegyez),

219 Bíró 2010, 234.

220 Vö. Panofsky 1978, 351–371.

221 Hász-Fehér 2000a, 180.

mind a' Lepe Psychének hívatatván, ezt a' mennyei Jegyest Psychének nevezték el és Lepkeszárnyakat adtak neki.”²²² Fazekas és társai szerint viszont az irodalom (művészet) a mindennapi élet igényeinek van alárendelve: tanít, erkölcsöt nemesít, ünnepivé teszi az alkalmat, jó hangulatot teremt egy névnapon, jeles napokhoz kötődik, vagy csak szórakoztat, s elűzi a bajokat, gondokat. Épp ezért Fazekas Csokonai *Dorottya*járól írt egyik bírálatában *erkölcsi* alapon utasította el azokat a műveket, amelyek a mindennapokból kiragadják az olvasót, s egy másik, képzelet által teremtett világba viszik át: „Édes Urak! ne kívánják azt tőlünk, hogy örökkéig csak ámulásba legyünk, sőt inkább igyekezzék kideríteni, a sok rossz példák látása, a fajtalan könyvek olvasása és a hitvánok csapodársági által elámított képzelődésinket: majd meglássák az Urak, milyen uralkodó módi lesz köztünk a lelkes versezetek olvasása!”²²³ E kritika Csokonai *Dorottya*hoz készített előszavának már idézett egyik passzusával szállt vitába, mely szerint a művészet célja, hogy a képzelet elragadja az olvasót, kiragadja a mindennapi világból: „Minden Szép Tudományoknak és mesterségeknek, jelesben a' Poézisnak is, fő végek az Ámulás (Täuschung); ha t.i. eleven és természeti előadásunkkal az olvasó', Szemléelő' vagy Hallgató' Képzelődését annyira elámíthatjuk, hogy azt a' mi költött Scénánkba vagy indulatunkba, mint valamely új világba, a' maga realis Situációjából által-varázsolhatjuk.”²²⁴ Fazekas számára az Árkádia a múzsai mesterségek mitikus földje helyett többek között e költészetfelfogás elutasítása miatt jelentett tájékozottsága korszerűsége ellenére is számárlegelőt. A művészetről vallott fölfogása megakadályozta abban is, hogy belássa: a hagyomány és az általa lehetővé tett jelentések nem egyszer és mindenkorra adottak, hanem folyamatosan átértelmeződnek, ahogyan az Árkádia is jelentésváltozáson ment keresztül. Fazekas grammatizáló felirat-értelmezése azt mutatja meg, hogy nem elég a tudás, a szó új jelentése csak akkor lesz érthetővé, következményei pedig beláthatóvá, ha a jelenkor igényei szerint próbáljuk megfejteni. A 18. század vége óta ugyanis a hagyományt mozgásban-alakulóban lévő múltként értelmezik. E felfogást lényegét a *Faust* I. részében így foglalja össze a főhős: „Ami apáidtól rádesett, / szerezd meg, úgy tiéd

222 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 25. KazLev IV, 325.

223 Fazekas 1804, 193.; Vö. Szilágyi 2002.

224 Csokonai 2002, 75.

egészen. / Nyűg és különc rajtunk a félretett: / csak mit a perc terem, kecs eget élvezéssel.” Érdemes a német szöveget is megnézni, mert segítségével sokkal egyértelműbben ragadható meg a múlthoz való új viszony: „Was du ererbt von deinen Vätern hast, / Erwirb es, um es zu besitzen! / Was man nicht nützt, ist eine schwere Last; / Nur was der Augenblick erschafft, das kann er nützen.” (Amit apáidtól örökölt, / hódítsd meg, hogy birtokolhasd! / Amit az ember nem használ, az csak nehéz teher; / Csak amit a pillanat (a jelen) terem, annak veheti hasznát.)²²⁵ Nem az örökül kapott múlt lebecsüléséről vagy kisajátításáról van itt szó, hanem arról, hogy a múltra nem mint áhítattal tisztelt történeti hagyatéokra kell tekinteni, hanem a jelen érdekeinek megfelelően kell használni és értelmezni.²²⁶ A múlt terméketlen tiszteletével szemben a tanulságokat teremtő használat mellett szól Faust. Kazinczy számára az Árkádia új, neoklasszicista átértelmezése volt a döntő, mert nemcsak tudott a jelentésváltozásról, hanem számot vetett ennek jelentőségével, nem a múltban, hanem a jelenben akart élni. Továbbá azért is, mert megnyitotta a költői és a mindennapi világ közti határ átlépésének lehetőségét.²²⁷ Mindezek azt is jelentik, hogy nem pusztán arról van szó, hogy porben „eltérő irodalmi kultúrák”²²⁸ ütköztek össze, hanem arról, hogy eltérő kultúra-felfogások.

Önmagában azonban mindez nem lett volna elég ahhoz, hogy a debreceniek támadást érezzenek Kazinczy Csokonai sírjára tervezett soraiban. Fazekasék nemcsak Barthélemy abbé *A fiatal Anacharsis utazása Görögországban az i.e. IV. század közepe felé* című regényét ismerték, amelyben Árkádiát számárlegelőnek nevezte, hanem Kármán József *A nemzet csinosodása* című munkáját is, amelyben megjelentette a regény egy rövid részletének fordítását: „Minden példa helyett kiírom, amit Árkádiának első általváltozásáról a régi írók után feljegyezve talállok: »Vad és durva elméjeket (Árkádia első lakosinak) hogy megszelídítsék, leghathatósabbnak vélték a felső értelmű bölcsek az új és

225 Jékely Zoltán fordításában a német szöveg elveszíti józanul gyakorlatias értelmét. Goethe: Faust I. Bp., 1979. 38.

226 Vö. Gadamer 1984, 201.: „A legvalódibb, legszolidabb hagyomány öröklődése sem a természeti folyamatok módjára játszódik le az egyszer már meglévő tökéletlenségi erejénél fogva, hanem igenlésre, megértésre és ápolásra szorul.”

227 Vö. Pál 1988, 163–167.

228 Bíró 2010, 234.

gyenge érzéseknek felindítását, és kedvet szerzettek nálok a poézishez, énekekhez, tánchoz és innepekhez. Soha az értelem sugári ily szapora és közönséges fordulást az erkölcsökben nem szerzettek! Azoknak szép következtetései mind e mai napig (a 4. százban szól az író) megmaradtak, mert az árkádiaiak soha félbe nem hagyták azon mesterségek művelését, amelyeket tiszteltek őseik. – Az előljárók elhitetvén magokkal, hogy csak ezen igéző mesterségek által tehetik bátorságba a nemzetet a klímának ellenséges befolyása ellen, öszvegyűjtik esztendőnként az ifjakat, gyakorolják őket akkor, és megjutalmaztatják azokat, kik azokban előmentek. Cynetheusok példája igazságossá teszi ezen ő vigyázásokat; ez a kis nép Árkádiának északi szomszédja, a hegyek közepében durva és vad ég alatt lakik, futott ezen romlottság elől, és oly fenévé, oly kegyetlenné lett, hogy nevek sem neveztetik irtódzás nélkül. Az árkádiaiak ellenben szelídek, jóltévők, tisztelik a gazdálkodás törvényeit, tűrik a munkát, erősek szándékjaikban és az akadályokat s veszedelmeket megvetik.»²²⁹ Kármán az irodalom társadalmi-civilizációs jelentőségét szerette volna megmutatni, azt, hogy „a költészet képes civilizálni az enélkül eredetileg vad és barbár népet”. A bölcs árkászok ugyanis belátták, hogy „a kultúrával, a költészettel civilizálhatják a nemzetet, míg a környékbeli népek megmaradtak ősi tunyaságukban”.²³⁰ Kármán szövegét végigkíséri a barbár Árkadia és a hazai állapotok közti párhuzam. Célja kettős volt. Egyrészt e történet annak igazolására szolgált, hogy a költészetnek civilizációteremtő szerepe van, másrészt biztatás volt a magyar nemzet számára, hogy csak az árkádiaiak példáját követve emelkedhet ki a környező népek közül. E tanulságok felől nézve Kazinczy javaslata azon a meggyőződésen alapult, hogy *a költészet világtéremtő ereje valóságos*. Általa kulturálttá, civilizálttá és széppé formálható a világ. Ugyanakkor a párhuzam joggal kelthetett gyanakvást Fazekasékban. Arra gondolhattak ugyanis, hogy Kazinczy javaslata a vad és barbár Debrecen és a civilizálódást, művelődést elősegítő

229 Kármán 2008.

230 Pál 1988, 163.

költők ellentétére épül, pontosabban a város és a művészet világát képviselő Csokonai szembeállítására. A Debrecen-Árkádia párhuzamból azt az üzenetet vélhették kiolvasni, hogy a debreceniek épp azt a személyt nem becsülik meg, aki egyedül volt alkalmas arra, hogy művelt, a múzsák által kedvelt helyé tegye a várost. Dessewffy József is ebben erősíthette meg őket, aki hozzászólásában a nemzet csinosodása és a tudományokra való alkalmasság jeleként értelmezte a sírkőállítás tervét.²³¹ A párhuzam és Kazinczy kérelmelhetlen buzgalma, hogy mindenáron ő állítson emlékkövet Csokonai hamvai fölé, valóban okot szolgáltatott a gyanakvásra. A költő síremléke ugyanis azáltal, hogy *teljesen eltért volna a Hatvan utcai temető többi síremlékétől, azt hirdette volna, hogy a költő nem ide tartozik*. Annál is inkább gondolhatták így, mert jól tudták, hogy a széphalmi kritikus csak azt tisztelte az elhunyt költészetében, ami nem kötődik a debreceni irodalmi világhoz. Ha tehát a terv megvalósult volna, Kazinczy elérte volna a célját, hogy Csokonait kiragadjon a debreceniek közül.

A fenti ellentét alakváltozatnak tekinthető a *költészet által megformált én és az életrajzi én eltérő értelmezése*. Míg Kazinczy számolt az irodalmi és a mindennapi én közti különbséggel és a köztük lévő lehetséges feszültséggel, addig a debreceniek számára értelmezhetetlen volt. A *Nekrológban* Csokonairól rajzolt kép a költészetben megteremtett én-t mutatta be, vagyis képes volt az én-formálás irodalmi diskurzusát megérteni, és megszólaltatni a művekben megjelenő költői én-t. A debreceniek viszont nem tudtak mit kezdeni Csokonai irodalmi én-jével, csak az általuk ismert életrajzi én-t tekintették valóságosnak.²³² Nemcsak Fazekas, hanem Budai Ézsaiás professzor²³³ és Kocsi Sebestyén István lelkész²³⁴ is az embert ismerték, (újabb) munkáit és a benne megformált én-t nem. Fazekas pedig Csokonaival ellentétben nem törekedett arra, hogy verseiben egy a mindennapi én-től különböző, csak a költészet világában létező ént teremtsen, mivel számára e kettő nem vált el egymástól. Nem egy költői világ megteremtése foglalkoztatta, még csak nem is a nemzet jobbítása, hanem a helyi közösség, Debrecen város szolgálata. Ezért írhatta joggal Bíró Ferenc, ha Faze-

231 Dessewffy 1807, 296.

232 Borbély 2006c, 104.

233 Budai Ézsaiás Kazinczy Ferencnek, 1805. március 10. KazLev III, 284.

234 Kocsi Sebestyén István Csokonai Józsefnek, 1805. szeptember 30. Vargha 1960, 226.

kast megkérdezték volna, minek tartja magát, akkor nem azt mondta volna, hogy költő, nem is azt, hogy hazafi, hanem azt, hogy debreceni polgár.²³⁵ Nem Csokonai ámultatásban megképződő alakja volt számukra ismerős, hanem az, aki a műveiben kiszólt a mindennapokba. Az a Csokonai, aki *A' Tavaszhoz* c. művéhez azért írt jegyzeteket, hogy a „betűtlen Olvasó is megérthesse”.²³⁶ Az a Csokonai, aki az *Anakreoni dalok* kiadásra előkészítése során gondolt Debrecen „jó ízlésű Fejérszemélyei”-re, akiknek a jázmint, „ezt a legszelídebb, leggyönyörűbb, és legillatosabb” virágot a figyelmükbe ajánlotta.²³⁷ Vagy aki szintén *A' Tavaszhoz* előbeszédében a kiadás elmaradása kapcsán élete szomorú eseményeire és nehézségeire hivatkozott, azok jóindulatában bízva, „kik dolgai[t] közelebről ismerhetik”.²³⁸ Ugyanakkor a debreceniek sem maradtak érintetlenek az irodalmi én-teremtés diskurzusától. Diószegi halotti búcsúztatója még „a hagyomány diskurzusát beszélte”, Fazekas halotti verse azonban „már nem tudott kitérni a szerző Csokonai erős nyelvi hatása alól, ezáltal ki is tágitotta azt a rendet, amelybe verse beleilleszkedett”,²³⁹ nem véletlen, hogy *Nekrológjában* Kazinczy is idézte.²⁴⁰ Ennek ellenére, bár Csokonai irodalmi alakjának megidézésével Fazekas kívül került a protestáns hagyományon, egyedül Kazinczy nekrológjában „győzte le” Csokonai irodalmi alakja „egykori tényleges valóját”.²⁴¹

A költői én és a mindennapi én, a költészet és az élet Csokonaijának összemosása és elválasztásának nehézsége már a költő életében megfigyelhető. Fodor Gerzson megörökített egy történetet, mely szerint a diák Csokonai egyik, Vénuszról szóló versével nagy megbotráncozást keltett, mert tanára annyira élményszerűnek találta leírását, hogy azt hitte, valódi tapasztalat áll mögötte. Büntetését csak társai igazoló szavai hatására vonták vissza: „szaváért Vénusnak Martirja lett egy kevéssé, mivel éppen csak azért a sorért egy személlyel lejjebb tevődött, de mivel esmerősinek Tanúbizonyossága meg állította,

235 Bíró 1999, 358.

236 Csokonai 2002, 39.

237 Csokonai 2002, 102.

238 Csokonai 2002, 35.

239 Borbély 2006a, 80–82.

240 „Él-e a síron túl vagy nem, az emberi lélek?...” Vargha 1960, 281.

241 Borbély 2006a, 80–82.

hogy azzal a' mondással nem életét, hanem csak olvasását árulta el: elébbeni grádusára vissza tétetett".²⁴² Mindez talán lehetővé teszi azt a feltételezést, hogy e vers esetében nem a poétai klasszis megszokott gyakorlatáról van szó, de nem is arról, hogy Csokonai számára csak az élet és a világ (erkölcsi állapota) lett volna az ihlet forrása, hanem arról, hogy egy másik szöveg is. Inspiráló erővel hathatott rá egy-egy mű, alkotása így az erre való reflexióként, a hatástörténetbe való belépésként is értelmezhető. Továbbá a versifikáció és a poézis közti különbséget is „megtaníthatta” neki tanára, Kovács József, amikor arról elmélkedett, hogy a poézist nem a hosszú vagy a rövid szótagok ismerete teszi, ezek nélkül is lehet valaki poéta, ha képzelete képes a dolgokat „personificalni”.²⁴³ Domby pedig arról számolt be, hogy Csokonait annyira el tudta ragadni a képzelete, hogy, ha megzavarták, nem tudta eldönteni, mi a való, s mi az álom.²⁴⁴ E Fodor és Domby által megörökített történetek arra utalnak, hogy lehetett Csokonai magatartásában, megnyilatkozásaiban és önábrázolásában olyan elem, amely a közvetlen környezete számára is megnehezítette annak eldöntését, hogy valami tényleg megesett-e a költővel, vagy csak képzelete játékaról van szó, vagyis erősen kérdéses volt, hol húzódnak a képzeletbeli és a mindennapi én határai. A visszaemlékezésekből azt is tudjuk, hogy Csokonai a mindennapi életben is használta a szöveg általi én-formálás technikáit, melyekkel aztán főleg épp azok nem tudtak mit kezdeni, akik személyesen és közlelről ismerték őt. Csokonai e „játékának” megítélése megosztotta kortársait. A mindennapi én költőivé formálása példajaként ugyanazokat a történeteket idézték fel Sárvári Pál és Domby Márton, csak különbözőképp értelmezték és értékeltek. Az egyik történet szerint hazaüzent a költő, hogy öngyilkos lett, a másik szerint pedig nem oda utazott el, ahova mondta, s hiába keresték kétségbeesetten ismerősei. Vagyis mind a két esetben csak elképzelte ezeket, s mit sem törődött azzal, hogy mások valóságként értelmezik szavait. Természetesen mindkét emlékező a maga világának és céljának megfelelően kommentálta a történeteket. Sárvári ezekkel vélte igazolni a költő erkölcselenségét, hogy majd meggyőzően

242 Fodor 1805, 231.

243 Kovács József Csokonai Józsefnek, 1805. október 28. Vargha 1960, 229.

244 Domby 1955, 15.

érvelhessen megbecsülése ellen.²⁴⁵ Domby pedig egyrészt azt szerette volna bizonyítani, hogy Csokonai valóban önálló világot teremtett magának, s költői világa átformálta mindennapi életét is, másrészt pedig azt, hogy bemutassa, milyen tréfás és jó humorú ember volt. Egyszerre szerette volna elfogadtatni a költő és az ember Csokonait. Maga is érezte azonban, hogy a poéta e cselekedetei bemutatásával esetleg épp az ellenkező hatást éri el, mint szeretne: rossz fényben tünteti fel őt. Épp ezért azzal mentette föl, hogy nem személyisége vonásaként, hanem a költői lét általános jellemzőjeként értelmezte e cselekedeteket: „Ha ő poéta nem lett volna: azt semmi módon el nem lehetne neki engedni”.²⁴⁶

Mindenesetre Csokonai már életében is különös, furcsa embernek tűnt közelebbi és távolabbi ismerősei számára, olyan embernek, aki egyszerre volt két – a költői és a mindennapi – világ polgára, ezek határai azonban nem voltak mindig világosak. Kiismerhetetlensége különössé és titokzatos tette, ahogyan Édes Gergely visszaemlékezéséből tudható: „Én oda jártam, hogy állapotját kitanúlnám, de hiába: ő titkos volt. (...) Érjük meg ezzel - a' mi bizonytalan és a' mit rejtegetett, maradjon, ha másokkal tudatni nem kívánta.”²⁴⁷ Titokzatossága bizonyára szerepet játszott abban is, hogy már életében kultikus alakká vált, akiről csodás történetek és legendák születtek. Olyan gazdag mitikus történet-háló szövődött köré, amilyen Petőfin (és a tudós Hatvani István) kívül egyetlen más magyar költő köré sem. Mindezek után nincs mit csodálkozni azon sem, hogy a két világ közti határ bizonytalansága következtében az olvasók Csokonai életeseménye tükréként olvasták költeményeit. Ezen olvasásmód olyan általános lehetett, hogy 1816-ban Márton József már úgy érezte, muszáj szembeszállnia ezen olvasatokkal: „Sajnálni lehet, hogy az ő erköltsi viseletéről némellyek balvélekedéssel vagynak, a' mire hihető egynehány a' bor és szerelemről írt remek darabjai adtak tsupán okot, sokan lehetetlennek tartván, hogy valaki tapasztalásbéli érzés nélkül úgy írhasson.”²⁴⁸

Az élet és költészet, a költői én és a mindennapi én elválasztása igényének megjelenése egyben a *profi és a laikus olvasók közti különbség-*

245 Sárvári 1844b, 399-400.

246 Domby 1955, 67-68.

247 Édes Gergely Csokonai Józsefnek, 1805. november 15. Vargha 1960, 235.

248 Márton 1816, XVI.

tétel igényét is a felszínre hozta, ami az intézményes elismerés kizárólagossá válásához és a közönség beleszólási jogának jelentős korlátozásához vezet majd.²⁴⁹ A profik, mint Kazinczy és Márton ismerték, hol húzódik a határ irodalom és más tudatformák, a költői világ és a mindennapi valóság között. E megkülönböztetés elismertetése különösen fontos volt Kazinczy számára, hisz ennek segítségével igazolhatta, hogy művészethez speciális hozzáértés kell. Épp ezért különös vehemenciával támadta a debreceniek polihisztorságát,²⁵⁰ mindentudását, mert akadályozzák, hogy a művészet mint önálló tudatforma és a szakértő-szerepkör általánosan elfogadottá váljon: „Ott minden a’ maga szemével lát, ’s próbálja bár valaki mondani, hogy az nem mindenkor jól lát! Ott minden mindent tud; a’ Werbőczy tanítványa leckét ad a’ Brovneének, a’ botanicus salétromot tanít főzni, a’ salétromfőző Herschelt tanítja csillagokat nézni, ’s nyilakat lövöldöz Epa-minodás ellen, hogy az ön fejétől indíttatva tartotta meg hazáját”.²⁵¹ Kazinczy amellett érvelt, hogy az irodalmi-művészeti kérdéseknek is megvannak a maguk szakértői, éppúgy, mint a botanikának, a kémiának vagy a csillagászatnak. Az irodalom szerepek szerinti elkülönítésének szükségessége és jogossága kinyilvánításával azt tette egyértelművé, hogy nem lehet mindenki egyaránt tudós az irodalmi és a művészeti kérdésekben, ami azt is jelentette, hogy nincs mindenkinek egyformán joga a szólásra. Ennek megfelelően mutatta be Debrecen műveltségi rétegeit. Vannak a mindentudó urak, akik nem látják be, hogy „...kiki arról ítéljen a’ mihez ért, mert mindentudók nem vagyunk”. Vannak azon prédikátorok, tudósok és professzorok, akiknek barátságát élete legnagyobb szerencséjének tartotta, és akik „sem az első vádakban [Kazinczy *Nekrológja*] nem vettek részt, sem az Arcadiára nem szűkölködtek magyarázat nélkül”. S végül vannak azok, akik „a’ kik kények kedvek szerint élnek egy napról más napra, akik magokat tudományos dolgokba nem avatják (...) a’ ki úgy suhant bé ebbe a’ világba ’s úgy suhant ki belőle, hogy senkisé sejtette meg, hogy itt volt...”²⁵² Kazinczy tehát dilettánsokra,²⁵³ a saját tu-

249 Rákai 2000, 82.

250 A polihisztóri műveltség háttérbe szorulásához lásd: Bíró 1996, 406.

251 Kazinczy 1806d, 293.

252 Kazinczy 1807a, 294.

253 Őket nevezte Pöbelnek. Vö. Bíró 2010, 203., 357., 420.; Tóth 2009, 59.; S lehet, Csokonai is rájuk gondolt, amikor

► 87. old.

dományterületükön professzionális tudósokra-prédikátorokra és az ilyen kérdések kapcsán csak hallgatni tudó, érdektelen tömegre osztotta Debrecen társadalmát. Az Árkádia-pör során csak az első két csoporttal számolt. Az első fölött és a második mellett állóként határozta meg önmagát. A Kollégium tudós tanárait és a prédikátorokat megdicsérte, de csak ezért, mert nem szólnak bele abba, amihez nem értenek, vagyis nem avatkoznak be a Kazinczyt illető szakkérdésekbe. Élesen bírálta viszont a mindentudókat. Őket elítélve fejtette ki újra és újra, hogy a közös tudás szét van osztva az egyes tudományok között, melyek speciális hozzáértőket feltételeznek: „én magamat *mindentudónak* nem tartom: de igen is hogy hibáznék én, ha olly dolgokban kívánám hallatni decidáló szavamat, a’ melly nékem nem volt soha stúdiumom ’s ezen értelemben vévén a’ kérdés alatt lévő dolgot, megbántás és kevéség nélkül mondhattam...”²⁵⁴ A „mindentudók” jelentésének megfejtéséhez közelebb vihet bennünket egy, már idézett diákjegyzet, ami elkülöníti a literátort a mindent tudóktól: az előbbi csak az lehet, aki ír is, „mert ha maga semmit sem írt, ha akármennyit, sőt ha mindent tudna is, tsak Polyhistori, nem pedig Literatori nevet érdemelne”.²⁵⁵ A literátorság tehát gyakorlat, nem pedig elméleti tudás.

A mindentudók alkalmat adtak neki arra is, hogy újabb jelentéssel bővítse a debreceniség fogalmát. A mindentudás ugyanis arról árulkodik, hogy a debreceniek nem kellően tájékozottak, hogy milyen differenciálódás, elkülönülés játszódtak le a tudományok területén, mert különben be tudnák látni, hogy nem lehet mindenhez egyformán érteni. E tájékozatlanságot és bezárkózást a kisvárosban való eltemetkezéssel azonosította, amely a társaságtól, a vitáktól visszahúzódó magatartást és orákulumként való viselkedést szül. S szerinte Debrecenben épp e „kisvárosi lélek” űz „irtóztató játékot”.²⁵⁶ A mindentudókkal szembeni határozott opposícióval, a tudósok és prédikátorok maga mellé állításával egyszerre két dolgot ért el. Egyrészt a debreceni polihisztorok elítélése révén kinyilvánította, hogy

plebecula-ról írt. Csokonai Vitéz Mihály Sándorffi Józsefnek, 1804. június 3. CsokLev 1999, 295., 860.

254 Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. október 26. KazLev IV, 382.; Vö. Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 30. KazLev IV, 344.

255 Bevezetés 1.

256 Kazinczy 1806d, 293.

az irodalmi-művészeti kérdésekbe való beleszóláshoz speciális, más-sal nem helyettesíthető tudás kell, másrészt e tudást egyenrangúként állította oda a megdicsért kollégiumi szakembereké mellé. Ezzel az ügyes taktikával Kazinczy el tudta érni, hogy az irodalomhoz és a művészetekhez való hozzáértés önálló területként jelenjen meg, ön-maga pedig olyan szakemberként, aki szakismeretével utat mutathat mások számára: „Hazánkban melly felette kevés az, a’ ki a’ mester-séghez ért, a’ kinek szeme a’ szép érzésében gyakorolva van, sőt a’ ki csak azt is tudná hogy az efféle ismereteket honnan kell meríteni! Azt tartom, tehát, hogy valóságos szolgálatot nyújtok a’ Hazának, ha kimutatom, mellyik az az út, melly e’ szentségekhez vezet, ’s ezáltal az ízlést terjeszthetem”.²⁵⁷ Vagyis Kazinczy minden bizonnyal azért nevezte debreceni vitapartnereit polihisztornak, mert nem, vagy alig-alig írtak irodalmi munkákat. S a már említettek miatt Fazekas sem volt kivétel.

Az irodalom és művészet szerepkörök szerinti elkülönítésé-re való törekvés az irodalom önálló és elkülönült tudatformaként való értelmezésével függött össze, ami már a Csokonai-kiadásról szóló vitában is szerepet játszott. Mint ismeretes, Kazinczy bizo-nyos korrekciókkal, Nagy Gábor pedig változatlanul szerette volna megjelentetni a debreceni költő munkáit. E konfliktus megoldásá-ra tett javaslata sokat elárul arról, hogyan is képzelte el Kazinczy az irodalom önálló rendszerként való működését. Természetesen védte a szövegkiadás klasszicista eszményét, hogy a közönség elé csak a hibátlanra csiszolt munkákat szabad bocsátani. Felhívása nyilvánosságra szánt, de Kultsár által kihagyott részében azonban világossá tette, hogy a kiadások vetélkedésében a *hozzaértő közön-ség*nek kell döntenie: „... a Publicum ezt a’ kedves Poétáját két ki-adásban fogja bírni, mellyeknek egyike különböző néző pontokból tekintve vetekedni fog az elsőségért a’ másikkal”.²⁵⁸ Kazinczy tehát az irodalom belső játékára és a hozzáértő közönség ítéletére bízta volna, hogy melyik kiadásnak van helye a magyar irodalomban. Elit, hozzáértő közönségre gondolt,²⁵⁹ amibe a debreceniek nem tar-

257 Kazinczy 1807b, 300.

258 Kazinczy 1806b, 286.

259 Vö. Bodrogi 2010, 147.

tozhattak bele. Fontos azonban az is, hogy a kiadásra való jogát nem pusztán hozzáértésére hivatkozva jelentette be, hanem az *irodalom egy-ségének* elgondolásával is megalapozta. Különbséget tett ugyanis a mű-vek tulajdonjoga és szellemi joga között: „A’ megholt Író munkáji nem az Özvegy vagy árvák tulajdona, (nem a nyereséget értem, hanem a’ munkát magát) hanem a’ Nemzeté, ’s a’ kiadásra annak van jussa, a’ ki azt legalkalmasabban teheti...”²⁶⁰ Van olyan vélemény, mely sze-rint a nemzetre való hivatkozás csak taktikai fogás volt.²⁶¹ Nem vitatva, hogy bizonyos kontextusban így is lehet érteni e sorokat, lehetségesnek tartok azonban másfajta értelmezést is. Kazinczy e kijelentése arra is utalhat, hogy egységesnek gondolta a nemzeti irodalmat és a nemzeti kultúrát, vagyis lényegtelen, hol él az alkotó, a kritikus és ki a jogi érte-lemben vett örökös. Csak egy számít: az irodalomhoz és a kultúrához való hozzáértés. De mit is jelent a hozzáértés? Egyrészt, ahogyan volt már róla szó, a szerzőéhez hasonló tanultságot, műveltséget, vagyis a lelkek rokonságát: „Az hogy tanúlt, tudós emberek legyünk, az erre [a kiadásra] nem elég. Arra az kívántatik, hogy a’ studiumának hason-latossága által rokon lélek légyen vele.”²⁶² Másrészt érzékenységet, egymás elfogadását és megértést: „der das ganz in dem Geist des Schriftstellers machen kann. Én Csokonainak *személyes barátja* voltam...”²⁶³ Kazinczy sorai arra engednek következtetni, hogy saját kö-rét, szerveződő irodalmi társaságát értelmezői közösségként gondol-ta el, melynek tagjait azonos ízlés és kulturális háttér köti össze, s akik egymás munkáit jóindulatú megértéssel fogadják, vagyis a tudáson túl személyes szálak is összefűzik őket. Az így értett tudás, érzékenység és az értelmezői közösségbe való tartozás különíti el a profit a laikus olva-sótól. Kazinczy nem hagyott kétséget felőle, hogy saját szellemi körét ezért is tartotta magasabb rendűnek a debrecenieknél, mert őket csak baráti-érzelmi szálak fűzték össze, de nem gondolkodtak az irodalom és művészet kérdéseiről. Az Árkádia-pör tehát Kazinczy szemszögéből határmegvonásként is értelmezhető hozzáértő és laikus között. Fazeka-sék számára viszont nem létezett határ, az olvasó „teljes jogú tényezője

260 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. március 31. KazLev III, 302.; Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1805. április 30. KazLev III, 322.

261 Onder 2007, 121.

262 Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1805. április 30. KazLev III, 322.

263 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. március 31. KazLev III, 302. (Kiemelés tőlem - LL.)

volt az irodalmi életnek”,²⁶⁴ sőt a szellem embereinek írásaikba és beszédeikbe bele is kellett kalkulálniuk az olvasó műveltségét és a művészzel szembeni elvárásait. Kazinczy a protestáns prédikátori hagyomány továbbélését látta a debreceniek irodalom-felfogásában és abban, hogy az általa bírált értelmiségi kör olyan írásmódot vár el a költőktől, mint a protestáns lelkészektől, akik „úgy akartak írni, hogy mindentől megértettessenek. A’ gondos Stilista’ kötelessége az, hogy magához vonja fel Olvasójit, nem az hogy az Olvasóhoz száljon le”.²⁶⁵ A művekben megformált irodalmi ént nem lehetett e gondolkodásmódba integrálni, hiszen e felfogásban a költő által teremtett világ léte azt jelentette, hogy nem vetette alá magát a közösségi elvárásnak és ellenőrzésnek. Sárvári Pál Csokonairól mondott ítélete is e hagyományon alapult, hisz olyannak rajzolta meg őt, mint aki csak a *maga* gondolataiban, a *maga* világában, vagyis a közösség számára ellenőrizhetetlen világban élt.²⁶⁶

Csokonai közösségei

Az Árkádia-pör során végül is arról vitatkoztak a felek, hogy *melyik* közösséghez tartozik Csokonai. A Kazinczy által szerveződő, még virtuális irodalmi közösséghez, ahol kitüntetett szerepe van az irodalomnak, vagy Fazekasék baráti-szellemi közösségéhez, ahol a versírás a mindennapok része. A vitafelek megpróbálták amellet érvelni, hogy az ő közösségüket illeti meg a költő szellemi hagyatéka és a sírja fölötti rendelkezés joga.

Kazinczy érvelése kezdetben főleg arra a felvilágosodás korában többféle formában megjelenő hitre épült, hogy az írók és művészek fényt és dicsőséget hoznak a nemzetre, és további művelődésre ösztönöznek, s így méltán számíthatnak a társadalom megbecsülésére. Csokonai síremléke csak egy lett volna a nemzeti dicsőség emlékhelyei közül: „így adnánk bizonyosságát, hogy a’ Nemzet azok eránt, a’ kik magokat érdem által ditsóítván, ő reá is fényt vontak, nem háládatlan”.²⁶⁷ Az emlékezetre méltó „jó” közül külön is kiemelte az írókat és művé-

264 Hász-Fehér 2000b, 59.

265 Kazinczy Ferenc Szabó Jánosnak, 1818. december 17. KazLev XVI, 258.

266 Sárvári 1844b, 400.

267 Kazinczy 1806a, 284.

szeket, mert „a história bizonyítja, hogy ha valahol a’ Jó gyökeret vert, ott mindig a’ Szép készítette az utat”.²⁶⁸ Az irodalom kiemelt kulturális értéként jelenik meg érvelésében, olyan tevékenységként, ami megteremti a hazáért hozott áldozat erkölcsi feltételeit.²⁶⁹ Az irodalom terjeszti a patriotizmust, fejleszti a nemzeti közösség iránti odaadás képességét, és növeli a virtust, ami nélkül nem születhetnének meg a nemzetre fényt hozó tettek.²⁷⁰ Cserey gondolatai szépen hozzásimulnak Kazinczyéhoz, ahogyan erről az 1805-ben írt, a síremlékállítás javaslatát fölvető levele is tanúskodik: „Az én ítéletem, sőt magamban el szánt valóságos vágyódásom a volna: hogy mi a *Háládatos Nemzet* nevében ezen Hazai Verselőnknek emlékezete állandósítására lakta helyén állítatnánk edgy Monumentumot; tudom érdemes annya, és Vérei nem fogják ellenezni, hogy lakása helyén a háládatos tiszteltnek, és szeretetnek ezen leg főbb bizonyosságú Jele emeltessen. De Nemzetünkhöz is illő volna: hogy a midőn az Igaznak Világa minden felé gyors előmenetellel terjed, mi is valahára annak szent ösztöneitől serkentetnénk az igaz Jónak követésire, hogy így mint a Régiség, mint az Ujabb, és a meg Világosodás felséges voltátul lelkesitetet Nemzetek dicséretes Példáinak követése által Hazánkfia érdemeit jutalmaztatnók úgy, hogy emlékezetek állandósítására iparkodó nemes fáradozásaink Nemzetünk disztét gyarapitnák, edszersmint pedig a Jó igyekezetre is hatható ösztönű tüzet gerjesztenének az által Polgár társainkban”.²⁷¹ A síremlék tehát azt igazolta volna, hogy a magyarság is képes a világosság befogadására, semmivel sem alacsonyabb rendű a többi nemzethöz. Az eszme, ami a többi nemzet mellé emel bennünket, azon hazafiak iránti hála kimutatása, akik dicsőséget hoztak rá. Ezek szerint Csokonai fényt hozott a nemzetre, áldozatot hozott érte, munkáival a jó és nagy cselekedetekre inspirált. Kazinczy emlékéllítés körüli leveleiből és írásaiból egy teljesen más Csokonai-értelmezés bontakozik ki, mint a debreceni poéta költészetéről mondott ítéleteiben. Vagy talán a versei között még sincs annyi szemét, élete nem volt annyira rendetlen, hogy ne lenne érdem a megtiszteltetéséért fáradozni? Mindenesetre a síremlék kapcsán megrajzolt, „a nemzet-

268 Kazinczy Ferenc Berzeviczy Gergelynek, 1810. július 23. KazLev XXII, 255.; Vö. Gyapay 2001, 143.

269 Talán nem függetlenül a meghonosodó Shakespeare-kultusztól. Dávidházi 1990, 95.

270 Vö. Miskolczy 2009, 35.

271 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1805. április 8. KazLev III, 316.

re fényt hozó” Csokonainak és a korábban elítélt, a debreceniségben és kálvinistaságban szenvedő, a második Horváth Ádámnak²⁷² tartott Csokonainak semmi köze egymáshoz. Mindez arra utal, hogy Csokonai síremléke csak alkalom lehetett arra, hogy rendkívüli megbecsülést vívjon ki az íróknak és az irodalomnak. És persze magának. Mert úgy tűnik, nem volt ellenére Kazinczynak, hogy Cserey a „Háládatos Nemzet” képviselőiként állította be magukat. Legalábbis nem tiltakozott ellene. Láthatóan nem okozott számukra gondot, hogy önmaguk adtak önmaguk számára felhatalmazást. Kazinczy esetében minden bizonnyal azért nem, mert a nemzetére dicsőséget hozó „Jók”-kal egyenrangúaknak látta azokat, akik a jeles „Magyar(ok) emlékezetét” fenntartják, akik a nemzeti emlékezetet ápolják: „Szolgáljon az is a’ Nemzet’ gondolkodásának ’s érzésének nemesítésére, mely örök törekedése minden Jóknak”.²⁷³ Öntudatát növelhette az a vágya is, hogy meghatározó szerepe legyen a *nemzeti panteon* kialakításában, amely egyben arról a fölismeréséről is tanúskodik, hogy a *kulturális emlékezet nem magától adott*,²⁷⁴ hanem létre kell hozni, s ennek egyik legfontosabb eszköze a *kultusz*, amely nem hagyja, hogy a „Jók” és a nemes cselekedetek feledésbe merüljenek. Cserey pedig azért érezhetett jogot arra, hogy a nemzet nevében beszéljen, mert Kazinczy, aki műveltségben magasan fölötte állt, s aki az irodalmi vezér szerepére készült, nemcsak barátjának, hanem szellemi társának is elismerte.

1806 őszén, majd másfél évvel a pör kirobbanása után Cserey kisebb módosítással ugyan, de továbbra is ezt a programot képviselte: „Mű azomban legyünk férfiak – nem az elvadult erő hatalmát, hanem az okosságtul gyámolított erőt követve – hajcsuk végre a fel tételt – talám nem aluszsza Nemzetünk még az örök álmot, hogy buta érzéketlen légyen minden Nagy és szépnek telyesítése iránt. Akár hogy is Barátom: de annak meg bizonyítására, hogy a Magyar forrón érzi a valódi igaz Érdemnek szépségét: Csokonai emlékezetének dicsőségessen és a magyar generositáshoz illő módon kell fen maradását és örökösítését eszközlenünk nem csak, hanem illendő telyesedésbe is hoznunk”.²⁷⁵ A síremlék fölállítása tehát számára továbbra is a nem-

272 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1793. július 27. KazLev II, 297.

273 Kazinczy Ferenc Kultsár Istvánnak, 1806. július 30. KazLev IV, 248.

274 Vö. Porkoláb 2005, 55–62.

275 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 28. KazLev IV, 339.

zet szépség és nagyság iránti vonzódásának, nemesedésének és kulturálódásának a bizonyítéka, csak talán még hangsúlyosabb volt a gondolat, hogy mindennek első bizonyítéka lehet, ha sikerül a Csokonai hamvai fölé tervezett síremléket fölállítani. Kazinczy érvelésében azonban szép lassan hangsúlyeltolódások következtek be. Csokonai rendkívüli megtiszteltetése révén *egyre inkább* azt szerette volna elfogadtatni, hogy az irodalmi és művészeti alkotásokat nem csupán a haladás művelődési és erkölcsi feltételeinek megteremtőiként ismerjék el, hanem semmi mással nem helyettesíthető önértékükért. Ezért emlékeztetett Gessner egyik gondolatára is, mely szerint a költők dicsősége még akkor is fennmarad, ha a hadvezéréké és az uralkodóké már elenyészett. A művészeket tehát a történelmi hősök fölé emelte.²⁷⁶ A változás legfontosabb bizonyítéka, hogy a síremlék nemcsak Csokonai megtiszteltetésének a jele lett volna, hanem egy olyan közösség létezésének a jele is, amelyet a közös irodalmi és esztétikai tapasztalatok kötnek össze. A vita során ezért emelte piedesztálra a kulturális-esztétikai élményeket,²⁷⁷ s ezért tervezte meg úgy a síremléket, hogy nem csak az elhunyt költőre emlékeztessen, mint inkább a közös esztétikai élményeket idézzon föl. Fazekasék ezért sem érezhették magukénak, mert nem volt Kazinczyval közös vagy hasonló esztétikai élményük és tapasztalatuk.

Az azonos irodalmi és a művészeti élmények alapján kommunikáló és az így megteremtődő közösség létezésében való hite alapozta meg tervét, hogy Csokonai síremlékén egy irodalmi és képzőművészeti utalások által fölépített ikonológiai program idézze meg a költő irodalmi én-jét. Úgy tartotta, hogy csak a művészet segítségével, pontosabban egy műalkotás révén jeleníthető meg az a Csokonai, aki a jelen és a jövő nemzedékek feltétlen megbecsülésére érdemes, s csak *esztétikai élményen keresztül lehet belépni síremlék által megnyíló imaginárius világba*, és *felidézni a költemények Csokonaiját*. A sírkövet ugyanis nem az embernek, hanem a költőnek, a művekben létező költői én-nek akarta emelni, aki „...minden emberségei [!] mellett érdemes arra, hogy emlékezetét fenn tartsuk; ’s minthogy neki, kinek gyönyörködve hallgatánk kedves zengéseit, míg élt, kenyeret nem adtunk, adjunk most, midőn már nem

276 Kazinczy 1806a, 285.

277 Mint minden kultusz, Csokonai megbecsülése is alkalmat adott tehát valami más kimondására.

él, követ”.²⁷⁸ Épp ezért szinte gondolkodás nélkül utasította el a debreceniek javaslatát, hogy piramis kerüljön a költő hamvai fölé, mert ez csak annyit jelzett volna, hogy jeles ember fekszik a sírban, de azt nem, hogy poéta, költői világára pedig végképp nem utalt volna. Az általa javasolt felirat arról tanúskodik, hogy Kazinczy önreflexívnek gondolta el (mert így tapasztalta meg) a művészet rendszerét.²⁷⁹ Az *Et in Arcadia ego* szerinte ugyanis azért alkalmas Csokonai helyének és hovatartozásának megmutatására, mert a műalkotások közti párbeszédet nyitja meg, vagyis *kizárólag* a művészet világán belül értelmezhető: „Az *Arkadiában éltém én is!* (...) az olvasott Olvasónak azért volna kedves, mert Poussinra, Schillerre emlékeztetné, 's a' Classicusok' boldog régiójába tenné által”.²⁸⁰ A felirat tehát nem a költő életét idézné meg, hanem azokat a műalkotásokat, amelyek segítenek Csokonai költői világába belépni. E vonatkozásban nagyon beszédes Fazekasék azon kérdésére-vádjára adott válasza, mely szerint miképp lehetséges Poussin képéről és a festő sírjáról való idézetet átemelni Csokonai síremlékére.²⁸¹ Azzal érvelt, hogy a felirat olvasójának *különös örömet* jelent majd e felismerés: „Az *et in Arcadia egot a' Poussin sarcophagusáról 's monumentumáról* másra által vinni nem Plágium, sőt azért is megengedhető, mert édes örömmel lepi-meg az Olvasót, a Poussin festésére emlékeztetvén...”.²⁸² A művészetben belüli idézés szerepének hangsúlyozása és az esztétikai élvezet forrásaként való megjelölése mindennél beszédesebben árulkodik arról, hogy Kazinczy intellektuális önreflexív játékként tekintett az irodalmi rendszerre, úgy gondolta, hogy *az ihlet és az esztétikai élvezet egy másik műalkotás földidézésén alapul*. Esztétikai tapasztalatként élte meg az intertextualitás játékát. Tóth Orsolya értelmezésével szemben, aki szerint ma ezt inkább intellektuális örömként élnénk meg,²⁸³ úgy gondolom, hogy noha a szövegek közti játék főleg intellektuális kihívás, de nem zárja ki, hogy esztétikai öröm forrása is legyen. Bőséges példát szolgáltatnak erre az intertextualitást

278 Kazinczy 1806c, 289.

279 Vö. Hász-Fehér 2000b, 61.

280 Kazinczy Ferenc Kis Imrénék, 1806. szeptember 8. KazLev IV, 310.

281 „Ha úgy van is, illik é valakinek sírjáról a' felyül írást le venni és másnak adni, ha mindgyárt ugyan azon egy dologban excelláltak volna is mind a' ketten.” Fazekas Mihály Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 23. KazLev IV, 322.

282 Kazinczy Ferenc Fazekas Mihálynak, 1806. október 9. KazLev IV, 358.

283 Tóth 2009, 10.

vizsgáló tanulmányok. Inkább csak azokat zárja ki, akik nem eléggé műveltek. Kazinczy pedig a tanult olvasókra számított.

A fentiek még két következtetés levonását teszik lehetővé. Egyrészt világosan megmutatják, hogy Kazinczy nem egy sírkövet szerett volna állítani, hanem Cserey tervét²⁸⁴ átértelmezve olyan *emlékművet* (műalkotást), amely művészi és irodalmi vonatkozásrendszere segítségével a költészet világába emelné át a sírhoz látogatót. Ahogy Borbély Szilárd is írja: Kazinczy feltételezése szerint, aki a sírhoz vándorol, maga is pásztorrá válik, ahogy a táj árkádiaivá.²⁸⁵ Vagyis az emlékmű csak abban az esetben jeleníti meg a költőt és a költészet világát, ha a sírhoz látogató alkalmas arra, hogy a költészet és a művészet által megnyíló világ lakójává váljon. Kazinczy mélyen bízott abban, hogy a művészet imaginárius tere képes kiszakítani az embert a mindennapok világából, s átléptetni a műalkotások által teremtet világba. Másrészt terve nemcsak azt mutatja meg, hogy számára csak „költői lélettérre való átminősítés” révén értelmezhető a valóság, hanem azt is, hogy „a költészet Kazinczynál fölérendeltje, sőt szervezője az élettényeknek”.²⁸⁶ Ezért szerette volna a sír meglátogatását is művészi élménnyé formálni. Az is bizonyos ugyanakkor, hogy ez a lehetőség nem mindenki számára adott, hisz az Arcadia szó csak a beavattak számára teszi minden korban egyértelművé, hogy a sírban poéta fekszik. A sírhoz látogató, aki nem elég művelt és érzékeny, nem képes ebben az imaginárius játékban részt venni, vagyis aki számára nem nyílik meg a síremlék révén megidézett művészi világ, értetlenül áll majd a költő sírja előtt. Kazinczyt azonban nem foglalkoztatta, mire is gondolnak majd ők a síremlék előtt állva.

A széphalmi mester által elképzelt síremlék a fentieknek megfelelően mind anyagában, mind feliratával, mind pedig egész megjelenésével elkülönült volna a Hatvan utcai temető hagyományos, min-

284 „...vason fül heljet be kanyarodó kigyók tartanak Laurus koszorút, mely környékezi Csokonainak őssi czímerét, az alsó Rész téglából épülve, közepén vagyon faragot köre bé vésvé az inscriptio: a monumentum hátulsó részére bizonyos távolságra ültetődik egy Platanus orientális, meljet én adok, job oldalul két jegyenye fa olasz, középekbe egy gyász fűz Salix Babilonica, balrul hasonló képpen — elől a két szeglethez oljan formán, hogy a szegletek éle csak félignyíre takarodgyon el, távulrul nézve megint 2 olasz jegyenye.” Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1805. szeptember 24. KazLev III, 441.

285 Borbély 2006a, 82.

286 Hász-Fehér 2000b, 95.

dennapi, fából készült fejfáitól. Különösen fontosnak tartotta a tőlük való különbözést, hogy semmiben se hasonlítson ezekhez, hanem egy esztétikai ideálhoz, „mert különben megbotránkoztatná a szemet”.²⁸⁷ A sírkő épp ezért antik minták szerint készült művészi jel lett volna, amely felidézte volna „a kedves, víg, tiszta és ártatlan e’ paradicsomi vidék[et]”.²⁸⁸ Kazinczy tehát ugyan síremlékről beszélt, de valójában emlékműre gondolt. Erre utal az is, amikor végül kénytelen volt belátni, hogy Fazekasék hajhatatlansága, a Hatvan utcai temető helye és a debreceni közállapotok miatt engednie kell, arra kérte Csereyt, hogy kertjében mindenképpen állíttassa fel az eredeti elképzelés szerintit.²⁸⁹ Márpedig csak emlékművet lehet fölállítani a sírtól távol, sírkövet nem.

A síremlék művészi jel volta miatt rajta és a környezetében mindennek volt valami *csak a művészet világán belül értelmezhető jelentése*. A rávésett lepke például egyszerre jelentette volna a Pszichét, a lelkét, egyszerre idézte volna föl *A lélek halhatatlansága* című költeményt és egyszerre „Gyönyörű dalát a’ Lepéhez”. A sírkő jelszerűsége miatt válogatott nagy gonddal a köré ültetendő fák között is: „Az aetheticai unitas 6 fa helyett egyet kíván. A’ Platanus hamar kivész a’ hidegben. Próbák bizonyítják. Osztán ez a’ szép fa bizonyosan zsákmányává lenne a’ zsványoknak, ha megmaradna is. Én azt tartom, hogy egy *babiloni fűz* elég lenne a’ monumentumhoz... A *populus italica* Debreczenben vesztegetve áll mindenfelé, ’s elvesztette az ujság becsét. (Die Reize der Neuheit).”²⁹⁰ Kazinczy tehát *az újdonság ígézetében* nem riadt vissza attól, hogy megtörje a Hatvan utcai temető sírkőállítási hagyományát. Mindenekelőtt azért nem, mert az általa tervezett síremlékkal a sírt át-emelhette volna a Hatvan utcai temetőből egy imaginárius, költői világba, vagyis sikerült volna a halált és a sír előtt állót is esztétizálnia.²⁹¹ Minden bizonnyal arról van szó, mint Iphigénia halálakor is, amikor a művészet segített Kazinczynak a gyász munkában,²⁹² hogy a síremlék előtt álló nem a halálra gondol majd, hanem a költőre, akinek megada-

287 Vö. Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. október 7. KazLev III, 449.

288 Kazinczy 1807b, 299.

289 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. április 7. KazLev IV, 544.

290 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. október 7. KazLev III, 449.

291 Vö. Pál 1988, 110-120.

292 Bíró 2010, 183.

tott a költészet boldog világában élnie. De nem hagyható figyelmen kívül az sem, ha sikerült volna felállítania a síremléket, akkor sikerült volna kisajátítani Csokonait, hiszen az emlékmű kiszakadt volna a helyi közösség és a hagyomány által megformált, a halottak és az élők találkozását szabályozó térből, s ezzel a költőt elszakította volna Debrecentől. A pör elhúzódásával azonban az emlékműállítás egyre inkább a debreceniek megalázása eszközévé vált. 1806-ban még arról írt Cserey, hogy annál nagyobb a dicsőségük, ha a debreceniek ellenében sikerül felállítaniuk a sírkövet.²⁹³ 1808-ban pedig már arról leveleztek, hogy a debreceniek „Tökéletes meg aláztatásokra már csak a hibázik, hogy a Csokonai Sír köve mentül előbb fen álljon...”²⁹⁴

A debrecenieknek sehogy sem tetszett Kazinczy terve, úgy tartották, hogy Csokonai síremlékének a helyi szokásokhoz és a város kulturális hagyományaihoz kell igazodnia, továbbá muszáj figyelembe venni a közgondolkodást, valamint a kulturális- és közállapotokat is.

Fazekasék egyik ellenvetése a síremlék helyére vonatkozott. Szerintük Kazinczy terve többek között azért sem valósítható meg, mert a hely és a síremlék alakja együtt nem feltétlenül a művelt kevesek által ismert költőt juttatná az emlékezetbe, hanem épp ellenkezőleg, a tömeg népszerű poétáját. A sírok közvetlen szomszédságában ugyanis gyümölcsös kertek voltak, ezért – vélte Kis Imre – „nem fog egyébként látszani első vagy messzéről való tekintettel a’ Priapus oszlopánál”.²⁹⁵ Vélhetően – de nem egyértelműen bizonyíthatóan – a salétrom inspektor másra is gondolhatott, mint amit kimondott. Mert igaz ugyan, hogy Priapus a kerteket őrző isten volt, de az is igaz, hogy benne egyben a termékenység istenét is tisztelték, akit a legtöbbször nagy fallosszal, vagy arra emlékeztető kővel jelenítettek meg. S ez ugyanúgy meglehetősen széles körben köztudott volt, mint az előbbi funkciója, hisz a kollégiumi diákok által hosszú ideig használt iskolai mitológiai könyv teljes nyíltsággal szólt a priapi versek istenének kultuszáról. Ráadásul az efféle költemények nagy népszerűségnek örvendtek a diákság körében. Csokonai széleskörű kedveltségét erotikus,

293 „...nékünk fel tételünk annál helyesebb és szebb, hogy Debreczen annak végre haithatásába gáncsosodik, végre vitele annál dicsőségesebb lesz.” Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1806. december 4. KazLev IV, 414.

294 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1808. január 5. KazLev V, 268.

295 Kazinczy 1806c, 289.; Kis Imre Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 3. KazLev IV, 287.

pajzán verseinek köszönhette, s a priapusi jelző sokak számára Csokonai epitheon ornansa volt. Sárvári Pál számára is, aki egyik, Toldy Ferenchez írt levelében „priapusi szemtelensége miatt” ítélte közölhetetlennek az *Istenek ostorozását*.²⁹⁶ Nem elképzelhetetlen tehát, hogy Kis Imre Priapus oszlopa emlegetésekor arra gondolt, hogy a Kazinczy által elképzelt sírkő nem az árkádiai költőt, hanem a pajzán, erotikus versek szerzőjét juttatná a sírhoz kilátogatók eszébe. Kis félelmét igazolhatja egy, legalább két generáción keresztül hagyományozódó történet. Eszerint Csokonai nagybetegen feküdt. Egyszer meglátogatta az egyik barátja, aki megrémült, mert a költőn életereje tragikus hanyatlását vélte fölfedezni. A beteg észrevette ezt. A jelen lévők pedig „régi pajzán históriákra terelték a szót. Igyekeztek fölvidítani a szegény haldokló költőt”.²⁹⁷

A debreceniek azért sem értettek egyet Kazinczy javaslatával, mert a protestánsok számára a temető nem volt kiemelt jelentőségű hely, a halottal való foglalkozás nem volt a vallás által támogatott cselekedet. A Hatvan utcai temető, a többihez hasonlóan, a város szélén helyezkedett el és meglehetősen elhanyagolt volt.²⁹⁸ Kis Imre Kazinczynak írt levelében tényként és nem megváltoztatandó állapotként írt a Hatvan utcai temető rendezetlenségéről és az ott tapasztalható vandalizmusról: „Csokonainak emlékeztető-Követ szerettem volna inkább emeltetni, mint Sírkövet, mert Temetésének Helye nem alkalmas ezen utolsóira. Sok nehézségek gátolják ott, ennek Felépítését, 's ha valamely Erőszak az akadályokat elhárítván felemeli is azt (...) igen kevés Idő múlva, nem fogunk ott egyebet látni egy idomtalan Kőnél, melynek levert szegletei 's a' rajta tett Kartzolások azt mutatják, hogy valaha akart az a' kő valamit jelenteni”.²⁹⁹ Kis tehát úgy látta, hogy a debreceni temetőbe nem érdemes sírkövet állítani. Tudjuk ugyanakkor, hogy a város jeles prédikátorai sírjait kőből készült síremlékek fedték, míg körülöttük fából készült fejfák álltak. Joggal merülhet föl tehát a kérdés, ha a prédikátoroknak lehetett a többségtől eltérő síremléket állítani, akkor Csokonainak miért nem. A választ részben abban találhatjuk meg, hogy az említett sírkövek mind koporsó alakú, hatalmas

296 Sárvári 1844a, 396.

297 Csokonai ráijeszt barátjára. Vargha 1960, 458.

298 Sági 1972, 61., 64.; Beregszászi 1860, 6-9.

299 Kis Imre Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 3. KazLev IV, 287.

kötőmbökök voltak. Arra alkalmasaknak tartották ezeket, hogy a tanítás maradandóságát és a sírban fekvő prédikátor kiemelkedő jelentőségét megmutassák, de arra nem, hogy egy költőt is. Minden bizonnyal Puky István, Csokonai jó barátja nem volt egyedül azon a véleményével, hogy nem lenne illő, ha Csokonai sírköve koporsó alakú lenne, mert „igen közönséges, 's nem is van már most szokásban”.³⁰⁰ E szerint prédikátorokéhoz hasonló sírkövet azért nem találta alkalmasnak, mert nem utalt volna a költő Csokonaira, vagyis egyediségére. Inkább epitáfiumot szeretett volna, minden bizonnyal úgy érezte, hogy egy, a barátai által írt szöveg tarthatná fönt a költő emlékezetét. Feltételezhető, ha Csokonai anyjával erről beszélgettek, akkor a poéta debreceni barátai tudhattak erről. Tiltakozásukban azonban ennél is fontosabb szerepet játszhatott, hogy tudták, *a helyi közösség egésze nem támogatja Csokonai kiemelt megtiszteltetését és megbecsülését*, míg a professzorok és a prédikátorok általános tiszteletnek örvendenek. Kazinczy Ferenc számolt be Kis Imrével folytatott egyik beszélgetéséről, melyben Csokonai emlékművének helyéről volt szó. A megörökített párbeszédből kiderül, hogy ekkor még voltak, akik elítélték, kárhoztatták vagy irigyelték Csokonait, mintsem a közösségi megtiszteltetésre és emlékezetre méltónak tartották volna: „Kértem tőle, megvallom eggy kis megbántódás érzésével, hogy ha tehát nem a' sírnál kell neki lenni, hol legyen? Az utszán? Azt felelte, hogy az sok volna Csnak, és azt remélni nem lehet. – Hát a Nagy-Erdőben? Megvallotta, hogy még az is sok volna Csokonainak és hogy azt sem lehet reményleni. – »Hát hol?« – Bibliothecában? – »S azt hiszi az Úr, hogy a' Debreczeni Bibliothecában az irigység Vandalismusától bátorságosabb lesz a' kép mint a' sírnál?« – Nem, úgymond, de a' Széchenyiében' – Úgy? kérdém fülánkkal, hiszen ha *ott* kell, csinálja hát *Széchenyi*, mi pedig tiszteljük meg azt a *szent* helyet és tégyük azt örökké tiszteletessé a' hol eggy jó ember fekszik.”³⁰¹ A beszélgetést csak Kazinczy tudósításából ismerjük, azonban nincs okunk kételkedni a hitelességében. Annál is kevésbé, mert Sárvári Pál Toldynak írt leveleiben még majd negyven év múlva is hasonlóképp vélekedett, nem értette, miért kellene e rendetlen életű poétáról könyvet írni. A fenti párbeszédből tehát arra következtethe-

300 Puky István Csokonai Józsefnének, 1805. szeptember 29. Vargha 1960, 225.

301 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 30. KazLev IV, 344–345.

tünk, hogy Csokonai alakjának megítélése a debreceni közösségben még egyáltalán nem volt egységes. Ennek részben az volt az oka, hogy Csokonai nemcsak mint költő élt a közösség emlékezetében, hanem mint ember is. Igaz ugyan, hogy „a mindenkori magyar diákság úgy tekinthetett rá, mint olyan személyre, aki közülük épp csak kinőve korszakos jelentőségű, sokoldalú költővé vált”,³⁰² de igaz az is, hogy kultusza kialakulásában és fennmaradásában jelentős szerepe volt a debreceni poéta életmódjának és a kollégiumi renddel való összeütközésének is. Domby életrajzából és Gaál László visszaemlékezéséből azt is tudjuk, hogy voltak, akik mindenekelőtt erkölcstelen életet élő emberként emlékeztek rá. Bizonyára sokan lehettek, akik így gondolkodtak róla, különben a szerzők nem tartották volna szükségesnek megvédeni e vádtól. Domby abban látta e vélekedés okát, hogy Csokonai mindig szabadon kimondta véleményét: „Csintalanságot, tréfát, szatírárt, minden dologról a maga ítéletének szabad kimondását halhatott az ember tőle eleget, és ez a rossz vélekedésre adhatott alkalmatosságot eleget: igaz erkölcsi rosszra sohasse vetemedett”.³⁰³ Gaál szerint pedig sokan „némely szabadabb szavai miatt sejteneek benne alacsony gyarlóságot”, pedig ilyenkor csak kényszerűen alkalmazkodott a társaság szórakozási igényéhez: „Elhiszem, hogy Csokonai, ki a társalgás törvényét szeme elől nem tévesztette, egy kedvben csapongó, vagy tósztozó társaságban se nem különködött, se nem hipokritáskodott, de azt tudom, hogy ha ilyen társalgási viszony nem kényszerítette, valamint mérsékletessége úgy tiszta erkölce és becsületessége ellen senkinek kifogása nem lehetett”.³⁰⁴ A debreceniek tehát érthető okból nem tudtak Csokonaira *csak* mint költőre gondolni. Az ő Csokonai-képük alapvetően a köztük élő személy megítélésétől függött. A mindennapi érintkezés révén túl közel voltak hozzá,³⁰⁵ hogy csak a költemények révén megformált én-t lássák. Nagy Gábor meg is írja ezt Cserey Farkasnak: „A fel tételt itt végre haitani számtalan Irigyei ,s volt tudós üldözői miatt nem lehet”.³⁰⁶

302 Csörsz Rumen 2007, 278.

303 Domby 1955, 37.

304 Gaál 1955, 96.

305 Vö. Bíró 2010, 370.

306 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 28. KazLev IV, 339.

Fazekas és társai gondolkodását a *közösségi horizont* határozta meg, s fontos volt számukra, hogy a tudás a közösség egésze számára hozzáférhető legyen. Ezért sem tudtak az Árkádia szóval kibékülni. Ismerték ugyan a szó metaforikus, a neoklasszicista költészetben és művészetben kialakult jelentését, de úgy látták, hogy az Árkádia újabb jelentése csak *kevesek* számára ismert, s még a kollégiumi műveltséggel rendelkezők többsége is csak a szó konkrét jelentésével (szamarlegelő) tud valamit kezdeni. Olyan feliratot tartottak volna helyesnek, melyet a kevésbé művelt társadalmi rétegek is megértenek. Bár Kis Imre igyekezett elhárítani Kazinczy vádját, hogy ők olyan síremléket és olyan sírfeliratot szeretnének, amelyet „Külömbőség nélkül báldognak báldogtalanak megkellesen vagy lehessen érteni”,³⁰⁷ de inkább csak meg akarhatta előzni Kazinczy várható ellenvetését. Erre utal, hogy ugyanebben a leveleiben azért nem tartotta jónak az „Árkádiában éltem én is” feliratot, mert komoly értelmezési nehézségeket jelenthet az olvasóknak: „Az olvasónak is sokat közibe gondolni és nagy Hézakot kell kitölteni, ha tsak valamelyik Jesus szerzetességének Commentariusi vagy Notáji ki nem segítik Képzelő Tehetségét.”³⁰⁸ Minden bizonynyal a közízlésnek való megfelelésben lelhetjük fel az általa javasolt síremlék-terv magyarázatát is. Hogyha már nyilvános téren emléket emelnek Csokonainak, az szerint csak piramis lehet, mert ez *mindenki számára, közérthetően* a halhatatlanságot jelképezi: „De ha tsak ugyan Sirkő leszsz, tartósnak, magosnak, és méltóságosnak kell annak lenni, hogy első tekintetével, és Messzéről is kimutassa szármozásának okát, mely a közönséges Megeggyezés. Erre a’ Czelra pedig alkalmasnak tartanám a Pyramist”.³⁰⁹ A debreceniek közösségi tudásra figyelő magatartása bizonyára nem független attól, hogy a város nagy hatású szellemi-oktatási intézményében, a Református Kollégiumban a műveltség, s vele együtt az irodalom is közösségi ellenőrzés alatt állt. Ez azt jelentette, hogy az írásművek szerzői-

307 Kis Imre Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 3. KazLev IV, 288.

308 Uo.

309 Uo.; Válaszlevelében Kazinczy józanságra intette Kist, mondván, ha egy egyszerű síremlékre nincs pénz, hogyan lenne egy megfelelő nagyságú piramisra: „Édes barátom, be járatlan az Ur a’ Mesterség dolgaiban! Minden piramisok, a’ mellyeket látunk és a’ mellyeket erszényeink állíthatnának, mind merő bábjáték, és nem tiszteletes behatást csinál a’ látóra, hanem kaczagásra ingerli.” Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. szeptember 8. KazLev IV, 311.

nek tekintettel kellett lenniük az egy vallási-művelődési közösséget alkotó, bár társadalmilag és műveltségében is tagolt közönség igényeire és befogadói képességeire, s arra kellett törekedniük, hogy a társadalom legalacsonyabb műveltségű rétegei is megértésük beszédjüket. Kazinczy évekkel később is e protestáns prédikátori hagyományban látta annak akadályát, hogy Debrecenben az irodalom elszakadjon a régi kötelmeitől, s az olvasók erőfeszítéseket tegyenek annak érdekében - művelődjenek és olvassanak -, hogy megértsék az új irodalmat: a protestáns lelkészek „úgy akartak írni, hogy mindentől megértettessenek. A' gondos Stilis-ta' kötelessége az, hogy magához vonja fel Olvasóját, nem az hogy az Olvasóhoz száljon le”.³¹⁰

Fazekas még az elkövetkező időkre is kivetítette kora debreceni műveltségi állapotát, s nem gondolta, hogy megváltozna az irodalom mindennapi élet igényeinek való alávetettsége. Úgy tartotta ugyanis, hogy idővel még kevesebben lesznek, akik számára majd érthető lesz az Árkádiára új jelentése. Szerinte a felirat értelmezésekor a többség ma is és a későbbi korokban is a lexikoncikk történeti adataira (a szó elsődleges jelentésére) lesz utalva: „azt mindazáltal tudjuk, hogy Schiller és Poussin, *Hirsfelt Theorie der Gartenkunst*” T III. 135. L. kies és bődög földet értettek alatta; de, hogy az ő tőlük vett ARKADIÁBAN ÉLTEM. ÉN. IS. Alatt, *az érdelemes [!] olvasó századok múlva is azt fogja érteni, ha a Cs. sírkövéhez jut, hogy ott a' Muzsák felkentang fekszik és nem valamely pásztor, szentség törő, philosophus, Ritter, hanem Poéta, még pedig Magyar Poéta Cs. V. M. arra a' maradékot nem foghattuk meg, mitsoda jusson lehessen erőltetni: de hiszen ő röllok is el lehet azt mondani, a' mit Debrecenről: a' maradéknak tettzeni veszedelmes dolog”.³¹¹ Az eszébe sem jutott, hogy bővülnek majd a művészeti-irodalmi ismeretek és tapasztalatok. Fazekas láthatóan nem bízott abban sem, hogy Csokonai neve és művei a későbbi korokban is ismertek lesznek, különben nem attól tette volna függővé a közösségi emlékezetben való fennmaradását, hogy az utókor mit ért az Árkádia szón. Vagy talán mégiscsak hatott rá a vita és megérezte, hogy*

310 Kazinczy Ferenc Szabó Jánosnak, 1818. december 17. KazLev XVI, 258.

311 Fazekas 1806, 291-292.

az általa megtestesített költői magatartás már a múlté, miközben a nyilvánosság előtt „a város bajnokaként” védte a debreceniek álláspontját? Elgondolkodtató ugyanis, hogy épp a pör idejére esik költői elbizonytalanodása. Julow Viktor ennek okát elsősorban abban látja, hogy Csokonai halála után senki sem volt, aki biztatta volna és újabb költői teljesítményre ösztönözte volna.³¹² Valószínűbbnek tartom azonban, hogy az Árkádia-pör során átélt történések és fölismerések hatására kezdett el kételkedni saját költői teljesítményében. 1806 szeptemberében Kazinczynak írt gúnyos-békéltető levelében négy kérdésre várt választ. Az első harmat a sírfelirattal kapcsolatban tette föl. A negyediknek azonban látszólag semmi köze a fölállítandó síremlékhez: „Feltegyem é hogy a’ Hazai Tudósítás XXIdik darabjában ki jött verseit Fabchich Úrnak helyben hadgya?”³¹³ Fábchich József furcsa verséről van szó, amelyet Kazinczy lánya, Iphigénia halálára írt. Fazekas minden bizonnyal azért volt kíváncsi Kazinczy véleményére, hogy e gyöngye alkalmi vers kapcsán is olyan szigorúan ítél-e mint más alkalmi költemények esetében. Talán a mértékletesség és az azonos mérce fontosságára szerette volna a figyelmet felhívni, amikor rámutatott arra, az Árkádia-pörben nemcsak tudománybeli ügyekről van szó, hanem személyes motívumokról, szimpátiáról és ellenérzésről is. Ugyanakkor erős ütést is mért Kazinczyra: „Kriticussá lettem, mert ezt a’ mesterséget leg könnyebbnek leltem, kívált ha az ember indulatjait meg tudja először zabolázni”.³¹⁴ Ugyanis a széphalmi mester szerepértelmezése kigúnyolásaként is értelmezhető e sor. Nemcsak arra utalt tehát, hogy ellenfele nem tud személyes elfogultságaitól megszabadulni, hanem arra is, hogy azért lett kritikus, mert nem jó költő. Sorai azonban lehetővé teszik azt a feltételezést is, hogy Fazekas valóban a pör hatására vonult vissza az irodalmi élettől és kapcsolódott bele erőteljesebben városa közügyeibe: „Én is irtam valaha verseket, de meg esmervén az emberséges emberek Krisisseiből, hogy nem Poétának születtem,

312 Julow 1982, 334.

313 Fazekas Mihály Kazinczy Ferencnek, 1806. szeptember 23. KazLev IV, 322.

314 Uo.

lettem rólla és Kriticussá lettem, mert ezt a' mesterséget leg könnyebbnek leltem, kivált ha az ember indulattyait meg tudja először zabolázni.”³¹⁵ Egyrészt talán Csokonai kapcsán rá kellett ébrednie, ha a költő az irodalmat teszi meg élete vezérlőelvévé, akkor szenvedés, nélkülözés, a külvilággal és önmagával való viaskodás lesz a sorsa, ahogyan legjobb költő barátja estében láthatta. Másrészt épp a nekrológról és a síremlékről szóló vita során tapasztalhatta meg, hogy az irodalmi életben megjelent az alkotóval azonos vagy talán még nála is több joggal felruházott *kritikus*, aki ítél, de akit nem érdekel az író tényleges élethelyzete. Úgy érezhette, hogy eltűnőben van az a világ, melyben az irodalom baráti társaságok ügye, az írás pedig az együttlétek, az egymás szórakoztatásának az eszköze. Riaszthatta, hogy a közösségi életbe integrált irodalom helyett egyre határozottabban lehet érezni az írók elkülönülésének jeleit, vagyis hogy a művek már nem elsősorban a baráti beszélgetések és társasági alkalmak részei, hanem a kiadások és a kritikák tárgyai.³¹⁶

Végül sem a Kazinczy javasolta, sem a debreceniek által elképzelt síremlék nem készült el. Érthető, hogy Kazinczy Debrecenben engedély és adakozók³¹⁷ híján nem tudta felemelni az emlékművet, az már persze nem, hogy máshol sem tette meg, pedig szellemi társának és barátjának, Cserey Farkasnak lett volna rá pénze. Érthető az is, hogy a debreceniek támogatók hiányában az általuk jónak tartott síremléket sem állították föl, az már azonban kevésbé, hogy 1836-ig el is feledkeztek róla. Van azonban más oka is, hogy végül elmaradt a síremlékállítás. Mégpedig az, hogy két olyan közösség keveredett egymással pörbe, amelyek nem egymással szemben, hanem inkább egymás *mellett* léteztek. Ez nemcsak azt akadályozta meg, hogy a vita végére egy kompromisszumos megoldás szülessen, hanem azt is, hogy a felek kellő elszántságot érezzenek a másik legyőzése helyett a meggyőzésére. Javaslataikkal és viszontválaszaikkal csak bántást okozhattak egymásnak. A két világ

315 Uo.

316 Vö. „... a Halmiak jobban fogják tudni mint én? jobban e azok, a' kik soha egy sort is nem nyomtattattak, ha szintén nékem kedves és becsült barátaim is?” Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 13. KazLev III, 288. (Kiemelés tőlem - LL.)

317 Kazinczy kénytelen volt megállapítani, hogy „A' Nemzet nem ért-meg az effélékre”. Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. január 24. KazLev IV, 470.

összeütközhetett ugyan, de egyik sem érthette meg a másikat. Többek között ezért is érezhette úgy Kazinczy, hogy „az Árkádián támadt debreceni per” csak „aggatózás”.³¹⁸

A széphalmi mester által tételezett/szerveződő irodalmi közösséget az azonos esztétikai elvek, hasonló művészi-esztétikai világ(látás), Kazinczy vezérként való elismerése és baráti kötelékek kötötték össze. Joggal lehet őket értelmezői közösségnek tekinteni. A debrecenieket pedig olyan közösségnek, melyet a közös életforma és a közös vallás font egyggyé, közös irodalmi-művészeti elvekről viszont nehéz beszélni, vagy legalábbis „a vélemények decentralitása” és a fennmaradt nyilatkozatok töredékessége miatt³¹⁹ lehetetlen rekonstruálni. Annyi mindenesetre világosan kiderült, hogy egészen másképp gondolkodtak az irodalomról. Míg Kazinczy olvasott, addig Fazekas felolvasta írásait a barátainak, míg az előbbi kritikák írását szorgalmazta és csak hasonló műveltséggel, s hozzáértéssel rendelkezőknek engedte meg, hogy szóljanak, addig az utóbbi közösségben megzenésítették, széténekelték és használták a verseket műveltségi korlát nélkül. Kazinczy otthona az esztétizált világ volt, Fazekasé Debrecen. Kazinczy ide-oda utazgatott (képzeletben mindenképpen) a saját és az idegen kultúrák között, amolyan kozmopolita módjára, aki „inkább az ellentéteket kutatja, mintsem az egyformaságot”, s aki a kultúrákat képes „műalkotás-ként szemlélni”.³²⁰ Úgy tartotta, hogy a műalkotás a mindennapi világ fölé emeli az olvasót. Arra törekedett, hogy ő birtokolja a kultúrát, és ne a kultúra birtokolja őt.³²¹ Fazekas számára viszont Debrecen volt az otthon és a világ, s kész volt közössége kulturális elvárásaihoz igazítani irodalomról, művészetről vallott elgondolását és költői létét.³²² Az idegen hatást ebben az élettérben nem inspiráló, hanem inkább a közösségtől elidegenítő tényezőként értelmezték. Ahogyan Csokonaival kapcsolatban Budai Ézsaiás Kazinczy Ferencnek írt 1805. március 10-én kelt levelében ki is fejtette: a „Poéta gyermek”-ként írt versei jobbak, mint a későbbiek, mert

318 Kazinczy Ferenc Szemere Pálnak és Kölcsey Ferencnek, 1810. május 12. KazLev VII, 445.; Vö. Tóth 1997, 84.

319 Tóth 1997, 85.

320 Hannerz 2004, 180.

321 Vö. i. m., 181.

322 Bíró 1998, 357.

„akkor még igazán Magyarúl írt, nem tudván idegen nyelveket, és nem szívánn bé azoknak Idiotismusit. Most már inkább Poëta doctus vót: mint Poëta natus”.³²³ Az idegen nyelvek és az általuk megismert idegen világok tehát szerinte eltávolították Csokonait saját közösségétől, annak gondolkodásától és ízlésétől. Fazekas szintén meg volt győződve arról, hogy a műalkotásoknak a közösség világához kell alkalmazkodnia és a közösség véleményét kell tükröznie. Ezért tanácsolhatta a *Dorottya*-t bíráló levelében, hogy „valami csak az emberi társaságban szemébeötlik, tartsa ahhoz: ami ott szép szint mutat, szép az, és szép lesz, ami pedig mocskos, mocskos az, és mocskos marad örökkön-örökké”.³²⁴

Föl/kiemel vagy tükröz a művészet? A pör során nemcsak e kérdés maradt függőben, hanem az is, melyik közösséghez tartozik Csokonai, aki részben épp az Árkádia-pör révén vált megke-rülhetetlenné a későbbi korok művészei, kritikusai és nem utolsó sorban Debrecen számára.

323 Budai Ézsaiás Kazinczy Ferencnek, 1805. március 10. KazLev III, 284.

324 Fazekas 1804, 201.

III. A nemzeti panteon hőse: Ferenczy István Csokonai-büszkje

Az Árkádia-pör Kazinczy számára anélkül ért véget, hogy célját elérte volna. Igaz, sikerült zavart okoznia Csokonai megítélése körül, még Csokonai barátja, Pálóczi Horváth Ádám is elbizonytalanodott. Úgy látta ugyanis, hogy a vita kétségesse teszi „érdemlett emlékezete tartósságát”.¹ Igaz az is, hogy Rummy Károly a *Wiener Annalen der Literatur und Kunst* 1807. júniusi számában őt nevezte meg győztesnek,² valójában azonban a vita csak félbe szakadt. Bár az indulatok lecsendesedtek, de amint alkalom adódott, kitörtek. Ennek következtében a pör egészen az 1820-as évek végéig többször is föl-föllobbant, hol az egyik, hol a másik fél érezte szükségesnek, hogy megbántsa, kioktassa a másikat. Fazekas 1811-ben újra személyében sértette meg Kazinczyt halott-gyalázonak és renegátnak nevezve őt. Hálátlansággal, Debrecen szándékos bántásával és erkölcsileg kétes cselekedettel vádolva küldte figyelmeztetését: „Hitesse el magával, hogy valahányszor Debrecen és Csokonai ellen megcsapja a szelet, mindannyiszor a maga becsületiből sujt le egy szeletet, és ezt a maga ellen való harcot már annyira vitte, hogy ha egy-két bérlett tótok az Annaleszben néha nem povedálnának rólla, a világ egészen elfelejtette volna. Hitesse el magával, hogy egy philosophushoz semmi sem illetlenebb, mint a papismusz és aristocratismusz szüntelen tartó ostroma alatt szenvedő testnek utolsó rúgást akarni adni”.³ Minden bizonnyal a debreceni költő töredékben fennmaradt indulatos sorai keletkezése összefügghet azzal, hogy a *Tövises és virágok*-at újabb hadüzenetként értették Debrecenben.⁴ A cívisvárosból érkező intelem azonban a Kazinczy személye elleni támadáson túl fölvetette a kritika létjogosultságának kérdését is. Fazekas e vita azon kérdéséhez kapcsolódott, hogy

1 Pálóczi Horváth Ádám emlékezése. Vargha 1960, 268.

2 Debrecen „életében sem kedvezett neki, s még halálában sem szolgáltat neki igazságot”. A vitából „minden pártatlan hazafi és irodalombarát ítélete szerint Kazinczy került ki mint az igazság pajzsával megvédett győztes”. Vargha 1960, 301.

3 Uo.

4 Vö. Hász-Fehér 2000, 75-77.; Bíró 2010, 486.

a kritikus képes-e mérlegelő magatartásra, vagy kiszolgáltatja magát elfogultságainak⁵ és a kérlelhetetlenségnek. Nemcsak gondolkodása arisztokratizmusáért és tévedhetetlenségében való hitéért bírálta Kazinczyt, hanem azért is, hogy nem annyira normák, hanem személyes indulat és kíméletlenség vezeti a széphalmi ellenfél tollát: „Jól tudom, hogy a gramaticusok és versszerzők dühe sokkal engesztelhetlenebb a theologusokénál; mert ezek csak halálig üldöznek, amazok ellenben a holtakat még kevésbé kímélik, mint az élőket”.⁶ Fazekas tehát a pör intenzív szakasza lezárulta után továbbra is *morális tettnek* tartotta kritikát, melynek valódi tárgya nem a mű, hanem az alkotó személyisége. 1829-ben pedig Kazinczy érezte szükségesnek, hogy újabb kritikát írjon Csokonairól. A korábbiaknál sokkal kíméletlenebbül bírálta és utasította el a költő halála után megjelent Csokonai-kiadásokat. 1805-ben poétikai-kiadói elvei ellenére⁷ még képes volt arra, hogy irodalmi vetélkedésként tekintsen a Kis által készített és az ő elképzelése szerinti kiadásra. Bár bizonyos volt abban, hogy esztétikai gyönyörűséget csak az általa javított munkák szerezhethetnek, mert az olvasónak csak ebben az esetben van lehetősége arra, hogy „meg nem zavart gyönyörűséggel olvashasson”, de, még ha csipkelődve is, elismerte, hogy az előbbinek is van haszna, mert a közönség úgy láthatja Csokonait, amilyen volt.⁸ Az Élet és Literaturabeli írásában azonban Márton József és Domby Márton kiadásait mint értéktelenekeket, sőt a költőre nézve károsakat vetette el: „Prof. Márton és Domby Urak hálánkat érdemlik, hogy a’ mit Csokonay hagyta, és a’ mi ezekből nyomtatás alá mehet, kiadák. De ez homályt vet az ő nevére, nem fényt”.⁹ Ítélete mögött föltűnik Kölcsey 1817-ben megjelent, nagy visszhangot kiváltott Csokonai-kritikája.

A vita befejezetlenségére utal a felek frusztráció-érzése is. A debrecenieket minden bizonnyal főleg az zavarta, hogy minden küzdelmük ellenére végül mégis rés keletkezett Fazekasék és Csokonai között. A vita ugyanis azzal szembesítette őket, hogy egyáltalán nem magá-

5 Vö. Csetri 1990, 227–228.

6 Fazekas 1810–11, 282.

7 „A Márton Jósef applicatióján sok tekintetekből örvendek. O Debreezen, Debreczen t’occidisti Prophetas et Apostolos! S így leszsz bolonddál” Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1806. április 29. KazLev IV, 137.

8 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 6. KazLev III, 280.

9 Kazinczy 1829, 333–335.

tól értetődő, melyik közösséghez tartozik Csokonai. Ráadásul még az az árnyék is rávetült a város képviselőire, hogy valójában nem is Kazinczy tervével volt bajuk, hanem *egyáltalán nem akartak* sírkövet állítani a kollégiummal összeütközésbe került költőnek: „De azt az a’ Debreczen, a’ ki Csokonainak nem engedte-meg, hogy a’ Collegium épületjébe belépjen, az a’ Debreczen, a’ ki a’ Deákokat kicsapattatás büntetése alatt tiltotta-meg a’ Csokonaival barátkozástól, - az a’ Debreczen, a’ ki azt kérdi, hogy minek Csokonainak Monumentum, ha Domokosnak ’s másnak nincs? azt, mondom, az a Debreczen nem ád...”¹⁰ Rájuk égett a kisvárosi szellem, az irigység, az új eszméktől való elzárkózás, a hozzánemértéssel párosult makacsság, vagyis a debreceniség bélyege, s ezért nem az „egy-két bérlett tótok” voltak a felelősek. Azonban Kazinczy sem érezhette magát elégedettnak: sem a kiadás körüli harcban személyén esett csorbát nem tudta kiköszörölni, sem Csokonait nem sikerült a saját táborába besoroznia. Ráadásul a debreceni poéta nemcsak kicsúszott a kezei közül, de túl is nőtt rajta, hiszen a vita kiemelte kortársai közül, noha szerinte rendetlen élete, ami a költészetén is nyomokat hagyott, nem indokolta. Azonban még egyetlen magyar költő hagyatéka fölött sem folyt olyan pör, mint az övé fölött, s ez megnövelte költészete jelentőségét. Kazinczy csapdába esett: a debreceni költő *szokatlan meg-tiszteltetésével* irodalmi kánonja megerősítését, a vágott vezéri szerep elérésének elősegítését és az irodalom-művészet többi tudatforma fölé való emelését szerette volna elérni, ami azonban *Csokonai kultuszát* is jelentette. A költőt, aki pedig szerinte önjogán nem érdemli meg. Azért nem tartotta emlékművét elhelyezhetőnek a könyvtárban, mert „azt Csokonai nem kívánhatja, mert nem érdemli. Csokonai szerencsés író volt, de nem érhetett meg valami classicus szépségű munkát írni. Az a’ hely pedig csak azokat illeti”.¹¹

Mindezek ellenére mégsem tekinthető eredménytelennek a vita, kiderült ugyanis, hogy *szembe kell nézni és számolni kell a költő népszerűségével*. Jelentős volt ugyanis azon olvasók száma, akik ugyan közvetlenül nem szóltak bele a pörbe, de a mégsem lehetett figyelmen

10 Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, 1807. április 8. KazLev IV, 550.

11 Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. szeptember 8. KazLev IV, 311.; Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 7. KazLev IV, 345.

kívül hagyni a költő iránti rajongásukat, mert sokan voltak, többen, mint Kazinczy hívei és a művelt hozzáértők. A széphalmi mesternek azzal kellett szembesülnie, hogy az olvasóközönség e rétege nem észrevétlen suhan át az életen, velük számolni kell, mert érvényesíteni akarják és érvényesítik is a maguk ízlését.¹² Ugyan a *Tövisek és virágok* elé mottóként odaírhatta Goethe közismert sorát (Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da), de mégsem lehetett nem tudomást venni róluk. 1801-ben azt javasolta Csokonainak, hogy csak kevés példányban adja ki verseskötetét, nehogy „a sokaság miatt Káposóvá váljék”,¹³ most látnia kellett, hogy a költő szándéka ellenére is „el-sokasodhatnak” munkái. Igaz, szerinte ebben Csokonai népszerűségére törekvésének is szerepe volt. E kontextusban a Goethe-sor a debreceni költőtől való kíméletlen elhatárolódásként is érthető. Kazinczy meg akarta őrizni távolságát és elkülönültségét e közönségrétegtől, irtózott a gondolattól, hogy írásai a debreceni poétáéhoz hasonló népszerűségnek örvendjenek. Lenézte azokat az olvasókat, akik a bor, a szerelem, a tréfa és az erotika költőjét látták Csokonaiban. Mindenekelőtt azért vetette meg őket, mert esetükben a rajongás volt az egyetlen befogadói magatartás.

A debreceni poéta hallatlan népszerűségével azonban mégis számolni kellett, mind piaci, mind pedig esztétikai-irodalomkritikai szempontból. Az előbbi természetesen a kiadások kapcsán merült föl. Az 1810-es években még főleg kéziratban terjedtek a debreceni költő munkái, igaz a közönség már 1808-ban igényelte volna a *Dorottya* újabb kiadását¹⁴ és Lilla-kötetek is kedvelt voltak.¹⁵ Csokonai anyjának is fel kellett ismernie fia népszerűsége és könyvei eladhatósága közti különös összefüggést. György József, akire rábízta a *Dorottya* sárospataki terjesztését, arról számolt be, hogy azért nem tudta az összes példányt eladni, mert amire kézhez kapta, a másolatokkal „már akkor telleyesek voltak véle az Ifjak Könyvtárjai”.¹⁶ Márton

12 Vannak „akik magokat tudományos dolgokba nem avatják (...) a'ki úgy suhant bé ebbe a' világba 's úgy suhant ki belőle, hogy senkisé meg sejtette meg, hogy itt volt. ...” Vö. Bíró 2010, 203., 357., 420., 469–470. és Tóth 2009, 59.

13 Csokonai Vitéz Mihály Nagy Gábornak, 1801. szeptember 26. CsokLev 1999, 150–151.

14 Szilágyi 1981, 363–364.

15 Szilágyi 2011, 113.

16 György József Csokonai Józsefnének, 1805. június 20. Vargha 1960, 216.

József Csokonai verseinek 1813-as kiadásakor pedig azért számolt 1000 példánnyal, mert úgy látta, hogy „Csokonai Poétai munkái[nak] az eddigvalóknál kellemetesebb formájú és tsínosabb nyomtatású kiadását igen sokan óhajtják”.¹⁷ Volt azonban olyan is, aki nem számolni, hanem leszámolni szeretett volna a költő népszerűségével. E kritikus Kazinczy nyomdokain haladt, amikor egy mást kizáró módon állította szembe egymással a népszerűséget és a művészi értéket. A széphalmi mester szerint Csokonai költeményeinek a többsége azért nem hibátlan, mert rendetlen, terv nélküli, erkölcsileg kétséges életével és a pallérozott ízlés számára tűrhetetlen témájú műveivel a könnyű népszerűséget választotta a művészi kidolgozás helyett,¹⁸ s mereven elutasította azt a Fazekasék körében megfigyelhető költői magatartást, ami a(z olvasó)közönség igényeit is figyelembe vette az irodalmi gyakorlatban.¹⁹

Halhatatlanság és népszerűség (I.)

Az Árkádia-pör Csokonai népszerűsége és rajongói kapcsán lobbant fel újra 1817-ben. Ekkor látott napvilágot Kölcsény Csokonairól készített bírálata, amelyben Kazinczy elvei alapján,²⁰ vonta meg a debreceni poétától a halhatatlanságot és Domby Márton kultikus beállítódással megírt Csokonai-életrajza, amelyben halhatatlan és önálló költői világot teremtő zseninek ábrázolta a poétát. Kölcsény kritikája a pör újabb szakaszát nyitotta meg, aminek különösen örülhetett Kazinczy, mert reményt adott arra, hogy végül

17 Márton 1813, 302.

18 „... az ő gondatlan, rendetlen, álhatatlan, plánum nélkül való, jámbor, szeretetre való élete...” Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 13. KazLev III, 288.; „De Csokonainak (...) sok darabjain kitetszett, hogy ő nem mindig forgott szép társaságokban. Az efféle darabosságokon segíteni kell.” Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. március 31. KazLev III, 302.; „Csokonay a' maga rendetlen, plánum nélkül folytatott, gondatlan, 's momentaneus örömeiket hajhászó (...) élete...” Kazinczy Ferenc Budai Ézsaiásnak, 1805. március 31. KazLev III, 308.

19 „... 's nézzük azokat, a' kiken [Debrecen] meg nem botránkozik, az ízevesztett Tordai Gyöngyösit, Mátyási Józsefet etc. etc...” Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 31. KazLev III, 310.; A protestáns lelkesek és írók „úgy akartak írni, hogy mindentől megértettessenek. A' gondos Stilita' kötelessége az, hogy magához vonja fel Olvasójit, nem az hogy az Olvasóhoz száljon le.” Kazinczy Ferenc Szabó Jánosnak, 1818. december 17. KazLev XVI, 258.

20 Vö. Bíró 2010, 445., 598.

győztesként kerülhet ki e hosszúra nyúlt pörből. Nemcsak azért lehetett fontos számára (a tőle épp ekkor eltávolodó) tanítványa írása, mert nyilvánosságot kaphattak az addig levelezésben folyó viták,²¹ hanem ezért is, mert Kölcsey egyszerre számolt le a Csokonaiért rajongó közönséggel és a pör által felértékelődött költővel. E leszámolás személyesen is fontos volt a számára, mert végre megszabadulhatott félelmeitől, melyeket a debreceni ellenfél kiszámíthatatlan támadási tápláltak. Nem esztétikai és poétikai elvei megcáfolásától tartott, hanem attól, hogy emberileg próbálják megsemmisíteni. Minden bizonnyal ez magyarázza, hogy paranoiás módon a személye elleni támadásként értelmezte a *Lúdas Matyi*-t.²² Domby viszont azért írta meg a debreceni poéta életrajzát, mert azt *tapasztalta*, hogy „az ő lelke, neve s versei győzedelmesen repkednek most is mindenfelé a magyar égboltozati alatt; (...) az ő lelkének meleg lehellete hevítgeti még ma is az általa megérzékenyült Hunnia fiainak s leányinak ajakait s melleit”,²³ s a nemzet előtt ily kedves költő méltó arra, hogy életét megörökítsék. Úgy gondolta, hogy az életrajz a halhatatlanságot biztosíthatja szeretett poétája *valódi* alakja számára. Domby nemcsak állandó helyet szeretett volna Csokonainak a közösségi-nemzeti emlékezetben, hanem élete igaz története megörökítésével az életközelséget, s ezzel sorsa átélhetőségét is biztosítani akarta: „az ő formálódása, az ő körülállásai, az ő történeti s az ő élete igen kevesektől esmértnék, egy század múlva pedig talán senkitől se”.²⁴ Ezt többek között úgy vélte elérhetőnek, hogy a(z általa) valós(nak tartott) élettények bemutatásával tisztázza a költőt a korábban már említett vádak és félreértések alól. Épp ezért életrajzában gyakran vette fel a vitázó pozícióját. Talán az Árkádia-pör hatását is számba véve dönthetett a kultikus-rajongó beszédmód mellett. Ha ugyanis, mint láthattuk, még Pálóczi Horváth Ádám is elbizonytalanodott Csokonai „érdemlett emlékezete tartósságát” illetően, akkor mit gondolhattak azok, akik nem ismerték személyesen és nem voltak a barátai.

21 Biró 2010, 569.

22 Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, 1815. december 11. KazLev XIII, 322–323.; Kazinczy Ferenc Gr. Dessewffy Józsefnek, 1815. december 14. KazLev XIII, 334.

23 Domby 1955, 11.

24 Uo.

Kölcsey éles kritikája és Domby Csokonai iránti csodálatáról tanúskodó életrajza ugyanabban az évben jelentek meg. Tudjuk, hogy nem egymás ellen íródtak, mégis felelgetnek egymásnak, ami arra utal, hogy a debreceni költő és a körötte folyó vitában megjelent kérdések *folyamatosan* foglalkoztatták az irodalmi élet szereplőit. Némethi Nagy János Kölcsey bírálatára írt válaszában épp ezért tudta könnyen párbeszéddé rendezni e két munkát.

Kölcsey már recenziója felütésekor világossá tette, hogy a költők megítélésében a népszerűségnek semmi szerepe sem lehet, egyedül a „tisztább ízlés”, vagyis a minta-szerzők szövegeiből kivont esztétikai normák szerinti vizsgálódás a mérvadó: „Azon aesthetikus, ki Csokonairól szól, kénytelen a nagyobb publicum értelmével megvívni; azonban, ha állításai a tisztább ízlésnek reguláival ellenkezni nem fognak, nem leszen oka, hogy akárki előtt is megpiruljon”.²⁵ E felütésből arra következtethetünk, hogy Kölcsey egyik legfőbb célja a *rajongó magatartás értelmes olvasók előtti megsemmisítő bírálata* lehetett. Az első mondat látszólag mintha a rajongókat is megszólítaná, valójában azonban bírálatának csak egyik tárgya volt ezen olvasói beállítódás. „Megvívni” nem velük akart, hanem az irodalmi élet azon szereplőivel, akik elfogadják, pártolják, vagy esetleg igénylik e befogadói magatartást. Kölcsey írásával vitázva szóvá is tette Némethi Nagy János: „A’ Recenseálás igazság szerint Tudósok dolga. Még ezek között is talpra esett, tökéletes Recensiókat, mellyek magának a’ dolognak épületes előmenetelére lévén, mind az Íróknak, mind az Olvasó Publicumnak egyaránt hasznos tanúságul szolgáljanak – tsak a’ Választottak írhatnak...”²⁶ E passzusban azt vetette Kölcsey szemére, hogy a közönséggel egyáltalán nem törődik, nem tekint partnernek, pedig az olvasó a maga szerepével ugyanolyan jogú résztvevője az irodalmi életnek, mint a tudós kritikus. Ezért szerinte a bírálatnak olyannak kell lennie, hogy mind a tudós, mind az alkotó, mind pedig a szélesebb publikum megtalálja *a neki szóló* tanulságot. Némethi érvelése nagyon emlékeztet a debreceniek felfogására, akik szerint a mindenkire szólás nem hiba, ellenkezőleg, érték. Úgy gondolta, hogy az jó kritikus, „ki széles tudománnyok mellett, nagy

²⁵ Kölcsey 2003, 39.

²⁶ Némethi 2003, 585.

lelki tehetséggel bírván, a' közönség Tudósok serege felett olyan magasságra emelkednek fel, a' honnan philosophusi szemekkel minden tudományok határait beláthatják",²⁷ vagyis nem elég csak a szaktudományos felkészültség, ennél szélesebb, filozófiai perspektívából kell a vizsgálandó tárgyra tekinteni, csak ez akadályozhatja meg a szakmai vakságot. Tarthatatlannak és károsnak tartotta azt az nézetet, mely szerint „valamelly Munka' tudományos felvizsgálására, tsak a' kívántatik meg, hogy a' bírálónak professiója legyen a' mit megítél”.²⁸ Arra hívta föl tehát a figyelmet, hogy van olyan nézőpont, amely nem szaktudományhoz kötött, hanem azokon felül áll: a „philosophusi szem”. Vagyis a szaktudósi érdeklődéssel szemben lehetséges olyan vizsgálódás is, melyet nem az egyes szaktudományok kérdései, hanem az emberi élet általánosabb összefüggései foglalkoztatnak. Az olvasóközönség oldaláról is korlátozta a tudósok mindenhatóságát. A szólás jogát ugyanis szerinte nem a hivatásszerű hozzáértés, hanem az érdeklődés adja meg. Ezért írta, hogy a csizmadia nemcsak a csizmakészítéshez szólhat hozzá, hanem bármihez, ami érdekli. Mindkét állítása arra a fölismerésére utal, hogy a megértés sohasem lehet csak szakszerű, mindig lesz benne valami emberi, s épp ezért esendő. Ugyanakkor elhatárolódott attól a beszédmódtól is, amely csak a „Ditsbeszéd”-ben látja a kritikus feladatát.²⁹

Kölcsey viszont épp az ellenkező álláspontot képviselte. Abban a hitében, hogy egyedül ő ismeri a „tisztább ízlés” szabályait, s ezért nem fél a „nagyobb publikumtól”,³⁰ objektív és oktató hangot ütött meg és a tudós ítéssz szerepét vette föl. Pedig 1815. május 3-án Döbrentei Gábornak írt leveléből jól tudjuk, hogy személyes motívumok is vannak írása hátterében: „... Csokonai-nak igen sok bálványzói vagynak, 's az voltam én is, de már az nem vagyok, és hogy miért nem? akarom a' Publicummal tudatni. Nekem egy sok érdemű Úr nem régiben is azt mondá, hogy ő Csokonait minden más Magyar Poeták közt Elsőnek tartja: az illyeneket szeretném, hogy a' Recenzió-nak eleje érdekelné; 's hagyjad azt a' *gediegenes Golddal* együtt – 's ezt egy kis capriczból kívánom;

27 Uo.

28 Uo.

29 Uo. A 409. és a 410. jegyzet közti valamennyi idézet az 585. oldalon található.

30 Kölcsey 2003, 39.

mert kiknek vagynak több szeszeik mint az Iróknak?”³¹ Csokonai-kritikájában azonban Kölcsey elhallgatta személyes megtérésnek történetét. Minden bizonnyal azért, hogy objektivitásán ne essék csorba, az életrajzi vonatkozás ne tegye esendővé ítéletét.³² Miközben, ahogyan majd látni fogjuk, minden kétely nélkül ítélte az ember Csokonai fölött is, addig a saját emberarcát elrejtette. Ugyanakkor van ebben valami a barátokkal való cinkos összekacsintás gesztusából is, akik, mint Döbrenteihez írt leveléből láthatjuk, tudtak arról, hogy költői pályája indulásakor Kölcsey erősen vonzódott Csokonai költészetéhez. Úgy tűnik, hogy csak e beavatottaknak szóló játék miatt rejtette bele a szövegbe megtérítője nevét is. „Egy kis capriczból” ugyanis benne kívánta hagyni a „gediegenes Gold” kifejezést, amely a *Tövises és virágok* Kazinczyjára utalt, aki ironikus-gúnyos versekkel kívánt világos rendet szabni a magyar irodalomban. Az objektív kritikus azonban nem a csipkelődés és a gúny eszközével élt, mint mestere, hanem az észre akart hatni. Épp ezért racionálisan érvelt mindvégig. Akkor is, amikor a filológiai összehasonlítás során összevetette Csokonait Bürgerrel, Daykával és Kisfaludyval, és akkor is, amikor az életút művekre tett hatását elemezte. Az objektív hangnem minden áron való fenntartásának igénye miatt lett túlságosan didaktikus a kritikája. Igaz, Kazinczy a Berzsenyiről írott bírálatról jegyezte meg, hogy „nagyon eltudnám únni azt a’ didaxis’ tónusát”,³³ de megállapítása Kölcsey e szövegére is igaz. Célja ugyanis nem volt más, mint „az olvasó ítéletét orientáló, didaktikus célzatú megmértetés”.³⁴ Pedig Kölcsey nemcsak a befogadás tudós módját ismerte. Saját „verseit magyarázva lelkületét, érzelmvilágát elemzi, s másokról szólva a reá gyakorolt lélektani hatás szerzői karakterisztikává projektált fikcióját teremti meg”.³⁵ Mégis Csokonairól írt bírálatában meg sem próbálta megérteni, mi lehet az oka Csokonai cigány életének, miért tartják úgy sokan, hogy bármi áron népszerűsége törekedett, mi

31 Kölcsey Ferenc Döbrentei Gábornak, 1815. május 3. Kölcsey 2005, 371.

32 Érdekes, hogy Kölcsey kritikájával majdnem egy időben megjelenő Közönséges Históriai-Biográfiai kézi-lexikon szerzője, Mokry Benjamin ezzel ellentétes álláspontot képviselt. Lexikona negyedik kötete elé írt előszavában arról panaszskodik, hogy a mai történészek közül kevesen vannak, akik „mit imak szeretnék vagy gyűlölnék”. Mokry 1819–1820, IV. kötet IV.

33 Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielhez, 1817. október 12. KazLev XV, 332.

34 Bécsy 2009.

35 Uo.

az oka, hogy sokan kedvelik verseit, mit találhatnak benne az olvasók, amiért rajongásig szeretik. Hogy az utóbbi kérdések nem merültek fel, talán magyarázható azzal, hogy a normatív kritikától idegen volt az „olvasásszociológiai” megközelítés. A megértésre törekvés teljes hiányának azonban más az oka.

Minden bizonnyal az, hogy eleve eldöntötte: Csokonai számára nincs kegyelem. Bírálataiban ugyanis nincs olyan összehasonlítás, melyben ne a debreceni költő járna rosszul. Először a mesterkedő, alkalmi költeményeket író és hallatlanul népszerű, de Kölcsey szerint értéktelen Gyöngyösivel hozta rokonságba, ezzel ki is jelölte költészetének helyét. Majd a népi, „alacsony kifejezéseket” kárhoztatta, melyek használata miatt nem tudta Csokonai levetkezni „az iskolai tónust, az alföldi provincializmust”.³⁶ Pedig ahogyan Kazinczy, úgy Kölcsey sem volt elvi ellensége a népiességeknek, de vitatták a népies szavak alkalmazhatóságát.³⁷ Aztán a *Karnyóné*-t, a *Gerson du Malheureux*-t és *A méla Tempesfői*-t zárta ki „a mesterség szép köréből”, mert komikumuk az alacsony témájú és kétes kifejezéseket használó vásári komédia színvonalán van.³⁸ Priapi verseit szintén azért kárhoztatta, mert velük csak az volt a célja, hogy alacsonyságaikkal közönséget és népszerűséget szerezzen magának.³⁹ Igaz, elismerte, hogy megragadja a „vidám lélek (...) melly a’ paraszt dalban ’s más hasonlókbán ural kodik”, de a következő tagmonddal vissza is vonta dicséretét: „ez vala a’ pálya, melly Csnak megnyittatott, de ő ezt gondatlanúl futotta meg”.⁴⁰ Vagyis a debreceni szerző a költészet azon a területén sem teljesedett ki, amely számára megadatott. Mivel népszerűsége törekedett, mint Bürger, ezért kipróbált minden irodalmi műfajt, formát és hangot, vagyis félreismerte, pontosabban nem ismerte fel saját tehetségét. A német költővel szemben is alulmaradt azonban, mert „minde nütt látszik, hogy az érzésnek tónusa tanulva van, nem pedig együtt születve van”.⁴¹ A gyanútlan olvasó ekkor még nem sejtí, hogy ezen állítással mi is a kritikus valódi célja. Himfyhez érve aztán kiderül:

36 Kölcsey 2003, 43.

37 Vö. Csetri 1990, 124-125.

38 I. m., 44.

39 I. m., 46.

40 Uo.

41 I. m., 45.

Csokonai költőként való teljes megsemmisítése. A vele való összehasonlításban ugyanis a debreceni poétáról kiderül, hogy hiányzott belőle az a képesség, ami az igazi költőt megkülönbözteti a mestertől, a valódi költői teljesítményt a mesterségbeli tudástól: „Himfinél a’ költés maga nem mesterség, ő lángol és teremt, némellykor bámulásra méltóképen, némellykor nem bámulásra méltóképen, mindegy, de ő teremt. Cs. az érzésnek hangját csak tanulta...”⁴² Kölcsey nem állított kevesebbet, minthogy Csokonai csak tanult, jól felkészült poéta, s nem teremő zseni,⁴³ vagyis ugyan jobban értette „a verselés (versificatio) mesterségét”, mint Himfy, de alulmaradt a költői világ teremtésében.⁴⁴ Bírálata egy másik helyén szintén annak a véleményének adott hangot, hogy könnyelmű természete és fegyelmezetlensége elnyomta a „geniust”.⁴⁵ Mindezek után nem meglepő, ha sokan „már-már halottgyalázás”-nak érezték a kritikát, *megvonta tőle ugyanis a költő nevet és a halandók, a névtelen mesterek közé sorolta vissza*: „Hát már ez az ember ilyen büntetlen gázol ’s motskolódik Nemzetünkön? élő ’s megholt embereinken? Már senki se leszsz a’ ki egyenesebb gondolkodásra hozná?”⁴⁶ Minden bizonnyal azért kellett Csokonait rekanonizálni, mert a nyelvújítási harcokban az ellenfél annak bizonyítékát láthatta költészetében, hogy „a köznépé az igazi magyarság”.⁴⁷ Másrészt Csokonait alakja és költeményei népszerűsége alkalmassá tettek arra, hogy rajta mint példán keresztül didaktikus módon mutassa meg, hogy nem minden olvasónak és nem minden irodalmi műnek van helye az elkülönülő irodalom világában. Kazinczy örülhetett. Most sikerült, ami az Árkadia-pörben neki nem. Tanítványa meggyőző elméleti fölkészültséggel kijelölte a debreceni poéta helyét a magyar irodalomban. Joggal érezhette saját sikerének, hiszen Kölcsey a mestere esztétikai-poétikai elvei alapján ítelt. Sőt azt is gondolhatta, hogy most érkezett el annak az ideje, hogy a kritika ne pusztán doktrína legyen, hanem gyakorlati jelentőségűvé váljon, ami kizárások révén alakítja az irodalmi kánont és megmondja, mik a jó mű ismérvei. Kazinczy gondolataira ismerhetünk akkor is, amikor

42 I. m., 46.

43 Szauder 1958, 188–189.; Vö. Csetri 1990, 241.

44 I. m., 46.

45 I. m., 46–47.

46 Némethi 2003, 567.

47 Kölcsey 2003, 42.; Vö. Bíró 2010, 204.

a recenzens Csokonai kulturálatlan környezetében találta meg egyik okát, hogy nem futhatta meg saját pályáját. Kölcsey is úgy vélte, hogy Földi és barátai nem adhattak neki „olgy társalkodást, melly az úgy nevezett nagy világ’ csinosabb tonusát vele megismertethette volna”.⁴⁸ Ugyanakkor furcsa módon, s ez is kritikája célzatosságára utal, Kazinczy Csokonaira tett hatását nem elemezte. Nevét ugyan megemlítette, de semmit sem írt kapcsolatukról, esztétikai-poétikai elveik hasonlóságáról és különbségéről. Ez nemcsak azért lett volna indokolt, mert Földi Csokonaira tett hatásáról viszont hosszan értekezett, hanem azért is, vagyis így jár volna el korrekten. A debreceni poéta ugyanis mind a hajdúhadházi orvos-költőt, mind pedig a széphalmi irodalmárt mestereinek tekintette. A *Jegyzések és Értekezések az Anákreoni Dalokra* c. tanulmányában egyenrangú tanítóként írt róluk, nem köztük, hanem kollégiumi tanárai és két mestere között tett különbséget: „amazok nélkül Poéta nem lettem volna, ezek nélkül pedig tűrhető Poéta”.⁴⁹ Kölcsey tehát nem minden tényt vett számba, csak azokat, amelyek a nyelvi csatározásokban gyöngíthetik az ellenség pozícióját. A „nyelvújítási harcok pártoskodó”⁵⁰ logikája vezette a tollát akkor is, amikor meg sem próbálta megérteni Csokonai élethelyzetét, mely pártfogók és támogatók keresésére kényszerítette, helyette Lavotta életére utalva erkölcsi-leg kétesnek ítélte a költő csavargó, cigány életmódját.⁵¹

Az elkülönült irodalomért, művészetért és nyelvújítási elveikért folytatott küzdelemben Kölcsey számára legyőzendő ellenség volt a népszerűség, mert általa olyanok is alakíthatták az irodalmi kánont, akiknek erre nem volt jogosítványuk. Rajongó, kultikus befogadás-módjuk a nyílt kánonban tartja Csokonai műveit, s ezáltal beleszólnak abba is, mi az irodalom szerepe és milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie az idetartozó műveknek.⁵² Mesterével együtt gyanakvással közeledett olyan művekhez, amelyek népszerűségnek örvendtek. Kétségei voltak az ilyen alkotások művészi értékét illetően.

48 Kölcsey 2003, 43.

49 Csokonai 2002, 92.

50 Bécsy 2009.

51 Ebben szintén a népszerűség elítélését kell látnunk. A cigányok élete, életmódja ugyanis népszerű volt a diákok körében. Arra gondolhatott tehát Kölcsey, hogy Csokonai életmódjával is közkedveltségét akarta növelni. Vö. Szilágyi 1975, 437.

52 Vö. Szajbély 2005, 83–89.

A szerepkörök szerint elkülönült művészet megteremtésére való törekvés előhívta belőle a republikánus retorikát, amely gyanúval tekint a művészek irodalom világán túlról érkező megbecsülésére. A kultikus befogadást, amelynek többek között a népszerűség a jele, azért utasította el, mert az irodalomban csak a kritikai magatartás és a racionálisan kifejezhető vélemény létjogosultságát ismerte el.⁵³

De mi is volt a baja a kultusszal és a rajongókkal?

Leginkább az, hogy a kultikus beállítottságú olvasók az irodalom minden műfajában otthonlévő, eredeti tehetségnek tartják választott költőjüket és *mértéken felüli* felmagasztalásban részesítik őket, ill. a rajongók magukról is úgy hiszik, hogy mindenhez értenek: „Embereink közt nagyon elhatalmazott azon hiúság, hogy magokat ’s kedveltjeiket Pancratiástáknak gondolják, ’s nem elég nekik, ha egyben nagyoknak ismerjük őket, mindent akarnak, vagy semmit”.⁵⁴ Kölcsey tehát egyrészt azt állította, hogy minden költőnek megvan a maga tehetségéhez mért pályája, vagyis a talentum egyszerre lehetőség, s egyszerre korlát, másrészt látta a rajongó-kultikus befogadói magatartás veszélyét.⁵⁵ Azért tartotta veszélyesnek, mert a rajongók eltérítik a tehetséget, főleg ha annak tetszik a népszerűség, a neki rendelt útjától, aki ezért aztán nem tud élni a számára adott lehetőséggel. Ezért a rajongás, a feltétlen tisztelet nemhogy javára, hanem gyalázatára válik a költőknek: „Rec. Azt hiszi, hogy nem az dicsértetik igazán, a kinek hibái is vakon imádtatnak. Az a ki úgy tiszteli Csokonait, mint Hubay, meggyalázza őtet...”⁵⁶ Hubay nevével arra a költői eljárásra utalt, amely kimerül a másolásban vagy az utánzásban. Kölcsey ekkor már plágiumnak tartotta e költői gyakorlatot, amit húsz évvel korábban még az erudíció jeleként ismertek el. Sárvári Pál levelezés-kötetében számos köszöntő vers található, melyek többségéről kimutatta Brigováczy László, hogy klasszikus művekből vett sorokból vannak összeszerkesztve.⁵⁷ De áttételesen arra a befogadási módra is utalt, melyet a művek továbbmondása, másolása és az azokkal való azonosulás, vagyis a hozzájuk való túlságos hasonulás és a kritikai

53 Vö. Csetri 1990, 239–240., 250–251.

54 Kölcsey 2003, 40.

55 Vö. Csetri 1990, 251.

56 Kölcsey i. m., 40.

57 A levelezés-kötetet most rendezzük sajtó alá.

távolságtartás hiánya jellemez. Az zavarta, hogy a kultikus befogadásból hiányzik az egyéni értelemdadás és az értelmezés. Mindenekelőtt – erről árulkodik a kritikája is – a racionális, az explicitté tett értelmezésben, a magyarázatok meglétében, az olvasatok eredetiségében és egyediségében találta föl a helyes olvasás kritériumait, melyhez az irodalomhoz való speciális hozzáértés szükséges.⁵⁸

Épp ezért tartotta úgy, hogy míg a rajongók lerángatják a művészt a halandók világába, addig a kritikus – és csak is ő – halhatatlanná teheti. Kölcsey magatartása és írása tónusa alapján már-már úgy tűnik, hogy *a kritikust nemcsak a közönség, hanem az alkotó fölé is helyezte*. Ezt látva Némethi hosszabb passzust szentelt Kölcsey közönségtől és a magyar irodalmi élettől való elkülönülésének: „K. Úr, hogy böltse séggel párosított ízlésével nem tsak a’ pórser eget, de még a’ jobb lelkeket és béavatottakat is felyűlmultnak láttassék, annyira le hagyja magát ragadtatni az El távozás vagy paradoxia szent szerelmétől, hogy nem tsak azt nem átalja gyalázni a’ mit a’ Közönség betsűl, hanem magokat is azon jólelkűeket, kik annyira tudnak valakit betsűlni”.⁵⁹ Némethi joggal állapította meg, hogy Kölcsey kritikájából a „gyűlölő, sőt kifigurázó Satiricus szóll”,⁶⁰ s célja nem pusztán Csokonai költészete értékének megmérése volt, hanem támadás ellene és közönsége ellen, határvonal húzása a profik és a laikusok közé. Az elfogultság⁶¹ következtében az objektív kritika helyett egy (ellen)kultikus szöveg született a tollából. Nem igazságosan és mérlegelve bírált ugyanis, hanem ellenkultuszt teremtve. Láthatóan jól ismerte a kultusz működését. Nem volt számára ugyanis ismeretlen a kultikus beállítódás és magatartás. Kazinczy körében ugyanis lehetősége volt ennek elsajátítására,⁶² így hát minden bizonnyal tapasztalatból tudhatta, hogy a kultusszal szemben az észérvek mit sem érnek, csak ellenkultusszal lehet megsemmisíteni a kultikus alakká formált Csokonait és rajongóit.⁶³

58 Az irodalmi kultuszt bírálók körében ma is megfigyelhető ezen álláspont továbbhagyományozódása. Vö. Lakner 2004, 225–226.

59 Némethi 2003, 568.

60 I. m., 582–583.

61 „...a’ kellenél több maga eránt való szeretet, és a’ mások eránt való Irigység is, nagyon látszik...” I. m., 583.

62 Vö. Merényi 2000.

63 A kultusz-ellenkultusz kérdéséhez lásd. Margócsy 1990, 291.; Lakner 2000, 156.

Kölcsey ellenkultikus támadása mégsem érte el célját, s ezt maga is kénytelen volt belátni. Recenziója hatásáról elmélkedve a *Kritika és Antikritika*ban ugyanis a következőt kellett megállapítania: „A’ Csokonairól hozott ítélet megnyitotta e az ötet vakon tisztelőknak szemeiket? Bizonyosan nem! Sőt több rendbeli Sikoltozók keltek fel, tollcsatára készülvén; ’s meg kell adni, hogy ezen tollcsatának gyönyörű következesei lettenek! Mert nem ekkor tanította-e bizonyos kéretlen Védelmező, hogy a’ művészség’ tárgyairól az avatatlanok is ítéelhetnek?”⁶⁴ Úgy látta tehát, hogy épp az ellenkezőjét érte el annak, amit szeretett volna, mert olyanok is bele akartak szólni a vitába, akiknek szerinte ehhez semmi joguk („kéretlen”) nem lett volna. Ráadásul e hozzászólások azon meggyőződés elterjedtségéről és elevenségéről tanúskodtak, hogy a műalkotások megértéséhez és megítéléséhez nem kell professzionális tudás. A népszerűség fogalmát sem sikerült lejáratnia, hisz a vitapartnerek ezt épp a nemzeti irodalom megszületése feltételének látták, úgy tartották, hogy csak a közkedveltségnek örvendő művek és szerzők teremthetik meg a széles olvasó közönséget.

Kölcsey arra törekedett, hogy a népszerűséget és a rajongó befogadói magatartást bírálva Csokonait és olvasóközönségét az irodalmon kívülre utasítsa, s megkérdőjelezhetetlenné tegye a racionális gondolati műveletekkel fölépített kritika irodalomtisztító szerepét és a kritikus kizárólagos jogát a művek és az alkotók feletti ítéletre. Domby Márton viszont épp a rajongást igyekezett a jogaiba beemelni, életrajzában ugyanis az *olvasó tetszését tette meg az irodalmi művek és alkotók legfontosabb értékjelzőjévé*. Már az *Előbeszéd*ben világossá tette, hogy látásmódját és költőhöz való viszonyát a kultikus beállítódás, a rajongás határozza meg. Ezért fokozta le munkája jelentőségét, s Kölcsey objektív kritikusával szemben a megértő-lelkesülő olvasó pozícióját foglalta el: „...esmerővén a maga semmiségét, s tudván, hogy Akhillest Homerusnak kell siratni, sokkal alázatosabb, szemérmesebb, de együgyűbb is, mintsem csupa magában kisírt szemekkel a világ piacára kiállani bátorzkodna, vagy a magyar közönség rá függesztett nézését kiállhatná”.⁶⁵ Önmaga ilyen pozicionálásával egyrészt még jobban fölnövelte Csokonait, másrészt joggal remélhette, hogy sikerül elnyernie

64 Kölcsey 1826, 578–579.

65 Domby 1955, 7–8.

az olvasók szimpátiáját, hiszen *velük egyenrangú, egyívású Csokonai-rajongónak vallotta magát*. Míg Kölcsey a szélesebb közönségtől való elkülönülését hangsúlyozta, addig Domby épp a közjük tartozást. Igaz ugyanakkor az is, hogy az önbemutató egyben az ő jelentőségét is megemelte. Mert amikor munkáját ajtónak nevezte „a Csokonaytól rakott épülethez”, vagy szolgálónak, „ki a gazdaasszonyáért teremtett”, akkor nem kevesebbet állított, minthogy csak rajta keresztül lehet belépni a költő világába, ő az, aki olyan életrajzi és lélektani adatokkal rendelkezik a debreceni poétáról, mint senki más. Domby *tanúságtevő*ként állította be magát, mert ő látta a debreceni költő cselekedeteit, ő hallott kijelentéseit, ő ismerte körülményeit, tettei okát és jellemét. Tanúságot akart tenni Csokonai mellett, elkötelezettje volt ügyének.⁶⁶ Elkötelezettsége arra is reményt adhat, hogy „hűséges szolgálataért az adoptációt is (leánnyá-fogadást) meg találna nyerni”.⁶⁷ A kultusz kitüntetett hőse tehát nemcsak a költő, hanem életrajzírója is, mert akármilyen semmisség is munkája, mégiscsak rajta múlik, hogy Csokonai „egy század múlva (...) senkitől se” feledtessen el.⁶⁸ Mindez arról tanúskodik, hogy Domby Kölcsey-hez hasonlóan tisztában volt a műveket és az alkotók életét megvilágító, értelmező munka jelentőségével. Azzal, hogy az irodalom rendszere írókból és értelmezőkből, alkotókból és kritikusokból áll. Csak eltérően gondolkodtak a közönségről. Kultikus beállítódása érhető tetten abban is, hogy a költőtől hátra maradt csekély értékű munkákat ereklyének, feltétlen tiszteletet érdemlő hagyatéknak tekintette: „ha a szeretet és háládatosság, a mi elhunyt kedveseinknek csak holmi darab rongyait is úgy nézegeti velünk, mint valami becses ereklyét: úgy tartom, hogy ezen ereklyék [az általa közölt Csokonai-szövegek] is nem lesznek becselének...”⁶⁹ Nem okozott neki semmiféle gondot a kultikus magatartás, teljesen természetesnek gondolta. Olyan beállódásnak, ami kijár egy ennyire népszerű alkotónak. Számára ugyanis a népszerűség minden további nélkül egyet jelentett a nemzet megbecsülésével: Csokonai személyében pedig szerinte olyan magyarról van szó, „kinek sírja körül most is

66 Vö. Ricoeur 1987b, 277–285.

67 Domby 1955, 7–8.

68 I. m., 11–12.

69 I. m., 9.

a *nemzet* szeretete s hálája zsibong”.⁷⁰ A népszerűség és a nemzet általi elismerés azonosítását az tette lehetővé, hogy a közönséget nem szűkítette le az avatottakra, hanem a nemzeti közösség minden rendű és rangú olvasóját értette alatta. Fontosabbnak tartotta a rajongók nemzeti hovatartozását annál, hogy valóban olvassák-e a debreceni költő munkáit. Csokonai hátramaradt írásai ugyanis csak a „magyarok előtt” ereklék, mégpedig azért, mert „olyan embertől” valók, aki „magyar”.⁷¹ A művek és az alkotók szerinte tehát a *nemzeti közösségbe integrálódva* lehetnek valóban jelentőssé és naggyá. Akkor, ha nemcsak a művelt kevesek világához tartoznak, hanem a művelődésben kevésbé járatos, de nemzeti identitását megélő többségéhez, csak ebben az esetben tudnak ugyanis *kötéléket* alkotni a nemzethez tartozók között. Tisztában volt azzal is, hogy a kultusz elsősorban az érzelmekre hat és nem az észre, ezért munkájában úgy festette meg a költő életének jeleneteit, mint ha egy szentről szóló történetet írna. Ámulni és „ámultatni” akart, megérteni és megértetni Csokonait, és nem tudós vizsgálódást írni róla. Ha mégis ez utóbbi hibába esett, rögtön védekezett: „Itt erőszakosan tolja magát a lélek a reflexió”.⁷²

Jól tudta, hogy a költő túlzott megbecsülésének vannak ellenzői, épp ezért nem elégedett meg saját közönsége tetszése elnyerésével, hanem vitába szállt az ellentáborral és megpróbálta meggyőzni a kételkedőket. Ezért gyakran utalt az ellenvéleményekre, ill. mentette Csokonai egyes cselekedeteit, amelyre azért van felhatalmazása, mert személyesen ismerte a debreceni poétát. Épp ezért egy percig sem kételkedett saját igazában. Nem egyszerű életrajzíróként gondolt önmagára, hanem tanúságtevőként: „Tudja is ezt minden órála, aki ötet esmérte, de nem tudja az, aki nem esmérte, sőt tagadja is az, aki ötet gyűlölte”.⁷³ Domby azt ígéri az olvasóknak, hogy életrajzából megismerhetik Csokonai hiteles élettörténetét, melynek része a lélekrajz is. Nem a művek hibáit vagy erényeit, hanem Csokonai költői életét szerette volna a maga valóságában megmutatni, ami szerinte csak a lélek megfestése által lehetséges. Életrajza tehát nem egy emberi életút

70 Uo. (Kiemelés tőlem.)

71 Uo.

72 I. m., 24.

73 I. m., 37.

bemutatása, hanem *egy költői lélek kibontakozásának története*. Mégsem lehet nevelődési regénynek tekinteni, mert a Domby által írt életrajz lapjain Csokonai semmit sem változik, élete minden szakaszában ugyanaz a lélek mutatkozik meg, legfeljebb csak különböző módon és formában: hol gazdag képzeletében, hol bámulatos memóriájában, hol szabadságszeretetében, hol nevelési módszerében, hol csapongó életében, hol pedig költői teremtésben. S ha az olvasó e zseni-lélekbe betekint, ámulva láthatja, „mely nagy volt az originál”.⁷⁴ Domby tehát teremtő erővel felruházottnak ábrázolta a költőt, akit Kölcsey kritikájával ellentétben, sem Gyöngyösivel, sem Himfyvel, sem Bürgerrel, sem senkivel nem lehet összehasonlítani, mert „az ő lelke megmérhetetlen”.⁷⁵

Domby életrajzának hőse nem a mindennapi ember, hanem a teremtő zseni. Már az Előbeszédben Istenhez hasonlítja Csokonait, anélkül, hogy szükségét látná kijelentését érvekkel alátámasztani. A közvetlen életvalóságot és referencialitást nélkülöző munkái, mint a *Szeretet* vagy a *Csókok* ugyanis meggyőzően igazolják állítását, mert tisztán a képzelet szülöttei: „remekek (...), mivel ezekből látod, miképpen teremt a zseni semmiből is világokat, s miképpen lelkesíti meg a termékeny lélek ezen teremtett világot a maga lelkének szüleményeivel, mint kezdetben ama mindenhatóság s fő jószág teremtette, s meg-lelkesítette a mennyet, földet és tengereket!”⁷⁶ Számunkra most nem az a fontos, hogy Domby zseni-elméletének a gyökereit keressük, sokkal inkább az a gesztus, mellyel Csokonai költői teremtését az Isteni teremtéssel állította párhuzamba, s ezzel a költőt kiemelte a teremtett halandók sorából,⁷⁷ mert a világteremtés képessége halhatatlanságot biztosít. Dombyt nem zavarta, hogy ellentmondásba keveredett saját magával. Míg korábban azt írta, hogy Csokonai halhatatlanná válásához az életrajzíró munkája is kell, most elég az isteni (teremtő) képesség.

A költő világteremtő erejéről szól tehát a könyve. Arról, hogy Csokonai a gyerekkorától kezdve hogyan tette költőivé és *jelentéssé* a világot, amely körülvette, s amely mindaddig halott, jelentés nélküli anyag volt, amíg ő lelket nem öntött belé: „Mert ő olyanokat jegyzett,

74 I. m., 12.

75 I. m., 11.

76 I. m., 8.

77 Vö. Dávidházi 1989, 5-8.

amit ezredik se látott, vagy ha meglátott is, nem tartotta figyelmes-ségre méltónak, aminthogy sokszor nem is volt az magában semmi különös; de az ő lelke, kivált ha kedve volt, megfészkelvén egyszer magát, valamely észrevett csekélységen, addig melengette a két to-jást, míg végre egy trójai hadakozás nem költ belőle.”⁷⁸ Domby szerint tehát a költő teszi láthatóvá és megtapasztalhatóvá az életet, s *alkotja meg a jelentéseket, melyek révén a világ közös világgá lesz*. Az irodalom épp ezért nem lehet a keveseké, sőt az a jó, ha minél többen olvassák, másolják, mesélik és felolvassák, mert így annál többen látják meg azt, amit addig nem láttak. Világ és irodalom, élet és költészet tehát nem különíthető el egymástól. Épp ezért Domby életrajzában a költő élete és művei, költői és emberi léte, életrajzi és költői én-je nem választhatók szét. Csokonai költészete teremtményét bizonyítja az Árpádiász is, ami, ha elkészült *volna*, képes lett volna a nemzeti közösséghez tartozókat összekötni, s ezáltal nemzetet láthatóvá tenni. Domby tehát számos kortársával együtt osztozott abban a hitben, hogy az irodalom a nemzeti közösséghez kötött, s az egyén az irodalmi művekben ismerheti fel és meg nemzetét. Vagyis a magyar költő műveiben a magyar olvasó ismerhet magára, mint egy nemzeti közösség tagjára. Ezért értékelődött föl tehát Csokonai tervben maradt Árpádiász: „...az amit nem írt, de írni akart és ahogyan írni akart: ez az ami őtet a vásári po-étáknak seregétől megkülönböztette és neki tiszteletet szerzett volna. Ő tudniillik érettebb ésszel már többnyire minden eddig való munkáit haszontalanságoknak állítván, olyan munkára törekedett és szentelte életét, mely mind neki, mind nemzetének dicsőségére vált volna”.⁷⁹ Domby szerint Csokonai életének legfontosabb fordulata, hogy ráéb-redt: a költő a nemzete szolgálatára született. E fordulat, az irodalom *valódi* szerepének felismerése, visszamenőleg is igazolja a körülötte kialakult kultusz jogosságát, végérvényesen és vitathatatlanul.

Minden bizonnyal a *nemzeti költő* eszméje miatt módosította a zseniről vallott felfogását az életrajza végén. Míg ugyanis köny-ve első lapjain a költőt az teszi zsenivé, hogy képzelete segítségével a semmiből teremt világot,⁸⁰ később az ítélő tehetség és az okosság

78 I. m., 34.

79 I. m., 56.; Vö. Dávidházi 2007, 12-17.

80 I. m., 8.

képességével is felruházza. Ezek segítségével lehet ugyanis képes arra, hogy ne egy önmagába zárt, privát, hanem egy közösségi világot építsen: „az ítélő tehetség és okosság (Vernunft, ratio) – mely minden elméleti tehetségeknek, kivált a vickádozóbbaknak mentora – vezérli, mérsékli és zabolán tartja”.⁸¹ E képességek kanti összjátéka révén tud hidat verni önmaga és a közösség tagjai között, mert ezek minden értelmes ember tulajdonai, s ezért meg tudják érteni a költők által teremtetten világot. Dombynak tehát azért volt szüksége e zseni-fogalomra, hogy szembe tudjon szállni azon, többek között Sárvári Pál által kimondott ítélettel, mely szerint Csokonai különös, *mások számára érthetetlen világot* teremtetten: „Így a maga csendes homályában munkálkodván az ő lelke mint a mély víz: ezen egynehány pajtásin kívül (...) nemcsak az ő tanítói, hanem maguk az ő tanuló társai is nem esmérték őtet annyira, mennyire érdemlette és arról az oldalról, mely őtet főképpen tiszteletre s becsületre méltóvá tette volna előttök. Csak holmi különösségei voltak azok, melyek többnyire mindenek előtt tudva voltak...”⁸² Más helyütt a költő világteremtő képességét összefüggésbe hozta magányosság-kedvelésével és elvonultságával: „... az ő kollégiumi szerencsétlensége hirtelen más, sőt némely tekintetben csuda természetűvé tette őtet.”⁸³ Ezzel megcáfolni vélte, hogy Csokonai eleve, természetéből adódóan magába húzódó, másoktól idegenkedő lett volna, a meg nem értettség miatt lett emberkerülővé. Ha az ítélés képessége és az okosság mindenki számára ellenőrizhetőek, akkor a költő megváltozásának oka, hogy a környezete nem is igyekezett megismerni őt. Dombyt nem zavarta, hogy többen emlékeztek rá, és ő maga is ír arról, hogy voltak alkalmak, amikor Csokonai szinte teljesen kiszakadt a közös világból és teljesen félrehúzódott a társaságtól.⁸⁴ Ennek ellenére Domby zseni-fogalma alkalmas volt arra, hogy egyensúlyt teremthessen a képzelet természeti adománya és a szerzett műveltség, tehetség és tanulás, valamint a közösségi lét és magány között.

81 I. m., 59.

82 I. m., 19.

83 I. m., 41.

84 Rhédei Lajos Csokonai Vitéz Mihálynak, 1804. október 27. Vargha 1960, 165.; Ormós András Csokonai Józsefnek, 1805. szeptember 3. Vargha 1960, 222.

Életrajzában Domby teljesen más képet festett Csokonai baráti köréről és társaságáról is, mint Kölcsey. Szerinte Csokonai barátai nemhogy kárarára lettek volna a költőnek, hanem épp ők voltak azok, akiknek társaságában „lehetett még egyedül feltalálni a régi Csokonayt, kit a nagy társaságban hiába kerestünk”. Egyedül nekik köszönhető, hogy a költő nem zárkózott be „a maga világába”, ugyanis „csak ez a kis zugoly hagyatott volt néki a reális világból”. Nem bírálni kell tehát e kis kört, intette akaratlanul is Domby Kölcseyt. Milyen volt a régi Csokonai? Vidám, tréfálkozó, elmés, s ami ezeknél is fontosabb: „a maga egész lelkét megmeztelenítette, kiöntötte.”⁸⁵ Nyílt és őszinte volt tehát, mert otthon érezte magát az őt körül vevő világban. S milyen volt az új Csokonai? „Lemondván az emberekről, a nap világáról, egyedül a komor magánosságot, a pusztá természetet, a barlangok éjjelét kereste, ahol ember nem volt, s a maga setét elmélkedéseivel hízott...”⁸⁶ Elidegenedett régi, kedves önmagától.

Domby szerint a kétféle Csokonai közti fordulat a Református Kollégiumból való kicsapatastása után következett be. Ekkortól lett gyanakvóvá, emberkerülővé és cinikussá. A költő karakterének e vonásait nem kerülhette meg, hisz a nekrológ körüli vitában nyilvánosságot kaptak, ugyanígy foglalkoznia kellett a költő és a kollégium viszonyával is, ami már az Árkadia-pörben és később is fontos szerepet kapott. Láthatóan nagy gondot okozott neki, hogyan tudná e tulajdonságokat és viselkedésmódot a külvilág számlájára írni, vagyis Csokonait menteni, mégpedig úgy, hogy közben a nagyhírű iskola professzorait se bántsa meg. A kollégiumi per bemutatása során eleinte mintha mind a két fél viselkedését megértette és elfogadta volna. Csokonait, aki poéta lelke miatt nem gondolt a „ceremoniális törvényekkel” és a kollégiumi tanárokat, akik abból indultak ki, hogy a költő tudta, mely törvényeknek adja magát alá, s így teljesen felmenteni nem tudhatták. Végül a költő felé billent a mérleg nyelve, mert úgy találta, hogy mégiscsak a tanároknak kellett volna megértőbbnek lenniük, s kivételt tenniük, hiszen tisztában kellett lenniük Csokonai rendkívüli tehetségével. Nem találhatta azonban elég meggyőzőnek okfejtését, további érvei pedig mintha elfogytak volna, hirtelen egy ki nem fejtett, meg nem

85 I. m., 43.

86 Uo..

magyarázott fordulattal zárta le az ügyet: „Elég az hozzá, a törvény kijött. Jeruzsálem! Jeruzsálem!”⁸⁷ Minden bizonnyal az olvasók Lukács Evangéliumára (13,31-35) gondoltak ekkor: „Jeruzsálem, Jeruzsálem, te megölöd a prófétákat, és megkövezed azokat, akiket hozzád küldtek”. Domby nem mondta ki nyíltan, hogy a zseniket, a közösségi rendbe be nem illeszkedőket elnyomják Debrecenben, de akinek füle volt rá, így érthette. Ugyanakkor az elhallgatás lehetőséget adott arra, hogy nyíltan ne kelljen megvádolnia a Kollégiumot és professzora-it. Különös felhangot ad azonban sorainak, hogy Kazinczy 1801-ben ugyanezt mondta Csokonainak.⁸⁸ Ugyan egészen másképp gondolkodtak a költőről, költészetéről és olvasóközönségéről, de hasonlóan a kicsapatása okairól.

Domby tehát kollégiumi közösségből történt kizárásban látta a fordulópontot: „Itt kezdődik igazán az ő élete, az ő emberi és poétai epochája.”⁸⁹ Ilyen érzelmi előkészítés után életrajza olvasói a költő iránti megértéssel és a későbbi történések iránti várakozással tekintettek a folytatás elé, melynek során a kollégiumból való eltávolítása az emberi ész számára felfoghatatlan mitikus tragédiává változik át: „Így tehát ez a vídám reménységgel biztató plánta, éppen midőn a terméshez készült volna, egy zordon szélvész által gyökerestől kifacsartatott. Így ez a nap felé a magasságba tartó sas a maga merész repülésének közepette egy véletlen menykő által a porba lecsapattott. Ez a szerencsétlen ifjú számkivettétvén hazájából, megfosztatván múzsáitól, elhagyattatván barátaitól, szaggattatván fájdalmától, elborítottatván a szégyentől, elbújdosott sírni és halni, mind a Kollégiumból, mind hazájából, vérhedző oldalában vivén mint megsebesített szarvas a halálos ívet, és fájdalmától s szégyenétől vagy megemésztetni, vagy legalább abban a porban örökösen maradni gondoltatván, melybe őtet a szerencsétlenség mennyköve csapta”.⁹⁰ Domby nemcsak a teljes kisemmizettség állapotaként írta le, mit érezhetett Csokonai, hanem egyben a költő teljes megsemmisüléseként is. Az érzéketlen és mitikussá növesztett leírás segítségével akarta elhitetni az olvasóval, hogy ez az esemény Csokonait az *emberi élet* végső állapotába

87 I. m., 24-25.

88 Lásd a II. fejezet 215. jegyzetét.

89 Domby i. m., 25.

90 Uo.

sodorta, hogy aztán annál csodálatosabb legyen a költő föltámadása: „De másképp tetszett a versek istenének. Az ő elasztikus erős lelke annál nagyobb erővel pattan vissza a földről a magosságba. mennél nagyobb erővel vágattatott ahhoz”.⁹¹ Domby a maghalál és újra feltámadó istenek történetéhez hasonló átváltozásként értelmezte Csokonai megsemmisülését, emberi-erkölcsi-költői halálát, s ezzel mítoszi alakká formálta őt, aki halála után költőként újjászületett. Csokonait emberként el lehetett taposni, de költőként soha – üzenik a sorok –, mert költészete révén halhatatlanná vált.

Kölcsey kritikája és Domby életrajza alapján arra következtethetünk, hogy Csokonai személyisége és költészete még halála után több mint tíz évvel is elevenen foglalkoztatta az irodalmi közvéleményt. *A viták arra voltak jók, hogy vele kapcsolatban megszilárduljon az az értelem-mag, az a jelentősgtűdát, amelyek révén kanonizálódhatott.*⁹² A kultusz és az ellenkultusz azt igazolta, hogy ugyan élete és életműve sokféleképp értelmezhető, de megkerülhetetlen. Kölcsey jelentősége minden bizonnyal abban van, hogy „recenziója megnyitja Csokonai előtt a jövőt”. Az irodalom rendszerében, ahol a kritikusok írják a kritikáikat, majd erről írnak bírálatot más kritikusok, így tovább a végtelenségig. „És ily módon Kölcsey ugyanazzal a gesztussal, amellyel ítéletet mond, lehetővé teszi Csokonai számára, hogy megtalálhassa majd az igazságot, azt, amely Csokonait megilleti az irodalomban, amely végül is az irodalom igazsága”.⁹³ Dombyé pedig abban, hogy nem törődött az irodalom igazságával, hanem megteremtette azt a költő-típust, amely a szélesebb (olvasó)közönség számára hosszú időn keresztül a költőt jelentette.⁹⁴ Az olvasók e rétege számára éppúgy fontosak a szövegek (bizonyos szövegek), mint az életrajzi adatok és legendák, élet és költészet szétválaszthatatlanok. Nem véletlenül lesznek sikeresek majd a költő életéről írt regényes életrajzok, s nem véletlen az sem, hogy Petőfi mellett egyedül Csokonai alakját szőtték körül mesék és legendák. S milyen tartósan! A 20. századi első felében zajló néprajzi gyűjtésekből tudjuk, hogy még az 1930-as években is eleven élt a hortobágyi pásztorok körében a költő legendásított alakja.

91 Uo.

92 Vö. Luckmann 1987, 38-47.

93 Borbély 2006b, 130.

94 Vö. Rohonyi 1975, 192-200.

Csokonai e kétféle recepciója párhuzamosan élt egymás mellett. Olvasták és írtak róla az avatottak, énekelték, felolvasták és meséltek róla a laikusok. S talán épp a minden rendtől és nemtől való „olvasottság” tette tartóssá kultuszát, ahogyan Jan Gorak Shakespeare esetében vélte: „Shakespeare-nek ahhoz, hogy »kanonikussá« válhasson, sok kulturális szinten kell szerepelnie. (...) Még Angliában is csak egy átfogó kulturális beilleszkedés révén vált kanonikussá”.⁹⁵ Így történt Csokonai esetében is.

Ferenczy István és a megkoszorúzott költő

1823. március 11-én megállt egy, szoborszállításra alkalmassá tett szekér Böszörményi Pál, Debrecen főbírája háza előtt, rajta egy ajándék volt, Ferenczy István Csokonait ábrázoló alkotása. Sárospataki Pál kollégiumi professzor híradása szerint a város lakói „minden felől siettek annak látására”.⁹⁶ Néhány héttel később Ferenczy is kapott egy ajándékot: egy könyvet a kollégiumi diákok verseivel, melyek a szobrást dicsőítették.

Ferenczy István 1818 augusztusában, Rómában, Thorwaldsen műhelyében fogott hozzá Csokonai mellképe kifaragásához. E portré csak egy darabja lett volna a szobrász által megálmodott panteonnak. A modern nemzettudat megjelenésével és a modern nemzet létrejöttével párhuzamosan jelent meg a nemzet jeles embereit és cselekedeteit megörökítő emlékművek állításának igénye. Ekkor vált fontossá ugyanis a nemzet tagjai közti kötelek kialakítása, a közös értékek és célok elfogadtatása. Ferenczy számára is csak egy megrendelő létezett: a haza. Rudnay Sándor hercegprímással a székesegyház lépcsőjéhez készítendő szoborról tárgyalva „megtagadta a megrendelő kizárólagos tulajdonjogát”, mert „úgy tartotta a mű (...) a nemzet szellemi tulajdona”.⁹⁷ Az 1800-as évek elején nálunk is egyre inkább elterjedt az a gondolat, hogy a nemzet az egyének számára a nemzeti történelem és kultúra nagyjairól készített alkotásokon keresztül válik láthatóvá, a képzeletbeli közösség

⁹⁵ Gorak 2001, 60.

⁹⁶ Sárospataki Pál Ferenczy Istvánnak, 1823. április 20. Vargha 1960, 347.

⁹⁷ Cifka 1978, 509.

pedig többek között ezek által lesz megtapasztalható sorsközösségé, valamint ezek segítségével mutathatja meg nagyságát és tehetségét a többi nemzet előtt. A 18. század végén az európai kontinensen is megjelent az az angol eredetű emlékműtípus, amely az emberi vagy költői génusz tiszteletét hirdette. Legtöbbször ugyan még uralkodóknak emeltek ilyeneket, de Angliában már költőt is megtiszteltek vele.⁹⁸ E szobortípus, amely egy-egy hősön keresztül a nemzet nagyságát és dicsőségét hirdeti, már Rómába érkezve erősen foglalkoztatta a pályakezdő Ferenczyt: „Tudva vagyok, hogy Európának csak nem minden tartományi büszkélkednek, kisebb vagy nagyobb mértékben, Ősi derék embereik emlékoszlopaival, a' kik Tudomány, Erkölt, Virtus, Haza-szolgálatokkal magokat különböztetni tudták. Nem szűkölködött Kedves Hazánk különböző időkben kijegyzett emberekkel, mellynek jele az ő virágzó állapota; de mégis a' sok háboruság, viszontagságok, irigység, visszavonás, tán részrehajlás miatt is nem érdemelhette meg azt egy valaki, hogy neve (bár ideig való emléke nincs) egy darab ércz, vagy kőbe bémetszessen”.⁹⁹ Cifka Péter feltételezése szerint többek között Pálóczi Horváth Ádám *Hunniása*¹⁰⁰ hathatott rá erőteljesen, amelynek előszavában a szerző oszlopot kívánt a hazának dicsőséget szerző hősöknek.¹⁰¹ A döntő lökést azonban inkább Igaz Sámuelről kaphatta, aki mesélhetett neki a Nemzeti Múzeum igazgatója, Miller Jakab tervéről. Miller „*Pinacoteca Hungariae*”-t, a nemzet nagyjainak arcképcsarnokát szeretne volna létrehozni.¹⁰² De nem lehetetlen, hogy olvasta is Miller Jakab írásait egy Nemzeti Panteon tervéről, amely az *Acta Litteraria Musei*

98 Sinkó 1983, 193.

99 Ferenczy István a debreceni Kollégium előljáróihoz, 1822. augusztus 7. Ferenczy 1912, 157.

100 Hunniás, vagy Magyar Hunyadi, az az Ama' híres Magyar Vezér Hunyadi János' életének egygy része, mellyet a' Virgilius' Éneisse' formájába öntve, négy sorú Magyar Strófékkal le-írt Horváth Ádám. Győrben Streibig Jósef Betűivel. 1787.

101 Cifka 1978, 481.

102 A panteon „falain Királyi Hertzegek, Királyok 's Országok eránt tett érdemekkel tellyes, akár régi, akár mostani időbéli Férfiak' Képei látszattassanak. Távul légyen! hogy ezek szemtelen ditsekedés végett (a' mint némelly tetetős böltselkedésnek követői tartják) szerkeztessenek ide; hanem mivel az igaz Hazafiak' buzgósági azt kívánni látszatnak, hogy szemlélvén azoknak képeiket, kik Isteni tiszteletek, Hadí erejek, bőkezűségek, Hazájokhoz való hvségek 's Királyokhoz vonszó szeretetek által halhatatlanokká lettek, olly érzékenység gerjedjen szivekben, melly gyakran a' Régiónak, Királyunknak 's Hazánkknak nem kevés hasznokra vagyon.” Miller 1807, 12.; Vö. Cifka 1978, 481–482. és Fejős 1959, 285. A panteon-eszméhez lásd Porkoláb 2005, 63–69.

Hungarici 1816-os és 1817-es köteteiben láttak napvilágot. Így lett Rómában „a pantheon program terveinek központjává”.¹⁰³ E megálmodott panteonban kapott volna helyet Csokonai is. Hogy milyen mélyen foglalkoztatta Ferenczyt e gondolat, és hogy elhívatásként ismerte föl, arról egy 1819. októberi álma tanúskodik: „Én egy csendes álomban láttam magamat és egy egész légiótól körülvéve (...) Egyik a többek közül felém hajolva s fejét a jobb vállára lecsüggesztve, mosolygó csendes hangon mondá: hát nem esmeréd-e te őseidet?... hát megismerém magát a nagy Hunyadit, Zrínyit, Horváth Ádámot, Gyöngyössyt és másokat. Mindnyájan egy hangon felkiálták: Ne hagyj meghalni! Én megigérttem minden lehetőséget elkövetni, csak magamat ezen szent árnyakhoz méltónak mutathassam...”¹⁰⁴ A szobrászat elsősorban nem művészi feladat és kihívás volt tehát Ferenczy számára, hanem hazafias küldetés: szobraival létrehozni a nemzeti emlékezet csarnokát.¹⁰⁵ A szoborállítás a felejtés elleni küzdelem, a kommunikatív emlékezet kulturális emlékezetté alakításának egyik eszköze.¹⁰⁶ Ferenczy is „a halál utáni feltámadás egy nemeként” tekintett szobraira.¹⁰⁷ Aleida és Jan Assmann szerint a kommunikatív emlékezet emlékei csak valamilyen közvetítőn keresztül lehetnek a kulturális emlékezet részévé. Ezek közül a legfontosabbak azok a kulturális alkotások és szimbólumok, melyek történeteket és hősökben testet öltő magatartásmintákat kínálnak fel a közösségi identitás számára.¹⁰⁸ E jelek azáltal erősítik a kollektív identitást, hogy *meghatározott* azonosulási mintákat tárnak a közösség tagjai elé, felélesztik bennük a képzelőerőt és a vágyat a virtus után. Kazinczy is azt tervezte, hogy Széphalmon felállítja a nagy emberek galériáját, hogy vendégeiben fölkeltsze az erény szeretetét.¹⁰⁹

103 Cifka 1991, 636.

104 Ferenczy István szüleinek, 1819. október 15. Ferenczy 1912, 128–129.

105 Vö. Margócsy 2007.

106 A kommunikatív, kollektív és a kulturális emlékezet közti mozgáshoz lásd Lutz Niethammer: *Diesseits des „Floating Gap”: das kollektive Gedächtnis und die Konstruktion von Identität im wissenschaftlichen Diskurs*. Kristin Platt; Mihran Dabag; Susanne Heil hg.: *Generation und Gedächtnis: Erinnerungen und kollektive Identitäten*. Opladen, 1995. 25–50.

107 Ferenczy István Ferenczy Józsefnek, Buda, 1844. március 19. Ferenczy 1912, 345.

108 Assmann 1999, 50.; Assmann 1994, 119–120.

109 „Religiózus tisztelet rázza meg a nézőt, [...] midőn azoknak körökbe látja magát emelve, kiknek nevek a nemzet előtt örökre szent marad.” Kazinczy 1987, 546.; Vö. Csatkai 1983, 51.; Porkoláb 2005, 98.

Miért épp Csokonai szobra készült el először? Minden bizony-nyal azért, mert Ferenczyt is magával ragadta az új típusú „nagy ember” képzete, ami költőket, írókat, tudósokat és művészeket jelentett. Már az álmában megjelent alakok között is feltűnő, hogy többen vannak az irodalmi, mint a történelmi személyiségek. Az 1819-ben kiadott *Közönséges Históriai-Biográphiái kézi-lexikon* szintén részletesebben és méltánylóbban írt a művészekről és az írókról, mint a hadvezérekről és az államvezetőkéről, mert a lexikon szerzője szerint az előbbiek „az emberi nemzet boldogságára amazoknál bizonyos tekintetekben sokszor még többet használtak”.¹¹⁰ 1822-ben pedig Toldy egy jobbagysorból felemelkedett embert nevezett nagynak, mert a maga erejéből és alkotótehetsége révén emelkedett föl a többiek fölé és a nemzeti öntudatot vitte be a köztudatba.¹¹¹ Az Élet és Literatúrában megjelent írásában pedig kijelentette, hogy nem a született nemesség, hanem csak a szellem nemessége tehet valakit nagygyá.¹¹² A *Hasznos Mulatságok* 1823-as *Héros és hő*s című cikke szintén a vitézi érdem fölé emelte a szellemi: míg ugyanis a hős „vitéz katona, a hadi ére nyek birtokosa”, addig a hőst „elsősorban ész, műveltség és közéleti alkotás-igény jellemzi”.¹¹³ Ferenczy Csokonai büszkje is azt hirdette, hogy a „magyar (...) jó poéta”.¹¹⁴ Minden bizonynyal tehát a nemzeti géniuszt kötékekkel való azonosítása miatt esett a választása Csokonaira és nem Zrínyire, aki nemcsak kiváló költő volt, de nagyszerű katona is, s így azt hirdette volna, hogy „a magyar jó katona és jó poéta”.¹¹⁵ Erős művészi öntudata (úgy írta alá leveleit, hogy „Ferenczy István, a művész”)¹¹⁶ a hadvezér fölé emelte a szellem emberét: „Hajdan csak a kard szerze dicső nevet a hires Árpád nagy maradékinak, most pedig a tudomány s barátkozás élesztik forró kebleinket annyira, hogy messze tartományokból is hírből egymásba belészeretünk”.¹¹⁷ Ferenczy levelének e részlete bepillantást enged abba is, hogy az alkotó munka milyen összetartó erő

110 Mokry 1819–1820 I. kötet XII.; Vö. Fenyő 1976, 64.

111 Toldy 1822, 641–646.; Vö. Fenyő 1976, 343.

112 Toldy 1826 I., 305–310.

113 Héros és Hős. *Hasznos Mulatságok*, 1823. I. 225–226.

114 Ferenczy István Ferenczy Józsefnek, 1818. november 11. Ferenczy 1912, 116.

115 Uo.

116 Vö. Cifka 1991, 639.

117 Ferenczy István Vécsey Józsefnek, 1823. július 25. Ferenczy 1912, 176.

volt az irodalmi-művészi értelmiség és pártfogóik körében. Minden bizonnyal ez az oka, hogy Kazinczy már akkor lelkesedett a *Csokonai-büszttért*, amikor még nem is látta.

Ferenczy döntését bizonyára befolyásolhatta a Csokonai körül élete vége felé kialakult kultusz is. Valószínűleg ismerhette vagy Mártonék körében hallhatott azokról az 1804 és 1805 körül született versekről, amelyek megkoszorúzott költőként ábrázolták Csokonait. Ezek közös jellemzője, hogy bennük Csokonai költői híre és dicsősége legyőzi a rá „agyarkodó Halál”-t, s a halhatatlanságot a nemzeti emlékezet biztosítja a számára, ahogyan egy névtelen szerző írta: „Nem Halsz meg valamíg Hunnia élni fog”.¹¹⁸ Vályi Nagy Ferenc „drága Hazánk’ Fija”-ként szólította meg Csokonait, akinek hamvai fölött „a’ Maradék’ kegyes Áldási” hangzanak föl”.¹¹⁹ Az elsőként említett vers szerzője szerint is a nemzet hálából emlékoszlopot emel a költőnek: „Gyémántból rakott Oszlopot a Magyar / Érdem gazdag arany rajzolatom közé / Fel metszé neved a tiszta babér alá / Melyet rosa Levél takar”.¹²⁰ Elképzelhető persze, hogy e verseket nem ismerete Ferenczy, az azonban bizonyos, hogy Márton József körében Csokonait emlegethették megkoszorúzott költőként. Márton az általa kiadott Csokonai kötet elé írt előszavában bizonyossággként jelentette ki, hogy a debreceni költő „valóban egy a’ Magyar Nemzet koszorús Versírói között”. Sőt még ennél is többet állított, azt, hogy Csokonai még „a’ legnevezetesebbek közül” is kiemelkedik: „az ő verselésbéli könnyűségével, mindenkor váratlanokat teremtő elmésségével, Poétáink közül még tsak igen kevés, vagy talám egy sem bírt”.¹²¹ S ugyan Cifka Péter a szobrász egyik mondatára („a kezembe levő kupferstück után”) alapozva feltételezi, hogy Ferenczy csak a Márton-féle kiadásban megjelent képet ismerhette, magát a kötetet nem,¹²² az azonban nehezen elképzelhető, hogy ne lett volna tudomása arról, hogy Márton mennyire becsülte a költőt. Gyönyörűséggel olvasta munkáit és hazafiúi cselekedetekre lelkesítette: „mennyire gyönyörködtetnek engem felséges Munkái, mennyi elevenséget adnak azok egész testem

118 Névtelen: Cs. Vitéz Mihályhoz. Vargha 1960, 172.

119 Vályi Nagy Ferenc: Csokonai Vitéz Mihályhoz magyar poétához. 1804-benn. Vargha 1960, 169.

120 Névtelen: Uo.

121 Márton 1816, V.

122 Cifka 1978, 484.

inaiba, 's ereibe, mennyire buzdítanak, a' munkára, Hazám javára". Márton megírta Csokonainak azt is, hogy az ő művei hatására erősödött meg magyar identitása: „valóba büszkélkedem azólta Magyar létembe miólta Barátom ennek nyelvét magát kedveltetővé, kívánnatossá édessé tette”.¹²³ Mivel Ferenczy jó és szoros viszonyban volt a *Magyar Kurír* szerkesztőjével, amit az is alátámaszthat, hogy a *Pásztorlánykájáról* az első leírás ebben a hírlapban jelent meg,¹²⁴ tudnia kellett Márton rajongó szeretetéről.

A *Csokonai-büszk* a *Pásztorlánykával* együtt országosan ismertté tette Ferenczy nevét, hírnevet és megbecsülést szerzett a számára. Nem túlzott Döbrentei Gábor, amikor azt írta a szobrázsművésznek, hogy „az Urra minden mívelt érzésű Hazafi figyelmez”.¹²⁵ A leglelkesebb azonban talán Kazinczy Ferenc volt, aki a „mesterség szép szeretetének a felébresztését” s a haza jobb megítélésének elérését remélte tőle: „Az Úr az első Magyar, a' ki fényt von ezen a' maga Nemzetére”.¹²⁶ Ferenczyt boldoggá tette a Csokonai-szobor fogadtatása, mert megerősítette reményét, hogy ő lehet a magyar nemzeti szobrászat megteremtője. Ennek tudatában írta a Csokonai-büszk kapcsán előtte verssel tisztelgő egyik diáknak, Széél Sámulnek, hogy „munkája nem annyira egy privát emberen való dicselárma, mint egy nemzeti fogásokon való örvendezés”.¹²⁷ Vagyis az ünneplő vers nem a művésznek, hanem a nemzeti művészet megteremtőjének és magának a nemzeti művészetnek szól. Már 1818-ban tudatosan készült e szerepre, s témaválasztását is ez határozta meg: „Én az ő [Thorwaldsen] modelljei közül vehettem volna az egyiket, de derék hazafiakat találván, miért dolgoznék idegeneket?”¹²⁸ A kortársak is nemzeti történelem nagyjainak emléket állító monumentális szobrokat reméltek tőle, még Kazinczy is, aki Mátyás király megmintázását javasolta neki.¹²⁹ A siker megerősítette és fokozta elhivatottság- és kiválasztottság-tudatát: „Engem kevésbé, bátorrá, magam-magamnál erősebbé tesz

123 Márton József Csokonai Vitéz Mihálynak, 1802. október 19. CsokLev 1999, 122.

124 Ferenczy István született Magyar Képfaragó két munkája. Magyar Kurir. Bécs, 1828. december 20. 395.

125 Döbrentei Gábor Ferenczy Istvánnak, 1823. december 4. MTA Kéziratgy. M. Irod. Lev. 4 r. 55.; Vö. Cifka 1978, 485.

126 Kazinczy Ferenc Ferenczy Istvánnak, 1823. január 17. KazLev XVIII, 236.

127 Ferenczy István Széél Sámuelnek, 1823. július 24. Ferenczy 1912, 175.

128 Cifka 1978, 484.

129 Vö. Lyka 1981, 184.; Margócsy 2007.

annak meggondolása, hogy az én kis testemnek egyik uja nagyobb, mint ezreknek egész teste”.¹³⁰ Művészi öntudata egészen magasra emelkedett: „nagyra hivatott művész, s hogy termékenyítő kovásza lesz szellemi életünknek”.¹³¹

A Ferenczyről szóló hírek minden bizonnyal Debrecenbe is eljutottak, s megelőzték a szobor megérkezését. A művész növekvő hírneve és a vele kapcsolatban megfogalmazott remények is táplálhatták a debreceniek lelkesedését. Még Sárvári Pált is, aki pedig tudvalevőleg nem kedvelte sem Csokonait, sem verseit, elragadta az ihlet és költeményt írt Ferenczy dicsőítésére. Egy év múlva Kazinczy Ferenc sietett Debrecenbe – nyolc éve járt itt utoljára –, hogy láthassa Ferenczy alkotását és elragadtatással írt róla a Magyar Kurír melléklete, a Kedveskedő augusztus 3-i számában.¹³²

E történetnek tehát minden szereplője boldog volt, az irodalomtörténésznek nincs is más dolga, minthogy letegye a tollát, és velük együtt örüljön.

A Csokonai-büsztt debreceni fogadtatása

Van azonban néhány gyanút keltő mozzanat. Képzeljük el azt a pillanatot, amikor Sárvári Pál megírja Ferenczynek a Kollégium köszönő levelét, s benne megvallja, hogy őt magát is oly elragadtatással töltötte el a szobor, hogy verset írt. Joggal merülhet föl a kérdés, mennyire higgyünk neki. Vajon valóban oly boldog és elégedett volt-e a professzor, ahogyan írta? Azért gyanakodhatunk jó okkal, mert ismerjük, mi volt Sárvári véleménye Csokonairól, az emberről és a költőről. Még évekkel később (1843-1844) Toldynak írt leveleiben is meglehetősen negatív, ellenszenves képet festett róla. Emberként teljesen elítélte. A *Talán felesleges toldalék a Csokonai élete töredékeihez* című visszaemlékezésében vitába szállt Dombyval, aki a poéta voltával, költő képzeletével magyarázta sokak által furcsállt viselkedését és cselekedeteit. Visszaemlékezésében Sárvári is fölidézte ezeket és kommentárt fűzött hozzájuk. Az első történet arról szólt, hogy

130 Ferenczy István id. Ferenczy Istvánnak, 1824. május 5. Ferenczy 1912, 181.

131 Lyka 1981, 182.; Gifka 1991, 640.

132 Kedveskedő. Bécs, 1824. Harmadik kötet 71-72.

Csokonai egyszer levelet küldött anyjának Bösörményből, amelyben megírta, mikor levelét olvassa, ő már halott, mert öngyilkos lett. Sárvári reflexiója: „Ezeknek Domby úr azt veti utána: »Ha ő poéta nem lett volna: azt semmi módon nem lehetne neki engedni.« Én pedig erre ezt merem mondani: Isten őrizz minden szülét és barátot az ilyen poétától!”¹³³ Ezt követően azt az esetet mesélte el, amikor Csokonai a Nagyerdőre indulva úgy ment el Pestre, hogy nem szólt anyjának, aki érthető módon aggódva kereste fiát. Sárvári: „Kérdem, mellyik atya vagy anya engedhetné ezt meg fiának akkármennyi nagy poétasága mellett is?” S aztán újra fölemlítette az előbbi históriát, hogy még egyszer felkiálthasson: „Isten! őrizz az ilyen poétától minden szülét és minden jóbarátot!”¹³⁴ A professzor e történetek fölemlegetését arra használta tehát föl, hogy emberileg elítélhesse Csokonait, s végül egy Horatius-idézettel a balgák rendjébe sorolhassa be: „Licent stultis pictoribus atque poetis”.¹³⁵ A költőt pedig – láttuk már – azért nem becsülte, mert nem tudós módon írt és nem alkalmazkodott a helyi közösség műveltségéhez, hanem önálló, ellenőrizhetetlen világot teremtetett magának. A professzor számára Csokonai testesítette meg a rendbontót, aki nem tisztelte a kollégium hagyományos rendjét, és aki kivonta magát a tekintélyek által őrzött közösségi tudás alól. Igaz, elismerte azt is, hogy a Kollégium vezetői is hibáztak, amikor megtették Csokonait preceptornak.¹³⁶

Mit érezhetett hát akkor, amikor meglátta Ferenczy szobrát? A szobrász ugyanis nem olyannak formázta meg a költőt, amilyen életében volt, hanem eszményítve, ahogyan erre mesterei tanították. „Az út e [Márton-féle kiadásban közölt] képtől Ferenczy szobraig iskolapéldája a klasszicista portréalakítás idealizáló irányzatának. Nem az arc megkülönböztető jegyeit és egyéni arányait hangsúlyozta, hanem a felismerhetőség szabta határok között, sőt azokat is veszedelmesen megkísértve úgy arányosította és szabályosította a részleteket, hogy „a »lóganéjon’ nőt hitvány pöfeteg« végül is az ókori istenszobrok eszményien törvényszerű, mértaniasan szabályos fejalkata felé

133 Sárvári 1844b, 399.

134 I. m., 399–400.

135 I. m., 400.

136 Sárvári 1844a, 394.

közeledjen.”¹³⁷ A büszkét tehát nem utalt az esendő, az ember Csokonaira. Helyette a megkoszorúzott és megdicsőült költőt ábrázolta, aki fölött már nem uralkodik az idő, halhatatlan. Mindezt örömmel látta Kazinczy: „Nem Csokonai, s az nem is szükséges, s Ferenczy Csokonait soha nem látta. A plastica nem a hasonlóságot tett céljává, hanem a szépítést, s ez valóban szép fej. Ez vala a szükség. Éljen, éljen Ferenczy!”¹³⁸ Nem úgy azonban Sárvári, ahogyan erről a Ferenczyhez írt levele és verse is tanúskodik.

A levél első passzusában a szobrász „tanult kezét” és „nemes érzésű szívét” dicsérte, majd áttért Péchy Imre palatinus magasztalására, aki addig gondosan őrizte a mellszobrot, amíg a debreceniek el nem készítették a posztamenst és az üveg „piramist”, mellyel a portól óvhatják az alkotást. Debrecen gondossága bemutatása után a harmadik bekezdésében leírta a szobor megérkezését, a főbíró és a város lakói örömét, majd áttért arra, hogyan fogadták a professzorok és a felsőbb tanulmányokat folytató diákok. E részben is szinte kizárólag csak Ferenczyt dicsérte. A köszöntő verseket tartalmazó kötet megjelenését szintén azért tartotta fontosnak, mert a világ tudtára adja, hogy a magyar nemzetnek is van már avatott szobrásza. Mindezek után köszönetet mondott József nádornak, aki lehetővé tette Ferenczy itáliai tanulmányait, majd személyesebb hangra váltott, s megírta, hogy „vén kez[ébe még ő is] pennát” vett, hogy szeretetét és tiszteletét kimutassa.¹³⁹

De hol van Csokonai? Rá egy szava sem maradt? Talán a versben!

A Ferenczyről szóló szakaszok a levélhez hasonlóan dicsérték a rimaszombati szobrász nagyságát. E részben Sárvári – a korábban említett diákversekhez hasonlóan – lelkesedését fejezte ki a művészek iránt, akik a hősokeket megóvják a feledéstől, s felidézte a közkeletű panteon-gondolatot, amelynek része az elkészült szobor is, amely révén „újúlt életet, új nevet” nyert Vitéz. A következő rész arról szól, hogy Debrecenben elfeledték a költőt. Hiába „követte / A Mnemosyne kegyes Leányit”, mert elfeledték, sőt még az őt értő és kedvelő ifjak sem emlékeztek rá, hol is fekszik Csokonai, hol a sírja „melly nevetlen /

137 Cifka 1978, 485.

138 Busa 1995, 203.

139 Sárvári Pál – a debreceni professzorok nevében – Ferenczy Istvánnak, 1823. április 20. Vargha 1960, 346–347.

Csontjait és porait takarja”. Majd tényszerűen, de inkább szenvtelenül állapítja meg: „Sok ifjak érték, s ritka vezetne el / A’ pusztá dombhoz”.¹⁴⁰ Ezek szerint senki sem volt, aki a költő emlékezete megőrzését fontosnak tartotta volna, s a kegyelet érzésétől vezetette kilátogatott volna a temetőbe. Ennek ellentmond a költő kollégiumi diákok körében tapasztalható kultusza, ill. az a tény, hogy egy méltó síremlék fölállítására 1819-ben a diákok mozgalmat indítottak, amit azonban a professzorok betiltottak. Az 1820-as, sőt még az 1830-as évek elején is csak a Domby által készítettett, erősen porladásnak indult fa fejfa jelölte a költő sírját. Igaz, a kor jeles, elhalt költői közül nem egyedül Csokonainak jutott osztályrészül a feledés. Vörösmarty Mihály még 1833-ban is Virág Benedek sírja gondozatlansága miatt kesereghetett: „Hamvait e környék fedi a szent keblű Virágnak; / Sírja fölött régen kis fakeresztje bedőlt...” S közismert Kazinczy széphalmi házának pusztulása is. 1847-ben Petőfi a nemzet hálátlansága jelképét látta benne.¹⁴¹ Mondhatni tehát a Csokonai-sír elhanyagoltsága nem volt rendkívüli a korabeli Magyarországon. De mennyire másképp fejezte be versét Vörösmarty, mint Sárvári: „Emléket neki egy jobb kor fog emelni, öröklőt, / S azt, hogy hű fia volt, a haza írja reá.” E sorokban annak a hite fejeződik ki, hogy el fog jönni egy olyan kor, amikor a kollektív emlékezet a nemzet egyetlen jeles fiát sem engedi kihullani az idő rostáján, s a nemzeti közösség majd méltó emléket fog állítani Virág sírjára. S mit írt Sárvári? Első olvasásra úgy tűnik, hogy szintén Csokonai halhatatlanságában való hit szól a befejező sorokból: „friss babérrel megkoszorúzva áll...” De aztán különös folytatás következik: „...’S örökre ott lesz hív fíjainknak is / Hatalmas ösztön, hogy maradó nevet / Keressenek: jót, szépet, illőt / A’ mi nagy és nemes azt követvén.”¹⁴² Mire hív tehát a szobor? Csokonai tiszteletére és kultuszára? Nem, hanem olyan nagy és nemes tettek, melyek révén a diákok a nemzet emlékezetére érdemes nagy emberré lehetnek. Sárvári számára tehát inkább csak a szoborállításnak volt morális üzenete, mintsem az alaknak, akit a büszt ábrázol. E furcsa tisztelgő versben ezért az sincs világossá téve,

140 Sárvári 1823, 348.

141 Vörösmarty Mihály: Budai temető. Vörösmarty Mihály összes költeményei. Bp., 2000, 239.; Petőfi Sándor: Úti levelek Kerényi Frigyeshez. Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése. Bp., 1960, 362–363.

142 Sárvári 1823, 348.

kinek is köszönheti Csokonai a halhatatlanságot! Önmagának vagy Ferenczynek? S kit dicsér a vers? A költőt vagy a szobrászt? Hajlok arra, hogy talán csak az utóbbit. A fentiekből következően ugyanis a vers úgy is értelmezhető, hogy bár Csokonai bejutott az örök emlékezet szférájába, de ezt nem saját magának és verseinek köszönheti, hiszen láthattuk, még az őt szerető ifjak is elfeledték, hanem Ferenczynek, aki eszményítő szobrot faragott róla. Igaz, Sárvári versei, a diákokéhoz hasonlóan, elsősorban a szobrász tiszteletére született, akinek művei „Százszorosán nev[ét] megóvják / Az Elfelejtés néma setétitől”,¹⁴³ de az ajándékozás *alkalom lehetett volna* arra is, hogy a Kollégium *visszafogadja* kicsapott és sorsára hagyott diákját. Lehetőséget jelenthetett volna a Kazinczy által megfogalmazott *gyanú eloszlatására*, mely szerint Debrecenben azért nem emelnek síremléket Csokonainak, mert a kollégiumi professzorok nem bocsátottak meg neki.

Érdemes Sárvári verse mellett fölidézni a diákok költeményeit is, amelyek, noha sok bennünk a tanult kép és fogás, megbecsülést és szeretetet sugároznak. E Ferenczy előtt tisztelgő munkák a költő feltámadásán örvendeznek. Úgy ábrázolják Csokonait, mint aki *megdicsőülve támadt föl halottaiból*: levetette a mindennapi ember burkát és új, halhatatlan alakként lépett a nemzet színe elé. Az „örök babér”-ban, „ragyogó, csiszolt márványszoborban” és „új név”-ben föltámadó Csokonai legyőzte „a sorstól kilépet élet”-et és a „komor sors”-ot, s lerázta „mohodzó sírja bilintseit”.¹⁴⁴ E képek előhívják Jézus feltámadásának a történetét, s ezzel már-már szakrális alakká avatják Csokonait és új jelentést adnak művészetének. Ugyanis az utalás révén föltámadása már nemcsak azt jelenti, hogy örök emlékezetre méltóvá, klasszikussá vált, hanem azt is, hogy ő a megváltó, ő az, aki új életre képes kelteni Debrecen, megváltoztatni a művészethez és a művészekhez való viszonyát. E föltevésre az ad alapot, hogy a diákköltők rendre arra a képre építik verseiket, hogy Csokonai végre *visszatért* Debrecenbe. E visszatérés jelentőségének fölismerését azzal készítik elő, hogy Sárvári Pálhoz hasonlóan ők is felemlégetik: a városban a sírt és vele együtt a költőt is elfeledték. Náluk azonban ez az önvád érzésével társult. Kovács Sámuel egyenesen a közvetlen utókor

143 Uo.

144 Németh Lajos: *Serenissimo*. . . ; Lósy Imre verse; Széll Sámuel: Rómában lakó. . . Vargha 1960, 350.; 352.; 354.

háládatlanságát helyezte előtérbe, és állította szembe a költő mostani megbecsülésével. Kitért az Árkádia-pörre is – melynek emléke ezek szerint elevenen élhetett a diákok körében –, amelyet hatalmi harcként értelmezett, mert szerinte a vitában egymás legyőzése volt a fontos, nem Csokonai, amit az is mutat, hogy szép lassan feledésbe merült a terv és elmaradt a sírkőállítás. Mindez azonban – vélte – nem menti a város lakói magatartását, kegyeletük hiányát: „Igy esvén, tested hova tétete nyúgodalomra, / Debrecen azt se tudá, úgy elenyésze helye”. A város azonban nemcsak emiatt bűnös, állítják a versek, hanem azért is, mert *most sem* polgáraitól kezdeményezés Csokonai megtiszteltetésére, hanem egy idegentől, Ferenczy Istvántól. Ezért aztán a költeményekben a korabeli várost a költő megdicsőülése történetének *passzív szereplőjeként* ábrázolják: „Debrecen őt - ime - visszakapta”, s Ferenczyt is azért ünneplik, hogy Csokonait „újra visszaadta” a városnak. Azt hirdették, hogy Debrecennek szüksége van Csokonaira, mert ő az, aki dicsőséget hoz a városra, s ő az, aki művészetével civilizálja Árkádia-Debrecen.¹⁴⁵ S épp Ferenczy szobra lehet bizonyosság rá, ami első emlékszobor volt a városban. Különös jelentést ad e verseknek, hogy a Kármán- és Kazinczy-féle Árkádia-értelmezést idézik föl, mely szerint Árkádia-Debrecen művelődési állapotai csak a művészek segítségével változtathatók meg.

Sárvári magatartása megértéséhez érdemes néhány sort idézni *Csokonai életének töredék vonalai* című, Toldy számára 1844-ben készített írásából: „Íme Debreczen, noha sok jeles érdemekkel emlékezetes férfiaiival, u. m. főbírái, püspökei, predikátorai, iskolatanítói, orvosdoctoraival, dicsekedhetik, soha csak egynek is oszlopot nem emelt: Csokonait pedig azzal tisztelte meg. Hát csak a’ verselő Musa érdemel köz emléket?”¹⁴⁶ E részletből világosan kiderül, hogy Sárvári nem egyszerűen Csokonai emberi magatartásában és költészetében látott kifogásolni valót, hanem értetlenül és megdöbbenve állt az előtt a történés előtt, hogy a 19. század első felében a költők és a művészek egyre nagyobb, sőt egyre inkább meghatározó szerepet játszanak a közgondolkodás alakításában, miközben a lelkészek, a tudósok és a közösség helyi vezetői befolyása csökken. Igaz, ezt már a negyvenes években vetette papírra, de, amikor számba vette Csokonai megbecsülésének

145 Kovács Sámuel: Csokonai mely-képe. Vargha 1960, 355.

146 Sárvári 1844a, 398.

a jeleit, látta, hogy a számára fájdalmas fordulat kezdete az 1800-as évek elejére tehető. Debrecenben épp az Árkádia-pör adott hírt róla. A kollégiumi professzor azonban talán csak ekkor értette meg igazán, mi is a jelentősége és a jelentése Csokonai kultuszának, amikor mozaikról mozaikra haladva számba vette, milyen megtiszteltetésben részesült a költő. Már a temetését is különösnek tartotta, hisz szokatlan nagyságú tömeg jelent meg sírjánál: „Elsőnek teszem megkülönböztetett eltakaríttatását. (...) A' népes városnak szokatlan nagy tömegét díszesítették az előljárók, papok, professorok, az egész tanuló ifjúság, a' harmoniás éneklő karral egyetemben, kik minden jutalom nélkül tisztelkedtek”.¹⁴⁷ Ugyanígy a megkülönböztetett tisztelet jelét látta a Domby által írt sírfeliratban is, amely Csokonait a klasszikus hagyományok letéteményeseként tüntette föl: „A' szerint Csokonaiban, míg élt, a' latinusoknak három legelső fényű poetája, Ovid, Virgil, és Horácz egyesítve éltek; ő meghalván, azok is eltemettettek vele”.¹⁴⁸ A kortársi felmagasztalás Fazekas halotti versével folytatódott, amelyben a költő néhány „nevezetes vers”-sorának idézése révén „Csokonai a' menyei Musának mindegy felszenteltetett”.¹⁴⁹ S tudta azt is, hogy a költő megdicsőülése Toldy készülő életrajzával és műveinek kiadásával tovább folytatódik. Sárvári tehát érzekelte a tudatformák differenciálódását és a rangsorukban bekövetkező változást, amelyről az Árkádia-pör is szólt. S fájdalmasan élte meg, mert úgy tapasztalta, hogy *a művészek kitüntetett megbecsülése a közösség helyi nagyságainak jelentőségvesztésével jár együtt*. Bántotta, hogy az irodalom nagyobb megbecsülésben részesül, mint a tudományok és a közösséget szolgáló cselekedetek. Még jobban riaszthatta azonban, hogy a jeles emberek érdemei fölötti döntés kikerült a helyi közösség képviselői ellenőrzése alól. Különbben nem fordulhatott volna elő, hogy egy költő, akinek tettei között a városért való hasznos cselekedetet nehéz volna fellelni, s aki ráadásul rendezetlen és erkölcsileg kétséges életet élt, nagyobb megbecsülésben részesüljön, mint a város érdekében tevékenykedő előjárók, főbírók, püspökök, prédikátorok, professorok és orvosok. Sárvári érezte a változást, de nem értette. Ahogyan azt sem, hogy mi

147 I. m., 396–397.

148 I. m., 397.

149 Uo.

az az új közösség, amely Csokonait ily különös tisztelettel veszi körül, s képviselői kitől kapták erre a felhatalmazást. Nem is érthette, hiszen még csak ekkor kezdett formálódni az a virtuális közösség, melyet nemzetnek neveznek, s amelynek tagjai nem közvetlenül, hanem főleg irodalmi szövegek, könyvek és más kulturális alkotások révén érintkeznek egymással.¹⁵⁰

A fentiek alapján arra következtethetünk, hogy Sárvári Ferenczynek szóló levélét nem személyes meggyőződéstől vezetve írta, hanem kollégiumi alkalmazottként, aki tudta, mi az illő magatartás. Mindazonáltal talán másról is szó van. Arról, hogy Ferenczy szobra *közvetlenül* nem vetette fel a költő és a kollégium viszonyának kérdését, s így a professzor nem kényszerült magyarázkodásra. Ferenczy Csokonaija ugyanis semmiben sem emlékeztet az egykor élt és – ami különösen fontos – a diákság emlékezetében élő lázadó és öntörvényű költőre. Szép klasszikus fej, a test nemzeti ruhába öltöztetve. Azt hirdette, hogy Csokonai a nemzeti panteon lakója.

A Csokonai-büsztt és Kazinczy

A szobrász egyszerre akart megfelelni a klasszicizmus és a nemzeti romantika ízlésének és esztétikai kíváncsainak. A fej megformálása, ahogy erről már volt is szó, mindenben a klasszicista ábrázolásmódot követte. Ferenczy nem az egyedi vonások megragadására törekedett, azt a klasszicista elvet vallotta, hogy a szobor ne az ábrázolt testi-életbeli valóját idézze meg, mert a művészet célja az idealizálás és a szebbítés. Csak így lehet megmutatni ugyanis az ábrázolt alak nagyságát és áhítatot kelteni iránta. Az öltözet viszont Csokonai nemzeti hovatartozását volt hivatva jelölni. Ferenczy igazodott a közízléshez. A 18. század végétől ugyanis a ruha egyre inkább a reprezentáció és az identitás kifejezésének az eszköze volt a köznemesség számára.¹⁵¹ Abban reménykedett, amikor a szobor szemlélője ráismer a nemzeti öltözetre, fölébred benne a nemzeti érzés és a nemzeti büszkeség. Így írt erről egyik, szüleinek szóló levelében: „Csokonai melly-képét fejér

¹⁵⁰ Vö. Anderson 1988.

¹⁵¹ Vö. Keszeg 2009, 11.

márványból a' természeti nagyságba a kedves magyar köntösbe".¹⁵² A „kedves” arra utal, hogy reménye szerint jó érzéssel tölti majd el a szobor szemlélőjét, amikor *sajátjaként* ismeri fel a nemzeti viseletet és így hozzá tartozónak a költőt. A szobor e kettős ábrázolás révén azt hirdette, hogy a magyarságnak is vannak klasszikus alkotói, a klasszikust a modern értelemben használva, vagyis örök érték jelentésben. Az arc eszményítése azonban virtualizálja a nemzetet, melynek költőjeként a szobrász ábrázolta Csokonait. Nehezen megválaszolható kérdés ugyanis, hogy ki is tartozik ebbe a klasszicizált nemzetbe. Talán egy, a költőhöz való azonos/hasonló viszony révén létrejövő befogadói közösség tagjai, vagy azok, akiket a büszkeség érzése tölt el és köt össze, ha látják, hogy a magyar nemzetnek is vannak panteonizálható nagyságai? Esetleg mind a kettő? Volt olyan recenziós, aki elsősorban klasszicista művészi alkotásként méltatta, s volt olyan, aki nemzeti büszkeségének adott hangot. A *Gemeinnützige Blätter* 1822. évi XCVII. számában megjelent írás szerzője elegendőnek tartotta a klasszicista toposzokat, a szobor nemes érzelmeket sugárzó voltát, főleg kidolgozást és részleteiben is szép formáját kiemelni. Egy másik szerző viszont sokkal fontosabbnak gondolta kiemelni, hogy Ferenczy alkotása a magyar nemzet alkotóerejét bizonyítja, s azt hirdeti, hogy egyenrangúak vagyunk más nemzetekkel: „A' természeti erők nincsenek csak egy Nemzethez kötve, minden égalj alatt serken-fel genie 's osztoztatja dicsőségében azt a' Hazát, melly ötet fő pontjára léphetéseiben segítette...”.¹⁵³

Kazinczy látta, hogy a büszkét egyszerre próbál megfelelni két művészi iránynak és ízlésnek, de kérdésesnek gondolta, hogy a különböző művészi látásmódok és eszközök összeegyeztethetők-e. A fej megformálásának szépsége teljesen lenyűgözte: „nem a Csokonai feje, de gyönyörű fej, s gyönyörűen dolgozva”,¹⁵⁴ mert teljesen megfelelt klasszicista ízlésének: „szeretném, ha nevezetesebb embereink' büsztjüket dolgoznád, de ne a' mint ők kívánják, hanem a' hogy Te akarod. Azok azt néznék, hogy találva légyenek, Te pedig tudod, hogy a' Plasztika' a' természeti fej helyett újat, mást, egy szebbet, egy varázst ád. Így

152 Ferenczy István szüleinek, 1819. január 23. Ferenczy 1912, 118.

153 Névtelen 1823, 345.

154 Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, 1824. július 1. KazLev XIX, 144.

adád te a' Csokonaiét".¹⁵⁵ Tehát főleg azért tetszett neki a mellszobor, mert Ferenczy nem az egykor élt embert mintázta meg, hanem a hét-köznapi fölött álló, a reális világon túl létező eszményi költőt. Azért tartotta helyesnek, hogy Csokonai arca semmiben sem idézi életbeli vonásait, mert így a szobrász elkerülte azt a veszélyt, hogy mindennapivá tegye az arcot, „a reális világ [ugyanis] halála a művészetnek”,¹⁵⁶ a művésznek valóság idealizálását kell elvégeznie.¹⁵⁷ Ferenczy Csokonaija nem a Kollégiumból kicsapott, nem az alkalmi megbízásokat elvállaló, nem a nélkülöző és beteges költő, hanem szinte félisten. Megdicsőülését nem pusztán a babérkoszorú jelzi, hanem az arc szépsége és nemes egyszerűsége, amely tökéletesen megfelelt a winckelmanni eszménynek: „Ferenczy a homlokot magasabbra és jelentősebbre mintázta, a szemöldök ívét szabályosította, egyenesebbre és vékonyabbra igazította az orrot, enyhítette az álkapocs vaskosságát: íme a Belvederi Apolló bajuszos testvére! Ezt az ízlést mutatja a fejtartás is: csak annyit mozdul el oldalt és fölfelé a vállához képest, hogy a kedély fegyelmezett nyugalma mellett a szellem éber készenléte is kifejezést kapjon.”¹⁵⁸ „Fennkölt érzés” és „szent borzadály”¹⁵⁹ tölthette el Kazinczyt, amikor a kollégium könyvtárában végre meglátta a *Csokonai-büsztt*, a szobor ugyanis felülmúlta várakozásait, ahogyan erről Dessewffy Józsefnek szóló levelében írt: „A fej feljebb van minden magasztalásnál”.¹⁶⁰ Öröme azért volt különösen nagy, mert a szobor szerint arra készíti a szemlélőjét, hogy Csokonaiban *csak* a költőt lássa és ne a mindennapi embert, ő ugyanis már *csak* az irodalomé. Joggal érezhette úgy, hogy a „költőkép”, amelynek a megteremtéséért és a közönség körében való elterjesztéséért az Árkádia-pör óta harcolt, megszületett. Mert kétségünk ne legyen, Kazinczy most is úgy tartotta, hogy ez a megkoszorúzott, a reális világon túli Csokonai csak a keveseké: „A' ki meg nincs a' Mesterség mellett, azt kívánja, hogy a' Mester úgy

155 Kazinczy Ferenc Ferenczy Istvánnak, 1825. január 4. KazLev XIX, 276.

156 Felső Magyar Országai Minerva, 1825. II. 158.

157 Csetri 1990, 118.

158 Cifka 1978, 485.

159 Kazinczy Ferenc Ráday Pálnak, 1803. szeptember 2. KazLev III, 98.; „Religiózus tisztelet rázza meg a nézőt, [...] midőn azoknak körökbe látja magát emelve, kiknek nevek a nemzet előtt örökre szent marad.” Kazinczy 1987, 546.

160 Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, 1824. július 1. KazLev XIX, 144.

fessen, a' hogy a' sokaság szeme lát; a' kik pedig be vannak avatva, azt kívánják, hogy a' kép Szép is legyen, ne csak igaz".¹⁶¹ Kazinczy itt is, mint oly sokszor az elkülönülő művészet híveként beszélt, midőn a művészt a közkultúrával, a közízlésével szemben, az attól való elfordulásként határozta meg.

A Csokonai-büszk azonban csalódást is okozott a számára. Ferenczy ugyanis a klasszicista portrészobrászat szokásával ellentétben nem tógába öltöztette Csokonait (ahogyan majd később Kölcseyt), hanem „magyaros köntösbe”, ahogyan a közízlés kívánta. Dessewffy Józsefnek írt levelében még nem tudott úrrá lenni csalódottságán, hanem keserűen kárhoztatta a mellszobor hibáját: „De melly visszasság; mente, dolmány felöltve, a' büszkőn, 's minden nyakravaló nélkül, úgy hogy a' nyak egészen mezítelen. Vedd már ezt a' modern cosztü-möt a' testen, és azt az ideálist az arczon, 's azt a' poétait a' borostyán koszorúval, melly nem a' homlokot veszi körül horizontális vonásban, hanem a' fül mellette megyen fel, mint az Imperátorok fejeiken. Azért hogy némellyek modern costümban faragtatják magokat, Ferenczinek a' poeta Csokonait poetai costümban kellett volna adni – mezítelen karral és mellyel, 's horizontális koszorúval inkább mint a' hogy itt adá, – noha ez nem olly vétek mint az elsőb.”¹⁶² A Kedveskedő 1924. évi harmadik kötetében megjelent írásában azonban már igyekezett magyarázatot találni arra, miért törte meg a szobrász a klasszicista hagyományt. Írása elején még tanácstan, sehogy találta az okot, amely e durva hibáért menthette volna Ferenczyt: „Meg nem foghatám, mi indítá a mi Ferenczynket ennek a poetai s ennek a modern izlésnek egyesítésére”.¹⁶³ A cikk végére azonban sikerült meggyőznie magát, hogy nem hibáról, hanem nagyon is tudatos művészi döntésről van szó, ami Csokonai bajuszával függ össze. A költőről szélesebb körben elterjedt ábrázolás ugyanis – az utolsó éveihez híven – bajuszos férfiként jelenítette meg Csokonait, ahogyan a Márton József-féle kiadásban is láthatjuk. Így tehát – vélte Kazinczy – Ferenczy sem tehet-te meg, hogy bajusz nélkül ábrázolja a költőt. Ugyanakkor szerinte a római hagyományból az is köztudott, hogy bajuszt szakáll nélkül

161 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1815. július 14. KazLev III, 376–377.

162 Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, 1824. július 1. KazLev XIX, 144–145.

163 Busa 1995, 203.

csak a gladiátorok viseltek. Ezért – érvelt tovább –, hogy a szobrász motiválja, érthetővé tegye, miért szerepel e klasszikus minta szerint készült fejen csak bajusz, magyar mentét kellett adnia Csokonaira.¹⁶⁴ Értelmezése azért különösen érdekes, mert más megnyilatkozásaiban a bajusz a nemzeti hovatartozás jele. Többször kifejtette a bajusz-viseléssel mint a nemzeti hovatartozás kifejezőjével szembeni ellenszenvét. 1824-ben ugyanúgy utasította el, hogy a „Magyarnak bajusz kell és szíjas nadrág”,¹⁶⁵ mint hét évvel korábban: „a nemzetiség bajusz ne legyen, ’s szíjas nadrág”.¹⁶⁶ Az 1808-ban és 1812-ben készült portréin zsinóros mentét visel, de bajuszt nem.¹⁶⁷ Úgy tűnik köztudott volt Kazinczyról a bajusz-ellenessége. Horváth Ádám ugyanis 1817-ben így üdvözölte: „ölellek bajusztalan, ’s idegen köntösben; mert ott nem tsak Magyar, hanem Kosmopolita vagyok”.¹⁶⁸ A levél arra enged következtetni, hogy számon kérhették Kazinczyn a viseletét, s arra is, hogy bár a nemzeti viselet még bizonytalan, egyik biztos elemének azonban a bajuszt tartották. Mindezek után különös, bár érthető, hogy Kazinczy a Csokonai-büszk értelmezésekor nem a fent bemutatott meggyőződésére hivatkozott. Ha így tett volna, akkor lényegében meg kellett volna tagadnia klasszicista művészeti-esztétikai elvei sarkalatos pontját, az idealizálás követelményét, mert a bajusz életrajzi tény volt, s ezért aztán rossz művészként kellett volna Ferenczyt elutasítania.

Nagy örömeiben azonban, hogy végre a magyar nemzetnek is van szobrásza és nagy igyekezetében, hogy Ferenczyt a nemzet tiszteletére méltónak láthassa, nem törődött azzal, hogy nem ragaszkodik rigorózusan saját művészeti elveihez, amikor elfogadja a büszköt az egyénítő ábrázolást. Reményei és álmai beteljesülését látta ugyanis Ferenczyben, hogy vele egy winckelmanni kiindulású, canovai, illetve thorwaldseni típusú klasszicista magyar szobrászat születhet meg.¹⁶⁹ Egyedül tőle remélhette, hogy „ezen az

164 Busa 1995, 204.

165 Kazinczy Ferenc Kiss Sámuelnek, 1824. augusztus 29. Kazlev XIX, 185.

166 Kazinczy Ferenc Horváth Andrásnak, 1817. április 3. Kazlev XV, 142.

167 Keszeg 2009, 37.

168 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, 1817. április 16. Kazlev XV, 157.

169 Radnóti 2008, 1434.

uton is fénybe ragyog[jon] nemzetünk”,¹⁷⁰ s ne legyen „feltűnő ritka a képmás-szobor”.¹⁷¹ A nemesség körében ugyan még akadt itt-ott megrendelés, a városi honoráciorok és polgárok házaiban azonban ritkán.¹⁷² Ráadásul a kevés megrendelés is többnyire a külföldi művészeknek jutott. De most – örvendezett – végre megszületett a magyar nemzet első szobrásza. Mindezeket túl már csak azért sem fájhatott neki elvei *időleges* feláldozása, mert végre egy magyar *költőt* láthatott megdicsőülve, a klasszicista elvek szerint és a költészet világa lakójaként ábrázolni. Ezért is történhetett meg, hogy bár még nem is látta a szobrot, leveleiben máris lelkesedett érte, s felajánlotta barátságát Ferenczynek: „mi, az Ur és én, egy időben élénk, ’s illő, hogy egymást ismertük és szerettük legyen, mert egy Haza gyermekei s egy pálya futóji vagyunk”.¹⁷³ Példaértékűnek tartotta Ferenczy azontettét is, hogy az egyéni érvényesülés lehetőségét nem sajnálva ott hagyta Rómát, hogy művészetével a nemzetét, annak felemelkedését szolgálja: „Örök dicsőségére szolgál a megbecsülhetetlen férfinak, hogy ámbár maradhatott volna, ott hagyá a művészségnek szent városát (...), hogy honjának a mesterség szép szeretetét felébressze, hogy a hon dicsőségének éljen.”¹⁷⁴

Az Árkádia-pörben megmutatkozó törésvonal azonban mindezek ellenére megmaradt. 1829-ben a *Muzárion*ban ugyanis újra megtámadta Debrecent és Csokonait. Kazinczy talán legkegyetlenebb támadásáról van szó. Ugyanis nemcsak megvonta a debreceni költőtől a halhatatlanságot, ahogyan Kölcsey tette, hanem az ő kritikájára alapozva¹⁷⁵ ki is tagadta az irodalomból: „Rossz jel, midőn a mesterség barátai nem látszanak bennünket ismerni, de a sokaság tömjénezget”.¹⁷⁶ Ezek szerint azokat, akik az irodalommal hivatás-szerűen foglalkoznak, már rég nem érdekli Csokonai, csak sokaságot. Tudta, hogy már nem az a tét, ami az Árkádia-pör során volt, kié Csokonai, mert eldőlt: a közönségé. Ez azonban – hangoztatta

170 Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, 1823. február 13. KazLev XVIII, 259.

171 Lyka, 1981, 16.

172 Lyka 1981, 48.

173 Kazinczy Ferenc Ferenczy Istvánnak, 1823. január 17. KazLev XVIII, 236.

174 Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak, 1829. május 27. KazLev XXII, 429.

175 Vaderna 2009, 120–121.

176 Kazinczy 1829, 333.

Kazinczy – *meg is pecsételte* a debreceni költő sorsát. Számára továbbra sem volt kérdés, hogy kié a költők és a költészet megítélésének a joga, a hozzáértőké vagy az olvasó közönségé, és melyik az igazi Csokonai-kép, a tudós literátoroké vagy az irodalomban szórakozást és élvezetet kereső szélesebb olvasóközönségé. Hitte és vallotta, hogy a költők csak a szakértő irodalmárok ítélete révén kerülhetnek be az irodalmi kánonba, s válhatnak halhatatlanná: „hogy emlékezzete a’ Mesterség’ barátjai között szennyek nélkül maradjon fenn, ’s Géniuszának valamely barátja tégye, a’ mit Csokonay később bizonyosan megtett volna, – adjon a’ sokból keveset, de jót”.¹⁷⁷ Bírálatára többek között Fáy András válaszott, aki a közízlésre, a közönségre és az időre hivatkozott, mint amik egyedül dönthetnek arról, kinek a neve marad fenn. Korábban Kazinczy hívta bírónak a publikumot, most ellenfele tette ezt. Természetesen a publikum mást jelentett a széphalmi mesternél és mást Fáynál. Kazinczy azon kevesekre gondolt, akik kellő hozzáértéssel rendelkeznek, míg Fáy a széles olvasóközönségre, s Csokonai költészete értékmérőjének tartotta, hogy „a hazában minden Rendtől és Nemtől olvasatott”.¹⁷⁸ Fáy nem volt egyedül véleményével, Kazinczy Guzmics Izidornak írt levelében arról panaszkodott, hogy sokan vették védelmükbe Csokonait, azzal érveltek, hogy ne bántsa azt, aki a nemzet első díszé és nagy közkedveltségnek örvend.¹⁷⁹ Ezek szerint sokan voltak már olyanok, akik számára a művészi érték és a népszerűség, a hallhatatlanság és a közkedveltség nem zárták ki egymást. S van itt még egy különös változás. Míg Kazinczy az Árkádia-pörben a művekben megformált, az alkotások (és a műélvezet) által megszülető én mellett érvelve utasította el a debreceniek életrajzhoz kötött Csokonai képét, addig most az életrajzi vonatkozásokat, környezetét, a közönség igényeihez való alkalmazkodását és a népszerűsége törekvését emelte ki. Igaz, a pör során is többször utalt Csokonai számos költeménye értéktelensége és rendetlen élete népszerűség utáni vágya közti összefüggésre, most azonban *kizárólag* ezen volt a hangsúly. Írásával azt szerette volna bizonyítani, hogy a debreceni költő a környezetének, a föltűnési

177 Kazinczy 1829, 334.

178 Fáy 1929, 336.

179 Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak, 1829. április 27. KazLev XXI, 54–55.

vágyának és a hiúságának köszönheti, amiért költészetében kevés az érték: „...a’ tömjén füstje elszédítette. Szerencsétlenségére inkább szerete csudálatni mint jónak illik”.¹⁸⁰ Joggal vetette szemére Fáy, hogy irodalmi „arckép” helyett a költő erkölcsi rajzát adta: „Úgy látszik mindazáltal, mintha ezen Kritikai Jegyzet a’ Literatura’ körén túl csapongana, ’s az ecset Csokonay’ erkölcsi-képe’ rajzába tévedvén be, egy-kevéssé vastagon árnyékolt volna”.¹⁸¹ De talán még ennél is fontosabb Kazinczy barátja, Dessewffy József reakciója. Dessewffy versben válaszolt, amiben szembeállította a klasszikussá vált Csokonait azokkal, akik alattomosan és minden áron le akarják távolítani a megdicsőült költőtársak sorából: „...kit magos fényébe / Az Ég felfogadott; némelyek leckéznek, / Óh engedjete-meg a’ kevélységébe / Mesterkélve sikló ellenséges kéznek!”¹⁸² Arra kéri Csokonait, hogy bocsásson meg az ellene vétőknek, ami azt jelenti, hogy Kazinczy és a többi támadó csak abban bízhat, hogy a debreceni poéta megbocsát nekik. Dessewffy tehát megfordította az alá-fölérendeltségi viszonyt. Szerinte már nem Kazinczy és társai azok, akiknek a jóindulatára van bízva Csokonai, hanem épp fordítva. Két évvel később Kiss Sámuelnek írt leveléből pedig az is sejthető, hogy tisztában lehetett vele, hogy a mostani vitában (is) a kánon létrehozásáról és a kanonizáció irányítójának a személyéről van szó, arról, hogy ki tartozik bele a kánonba és ki dönt erről. Levelében részletesen foglalkozott Papp Ignáczsal, egy tankönyv szerzőjével, akinek azt vetette a szemére, hogy a jövőt akarja elzárni a debreceni költő elől, amikor „irigykedésekkel” és „faragatlanságokkal” a „gyermekelőtt ítélgetéseket köpvén” igyekszik lejáratni Csokonait. Tisztában volt némely költeménye hibáival, de úgy tűnik azzal is, hogy a halhatatlanság nem ettől függ, noha nem fejtette ki, mitől: „Hijába túrják némelyek p. o. Csokonay hamvait, tovább fog ő nálok élni”.¹⁸³ A Csokonai körüli perpatvar okát abban látta, hogy az ítések nem képesek pártoskodás nélkül, a dolgot magát mérlegelve ítélni.¹⁸⁴ Kazinczy 1829-es

180 Kazinczy 1829, 334.

181 Fáy 1829, 335.

182 Dessewffy 1829, 60.

183 Vaderna 2009, 114.

184 „... a’ pártosság lelke politikai életünkől által mene literatúránkba.” Uo.

kritikája is azt igazolja, hogy elmúltak már azok az idők, amikor úgy tartották, hogy a kritikának nem a személyt, hanem a nyelvhasználatot és a klasszikától idegen tónt kell bírálnia. Az 1820-as évek végén egyre inkább az a meggyőződés vált általánossá, hogy az irodalom társadalmi cselekedet, s ezért szerves tartozéka a hallatlanul kemény, személynek szóló kritika.¹⁸⁵

E vita azonban arra is rávilágít, hogy Kazinczy Ferenczy annak érdekében, hogy ünnepelhesse az első magyar szobrászt és ezzel a modern magyar képzőművészet megszületését, 1823-ban még kész volt feledni, mit tart Csokonairól és kultuszáról.

Egyedül a mellszobor elhelyezésével nem tudott kibékülni. A kollégium vezetői ugyanis a könyvtárban állíttatták föl. Joggal gondolhatnánk arra, hogy Kazinczy azért ellenezte e helyet, mert, ahogyan korábban láthattuk, Csokonait nem tartotta klasszikusnak, márpedig szerint csak ilyen alkotók emlékműve méltó a könyvtárhoz.¹⁸⁶ Most azonban erről egy szót sem ejtett. Kizárólag az zavarta, hogy nem művészi módon helyezték el az alkotást: „Két ablak közé állították, úgy hogy ezeknek egyike jobb, a’ másika bal oldalról veti reá az árnyékot és világosságot. Ennél fatálisabb gondolat senkit nem érhetett volna. De azt is ide kell tennem, hogy az alabastrom büsztre olly üveg tokot borítának, mint némelly helytt az órák felibe látunk téve”. A széphalmi mestert tehát a kiállítás módja zavarta, mert úgy tartotta, hogy a környezetet is mindig hozzá kell igazítani a műhöz. A műalkotást, ahogyan a emlékműtervek kapcsán is láthattuk, nem tartotta zártnak és lehatároltnak. Volt is javaslata: „Ha majd a bibliotheka azon rendben lesz, melyben lennie kell, (most nem úgy van), marad a hely az ablaktokkal általellenben álló fal előtt, hova egy oszlopocska állíttassék a büsztnek.”¹⁸⁷ Elképzelését elmondta Sárvári Pálnak, biztos volt azonban benne, hogy tanácsát nem fogadja meg.¹⁸⁸

185 Vö. Hász-Fehér 2000, 91.; Fried 2009, 5.; Fenyő 1976, 303–306.

186 Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1806. szeptember 8. KazLev IV, 311.; Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 7. KazLev IV, 345.

187 Busa 1995, 205.

188 Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, 1824. július 1. KazLev XIX, 145.

IV. Kegyelet és önismeret: a Csokonai-síremlék

1835. augusztus 25-e egy csendes nyári délutánján Vecsey József népszószóló, Csokonai tanulótársa néhány barátjával együtt kísért a Hatvan utcai temetőbe, hogy felkeresse Csokonai sírját. Minden bizonnyal lelkiismeret-furdalás gyötörhette őket, pontosabban úgy érezhették, hogy ők a város lelkiismerete: meg kell szólalniuk. Arról beszélgethettek, hogyan lehetséges, hogy ugyan a költő „még csak három évtizede enyésze”, mégis sírját „talán még azon kevés jelenleg is élők sem tudnák azt kimutatni, akik az ő gyász tisztességtétlén jelen valának”,¹ s hogyan lehetséges, hogy bár lelke „egész nemzetünk előtt” felemelkedett,² mégis sírját nem gondozták, nem állítottak fölé méltó síremléket, amiről oly sokat vitatkoztak harminc évvel ezelőtt. Úgy feküdt ott a költő a temetőben, mintha csak egy lenne a többi debreceni polgár közül: „Jegytelen alszol e itt Pannon koszorúsa: hol ezrek / Álma felett örként áll szomorú fa jegyül”.³ Halála után semmivel sem részesítették más bánásmódban, mint azokat, akik csak észrevétlen suhantak át az életen,⁴ pedig mindenki tudta, hogy jeles, nagy tehetségű és népszerű költő.⁵ Tudták vagy legalábbis sejtették ezt az iskolázatlan, egyszerű emberek is. Csokonai sírját ugyanis csak egy keskeny gyalogúton lehetett megközelíteni, oly sűrűn vették körül a sírhalmok, „mivel az ilyen jeles ember sírházához, mindenki közel kíván temettetni”.⁶ S a műveltebbek közül is sokan gondolták úgy, hogy „ön szerezte borostyán” díszíti hom-

1 Vecsey 1835, 361.

2 Uo.

3 Baksay Dániel: Csokonai temetőjén. Vargha 1960, 361.

4 „a’ki úgy suhant bé ebbe a’világba’s úgy suhant ki belőle, hogy senkisé sejtette meg, hogy itt volt...” Kazinczy 1807a, 294.

5 Csokonai népszerűsége az 1820-as években ért a csúcsára és a 40-es évekhez közeledve fokozatosan csökkent. Csörsz Rumen 2007, 289.

6 Beregszászi 1860, 16.

lokát.⁷ A magyarországi emlékmű-állítási törekvésekből⁸ arról is tudhattak, hogy általános az igyekezet a nemzet jeles alakjai megtiszteltetésére.

Csokonai emlékezete mint egyesítő erő

Vecseyék talán azért is mentek ki a temetőbe, mert úgy érezték, hogy megváltoztak az idők, most valóban elérkezett az idő a síremlék felállítására. Egyre többet lehetett olvasni ugyanis arról, hogy a nemzet számára különösen fontos a költők megbecsülése, mert dicsőséget hoznak a nemzetre. S Csokonai is ezért érdemmel emlékoszlopot, amely arra hívna föl: „Ifjak így díszítsétek a Hazát!”⁹ A nemzeti érzületre való nevelés már a kollégiumban is éreztette hatását. A professzorok is foglalkoztak a hazaszereget kérdésével, igaz, még az állam iránti lojalitás és a haza iránti szeretet nem különült el teljesen egymástól: „Hazánk szeretete nemcsak abban az édes vonzódásban áll, mellyel a haza földéhez viseltetünk, hanem a hazánk eránti igaz szeretetünk abban áll, hogy szeressük azt országot v. társaságot, amelyben élünk vagy szeressük nemzetünket, szeressük annak jó szokásait, törvényeit s rendtartásait, s amennyire tőlünk telik, mi is hazánk javát s boldogságát előmozdítani igyekezzünk, mivel ezt a tulajdon javunk s boldogságunk kívánja, a haza pedig azokért a sok jókért, melyeket velünk közöl méltán megérdemel”.¹⁰ A haza e megfogalmazásban inkább államot jelent, nem pedig kulturális és emlékezetközösséget, ami pedig a közgondolkodást egyre jobban meghatározta. Ez azért is érdekes, mert a magyar nemzeteszményt ebben az időben kétarcúság jellemzi: a németesítő centralizáló törekvésekkel szemben nyelvi-kulturális, míg a nemzetiségekkel szemben államnemzeti.¹¹ A nemzet nyelvi-kulturális fogalma azonban a kollégiumi oktatásban is megfigyelhető. Egy korabeli diákjegyzet tanúsága

7 Vecsey 1835, 361.

8 Az 1830-ban Kisfaludy Károly emlékművére indították a legelső gyűjtést.

9 Dornby Márton Vecsey Józsefnek, 1835. december 6. Vargha 1960, 363.

10 Menyhárt János tudományos gyűjteménye. Az előljárókról. TtREKK R. 1606.

11 Arday 2012, 2.

szerint a nemzeti irodalmat már külön korszakként tartották számon, amelynek képviselői között Csokonai is ott volt.¹² Vecsey és társai ennél is tovább mentek. Úgy tűnik, tisztában voltak a kultusz és a haza fogalmának összetartozásával is. Beregszászi Pál Csokonai síremlékét bemutató könyvecskéje ugyanis „jeles és magokat kitüntetett embereknek érdemeit, elhunytuk után is becsülni s tisztelni tudó lelkes hazafi”-ként nevezte meg a síremlékállítást szorgalmazóit.¹³

Minden bizonnyal a vártnál is erősebben döbbsentette meg őket, amikor meglátták a debreceni poéta sírját. A sírhalmot ugyanis teljesen benőtte a gaz, a fejfa félig kidőlt, a deszka pedig, amelyre a költő első életrajzírója, Domby Márton által írt epitáfium szövege volt rávésve, erősen korhadásnak indult. Csak azért tudták beazonosítani Csokonai sírját, mert a korhadó fejfán még olvasható volt a Cs. V. M. felirat. Vecseyék megdöbbenése meglehetősen erős és felrázó erejű lehetett, saját megdöbbsent tekintetükkel és szégyenérzetükkel szembesülhettek ugyanis a többiek arcán, ezért aztán azonnal megbízták Beregszászi Pál kollégiumi rajztanárt a síremlék tervének elkészítésével.

A döbbsentet kiváltotta felindulásukban többféle érzelmi-gondolati szál fonódhatott össze. Az egyik bizonyára az önvád lehetett, hogy még a legközelebbi barátok, tisztelők is elfeledkeztek Csokonai sírjáról, ahogyan Vecsey idézett, a síremlék ügyében írt leveléből is kitűnik. Igaz, volt néhány felbuzdulás a költőhöz méltó sírkő felállítására, de ezek mindig elakadtak. Az Árkádia-pörben addig-addig vitatkoztak egymással a felek, míg a síremlék ügye teljesen a feledésbe hullt. 1819-ben pedig a kollégiumi ifjúság fellelkesülését, hogy önerőből állítsanak síremléket, a tanári kar ellenállása és tilalma oltotta ki.¹⁴ Az érzelmek és gondolatok kavargásában talán az a felismerésük lehetett a legerősebb és egyben a legfélelmetesebb, hogy a Csokonai-sír sorsa Kazinczy Árkádia-pörben hangoztatott lesújtó véleményét igazolja. Hogy e gondolat fölmerült, igazolja Domby Márton levele, amelyben világosan kimondta a síremlékállítást téjtét: Debrecen

12 Uo.; Tudományos gyűjtemény. Magyar Literatura. 1835. TtREKK R. 6254.

13 Beregszászi 1860, 7.

14 Vö. Beregszászi 1860, 14.; Felelet 1835, 369.

mindaddig „műveletlen vidék”, Árkadia lesz, amíg nem rendezí Csokonaihoz való viszonyát és nem részesíti a neki kijáró tiszteletben. Épp ezért írta, hogy az emlékoszlop emelésével, melyet először még a kollégium előtti térre terveztek fölállítani, „valósággal tartoznak ezen nagy Hazafi emlékezetének, ki Debreczent annyira megdicsőítette; de tartoznak a magok becsülésének is, mert igen sokaktul hallottam emlegetni és a Debreczenyiek culturájára rossz árnyékot vettetni abból, hogy ezen derék hazafit, ha életében nem is, legalább holta után, mikor az *irigység* elaludni szokott, meg nem becsülték”.¹⁵ Vecseyék tehát azért lehettek annyira megdöbbenve, mert Csokonai elhanyagolt sírja átvilágította a város szellemi-kulturális állapotát. A sokat és sokszor emlegetett „debreceniség” oly mértékben és oly hirtelen válhatott transzparenssé, hogy semmiféle ideológia sem rejthette el szemük elől a valót. A Domby által emlegetett irigység ugyanis arra is utalt, hogy Debrecenben nem tudtak túllépni a kisvárosi féltékenységen, sokan még ekkor is képtelenek voltak elfogadni, hogy a kollégiumból kicsapott költő rendkívüli megbecsülésben részesülhet. Az elhanyagolt sír előtt állva hiábavalónak tűnhetett a történelmi sorsra való hivatkozás, mely szerint a keserű történelmi tapasztalatok tették oly lassan mozdulóvá, óvatossá, bezárkózóvá és bizalmatlanná a város lakosságát, és emiatt nem voltak fogékonnyak a lelkesedésre és a fölbuzdulásra. Vecseyéknek fel kellett ismerniük, hogy sokkal többről van itt szó, mint a Csokonai sírja fölé emelt síremlékről: Debrecen becsületéről. A sírkő fölállításával végre nemcsak megtisztelnék a költőt, hanem el is oszlathatnák a várost övező gyanút, hogy költőjétől irigyli a megtiszteltetést, és cáfolná a hiedelmet, hogy itt kulturálatlan és a nemes ügyek iránt érzéketlen emberek élnek. Baksay Sándor versében az az Árkadia-pör során fölbukkant gondolat is megjelent, hogy az írók és költők csak ott lelhetnek otthonra, ahol van fogékonyság a szépség és a művelődés iránt, megbecsülésük hiánya pedig kulturálatlanságot fog eredményezni: „Elmegyen e kornak késő fíja bús temetődhez / Sírról sírra tekint: s nem leli hamvaitat. / S elbúsulva tovább megyen, és gondolva magára, / Lantja idegjeiről ujja meredve lehull”.¹⁶ A Péczely József által

15 Domby Márton Vecsey Józsefnek, 1835. november 22. Vargha 1960, 362.

16 Baksay: i. m., 361.

szerkesztett Lantban megjelent *A Csokonai temetőjén* című versben tehát a költő Csokonai-sírjának jeltelenségét, a megbecsülés hiányát látva értelmetlennek tartja, hogy továbbra is írjon, hisz, ha a város legjelentősebb költőjét sem becsülik meg, akinek művei már kiállták az idő próbáját, akkor milyen sors várhat a kortárs alkotókra. A költő elhallgatásának azonban a vers tanúsága szerint nagy az ára: az irodalom és a kultúra halála.

Domby erősen félhetett attól, hogy a síremlékállítás körül mutatkozó buzgalom most is csak szalmaláng marad. S ezért, bár még egyetlen szobrászművésszel sem állapodott meg, és semmiféle tervet sem tudott bemutatni, szükségesnek érezte egy levélben beszámolni arról, hogy már – igaz eredmény nélkül – tárgyalt két művésszel. Levele megírását azért tarthatta fontosnak, hogy kényszerhelyzetbe hozza a síremlék állítása körül buzgólkodókat: „meg ne hűljön a debreczeniek lángja”.¹⁷ Erre azonban nem volt szükség, Csokonai hiányzó síremlékében, mint tükörben ugyanis önmagát láthatta meg a társaság, mégpedig egy olyan közösség tagjaként, amely az Árkádia-pör során rossz hírbe keveredett, és azóta sem tudta tisztázni magát a vádak alól. A kis társaság és támogatóik a jó hírnév visszaszerzésének a lehetőségét látták a síremlék felállításában. Már a Vecsey József által írt felhívás is ebben az értelemben beszélt „Debrecen dicsekedéséről”.¹⁸ Domby Márton pedig félreérthetetlenül kimondta, hogy Debrecennek szüksége van valami olyan tetre, amely eltörli a város rossz megítélését, s a síremlék „legalább nagyon emelné a Debreczen becsületét és kivenné az alól a már igen sokszor fájdalommal halott gyalázatából Debreczen városát, hogy az a pallérozottságban igen nagyon elmaradt”.¹⁹ Egy másik, szintén Vecseynek szóló levél szerzője, Németh Lajos, a későbbi udvari tanácsos szintén a fejlődés és a bezárkózás megszűnése jeleként, az „elmúlt idők hibáját” helyre hozni akaró törekvésként értelmezte a tervet: „szép remény bízgat, hogy ez anyaváros is nemzeti művelődésünk pályáján hátra maradni nem fog s többféle balítéleteket legyőzván, mind értelmi, mind gazdasági forrásaink

17 Domby Márton Vecsey Józsefnek, 1835. december 6. Vargha 1960, 363.

18 Vecsey 1835, 361.

19 Domby Márton Vecsey Józsefnek, 1835. december 6. Vargha 1960, 363.

céélirányos használata által honunknak művelődéssel s polgári jóléttel díszlő városai közt a régen érdemlett helyet magának ki vívni képes lesz”.²⁰ E gondolatokban közös, hogy cezúrát láttak az Árkádia-pörben, a város hanyatlása kezdetét. Vecseyék felbuzdulása a fordulatot esélyét jelenthette. Nem kevesebbet ígért, minthogy a város visszaszerezheti a magyar művelődésben évszázadokon át betöltött szerepét, ami a pör során megkérdőjeleződött. Erre is Domby hívta fel a figyelmüket, amikor tudósította a debrecenieket, hogy a tervezett emlékoszlop az első köztéri szobor lenne az országban: „Még mint tudom Hazánkba talán egy tudósnek sints közönséges emlékoszlop állítva, kivévn azt, hogy Virágnak a mult September 4-én emeltünk egyet a nemzeti múzeumba, de ez csak szobába rejtve van”, s megelőzte volna Kisfaludy Károly régóta tervezett szobra fölállítását is.²¹ E sorokkal bizonyára fel akarta kelteni bennük az egészséges hiúságot és versenyszellemet.

A debreceniek síremlékállítással szembeni magatartását minden bizonnyal jelentősen meghatározta a protestantizmus temetőhöz való viszonya. Többek között Takács Béla hívta fel a figyelmet arra, hogy a város és az egyház életében meghatározó szerepet játszó református prédikátorok a katolikusokkal szemben egyáltalán nem tulajdonítottak központi jelentőséget a temetőknek és a városon kívülre temették el a halottaikat. Méliusz és társai úgy tartották, hogy „Krisztus a városon kívül temettetett el. A kegyes királyok is mindannyian a zsinagógán kívül temették el. Sohase temetkeztek oda, ahol áldoztak vagy tanítottak. Gonoszul cselekszenek azért, akik a pápistáktól megfertőztetett földbe temetik, sokak botrányára, halottaikat.” A temetőt „dögös helynek”, sőt „pervátának”, vagyis árnyékszéknek tekintették, amelynek ezért *nem volt jelentősége* a személyes és közösségi emlékezetben.²² E tovább élő hagyománynak is szerepe lehetett abban, hogy a klasszicizmus temetőkultúrája, amely a jelenkorig meghatározza a temetőről és a halálról való gondolkodást, alig hatott a város ízlésére, ahogyan ez az Árkádia-pör során is kiderült.

20 Németh Lajos Vecsey Józsefnek, 1835. december 24. Vargha 1960, 364.

21 Domby Márton Vecsey Józsefnek, 1835. november 22. Vargha 1960, 362.; Kisfaludy emlékművére rögtön halála után megkezdődött a gyűjtés, de csak 1875-ben sikerült fölállítani a Nemzeti Múzeum kertjében.

22 Takács 1980, 134.; Vö. Zoltai 1928.

Nyugat-Európában a 18. század végéig a sírkőállítás a kevesek privilégiuma volt. 1794-ben Párizsban a halálban való egyenlőség elve jegyében megtiltották az ilyen, megkülönböztetett síremlékek állítását, s ez nagy hatással volt több nyugat-európai nagyvárosra is. Így 1800 körül a temetők közepén rendszerint egyforma sírok sorakoztak, s csak a temetőfalak mellett lehetett látni a privilegizált rétegek egyedi síremlékeit. A 19. század folyamán e díszes sírkövek aztán fokozatosan visszahódították a temetők belső terét. Mindez összefüggött azzal, hogy a polgári individuum autonómiája és megbecsülése alapvetően az egyéni teljesítményen nyugodott, amely a temetőkben felállított sírkövek egyediségében is kifejeződött. A síremlékek mindenki számára nyilvánvalóvá tették a világnézeti meggyőződéseket és életstílusokat, s megidézték a sírban nyugvó személy egyéniségét és egyediségét. E változás során a temető és a sír olyan jelentős és jelentésszerű helyé vált, ahol megmutatkozott a halott és a hozzátartozók társadalmi rangja, kifejeződött az egyéni teljesítmény nagysága, és ahol a sírnál állók nyilvánosan vallhatták meg érzelmeiket. A klasszicizmusnak kitüntetett szerepe volt e folyamatban. Azzal ugyanis, hogy elterjesztette a szép halál és az örök álmok gondolatát, megszelídítette a halált, a temető pedig a kertművészet alkalmazása révén egyre inkább művészileg formált helyé vált, elősegítve a gyászmunkát és az emlékezést.²³

A klasszicista temetőkultúra nehezen eresztett gyökeret Debrecenben. Az Árkádia-pörben a debreceni vitapartnerek a korábban mondottakon túl többek között azért nem értették meg Kazinczy szándékát, hogy a sír fölé akar emlékművet emelni, mert más jelentősége volt számukra a temetőnek. Fazekas és társai gondolkodását eleve megszabták a protestáns temetkezési szokások és hagyományok. A temető a város szélén, vagyis a városlakók életén kívül kapott csak helyet. Kazinczy számára viszont a temető és a síremlék esztétikai-morális jelentés hordozója volt. Ezért is voltak fontosak számára a meghalt jeles emberek sírja fölé emelendő síremlékek. Gondolkodásuk különbsége kifejeződött abban is, ahogyan a halottakról gondolkodtak. Kazinczy fontosnak tartotta a rájuk való emlékezést, amely során a nagyokhoz fölemelkedik a lélek, a debreceniek

23 Vö. Etlin 1984.; Gerner 2001.; Krumrey 1997.; Robinson-Koontz 1996.

számára azonban, ennek egyáltalán nem volt jelentősége, amit az is mutat, hogy a protestánsoknak hosszú időn keresztül nem volt olyan napjuk, amelyen megemlékeztek volna halottaikról. A széphalmi mester Árkádia-pörbeli magatartása arra utal, hogy szerinte a halottal való foglalkozás nem ér véget a temetés napján, a róla szóló megemlékezés az élők kulturális-morális kötelessége. Fazekas és társai számára viszont a protestáns hagyománynak megfelelően a temetéssel és a sírnál elmondott prédikációval lezárult a halottak és az élők közti kommunikáció.

A klasszicizmus temetőkultúrája még a 19. század közepén sem volt hatással a debreceni temetőkre. A kő hiánya miatt továbbra is szinte csak fa fejfákkal jelölték meg a sírokat, a temetők pedig fák nélküli, fűtől burjánzó, bekerítetlen és rendezetlen földterületek voltak.²⁴ Így aztán nem meglepő, hogy az Árkádia-pör után harminc évvel ugyanazzal a kérdéssel kellett szembenézni azoknak, akik emléket szerettek volna állítani Csokonainak, mint a pör idején. Hol állítsák föl Csokonai emlékoszlopát: a temetőben vagy a Kollégium és a Nagytemplom közötti téren. Kísérteties a hasonlóság Domby Márton és a pörben megszólaló Kis Imre sorai között. Mind a ketten úgy gondolták, hogy bár a (sír)emlék(mű) számára a legalkalmasabb a temető, de rögtön el is vetették ezt a lehetőséget. Domby szavai Kis Imréét ismétlik: „de egy az, hogy az nagyon félre való hely és alig alig vetődne oda esztendő alatt is egy néhány idegen, ki őtet meglátná; más az, hogy talán a jövő menő, Pásztor, szőlő őrző s más durvább érzésű emberek pajkosságának ki volna téve”.²⁵ Ezek szerint az 1830-as években a debreceni temetők ugyanolyan elhanyagoltak voltak, s ugyanúgy a városon kívüli, a kultúra által sajátját nem tett helyek voltak, mint az elhíresült per idején. Mindezek után nem meglepő, hogy az emlékállítás debreceni hívei eleinte a város valamelyik belső közterén szerettek volna emlékoszlopot állítani, ami így értelemszerűen nem síremlék, hanem emlékmű lett volna.

Talán épp a Csokonai sírjánál állók döbrentek rá először, hogy az egyén és a közösség számára milyen fontos a temető, ahol a sírok és a föléjük állított síremlékek felébrednek az emlékezethez

24 Sági 1972, 61., 64.

25 Domby Márton Vecsey Józsefnek, 1835. december 6. Vargha 1960, 363.

szükséges *képzelőerőt* és az elhunyt iránti áhítatos tiszteletet, a *kegyeletet*. Így látta ezt Vecsey József és Péczely József professzor is, hisz, amikor a síremlékre való adakozásra hívtak föl, „az érde-
mesek - élők vagy holtak - iránti tisztelet- és hála-nyilatkoztatás”
helyének tekintették a temetőt.²⁶

Beregszászi Pál, a kollégium rajztanára elvállalta, hogy meg-
tervezi a síremléket. A Hatvan utcai temetőben uralkodó állapotokat
is figyelembe vette, ezért vasból gondolta elkészíthetőnek: „hogya
pedig a síremlék maradandóbb legyen, idő s más viszontagságok-
nak jobban ellenállhasson, az ne kőből, hanem öntött vasból készí-
tettessék meg, mivel még abban az időben a temetők kerítés és fel-
vigyázat nélkül voltak”.²⁷ E passzus már önmagában is bizonyítja,
hogy rendkívüli vállalkozásról volt szó, amely még hosszú ideig
beilleszthetetlen volt a debreceniek gondolkodásába, olyan kiemelt
jelentőségű helyként jelölte meg ugyanis a temetőt, ami abban a kor-
ban és még később sem volt elfogadott. Így 1864-ben is, amikor a
temetők rendezése a városigazgatás szintjén is napirendre került,
csak annyit sikerült elérni, hogy temetőcsőszöket alkalmazzanak a
sírok védelmére. Sárvári Jakab javaslata viszont egy, a régi temető
rendjét megőrző, de esztétikai látványként is funkcionáló temetőkert
létesítésére, támogatók nélkül maradt. Sárvári parkká szerette volna
átalakítani a Dobozi temetőt, amelyben a régi sírkövek emlékjelként
emelkedtek volna ki a földből, az odatelepített fák pedig békés, em-
lékező sétára hívták volna a debrecenieket. A javaslatra reagáló írá-
sokból világosan kiderül, hogy temető a többség számára még ekkor
is főleg egészségügyi és közigazgatási, nem pedig esztétikai-morális
kérdésként merült föl.²⁸

A síremlékállítást főnt bemutatott jelentősége fényében feltű-
nő, hogy a társaság már a tervbe is mennyire belekalkulálta a lehető-
ségek korlátozott voltát. Beregszászi Pál a síremlék tervét ismertető
könyvében szabadkozott, hogy nem tudtak egy országos jelentőségű
és a magyar társadalom művelt rétegeinek általában tetsző emlék-
művet emelni. Nem találtam azonban nyomát annak, hogy a helyi

26 Beregszászi 1860, 7.; Felelet 1835, 366.

27 Beregszászi 1860, 9.

28 Sági 1972, 62-63.; Sági 1980, 181-183.

közösségen túl máshol is kerestek volna támogatókat. Részben talán azért nem, mert a síremlékállítás erkölcsi hozadéka ekkor nemcsak Debrecenre illette volna meg. De talán főleg azért nem, mert kétségesnek látták egy „díszes, nagyszerű, és mindenkinek izlését kielégítő” emlékoszlopra összegyűlni a pénz, „mivel még abban az időben az emlékek állítására a nagy közönség nem volt oly részvétel, mint az efélékre azóta felkeresni örömmel tapasztaljuk”.²⁹ Mindennek ellenére van valami megdöbbenő abban, hogy nem a síremlék esztétikai értéke, formája vagy üzenete, hanem a megvalósításhoz szükséges összeg nagysága miatt tetszett a közönségnek a kaszinóban kiállított terv: „tud[ták] azt, hogy a begyűlendő pénzösszeg, valami nagyszerű, pompás s mindenkinek izlését kielégítő országos síremlék állítására nem lenne elegendő”.³⁰ Vitatkozni lehetne azon, hogy magatartásukat a józanság vagy a kishitűség, a lehetőséggel számoló racionalitás vagy a nagyot álmodás hiánya jelének lássuk. Az azonban bizonyos, hogy a síremlék állításán fáradozók a lelkesültség és a kételkedés, a bizonyosság és a bizonytalanság, a felbuzdulás és a visszafogottság közt ingadoztak. Lelkesedtek azért, hogy a síremlék „a tudományok pályáján időről időre serdülő ifjaink serkentésére is”³¹ szolgál majd, de kételkedtek a város vezetői támogatásában: „talán édes anyavárosunk sem venné rossz néven tőlünk, jelenkorbeli fiaitól”.³² Bizonyosak voltak abban, hogy „valósággal tartoznak ezen nagy Hazafi emlékezetének”,³³ de bizonytalanok, hogy elérhetik-e céljukat. Felbuzdultak azon, hogy talán visszaszerezhetik Debrecen elveszett dicsőségét, mégis a síremléket a legkisebb ünnepélyesség nélkül avatták fel. Hogy e kettős érzés nem volt alaptalan, igazolja a kollégiumi tanárok és Péczely József között kirobbant, a későbbiekben részletesen ismertetésre kerülő vita.

Ennek ellenére a pénz, ha lassan is, de szépen gyűlt. Ráadásul a Vecsey által vezetett lajstrom tanúsága szerint most az önértékek érvényesülése helyett, amire Domby is panaszkodott, Debrecen társadalma *egységes* fellépését lehetett tapasztalni. Nem volt ugyanis

²⁹ Beregszászi 1860, 15.

³⁰ Beregszászi 1860, 10.

³¹ Vecsey 1835, 361.

³² Uo.

³³ Domby Márton levele Vecsey Józsefnek, 1835. november 22. Vargha 1960, 362.

olyan társadalmi réteg, amelynek tagjai ne adakoztak volna a felállítandó síremlék javára. Az adakozók között találunk cíviseket, ügyvédek, jegyzőt, kereskedőket, bátorsági csendbiztost, szenátort, só-tisztet, prédikátort, szuperintendenst, pénztári segédet, földmérőt, gyógyszerészt, táblabíró, asszesszort, iktatót, udvari ágenst, írnot, városgazdát, közbirtokost, levéltárnokot, színészt, katonatisztet, salétromfelügyelőt, orvost, kollégiumi professzort, könyvnyomtatót, diákokat, tanítót, kántort és asszonyokat, lányokat. Igaz, a polgárok legtöbbje csak krajcárt adott, de nem is az adomány nagysága volt a fontos, hanem az, hogy a síremlékállítást tervét a *sajátjuknak* ismerték el. Péczely József a diákok adakozásával kapcsolatban fogalmazta meg, de valamennyi adakozóra érvényesen, hogy „inkább csak az indulat’ s készség, mint maga az adomány fog tekintetni”.³⁴ A támogató gesztus nyilvánítását azért tartotta fontosnak, mert ettől függött a síremlékért küzdők legitimitása és fölhatalmazottsága. Minél szélesebb volt a támogatók köre, annál inkább bizonyosak lehettek abban, hogy közösségük akaratát képviselik, s annál magabiztosabban léphettek fel városuk nevében. *Csokonai neve tehát ekkora olyan kulturális szimbólummá vált, amely képes volt maga körül egységet teremteni, és lehetővé tette, hogy az egyének egy közösség tagjainak, debreceni polgárnak érezzék magukat.*

E történetben szimbolikus jelentősége van a hiányzó sírkőnek. A síremlékek olyan kultúrahordozó jelek, amelyek megteremtik a kommunikáció lehetőségét egyfelől a halott és az élők között, másfelől a halottról az élők között. Vagyis helyet adnak a gyászmunkának, amelynek révén a meghalt hiányát felváltja az emlékezetben való jelenlét.³⁵ Úgy tűnik, Csokonai kapcsán épp ez maradt el, s épp ezt szimbolizálta a hiányzó síremlék. A gyászmunka elmaradásának két legfőbb oka a kollégium Csokonaival szembeni magatartását és eljárását elítélő vélemény hagyományozódásában, valamint az Árkádia-pör debreceniség toposza elterjedésében kereshető. Mind a két esetben fontos szerepet játszott a bűnbakképzés. Az első esetben a Csokonai búcsúbeszédében megfogalmazott vád, hogy a kollégium kitaszította és sorsára hagyta, hagyománnyá válásáról és Kazinczy

34 Felelet 1835, 366.

35 Vö. Fischer 2005.

általi újratematizálásáról van szó, mely szerint Debrecen bűnt követett el a költővel szemben, de képtelen az ezzel való szembenézésre és a költő diákkori vétke megbocsátására. A város felvilágosodás kori irodalomtörténetét megíró Julow Viktor még az 1980-as években is úgy látta, hogy nincs eldöntve a kérdés: Csokonai a kollégiumnak köszönhetően vagy épp a kollégium ellenébe lett nagy költő.³⁶ A második esetben pedig az Árkádia-pörben nekik jutott szerep miatt váltak bűnbakká a debreceniek. Ugyan a korabeli Magyarországon a vidéki városokban hasonló kulturális-művelődési állapotok uralkodtak, mint Debrecenben, így sehol sem találni a jeles emberek tiszteletére emelt emlékkövet,³⁷ mivel azonban Kazinczy a debreceni ellenfelein statuált példát, így egyedül ők lettek meg bélyegezve. A költő sorsa és a hiányzó sírkő miatt érzett bűntudat, amely láthatóan ott élt a debreceniek egy részében, megakadályozta, hogy feltegyék maguknak a kérdést: mit is tartanak Csokonairól, a költő és a kollégium viszonyáról és a sikertelen sírkőállítási kísérletekről. Attól való félelmük, hogy meg kell vallani bűnüket, hosszú időn keresztül erősebb volt, mint a szembenézés igénye.

A bűnbakképzés egyik legfontosabb következménye tehát, hogy megakadályozta a Csokonairól való indulatmentes és érdemi beszédet. A síremlékállítás elhúzódása nem pusztán, s talán nem is elsősorban a város vezetői vagy műveltebb rétegei nemtörődömségére utal, hanem a költő kapcsán felmerült kérdések *tabuizálódására*. A Csokonairól való beszéd tabuvá válása és a kérdések újragondolásának hiánya legsúlyosabb következménye, hogy meggyengült a debreceniek közösségi identitása. Azzal a negatív városképpel ugyanis, amit a fenti történetek átörökítettek, *nem lehetett azonosulni*. A kérdések újragondolásának hiánya viszont megakadályozta, hogy újraépítsék és újraértelmezzék a város történetét és újraformálják a kollektív emlékezetet, s vele együtt a közösségi identitást. A kollektív emlékezet feltárása, a vele való foglalkozás olyan történeteket bocsátott volna a közösség tagjai rendelkezésére,³⁸ melyek révén szembe tudtak volna nézni a Csokonai megtiszteltetése körül történetekkel. Épp erre adnak

36 Julow 1975, 6.

37 Vö. Lyka 1981, 21–26., 80.; Antalffy 1982.

38 Vö. Ricoeur 1987d, 219–245.

lehetőséget az emlékművek és síremlékek. Azt teszik láthatóvá, milyen a közösség, ahova az egyén tartozónak tudja magát, s hogy e kötetlek révén mivé vált. A Csokonai síremlék hányattatott sorsa a város kollektív emlékezete töredezett voltára, a kollektív identitás bizonytalanságára utal. S van még egy fontos tanulsága: kegyelet nélkül nincs önismeret, viszont önismeret nélkül nincs esély a kegyeletre. Épp ennek lehetőségét jelentette a tervezett síremlék.

Csokonai emlékezete mint törésvonal

Úgy látszik azonban, hogy e történet nem egy folyamatos ív mentén beszélhető el, hanem mellette még egy történetszál fut, amely megszakítja, széttöri e kezdetben egyenes vonalúnak tűnő mesét. A fentiek alapján azt lehetett gondolni, hogy az 1830-as évekre Csokonai a kollektív emlékezet egyik legfontosabb kristályosodási pontjává vált, a város közössége pedig emlékezetközösséggé. A síremlékállítás széles társadalmi támogatottsága ugyanis azt sejtette, hogy végre nyugvópontra jutottak a költő alakja körüli viták, s elnyerte (nem végleges) helyét a kollektív emlékezetben, s a közösség tagjai számára olyan szimbolikus, kulturális jelentéseket közvetít, amelyben mindenki fel- és megismerhette önmagát.

Történt azonban, hogy Péczely József, a Kollégium történetnára felhívását, hogy a diákok adakozzanak a leendő síremlék javára, az iskola rendjével nem egyezőnek nyilvánította a professzori kar, a gyűjtést megtiltották, a már beszedett adományokat pedig visszaadni rendelték. Péczely 1835 novemberében jelentette meg felhívását a *Honművész* hasábjain, amelyben teljes bizonyossággal fejtette ki, nincs kétsége afelől, hogy minden diák támogatja majd a Vecseyék által kezdeményezett síremlékállítást. A felhívás szövegéből úgy tűnik, hogy Péczely egy kissé sem látta kétségesnek a diákok adakozó kedvét, sőt magától értetődőnek: „készségéről valakinek csak kételkedni is bántásnak tartanám”.³⁹ Az általa szerkesztett *Lantban* megjelent költemények és a diákjai által alapított, s általa támogatott Olvasó Társaság révén megtapasztalhatta, hogy mennyire élő Csokonai alakja a diákok emlékezetében, épp ezért tarthatta kihagyhatatlanoknak őket

39 Felelet 1835, 366.

a gyűjtésből. A *Lant*-ban számos Csokonairól szóló vagy ő szellemét-magatartását megidéző vers látott napvilágot, a Társaság pedig joggal tekinthetett úgy magára mint Csokonai olvasó-művelődő társasága szellemi utódjára. A felhívásból egyenesen úgy tűnik, mintha Péczely mindenekelőtt a diákok ügyévé szerette volna tenni a síremlékállítást. Erre utal az is, hogy, még mielőtt hivatalosan is megindulhatott volna az adományok gyűjtése, elsőként a diákokat hívta föl önkéntes adakozásra. A Sárvári Pál rektor által vezetett testület épp ezt sérelmezte. Egyértelműen kinyilvánították, hogy az adakozás *csak az ő döntésük* alapján lehetett volna a diákok által is támogatható kezdeményezés. A professzorok kifejezték, hogy nem a céllal nem értenek egyet, hanem azzal, hogy Péczely az engedélyük nélkül vonta be a diákokat olyan ügybe, amely fölötti rendelkezés nem őket, hanem szüleiket, támogatóikat és nem utolsó sorban a professzorokat illeti meg.⁴⁰ Az önállóságra való biztatásban a kollégium rendjének megsértését látták. S valóban, nem Csokonai megtiszteltetésével lehetett bajuk, hiszen komoly összeggel támogatták a síremlék elkészítését és fölállítását.⁴¹ Péczely József azonban mégis kételkedett szavaik őszinteségében, abban, hogy a rektor és professzortársai az engedélyt valóban csak formálisnak tekintik. Korábban ugyanis úgy tapasztalta, hogy a kollégium vezetését megijesztette a diákok önállóságra törekvése, a világban való tájékozódásuk és alkotásaik napvilágra hozatala: „ezen hatalmas párt ellenszegülésénél több hasonnemű, az ifúság szív- és észbeli kiképzésére kezdett, a' hazai művészet és előhaladás barátaitól, utóbb magoktól az ellenszegültektől is célirányosnak ösmert, máshol még köz költség s serkentő jutalmak által is elősegített igyekezetek és vállalkozások szenvedtek már hajótörést”.⁴² Mindezek tehát óvatosságra intették a professzorok szavait illetően, s ezért a gyűjtés megtiltása azt jelentette a számára, hogy kizárólag ők akarják megszabni, mit lehet, és mit nem lehet tenni, s csak ők határozhatják meg, van-e jelentősége valamely eseménynek a kollégium életében. Péczely, ahogyan korábban Kazinczy is, a nyilvánosság elé vitte a vitát,

40 Felelet 1835, 369.

41 A síremlékre adakozó kollégiumi tanárok: Arany István, Buday Ézsaiás, Beregszászi Pál, Dobrosi János, Erdélyi József, Ercsey Dániel, Kerekes Ferenc, Kallós Mózes, Péczely József, Sárvári Pál és Zákány József. Beregszászi 1860, 18–32.

42 Felelet 1835, 367.

ettől remélve az ügy mihamarabbi rendezését, professzortársai így arra kényszerültek, hogy a nyilvánosság előtt fejtsek ki álláspontjukat, s ne a kollégium belügyének tekintsék a történeteket. S bár a professzorok egy szót sem szóltak Csokonairól és megítéléséről, mégis a költő tragikus sorsa és a kollégium ebben játszott szerepe körüli viták ott húzódtak a mélyben. Péczely és a kollégiumi tanárok összeütközésében szerepet játszott, hogy eltérően vélekedtek Csokonairól és arról, mit üzen élete és megtiszteltetése az 1830-as évek diákjainak. A Péczely által kiadott felhívás tehát inkább csak fölszította a mélyben lappangó ellentéteket, alkalmat teremtett arra, hogy összeütköztesék nézeteiket, mit gondolnak az iskolai és a világi tudásról, a közösség és az egyén viszonyáról, az irodalom szerepéről és helyéről, a szabadságról, a tekintélyről és a nyilvánosságról. S e kérdések kapcsán újra és újra föltűnik Csokonai neve és az Árkádia-pör.

Iskolai és világi tudás

A Kollégiumban a 19. század közepére az iskolai és világi tudás között már-már áthidalhatatlan szakadék keletkezett. A 18. század utolsó harmadától kezdve egyre erőteljesebben jelentkezett annak az igénye, hogy az iskola a világban való eligazodásra is fölkészítse a diákokat. Kölcsey Ferenc az *Iskola és világ* című 1815-ben írt írásában elvi bírálatát adta a Kollégiumra is jellemző iskolai oktatásnak. Egyrészt arra kérdezett rá, mire való az itt elsajátítható tudás, mire használható az iskola falain kívül, másrészt korszerűtlennek mondta, hogy az oktatásban még ekkor is az ókori klasszikusokon alapuló műveltség megszerzésén volt a hangsúly. Kölcsey nemcsak azt cáfolta, hogy nem választható szét az iskolai és a világi tudás, hanem azt is, hogy *a* tudás sem létezik, mert amit tudunk, azt az általunk választott módszer szabja meg és teszi lehetővé. Arra pedig nincs mód, hogy a különböző módszerek fölé emelkedve eldöntsük, melyik a helyes. Ennek belátásakor Kölcsey szerint könnyen megszálhatja lelkünket a szkepszis, a bizonytalanság: „ha [ugyanis] minden szisztémákat megvetünk, örök bizonytalanság s tudatlanságunkat kínzó érzelem lesz hódérunk: ha valamelyiket elfogadjuk, bizonyosságunk kútfeje úgy sem lesz egyéb, mint tudatlanság”.⁴³ Szerinte ezért kell le-

43 Kölcsey 1960, 1173.; Vö. Rohonyi 1996, 128-129.

számolni azzal a hittel is, hogy a klasszikus műveltség szilárd talajt jelenhet e szépséggel szemben. Úgy látta, erre egy lehetőség van csak: a cselekvés. Amikor Kölcsey tettekre serkentette a diákokat, nem mondott mást, minthogy mindig a jelen kérdéseire választ keresve lehet az itt és most érvényes és használható tudást fölismerni. Mindebből következően a tanároknak a *kétkedő gondolkodásra* kell megtanítaniuk diákjaikat, a tanításnak pedig *a tanulók aktivitására és érdeklődésére* kell épülnie, valamint *szembe kell nézni az iskola falain kívüli világ igényeivel* is. Kölcsey gondolatai nehezen találtak utat a Kollégiumba. Érthető módon, hiszen a szabadon választott módszerrel történő megismerésnek és világkutatásának olyan etikai és metafizikai következményei lehettek, amelyek nem fértek össze az *intézményesen* garantált és a közösségi-egyházi ellenőrzés alatt álló tudással. Így továbbra is a hagyományos módszerekkel (ismétlés, kérdés-felelet) oktattak, a tananyag pedig egy egyetemesnek és egyedül érvényesnek vélt tudás átadását célozta meg.

Pedig számos jel mutatott ennek elégtelenségére. Közismertek Horváth Ádám és Mándi Márton István iskolai perei. Már az előbbi is azért került összeütközésbe a tanárokkal, mert hiányolta a világi pályára való fölkészítést. Emlékezetesebb lehetett azonban a professzorok számára Mándi Márton esete, aki többek között szintén azért volt elégedetlen, mert a nem lelkésznek készülő nemes ifjak nevelését elhanyagolták a kollégiumban. Mándi Márton ügye azért emelkedett ki a többi hasonló közül, mert maga Domokos Lajos főbíró avatkozott be az érdekében, semmibe véve a tanári kar véleményét lefeleltette a primariusok sorába lépésre jogosító vizsgán, a tanárokat pedig üres teologizálással és hasznavehetetlen ismeretek tanításával vádolta meg. A tanári kar nem pusztán a tekintélyén esett csorbát fájlalta, tudták, többről van itt szó: a létükről. Az egyházkerületi főkurátornak írt levelükben le is írták, hogy *a világi igények önállósodása és a világi törekvések egyházon belüli érvényesülése a létükben veszélyezteti őket*. Domokos ugyanis egyszerűen semmibe vette tekintélyüket és tudásukat. Attól féltek, hogyha a világiak az engedetlen ifjak pártját fogják, abból támadás és párttűzés fog következni a professzorok ellen.⁴⁴ Ugyanilyen emlékezetes maradhatott számukra Csokonai esete is, aki nem-

44 Törös 1931, 114–119.; Trócsányi 1931, 13–20.; Balogh 1904, 225.

csak érdeklődött kora irodalmi és politikai kérdései iránt, de az iskola épületén belülre is behozta ezeket, s ő volt az is, aki nem vetette alá magát a kollégiumi törvényeknek, hanem saját erkölcsi meggyőződése szerint cselekedett. Ez utóbbiak közül leginkább a költő szokatlan és a Kollégiumban elfogadhatatlan tanítási módszerére, második perében tanúsított viselkedésére és a diákoknak engedély nélkül elmondott búcsúbeszédére gondolhatunk. Az 1810-es évek diákköltészetében szintén számos olyan verset találhatunk, melyek elutasítják a tekintélyen alapuló, spekulációs katedratudományt.⁴⁵

Mindezek érthetővé teszik, miért reagált a Sárvári Pál vezető testület olyan ingerülten arra, hogy a diákok engedélyük nélkül adakoznak Csokonai síremlékére. Dühüket növelhette, hogy még támogatójuk is akadt a tanárok közül: Péczely József, akivel egy új tanáregyéniség és új nevelési elvek jelentek meg a kollégiumban. Megérkezéséig kizárólag a tekintélyelv uralkodott a debreceni iskolában, ezért a státusból vagy az életkorból adódó tekintély megelőzte a személyes érdemet. Kazinczy 1807 februárjában Vay Józsefnek írt levelében az új pedagógia liberális nevelési elveivel szemben állóként jellemezte a debreceni tanárokat, akik „azt tartják, hogy csak úgy megyen jól a dolog, ha a tanuló reszket, ha tanítóját meglátja. Angyalokat akarnának csinálni az ifjúból, s felejtik, hogy angyal nem lehet, hogy annak öröm kell...”⁴⁶ a Kollégiumot komor, barátságtalan helyként mutatta be, ahol a tanár nem sétálgat együtt tanítványaival, mert oda a „respectusa”. Egy diákjegyzet tanúsága szerint a tanárok még a század húszas éveiben is így gondolkodtak és viselkedtek. Gyakran intették egy Pliniustól származó gondolattal tekintélykövető magatartásra a diákokat: „[m]ely kevés ifjaink érzék gyengeségeket, azonnal okosok azonnal mindent tudnak, senkit sem tisztelnek, például senkit sem vesznek, hanem önmagokat követik”. Másik intelmük szintén az életkor által igazolt tekintély tiszteletére vonatkozott: „[e]gész iskolai Tudományok sem pótolhatják ki egy öreg férfiú tapasztalását”.⁴⁷ A kollégiumi professzorok tehát úgy tartották, hogy a helyes viselkedés- és értékminták, valamint a tudás egyszer

45 Bán-Julow 1964, 248.

46 Kazinczy Ferenc Vay Józsefnek, 1807. február 22. KazLev IV, 500.

47 Tudományos gyűjtemény (1830-as évek első fele). Maximák, józan okosságok s életregulák. A művelt Világi Férfiúról. TtrEKK R. 6254.

s mindenkorra adott, nem pedig diszkurzív gyakorlatok hatásaként jön létre. Ennek hitében vádolták meg elvtelenséggel és következetlenséggel Péczelyt. A professzorok azt hányták a szemére, hogy 1819-ben többek között épp ő akadályozta meg egy síremlék fölállítást Csokonai sírján, most viszont ő a legnagyobb hangadó.⁴⁸ Péczely ebben nem látott sem elvtelenséget, sem pedig következetlenséget, hanem a kor kérdéseire, tapasztalataihoz és tudásához kapcsolódó frissességet, korszerűséget: „Egyébiránt ha én 1819-ben az emléket akármi okon gátló professori karral teljesen egy értelemben lettem s most 16 év után értelmem változott volna is, ebben semmi szégyelni valót, hamarabb öröme való okot látnék, ebből is azt gyanítva, azzal hízkelkedve magamnak, hogy a haladó korszellemmel előmenve, én talán nem maradtam 1819-nél, s 1836-ban élek”.⁴⁹ Úgy tartotta tehát, hogy a világ változása természetes módon vonja maga után a tudás és a belőle következő cselekedetek megváltozását. Péczely az új pedagógiai eszméket hozta be a kollégiumba: közvetlen, szinte baráti viszonyban volt a diákjaival. Így látta ezt Sárvári Pál is, akinek önéletrajza szerint tanártársa tevékenysége fordulatot jelentett az iskola életében.⁵⁰ A tanári kar rossz érzését csak fokozhatta, hogy cselekedetei Csokonaiéra emlékeztetettek. Az adakozás elleni fellépésükkel a hagyományos kollégiumi rendet és a tekintélyvel szerették volna megvédeni. Úgy érezték, hogy a Péczely révén beáramló világi eszmék túlságosan is elbizakodottá teszik a diákokat, ami kikezdi a tanárok és a kollégium tekintélyét.⁵¹ Félelmüket indokolhatta, hogy a gyűjtést egy folyamat részének tekinthették. Péczely ugyanis korábban már megkedveltette diákjaival a kortárs magyar költőket, és föllelkesítette őket az egyesülés és a társaság alapítás eszméje iránt. Az előbbiről az általa szerkesztett *Lant* négy kötete tanúskodik, amelyben a diákok Kölcsey, Vörösmarty és már kortárs írók és költők modorában írt verseit és prózai munkáit jelentette meg. Az utóbbiról pedig a diákok által létrehozott, általa támogatott és szorgalmazott Olvasó Társaság, melynek működési rendjét önállóan, a tanároktól függetlenül akarták megszabni. Az olvasás és a társaság révén a diákok egyre többet láttak

48 Felelet 1835, 369.

49 Péczely 1835, 377.

50 Törös 1931, 77.

51 Felelet 1835, 370., 372-373.

meg a kollégium falain kívüli világból, s egyre inkább vágyakoztak utána, s ez egyben egyre jobban szembefordította őket a kollégium zártságával és hagyományos tanítási rendjével.

Péczy a diákok világban való tapasztalatszerzését és tájékozódását egyáltalán nem gondolta a kollégium nevelési céljaival ellentétesnek. Sőt egyenes úgy tartotta, hogy az iskolának a világban való eligazodást segítő tudást kell adni a diákoknak. Vagyis az iskolai és a világi tudást nem lehet elválasztani vagy szembeállítani egymással. Kölcsey *Iskola és világ* című munkája szellemében írta: „én az iskolát az élet előkészületének tartván, szeretem az ifju embert még az iskolában, tanítói felügyelése vezetése alatt az élettel megösmertteni, hogy az iskolát elhagyva, ne legyen kéntelen egyszerre bebukni a világba, ez okon nem kívánom ugyan nyakra főre az életbeli praxisba beavatni, de elszigetelni sem egészen. Éppen azért, hogy alkalma legyen önnön fogyatkozásai és a mások érdemei megismerésére, nem akarom, hogy az engedelmesség esztendeiben igazgasson, de szolgálóvá sem kívánom tenni, ne hogy kitelvén a szolgaság ideje, annál zabolátlanabbul használja szabadságát. Nem akarom bizodalommal maga s kevés tudománya eránt eltölteni, de erejét, munkásságát elfojtó bizodalmatlanságra, örökös várakozásra sem akarom szoktatni...”⁵² Eszerint Péczy a világ modelljének tekintette az iskolát, ahol az életre fölkészítő tapasztalatot lehet szerezni úgy, hogy a hibáknak még nincs visszavonhatatlan következménye. Mindenekelőtt azt szerette volna elérni, hogy a sikerek és a tévedések révén a diákok megismerjék önmagukat, legyenek tisztában képességeikkel. Ahogyan Kölcsey, Péczy is úgy tartotta, hogy a diákok csak a cselekvés során tehetnek szert önismeretre, mert csak a gyakorlatban derülhet ki egy elgondolás, módszer és elképzelés érvényessége. Csokonai síremlékére való adakozást is ilyen cselekedetnek gondolta, amely révén a diákokban megtapasztalhatják a hazafiúi cselekedetekhez vezető „indulat[ot] s készség[et]”, s a magyarság jeles emberei iránti tisztelet érzését,⁵³ ami egyre inkább áthatották a közvélemény formáló irodalmi és politikai réteg gondolkodását.

52 Péczy 1835, 378.

53 Felelet 1835, 366-367.

Nem értett egyet azzal sem, hogy az öregkorra felgyűlt tapasztalat eleve magában hordja az igazságot. Szerinte ugyanis az idő érlelte életbölcesség értéke is csak abban mérhető, mennyire képes a kor igényeinek megfelelő cselekvésre ösztönözni. Az élettapasztalat ugyan adott esetben valódi bölcességet jelenthet, de általában véve semmit sem mond e tapasztalat produktivitásáról. Péczely ezzel is az iskolai és a világi tudás szétválasztása ellen érvelt. Hisz valójában lehetetlen megmondani meddig tart a tanulás, mint ahogy az életproblémák sem tartják tiszteletben a kétféle tudás határát. A professzorok bizonyossága, hogy meg tudják mondani, hol húzódik e határ, semmi más, mint eszköz tekintélyük fönntartására. Péczely számára tanulás és önállóság, tudásszerzés és produktivitás egymást kiegészítő fogalompárok voltak. Ugyan korábban valóban az volt a kollégium hagyománya, hogy a diákok cselekvési terét és ismeretszerzési lehetőségeit a tanárok szabták meg, gondolhatta, de ez nem jelenti azt, hogy ennek mindig így is kell maradnia. Így például ha az iskolán kívüli világban egyre inkább teret nyer az egyén szabadságának gondolata, amely többek között egyesületek alapítását eredményezte, akkor a kollégiumi tanárok nem tehetik meg, hogy megakadályozzák a diákok egyesületbe tömörülését. A diákokat ugyanis mind a szabadságra, mind az egyesületekben való tevékenykedésre föl kell készíteni.⁵⁴

A világi eszmék beszüremkedése a professzorokban a Kollégium hagyományos rendjének fölbomlásától való félelmet élesztette föl: „mi a’ nevelői bölcességet nem abban tartjuk: hogy az Ifjúval magát tudósnak képzeltessek, minekelőtte tanúlt volna; hogy azt íróvá tegyük, míg az oskolai gyakorlásokon sem ment keresztül; hogy az életbeli praxisba bele vonjuk, minekelőtte oskoláját végezte volna; és arra szoktassuk, hogy igazgasson, minekelőtte engedelmeskedni tanúlt volna [...], hanem inkább abban, hogy a’szerfeletti magában bizakodásra természettel hajlandó ifjúság[ot] [...] szerénységre, és a’ mások, kivált az ő felette hosszas tapasztalással, és életbölcességgel gazdag Öregek, ’s Előljárók, és Felsőbbek megbetsülésére, tiszteletére, és arra szoktatódjék, hogy gyakorolja ugyan magát az árnyékban, de ifjú próbatételeiről szerfelett sokat ne tartson, és

⁵⁴ Péczely 1835, 378.

azokkal világ eleibe lépni nagyon ne siessen...”⁵⁵ *Feleletük* e részlete arról tanúskodik, mintha álláspontjukat csak valamivel szemben tudnák megfogalmazni. Vitahelyzetben, a változástól és az újtól való félelem esetén ez természetes is, az azonban kevésbé, hogy érveik kizárólag tekintélyvel alapultak, s a tudást véglegesnek, nem pedig egy folyamat részének tekintették, pontosabban elszakították a gyakorlattól. Így a tudós tudását szembeállították a tanulással, mintha az előbbieknél többé nem kellene képezniük magukat. Az írói képességet a gyakorlással, mintha az íróvá válás nem gyakorlás és próbálkozások eredménye is lenne. A gyakorlatot, a mindennapi életben való cselekvést a tanulással, mintha az előbbi nem maga is egy tanulási folyamat lenne. Az önállóságot az engedelmességgel, holott az előbbi nélkül nincs egyéniség, az utóbbi nélkül pedig nincs a közösséghez való alkalmazkodás. A tanárok és Péczely gondolkodásmódja közti különbség *korszakhatárt* jelez. Az ő gondolkodása már a tapasztalatok és az elvárások kettősségében mozgott,⁵⁶ míg professzortársai számára a múlt nem tapasztalatot, hanem tudástárt és cselekvési mintát jelentett.

A tanárok kollégium rendjét védő magatartása azonban nemcsak a tekintélyelvű gondolkodás és a múlt fetisizálásának a következménye. Mögötte ott van a félelem, amely főleg a Kollégium 18. századi története folyamán erősödött meg, hogy a Habsburg udvar beavatkozik az iskola életébe, sőt megszünteti autonómiáját. Így minden bizonnyal e vita folyamán is működésbe léptek azok a beidegződések, amelyeket a kollégium önállóságáért való évszázados küzdelem alakítottak ki bennük. Ez annál is inkább valószínű, mert még ekkor is érvényben volt a Helytartótanácsnak az a rendelete, amely az iskolákban megtiltotta egyesületek alakítását.⁵⁷ Minden bizonnyal ezért is próbálták a tanárok megakadályozni olvasó társaság létrehozását és töltötte el őket félelem a diákok önállósodási törekvése.

55 *Felelet* 1835, 372.

56 Vö. Koselleck 2003, 401-430.

57 Törös 1931, 149.

Közösség és egyéniség

A síremlék körüli vita megidézte az öntörvényű, a morális lázadásra kész Csokonai alakját, aki csak azt a közösséget ismerte el sajátjaként, amelyben megőrizhette szabadságát. Ennek egyik jelképes példájává vált az a történet, amikor a költő engedély nélkül mondta el búcsúbeszédét a kollégium diáksága előtt. E gesztus egyik üzenete, hogy *nincs olyan közösség, amely ne szorulna rá az egyének hozzájárulására, a tőlük kapott felhatalmazásra*. Csokonai ugyanis nem várta meg a kizáró ítéletet, hanem nagyhatású beszédében ő vonta meg bizalmát a kollégiumtól. A másik pedig, hogy *az egyén csak akkor tudja megőrizni méltóságát, ha képes a közösségi elvárásokhoz való alkalmazkodásban a mértéket megtalálni*. Csokonai jól ismerhette azokat a kollégiumi történeteket, amelyek példaként szolgálhattak a számára és találkozhatott néhány olyan gondolattal is, amelyekben támaszt találhatott. Az egyik példaadó történet Mándi Márton Istvánnal esett meg, aki az ellene indított fegyelmi tárgyaláson arra a vádra, hogy az esti imakor a tanítók és a „serény” patrónusok neve előtt a kegyes jelzőt kihagyta, azt felelte: „szabad neki lelke érzelmét (animi sui sensa) kifejezni”.⁵⁸ Mándi itt nem csupán a véleményszabadság jogosságáról és igényéről beszélt, hanem arról is, hogy az egyéni, szubjektív véleményeknek is van létjogosultsága, nemcsak a tekintély (hagyomány, intézmény, státusz stb.) által legitimáltaknak. Lengyel József erkölcsstanából pedig azt tanulhatta meg, hogy az embert szabadsága teszi önálló, cselekedeteiért felelősséget vállalni képes személlyé. S nála találkozhatott azzal a gondolattal is, hogy az egyén a szabadságot csak valamely közösséghez tartozás révén nyerheti el. Ahhoz, hogy az ember „a maga jussait a mások erőszakától megoltalmazhassa és azt a bátorságot fenn tarthassa mely az ő erkölcsi tétlenségeire meg kívántatik, innen szükségessé lett, hogy az emberek magukat polgári társaságba adják öszve”.⁵⁹ Ezek szerint az egyén csak az általa választott közösség segítségével tudja érdekeit érvényesíteni és erkölcsi integritását megőrizni.

⁵⁸ Balogh 1904, 225.

⁵⁹ Horkay 1977, 222.

Péczynek tehát volt mire támaszkodnia, amikor a tanári kar kollektív véleményével szemben kiállt személyes meggyőződése és választott társasága mellett. Amikor látta, hogy Sárvári Pál rektor a diákok közti gyűjtést anélkül állította le, hogy arról őt értesítette és vele megbeszélte volna, s a professzori kar ülésén sem adtak lehetőséget arra, hogy nézeteit kifejthesse, úgy döntött, hogy saját maga állítja magát vissza elvett jogaiba. Tette mindezt azért, „hogy tiszt-társaitól való függetlenség[ét] mentül nyilvánban és hathatósabban kimutass[a], mert függeni a polgári társaságban mindennek kell, függés nélkül nincs rend, rend nélkül nem állhat fent társaság, de kinek-kinek csak attól kell függeni, kitől tartozik, különben a mindentől függés maga legnagyobb függetlenséget okozna, legszorosabb függés azoktól, kiktől tartozunk nem oly nyomó, mint bármely kicsi azoktól, kiktől nem tartozunk; függeni pedig velünk ugyanazon egy helyzetüektől épen alacsonyító, minden lelkierő hiányát s kihalt becsületérzést mutató. Így tehát erőnek erőt, tettnek tettét tevők ellebé...”,⁶⁰ s újabb értesítést bocsátott az ifjúsághoz. Péczy tehát egyrészt azt állította, hogy az ember szabadon választhatja meg értékrendet, amitől cselekedeteit *függetlenül teszi*, másrészt azt is, hogy ez nem az egyén találmánya, hanem valamely közösségé, társaságé. *Szabadság és függés tehát szerinte nem állíthatók szembe egymással, hisz valamely társasághoz tartozás korlátozza ugyan az egyén szabadságát, de csak a társaságba tömörült ember nem eszköz, hanem magánvaló cél.* Csak valamely értékrend, valamely társaság választása teszi az egyént autonóm személyiséggé. Ezzel Péczy azt is kimondta, ami a legbántóbb lehetett tanártársai számára, hogy bizonyos helyzetekben nem a kollégiumi professzorok közösségének értékrendjét tartja mértékadónak. Azon társaság, ahova odatartozónak vallotta magát, a hazafiságot, „a tudomány, ’s elhunyt tudósok”, művészek iránti tiszteletet, a nemzeti irodalom és a nemzeti költők iránti feltétlen elkötelezettséget vallotta a cselekedeteit meghatározó értéknek.⁶¹ Ezért küldte el Toldy Ferencnek a professzorokat vádló *Levél-töredék-ét*,⁶² és ezért örült Kölcsény és Kazinczy szavainak, akik dicsérték a Kollégiumban tapasztalható

60 Péczy 1835, 374.

61 Felelet 1835, 366-367.

62 Péczy József Schedel Ferencnek, 1835. december 2.; Péczy József Schedel Ferencnek, 1835. december 30. Vargha 1960, 364-365.

változásokért, s ezért volt fontos az is, hogy ott legyen a Kisfaludy Társaság alapítói között.⁶³ A társaság, amelyhez gondolkodását és cselekedeteit igazította, a nemzeti irodalom iránt elkötelezett íróké, költőké, kritikusoké és olvasóké volt.

A nemzeti irodalom és a szépirodalom helye a művelődésben

A síremlék, ami körül vitáztak, nem egy tudósé volt, nem egy főbíróé és nem is egy lelkészé, hanem egy *magyar* költőé volt. A vita részben még mindig akörül forgott, hogy megérdemel-e egy költő és általa a szépirodalom ilyen megbecsülést.

Amikor Sárvári Pál Toldy Ferenc felkérésére megírta Csokonairól szóló emlékeit, a professzornak egyetlen jó szava sem volt róla. Ennek legfőbb magyarázatát azon tapasztalatában kereshetjük, hogy miközben a kollégiumi tanárok társadalmi megbecsülése csökkent, addig a költőké meredeken emelkedet. Az egyházi iskolában oktató tudósok iránti tisztelet csökkenését személyesen is meg kellett tapasztalnia, hisz miközben régi érdemeit feledve tüntettek ellene a diákok,⁶⁴ addig önként adakoztak egy költő, Csokonai síremlékére. A tudóst „legyőzte” a poéta. Az 1830-as évekre valóban látványosan megemelkedett az írás társadalmi rangja, aminek eredményeként az íráság önálló polgári foglalkozássá vált. A költészet és a költők rangjának emelkedését láthatta abban is, hogy megnőtt a költők élete iránt az érdeklődés. Csokonainak már Domby is megírta az életrajzát, s lám most meg – gondolhatta – a Kisfaludy Társaság határozta el, hogy a *Nemzeti Könyvtárban* kiadják minden munkáit, amelyet Toldy Csokonai életútját bemutató írása vezet majd be. Keserűen kellett tudomásul vennie azt is, hogy a vélemények összeütközésekor nem tudós testületké a döntési jog, hanem a döntések tőlük függetlenül születnek meg, ahogyan ezzel a síremlékre való gyűjtés kapcsán is szembesülnie kellett. Ebbéli családottságát növelhette, hogy a Péczelyvel folytatott vitájukban a consistorium nem igazságot szolgáltatott, nem bíróként, hanem „atya”-ként lépett föl, s nem ítélni, csak békéltetni akart, hogy

63 Kölcsy Ferenc Bártfay Lászlóhoz, 1832. május 3. KFÖM III. 174.; Vö. Csorba 1982b, 165.

64 Törös 1931, 169–170.

megóvja a Kollégiumot a botránytól.⁶⁵ Az igazság megszületésének a helye ekkor már a nyilvánosság volt. Sárvári megnyilvánulásai szemléletesen fejezik ki azon értelmiségi réteg hangulatát, melynek tagjai egyházi intézmények szolgálatában álltak, s tekintélyüket nem pusztán egyéni képességeiknek, hanem pozíciójuknak és a mögöttük álló intézménynek köszönhették. Az 1830-as években, amikor befolylásuk jelentős mértékben csökkent, azzal is szembesülniük kellett, hogy egyre kisebb a megbecsültségük.⁶⁶ Ezek után nincs mit csodálkozni azon, ha olyan, a világi igényre egyébként nyitott⁶⁷ egyházi szolgálatban álló értelmiségi is, mint Sárvári Pál, a 19. század harmincas éveiben értetlenül állt az irodalom szinte korlátlan méretű térnyerése, az új irodalmi-nemzeti eszmék irányába tájékozódó és önálló cselekvésre igényt tartó diákok előtt és megakadályozta, hogy Csokonai síremlékére adakozzanak.

Számára a költői hivatás felértékelődése nemcsak azt jelentette, hogy az irodalom önálló területté vált, amely megfelelő hozzáértést követel meg, hanem azt is, hogy tagjaik a többi tudatforma képviselői fölött állónak képzelik magukat. Láta, hogy egyre inkább megerősödött az új értelmiségi réteg, a literátus értelmiség, amely egyre nagyobb szerepet játszott és egyre nagyobb jelentőséget vívott ki magának az átalakuló kulturális és társadalmi életben. Ráadásul részben épp azt a szerepet vette át, ami a lelkészi hatalommal felruházott egyházi értelmiséget korábban elkülönítette a többitől: a közösségi gondok felvállalását. A lelkipásztori hatalmat,⁶⁸ mely *a közösség képviseletére való jogosultságot* jelentette, s amivel korábban az egyházi értelmiség volt felruházva, egyre inkább kisajátította magának az iro-

65 „... a consistoriumunk mindnyájoknak tekintetét egyránt becsben tartván, s kímélve őrizni óhajtván és köteleztetvén, nem mint igazgatóság és bíró, de mint atya úgy kívánja a kedvetlen tárgyat elintézni...” Határozat 1835, 380.

66 E folyamat kezdete a századforduló környékére tehető. Kazinczy jegyezte föl, hogy a latin szakszavak magyarral való helyettesíthetőségét vizsgáló megyei bizottsága tagjai közül míg Budainak Ézsaiásnak csak a kegyelme megcsóválás járt, addig Kazinczy Dienest és Rhédey Lajost az úr titulus illette meg. Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1806. június 12. KazLev IV, 190.

67 A világi igényekhez való alkalmazkodás mutatkozik meg többek között abban, hogy a rajzolás művészetéről írt könyvét asztalosok, fazekasok és más mesteremberek számára írta. Szintén a kollégiumi-egyházi világtól való távolság jelének lehet tekinteni, hogy tekintélyt nem azzal szeretett volna magának szerezni, hogy teológiai végzettsége folytán pap is volt, hanem tudományos és oktatói tevékenységével. Törös 1931, 102.

68 Vö. Foucault 1999a, 184–187.

dalmi értelmiségi réteg. Sárvári Pál Csokonai kultusza kapcsán tett, korábban idézett megjegyzéséből is kiolvasható, hogy a tudós professzorok méltatlan helyzetét a költők és az irodalmi értelmiség szerepének számára érthetetlen felértékelődésével hozta összefüggésbe: „Hát csak a’ verselő Musa érdemel köz emléket? Talán a’ köz hálás érzések emléke Csokonaival csak kezdetét vette, ’s azután valahára, többek is következnek?”⁶⁹ Annak az egyházi értelmiségi rétegnek, amely csak részben tudott áthangolódni a világi igényekre, keserűen kellett tudomásul vennie, hogy helyükre a 19. században egy új értelmiség került. Mindez érthető módon kifejeződött a szépirodalommal szembeni ellenszenvükben is.

A nemzeti irodalom jelentőségének fölismerését és képviselőinek elismerését nemcsak az nehezítette meg a kollégiumban, hogy a tanárok az ideális műveltséget továbbra is az ókori klasszikus kultúrán alapuló képzés révén tartották elérhetőnek, hanem az is, hogy az oktatás nyelve egészen a harmincas évekig a latin maradt. Amikor a magyar nyelv mellett érveltek szinte mindig csak kommunikációs eszközként tekintettek rá. 1796-ban az Egyházkerületi Közgyűlés azért döntött a magyar nyelv bevezetése mellett, mert a latin akadályozza a tanulást, nehezíti a megértést és így lassítja a tananyagban való előrehaladás ütemét.⁷⁰ 1833-ban a Professzori Gyűlés jegyzőkönyve tanúsága szerint még mindig a fentiekkel érveltek a magyar nyelvű tanítás mellett: „A tanulóknak nehogy a lehető haladásuk a tudományokban akadályoztassék a tudományoknak deákul tanítása által, másrészt nemzeti nyelvünk mostani általános és biztató lelkesedéssel munkába vett emelése tekintetéből, s főképp tudományos kifejlődésének elő segéllése végett; amott már több évvel ezelőtt némely tudományokra határozat vala, most általán fogva szükségesnek tartja törvényül tenni, a teljesítés végett kiadni ezen consistriumi végzést, hogy a Collégiumunkban a hazai törvényeket kivéven, melyeknek nemzeti nyelvünk taníttatását még mostan többféle akadályok hátráltatják, minden egyéb tudományok magyarul taníttassanak”.⁷¹ A nyelvre tehát elsősorban mint kommunikációs és mint a tudományok fejlődését

69 Sárvári 1844a, 398.

70 Gáborjáni 1996, 87.

71 Bajkó 1976, 86.

elősegítő eszközre tekintettek. A lassú változás kezdetének tekinthető, hogy a consistorium indoklásában már helyet kapott a nyelv nemzeti jelként való értelmezése is. Egy, a 19. század első feléből származó II. József intézkedéseit számba vevő diktátum is úgy beszélt már a magyar nyelvről, mint a nemzeti lét biztosítékáról: „Látván a’ Magyarok, hogy ez által nyelvek s azzal együtt nemzetségek enyésztenek el: minden tehetségeket öszve szedték, hogy nyelveket az enyészettől meg menthessék”.⁷² A harmincas években Péczely József fellépésével jutott teljesen érvényre az a meggyőződés, hogy a nyelv mindenekelőtt nemzeti jel, s fejlesztése a nemzeti lét kiteljesedését segíti elő: „Magyarnak ugyan semmi elébbvaló nem lehet: hogy nyelvünk, ezzel együtt nemzeti létünk, minden lehető módon, minél teljesebb kifejeződést, virágzást, önállási pontot, életet és állandóságot” nyerjen. E gondolat szellemében ajánlotta az általa szerkesztett *Lant* című irodalmi antológia harmadik kötetét Kölcseynek,⁷³ a negyediket pedig „A’ hazai nyelv, s’ nemzeti előhaladás elnemfogúlt barátainak”.⁷⁴ A 1830-as évekre tehát a Református Kollégiumban is gyökeret vert azt a nagy jelentőségű gondolat, hogy „[a] nemzet nyelvében él. Mely nép elég korcs nyelvről elfeledkezni, az csak egy lépésre szédeleg a nemzetiségét is eltörléssel fenyegető örvénytől. Csak az nemzet számolhat létre, mely drágábbnál drágább kincsét, nyelvét ápolja, műveli és a tökély legmagasabb fokára emelni igyekszik.”⁷⁵

A nemzeti irodalom közösségi szerepe és jelentősége felismerésének akadálya volt továbbá az is, hogy mereven elutasították a magyar nyelvű szépirodalmat. Pedig a kéziratos irodalom bőségéből arra következtethetünk, hogy a diákság körében volt rá igény.⁷⁶ A sedes jegyzőkönyve először 1800. november 22-i dátummal ad számot arról, hogy magyar regény olvasásáért diákok idéztek meg. A végzésben az áll, hogy „ily haszontalan könyvek olvasása az éretlen elméknek inkább káros, mint hasznos, olvassanak inkább

72 Bevezetés é. n., 12.

73 „Szeretve tisztelt barátjának / a’ haza nevelkedő reménye’ / a’ lelkes ifjúság’ / minden szépre, jóra, nagyra, / szóval és tettekkel buzdítójának, / mesterének, példájának; / Kölcsey Ferencnek. *Lant* III. 1834, 1.

74 *Lant* IV. 1835, 1.; Vö. Bodolay 1963, 657.

75 Törödékek a magyar nyelv s nemzeti irodalom történetéből. 1851. Kézirat, TtREKK R 2693.; Vö. Törös 1931, 78.

76 Szili 1993, 36.

görög és latin remekírókat”.⁷⁷ A magyar nyelvű regények az 1770-es években jelentek meg a magyar irodalomban. Különösen a heroikus és gáláns regények fordításai voltak népszerűek, amelyekben a kalandok és viszontagságok sokasága a szerelem beteljesülésével ér véget.⁷⁸ A kollégiumi professzorok e regények olvasását azért tartották veszélyesnek, mert megronthatják a diákok erkölcsét. Ugyanis nemcsak az iskola világán kívülre, hanem a kollégium értékrendjével ellentétes világba csábították az olvasót. 1808-ban Kölcsey még mindig arról panaszkodott Kazinczy Ferencnek, hogy tilos a magyar könyvek és a regények olvasása: „az új magyar könyveket olvasók tartatnak (...), egy szegény ifjú nagyobb részént ezáltal fantasztá nevet nyert!”⁷⁹ A szépirodalom még a harmincas években is változatlan megítélésére következtethetünk Péczely pesti barátaihoz írt leveleiből. A *Lant* miatt, amivel a diákköltészet kilépett a kéziratosság köréből,⁸⁰ folyton ellenérzésekbe ütközött, a negyedik kötet kiadására már úgy kellett „még egyszer utoljára” rávennie magát.⁸¹ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a *Lant*-ban megjelent versek egy része nemcsak kilépett a kollégium által ellenőrzött világból, hanem bírálta is és el is utasította az iskolai tudást és rendet.⁸² A szépirodalommal szembeni ellenérzés volt az oka annak is, hogy Péczely az *Athenaeumnak* mindössze két előfizetőt tudott szerezni.⁸³ A Kisfaludy Társaság által kiadandó Csokonai-kötetet kapcsán pedig „szeméremmel” kellett szabadkoznia, „hogy az iskolában és iskolán kívül tett felszólításom után is, magamat leszámítva, több preanumeranst háromnál szerezni nem tudtam”.⁸⁴ Ez utóbbiból arra is következtethetünk, hogy a kollégium

77 Balogh 1904, 245.

78 Mészáros Ignác Kártigámja, Bátorczy Sándor Kassándrája és Haller Antal Argenise a műfaj jellegzetes darabjai. A 18. század végéig Mészáros fordítása négyszer, Bátorczy kétszer jelenik meg.

79 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, 1808. december 7., 1809. január 31. KFÖM III. 19., 22.; Vö. Taxner 1992, 58–59.

80 Szilágyi 1981, 175.

81 Péczely József ismeretlennek, 1834. január 14., Péczely József Toldy Ferenchez, 1835. július 23. Balkányi 1904, 64., 71.

82 „Miért pillogtok ősz szakállasok, / Lángzó szemekkel vad bosszút lövelve, / A' moh – fedett templom Goht-or-main? // Az éj fut! a'kam senge csókjain, / Fény – élet ébred, biztatón feselve; / Kitélt időtök – ősz szakállasok.” *Lant* IV 1835.; Vö. Győri 1988, 660–661.

83 Péczely József Toldy Ferencnek, 1837. január 16. Balkányi 1904, 78.

84 Péczely József Toldy Ferencnek, 1844. december 13. Balkányi 1904, 323.

értelmisége nemcsak elutasította a szépirodalmat, hanem gondolat- és érzésvilágukból *hiányzott az irodalom támogatásában kifejeződő patrióta öntudat* is, de legalábbis nem tudatosult bennük az szépirodalom és a nemzet kötelék.

A tanári kar mindezek után érthetően rossz szemmel nézte azt is, hogy a diákok felolvassák és megjelentetik szépirodalmi munkáikat. Részben azért, mert benne befolyásuk csökkenésének veszélyét látták, hiszen ezek nem az általuk ajánlott példákat követték, hanem a kortárs magyar költőkét és írókét. Részben pedig azért, mert az iskolás klasszicizmus metodikájának megfelelően a tanulást fontosabbnak látták a tehetségénél. Ezért tartották hibásnak Péczely nevelési elvét, „hogy azt íróvá tegyük, míg az oskolai gyakorlásokon sem ment keresztül”.⁸⁵ A diákok szépirodalmi törekvéseitől való félelmüket tehát leginkább az táplálta, hogy benne annak a veszélyét látták, hogy diákokat könnyen elcsábíthatja a világ szirénhangja. Erre Péczely egyik, 1840-ben Toldynak írt levele világít rá. Szerinte ugyanis a kollégium professzorai leginkább azért nehezményezték a szépirodalommal való foglalkozást, mert elvonta a diákokat a tanulástól.⁸⁶ A Kisfaludy Társaság egyik ballada-pályázata után, az egyik tanár azzal mentgette diákjai csekély tanulmányi előmenetelét, hogy Péczely hatására az ifjúság „csak balladáz”.⁸⁷ A kortárs irodalom iránti ellenszenv oka tehát főleg az volt, hogy általa olyan eszmékkel fertőződött meg a diákság, melyek révén megkérdőjeleződött a Kollégium által közvetített tudás elsődlegessége, tekintélye és feltétlen érvényessége. Erre utal az élete végére megkeseredett Sárvári Pál önvallomása is, aki a kollégiumi fegyelem lazulásának okát egyenesen a „diétai ifjúság”, vagyis a szabad véleménynyilvánítás megjelenésével magyarázta.⁸⁸

A szépirodalom elutasításának másik oka abban keresendő, hogy tanárok a hagyományok ismeretét és az általuk rendelkezésre bocsátott minták követését tartották fontosnak. A racionális klasszicizmus alapján azt gondolták, hogy a művészethez elsősorban nem (született) tehetségre van szükség, hanem alapos elméleti felkészültségre, gazdag irodalomtörténeti ismeretre és főleg az ókori klasszi-

85 Felelet 1835, 372.

86 Péczely József Toldy Ferenchez, 1840. április 16. Balkányi 1904, 201.

87 Uo.

88 Törös 1931, 152.

kusok tanulmányozására. Vagyis az egyéni invencióval szemben a (klasszikus) hagyomány szerepét látták döntőnek és meghatározónak. Az iskolás klasszicizmus felől ítélték meg az új irodalmi törekvéseket is, melyek pedig alapjaiban más ízlést, irodalomfogalmat és a hagyományhoz való új viszonyt tételeztek, a romantikus ízlés és esztétika jegyében születő művek, valamint a romantikus zseni képzele számkra érthetetlen és elfogadhatatlan volt. Még ekkor is azt a klasszicista elvet ajánlották diákjainak, hogy állandóan csiszolgassák műveiket. Nem számoltak tehát az ihlet időközben megnövekvő jelentőségével. Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy a kollégiumi professzorok többsége (talán az intézmények nehézségi, megmaradási „törvényének” megfelelően) *a tudásszerzést még mindig ellenőrzés alatt szerették volna tartani, az egyént pedig alárendelni a hagyományos kollégiumi rendnek*. Ezért nem tudták elfogadni, hogy a költő világalkotó képességgel rendelkezik, ahogyan Domby is ábrázolta Csokonait. Sárvári – láthattuk – ezt az önmagába zárkózás és a közösségi ellenőrzés alóli kibújás jeleként értelmezte. Úgy tűnik, hogy, bár morálról és valásról való gondolkodását alapvetően határozta meg Kant filozófiája, a romantikus költőtípus idegen volt a számára, talán azért, mert nem hatott rá, nem foglalkoztatta⁸⁹ az a nagyhatású kanti gondolatot, hogy a megismerést az emberi fejben meglévő logikai ítéletformák teszik lehetővé, amely a világalkotó tudat karrierjét indította el.

A Kollégiumban az irodalom autonómiájának eszméje Péczely József fellépésével jelent meg, aki Kazinczy nyomdokain indulva megpróbálta lebontani az eruditus-aufklärista típusú irodalomeszményt. Az irodalom önálló világként való értelmezése mutatkozik meg többek között abban, hogy Péczely a fordítást nem pusztán a megértés és műveltségterjesztés, vagyis nemcsak a tudásszerzés eszközének tekintette, hanem olyan irodalmi tevékenységnek, amely révén egyáltalán lehetővé válik az irodalmi hagyományhoz való hozzáférés. Már önmagában is jelentős, hogy nem tekintette magától értetődőnek a hagyományt, hanem *a kultúra olyan rétegének, amelyet csak megfelelő eljárások segítségével lehet*

89 Bizonyára összefügg ez azzal, hogy Magyarországon Kant 18. század végi és 19. század eleji recepcióját politikai, etikai és teológiai szempontok egyszerre határozták meg. Vö. Horkai 1974., Szauder 1974., Bíró 1992., Darai 1999.; Lackó é. n.; Mészáros 2000, 99., 103-104.; „A Kant megmérhetetlen lelke ötlet a filozófia óceánjába merítette, és ezt az egész óceánt ő örülő borzadással beúszálta.” Domby 1955, 50.

érthetővé, jelenvalóvá tenni. A fordítás így olyan eljárás volt a számára, amely mítoszتانítja⁹⁰ a régi szöveget, vagyis újra hozzáférhetővé teszi, s ezzel léthez juttatja: „A’ Fordítások adtak, bizonyos tekintetben, lételt az Eredetieknek is, s’ vetnek világosságot átaljában az egészre...”⁹¹ Számára tehát az irodalom olyan önálló világ volt, amely szövegek kölcsönhatása és párbeszéde eredményeként születik meg. Épp ezért a klasszikusok fordításakor sem a művelődéstörténeti adalékok megismertetését tartott fontosnak, hanem az utat, ahogyan a régi szöveg a különböző olvasatok/fordítások során át eljutott a jelenbe. Például a Thermopülénél elesett spártai hősök emlékét megörökítő disztichonnak először az eredeti görög nyelvű szövegét közölte, majd Cicero latin nyelvű, Ungvárnémeti Tóth László és Kazinczy magyar nyelvű fordításait, s legvégül a sajátját, mindkét nyelven és több változatban. Ha meggondoljuk, hogy Péczely diákkori versengései eredményeként születtek ezek a fordítások, akkor egy kicsit más színben tűnhet föl a kollégiumi irodalomtanítás is, s talán jobban látható az is, ami benne ekkora problematikussá vált. Elsősorban nem az volt vele a baj, hogy utánzó, epigon ízű és középszerű versek jellemezték a diákköltészetet, hanem az, hogy nem adott lehetőséget széles irodalmi tapasztalatra, amely jelentős művészi teljesítmények megszületéséhez elengedhetetlen. Arany is hasonlóképp gondolta: „Nagy fontosságot helyezünk tehát abba, hogy a költészet s általában a művészet terén minél több jó középszerű, s ha tetszik, »utánzó« fussa szabad versenyét; nem mintha a középszerűséget becsülnők nagyra, de mivel ezek teszik lehetővé, hogy koronkint lángész álljon elé s mivel egy ily pezsgő, szélesen kiterjedt, hagyományos művészi élet nélkül a genie megszületik ugyan, de meg is hal, a nélkül, hogy léteztéről valamit tudna a világ.”⁹²

90 A mítoszتانítás, „az eredeti helyzetre való visszatérést jelöli, ahol az evangélium még nem egy új írás, amit kommentálni kell.” Ricoeur 1987c, 256–263. Ha a hagyományra alkalmazzuk Ricoeur Bultmann-interpretációjának e gondolatát, akkor azt mondhatjuk, hogy a tradíció a kommentárok révén lesz jelenvalóvá. Hagyományvá azonban csak akkor válik, ha megértése már nem igényel külön reflexiót, külön munkát, léte természetes módon adott és „beszéde” érthető. A mítoszتانítás olyan eljárás, melynek révén a kultúra a jelenben már alig értett rétegei és jelentései újra magától értetődővé lesznek.

91 Vö. Zsigmond 1940, 71.

92 Arany 1998, 108.

Péczy az irodalmat a nemzeti dicsőség megszerzése legfőbb eszközének tartotta.⁹³ Ezzel nem kevesebbet állított, minthogy az irodalom kiemelt jelentőségét semmi mással nem pótolható nemzetformáló szerepe alapozza meg, sőt emeli minden más tudatforma föléi, épp ezért kell mindenki másnál összehasonlíthatatlanul nagyobb megbecsülésben részesíteni az írókat és a költőket. Ez a meggyőződése táplálta a Csokonainak állítandó síremlék iránti lelkesedését is.⁹⁴ S ezért bízta diákjait is szépirodalmi munkák írására. A *Lant*-ban napvilágot látott alkotások erősen epigon ízűek, folyton Kölcsey, a Kisfaludyak, Vörösmarty képeivel, nyelvével, szerkesztési fogásaival és történetfűzésével találkozhatunk. Vagyis a köteteken túlságosan érződik az iskolás jelleg, ami miatt Erdélyi János még mindig ott érezte rajtuk a „[t]heológia és tudja isten minő szag[ot]”.⁹⁵ Tisztában volt ezzel Péczy is. A *Lant* kiadásában és a diákok írásra buzdításában nem is művészeti, hanem mindenekelőtt pedagógiai célok vezérelték, hogy diákjaival megismertesse és megkedveltesse a kortárs magyar irodalmat, lehetőséget adjon tehetségük megtapasztalására és az iskolán kívüli világban szükséges képességek csiszolására: „egygyik, hogy bizonyosága, másik hogy ösztöne és mintegy köszörű-köve lenne Ifjaink igyekezetének és munkásságának...”⁹⁶ Így tartotta ezt Kölcsey is, aki az irodalmi társaságok feladatát elsősorban szintén az iskola falain kívüli életre való felkészítésben látta: „Az ifjunak sokat kell olvasni is, írni is; mert csak olvasgatás és irogatás tesz akár polgári, akár literatori pályára alkalmasokká. Azért ily olvasó s író társaságok nagy eszközök a jövődjő férfi kikészülésére.”⁹⁷ A *Lant* egyik jelentőségét az adja, hogy tanártársaival megpróbálta elfogadtatni: a diákok szépirodalmi próbálkozásainak helye van a kollégium nevelési-oktatási programjában, mert a nevelés nem térhet ki a világban zajló történések elől, valamiképp alkalmazkodni kell hozzájuk. Abban bízhatott, hogy tanári kar belátja, már nincs olyan hatalma a tudás fölött, mint korábban, mert a világot nem lehet kizárni az iskola

93 Lant I. 1832. 1-2.

94 Vö. Bodolay 1963, 657.

95 Erdélyi János Csengery Imrénének, Pest, 1840. március 12. Erdélyi 1960, 103.

96 Bodolay 1963, 655-656.

97 Kölcsey Ferenc Ormos Lászlónak, 1837. január 24. KFÖM III. 768.

falain kívülre. Annál is inkább gondolhatta így, mert látta, hogy tanártársai sem tudnak kitérhetni a világi gondolkodásban jelentőségre szert tett filozófiai elgondolások és eszmék elől. Így például Sárvári Pál is kénytelen volt előadásában alkalmazkodni a diákság filozófiai érdeklődéséhez. Bár ki nem állhatta az ekkor oly népszerű Wolffot, mégis hivatkoznia kellett rá, ha azt akarta, hogy a diákok meghallgassák.⁹⁸ Lant jelentőségét az adja, hogy *általa szűnt meg Debrecen irodalmi kánonon kívüli helyzete, az a makacs kívülállás, amelyet Kazinczy tett szóvá az Árkádia-pörben*. Épp az uralkodó kánonhoz és ízléshez való alkalmazkodás miatt becsülte ugyanis nagyra Péczelyt és a köteteket mind Kazinczy, mind Kölcsey, mind pedig a Kisfaludy Társaság: „Elálmékodám a szertelen változáson ezen mostani Debrecen és a régi közt. Ez a kor szellemében élő ifjúság, s ez az ifjúságot így pártfogoló professzor. A történet, mivel Debrecenben történt, felette fontos”.⁹⁹ Debrecen megtért, a debreceniség már a múlté. Az elzárkózás helyett a nyitottság, a saját igazsághoz való makacs ragaszkodás helyett mások megértése és a bezárkózás helyett a világban való tájékozódás igénye volt egyre inkább a jellemző, vagy legalábbis az új gondolkodásmód képviselői *már jelen voltak* és hallatták hangjukat.

Irodalom és szabadság

A diákok önképzésének helyet adó diáktársaságok utáni erős vágy az egyik legfontosabb jele volt annak, hogy a kollégiumi világ zártsága és tekintélyelvű rendje fölött eljárt az idő. A kollégiumi professzorok természetesen mindent megtettek ennek fönntartása érdekében, ezért is igyekeztek megakadályozni, hogy a diákok olvasó társaságot alapítsanak. Mikor látták, hogy tiltással nem érik el céljukat, működését megpróbálták a kollégium hivatalos intézményi keretei közé szorítani. A diákok önszerveződésével szembeni magatartásukat bizonyára befolyásolhatta az az *emlékkép*, amit Csokonairól és önképző köréről őriztek. A költő és társai ugyanis bár azzal a céllal alapították meg irodalmi körüket, hogy megismerkedjenek koruk

⁹⁸ Julow-Tóth 1981, 436.

⁹⁹ Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlónak, 1832. május 3. KFÖM III. 174.; Vö. Csorba 1982b, 165.

irodalmával, de aztán, gondolhatták a tanárok, *a szabadság a kollégiumi rend ellen fordította őket, vagy legalábbis Csokonait*. Emlékezhetek arra is, hogy ugyan a költő kivételezett bánásmódban részesült, de hála helyett, nyilvánosan szembefordult az iskola nevelési elveivel és módszereivel, s nem fogadta el a professzorok tekintélyét. Az ellene indított per egyik célja épp ezért minden bizonnyal az volt – ahogyan erre Győri János rámutatott –, hogy elejét vegyék a diákok további engedetlenségének, amelynek okát Csokonai szabad gondolkodása és tekintélyre nem ügyelő magatartása hatásában látták.¹⁰⁰ A 19. század harmincas éveiben alakult irodalmi diáktársaságokkal kapcsolatban a professzorok joggal érezhették úgy, hogy bennük a költő szabad szelleme és az önálló tájékozódás iránti igénye éled újjá, mert kései utódai „respublikát képeztek az iskolában”.¹⁰¹

A tanárok magatartása megítélése szempontjából fontos, hogy a Helytartótanács a diáktársaságok tevékenységét az 1700-as végétől a könyvek olvasására korlátozta. 1836-ban pedig arra figyelmeztette a tanári kart, hogy „a tanulóifjúságnak minden szövetkezései, bármineműek legyenek is azok, a legszorosabban megtiltassanak”.¹⁰² Az osztrák hatalom képviselőnek félelme nem volt alaptalan. 1831. május 11-én a Nagytemplom falára minden bizonnyal egy kollégiumi diák szögezte föl a *Melly édes nevezet légyen a polgári szabadság* kezdetű radikális költeményt.¹⁰³ 1841 októberében pedig egy izgató levelet kellett a rektornak felkutatnia. „Ha ti is tespedésbe merültök, nem lészen e honban szabadság... a nagy feladat megoldása a jelen nemzedéknek tartatott fel...éljete a köznek...vezérelvetek legyen: vesszen az önkény, éljen a szabadság!” - írta a szerző és a szatmári 12 ponthoz való csatlakozásra hívta fel a debreceni diákokat.¹⁰⁴ A kollégiumi vezetők szeme előtt újra az intézmény állami ellenőrzés alá vonásának és autonómiája elvesztésének a réme tűnhetett föl. Joggal, hisz a Habsburg-katolikus állam továbbra is a protestánsokban látta a legfőbb veszélyt, ahogyan ezt Hoffmann pesti szenátor titkos jelentése igazolja: „[h]a kálvinista uraink célt [a magyar

¹⁰⁰ Győri 1996.

¹⁰¹ Bodolay 1963, 69.

¹⁰² Törös 1931, 149.

¹⁰³ Bán - Julow 1964, 653.

¹⁰⁴ Bodolay 1963, 26.

nyelv lesz a hivatali állások betöltésének feltétele] érnek, ezzel vége a katolikus egyháznak s mindazoknak, kik a legmagasabb osztrák ház iránti ragaszkodást főntartani kívánják.”¹⁰⁵

A legnagyobb lökést a társaságok megalakulásához az egyesülési eszme széles körű elterjedése jelentette, amely az irodalmi közbeszéd meghatározó eleme volt. Az egyesületek célja a polgári szabadság megteremtése és nemzeti lét kiteljesedésének előmozdítás volt. Épp ezért a kollégiumban megalakult társaság tagjai sem csak „a’ magu[k] tökéletesítése”-ben látta feladatukat, hanem „a’ nemzeti nagy lét elér[ése]” elősegítésében.¹⁰⁶ Az önálló cselekvési tér megteremtése, ahol a diákok a nemzet hasznos polgárainak érezhették magukat, természetesen nem egyik napról a másikra történt. Először 1833-ban titokban alakítottak egy egyesületet. Céljuk az önművelés volt, olvasmányaikat és saját munkáikat beszélték meg. Csak 1834 novemberében léptek a tanári kar elé, s kérték, engedélyezzék nyilvános működésüket. Kérelmüket elutasították, „minthogy az oskolai ifjúságban bárminémű olyan társaság álljon össze, mely magának statumokat készítsen, az oskolai igazgatóság a legfelsőbb kegyelmes parancsolatok értelmében semmi esetben meg nem engedheti”,¹⁰⁷ s arra kötelezték a diákokat, hogy mutassák meg könyveiket és írásait. A tanári kar tehát megpróbálta a diákok gondolkodását továbbra is szoros ellenőrzés alatt tartani. Ezért szorgalmazták azt is, hogy a diákok „minden társasági forma és a gyülekezés nélkül”¹⁰⁸ szerezzék be a tanárok által engedélyezett könyveket. Mint láttuk, a szépirodalom különösen gyanús volt a számukra, mert általuk ellenőrizhetetlenül áramolhattak volna be a világi eszmék, amelyek révén - véltek - a diákok egyre inkább szembe kerültek a kollégium tanítási rendjével és elveivel. A tanári kar végül engedélyezte működésüket, de csak mint Olvasó Társaságét, s szigorúan megtiltották, hogy saját munkáikat felolvassák. A tiltás, úgy látszik, hogy még a tanári kar és Péczely közti vita után is érvényben maradt. A diákoknak ugyanis 1839-ben titokban kellett egy Egyesületnek nevezett új társaságot alakítani, hogy szépirodalmi és egyéb írásait egymásnak

105 Bodolay 1963, 26.

106 Bodolay 1963, 465.

107 Törös 1931, 148.

108 Felelet 1835, 373.

felolvassák. Helyzetükről és a kollégium nevelési-oktatási rendjében elfoglalt helyükről egy, 1842-ben az Athenaeumban megjelent cikk számolt be, amely az oktatók közönyösségéről és hidegségéről tudósított. Az Egyesület végül e cikk hatására a tanári kar elé állt nyilvános működésük engedélyezését kérve. Tevékenységüket csak az Olvasó Társasággal összeolvadva folytathatták. Ettől kezdve azonban az Egyesület hanyatlásnak indult.¹⁰⁹

A tanárok félelme abban az értelemben jogos volt, hogy a diákok egyesület utáni vágyában a szabadság utáni vágyuk fejeződött ki. Azon igényük, hogy bekapcsolódhassanak azon irodalmi és politikai törekvésekbe, amelyek célja a magyar nemzet „tökéletesítése”. E vágyaikkal, melynek az önszerveződő egyesületeik adtak testet, kiléptek a kollégium falai közül, gondolkodásukat és magatartásukat többé már nemcsak az iskolai keretek, a tanrend és a tanárok határozták meg, hanem azok a világi és nemzeti eszmék, amelyek legfőbb megjelenési helye az irodalom volt. Cselekedetük hasonlít Csokonaiéra, aki engedély nélkül elmondott búcsúbeszédével ki mondta, hogy nem akar a Debreceni Református Kollégium diákja lenni. A diáktársaságok pedig azt nyilvánították ki, hogy nem akarnak *csak* diákok lenni.

Tekintélyelv és nyilvánosság

Érdemes felfigyelni arra is, hogy a professzorok és Péczely más-más legitimációs eszközt használtak. A tanárok, ahogyan láthattuk, az intézményesített tekintélyre hivatkoztak, arra, hogy hivataluknál fogva övék a tudás, s övék annak eldöntésének a joga, hogy a diákok számára mi a szükséges és hasznos ismeret, s mi a káros és haszontalan. A Kollégiumban a tekintélyelvet az 1807-es Budai Ézsaiás által készített „álmosdi Ratio” erősítette meg: visszavetette a világi művelődés érvényesülését és az egyház és a vallás szekularizáció előtti *tekintélyének visszaállítására* tett kísérletet. Ennek szellemében rangsorolta az ismereteket és engedélyezte a különböző művelődési formákat. A diákok kevés olyan művelődési-szórakozási lehetőséget kaptak, amelyeket elsősorban ne az iskolai keretek és a kollégiumi

¹⁰⁹ Bodolay 1963, 205–206., 261–267.

oktatás érdekei szabtak meg.¹¹⁰ Ezért akarták ellenőrzésük alatt tartani a diáktársaságok tevékenységét vagy a Csokonai síremlékre való gyűjtést is. Az utóbbit ugyan nem tudták megakadályozni, de az előbbi működését sikerült ellehetetleníteniük. Azzal ugyanis, hogy hivatalossá tették, a társaság elveszítette vonzerejét, hiszen az ellenőrzés révén hivatalos művelődési formává vált. Ezért aztán a diákok többsége közönyösen viseltetett iránta.

A tekintélyelvvel szemben Péczely a nyilvánosságra támaszkodott, mert „[m]inél több felől, 's több módon nyilatkozik a' köz vélekedés: annál kevésbé merik ellenfeleimet a' Felsőbb iskolai Directionál a rokon gondolkozásuak pártolni”.¹¹¹ Nemcsak taktikai megfontolás vezette, amikor Csokonai síremlékre való gyűjtés kapcsán a nyilvánosság elé tárta a diákok helyzetét, a tanárok magatartását és saját nevelési elveit, hanem az a meggyőződése, hogy az iskolában történtek nem tekinthetők pusztán a Kollégium belügyének, a nyilvános okoskodás tárgyát kell, hogy képezzék. A *Levél-töredék* megküldésekor is azért kérte neve elhallgatását Toldytól, hogy ne személyes ügynek tűnjön a vita: „Az irottakért mind egy betűig jót állok, ha kíváncsi fog, nevemmel is, azonban – mivel ezen ügy bár az egész közönséges is, de közelebb engemet illet, szeretném, ha nem tudatnék...”¹¹² Bízott a nyilvánosság erejében, ami segíthet a Kollégium oktatási és művelődési állapotai megváltoztatásában: „Ideje volna már egyszer, hogy lássa a világ, egy ilyen nagy tudományos intézetben, mint ez a mienk, mik is történnek; s' esmerje némely vonalokban legelább azon Urakat, kik legközelebb itt helyben, de azon kívül is az egész széles M. Hazában minden szépet, jót, ha uj, s' megfordítva csirájában megfojtani igyekeznek...”¹¹³ Úgy gondolta, hogy a nyilvánosság olyan kontrollt jelenthet, ami az iskolai és a világi tudás közti szakadék fölismerésére készítheti a professzorokat, a konzisztóriumot pedig arra, ne tekintse belügynek a Kollégiumban történeteket. Reménye azonban e vonatkozásban nem igazolódtott, hisz a testület nem bíróként, hanem atyaként lépett föl, s ezzel

110 Nagy 1933, 177.; Bajkó 1981, 467.; Gáborjáni 1996.

111 Péczely József Schedel Ferencnek, 1835. december 30. Vargha 1960, 365.

112 Péczely József Schedel Ferencnek, 1835. december 2. Vargha 1960, 364.

113 Uo.

az egyház és a kollégium belső ügyévé tette a vitát. A nyilvánosság iránti igény a formálódó nemzeti közösség és polgári társadalom hírnöke volt, ahol a nemzet és a társadalom egésze számára fontos, mi történik az egyik vagy másik városban és iskolában. Így ami Debrecenben zajlott, nem volt helyi érdekű. Péczely is azért gondolta úgy, hogy be kell számolnia a kollégiumi professzorok magatartásáról, mert a nemzeti közösség egésze számára fontos tanulsággal szolgálhat: „a’ publica opinio mellettem van; ez nekem, ’s hogy a’ közügy veszekedésünkől minden esetre nyert, elég”.¹¹⁴ Döntését igazolhatta Szilágyi Sámuel, aki a *Lant* pápai párjáról, a *Tavaszi*ről írt tudósításában hasonló állapotokról számolt be. A pápai kollégium tanárai úgy gondolkodtak, mint debreceniek: „Ne akarjunk tudósnak látszani, ’s ha egypár magunknak tetsző sort összeférelünk, ne gondoljuk magunkat nymbusban lenni, ne áruljuk szemtelen kofa módjára éretlen gyümölcsünket...”¹¹⁵ A Debrecenben és a Pápán történtek közti párhuzam arra utal, hogy a Sárospataki és Péczely közt zajló vita a vidéki, református városok oktatási és művelődési állapotaira vetett fényt, amelyek pedig meghatározó szerepet játszottak a magyar művelődéstörténetben.

Legitimációs bázisaik különbsége összefügg nevelési elveik különbözőségével. Ennek megértéséhez Arisztotelész techné és praxisz fogalmát hívhatjuk segítségül. Eszerint míg a cselekvés egyik fajtája, a techné célja rajta kívül van, addig az ember erkölcsi világára irányuló praxisz maga a cél. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy míg a professzorok számára a nevelés elsőrendűen eszközjellegű volt, lényegében alárendelődött egy ezen túl lévő egyházi-vallási célnak, addig Péczely számára maga a nevelés is önérték, öncél volt. Ezért nála az oktatás és az iskola legalább annyira az erkölcsi-társadalmi cselekvés gyakorlótere volt, mint a tudásszerzése. Világosan látta azt is, hogy van olyan tudás, amely könyvekből tanulható meg és van olyan, aminek elsajátítása csak a gyakorlatban lehetséges. Ezért bízta Kölcsey szellemében tettekbe a rábízottakat: „[a] cselekedetek, a publikumban forgás formálnak hasznos embert...”¹¹⁶

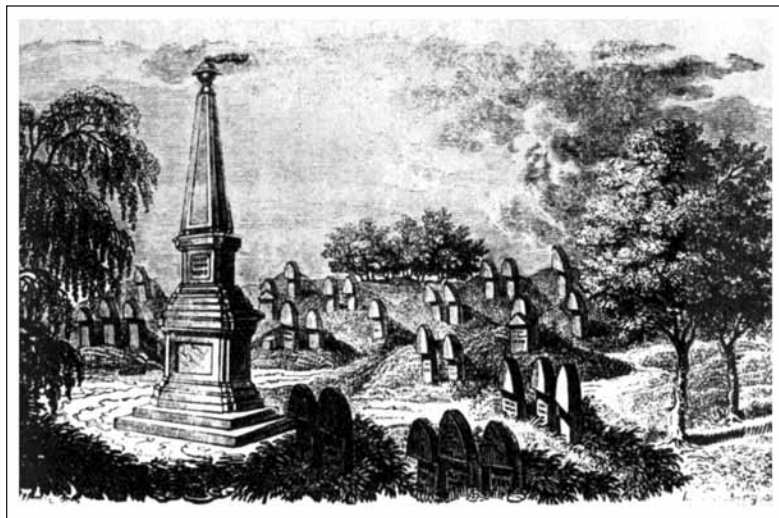
114 Péczely József Schedel Ferencnek, 1836. január 19. Vargha 1960, 379.

115 Bodolay 1963, 107.

116 Kölcsey 1960, 1174.

A debreceniség alkonya¹¹⁷

Csokonai síremlékét 1836 augusztusában állították föl. Igaz, különösebb ünnepélyesség nélkül, amelynek oka talán abban kereshető, hogy nem akarták újra föléleszteni a vitát. De az emlékmű is hirdette a „Felállítása” dicsőségében osztozott Ifjúság”¹¹⁸ önálló tettek és szabadság utáni vágyát. S ami ennél is fontosabb, hogy mindenki által látható jele volt a debreceniség alkonyának. A Péczely és a kollégiumi tanárok közt kirobban vita ellenére is Debrecen öneréből és a legszelebb társadalmi támogatottság mellett emelt síremléket Csokonai sírja fölé. A tanárok a gyűjtés betiltásával nem akarták megakadályozni a költő megtiszteltetését, csak azt, hogy a diákok szabadsága és önállósága ne forduljon a kollégium ellen. Félelmük azonban nem akadályozta meg a *kegyeletet*, a nyilvánosság előtt zajló vita pedig hozzájárult a kollégium és rajta keresztül a város önismeretéhez.

117 Az alcímet Ó. Nagy Gábertől kölcsönöztem. Ó. Nagy 1939.

118 Péczely József Schedel Ferencnek, 1836. augusztus 16. Vargha 1960, 379.

V. A népszerű, nemzeti költő: Izsó Miklós Csokonai-szobra

A költő sírja fölött álló síremlék, vélhetnénk, az Árkádia-pör végét és debreceniség bélyegének letörlését hirdette, ekkortól kezdve ugyanis már nem lehetett Debrecen szemére hányni, hogy hálátlan lenne Csokonai iránt, s hogy lennének még, akik irigyelnék tőle a népszerűséget és a megtiszteltetést. Ugyanakkor a tanári karon belül kirobbant vita mégiscsak árnyékot vetett az eseményre, s a nyilvánosság előtt megint rossz híre kelt a városnak, amit a síremlék fölállítása sem tudott ellensúlyozni, mivel fölvatása szinte titokban ment végbe. Ugyanakkor az álló síremlék mégiscsak azt hirdette, hogy a költő emléke a kollektív emlékezet részévé vált. Erre utalhat az is, hogy a kéziratos diákköltészetben csökkent a költő kultuszának a szerepe, a kommunikatív emlékezet elemei ugyanis egyre inkább közösségi emlékezet építőköveivé váltak. Toldy az életrajz írásakor szintén emlékeik lejegyzésére kérte Csokonai ismerőseit és barátait, hogy minél hitelesebb képet festhessen róla. Ugyancor ezzel párhuzamosan egymással versengő, pontosabban egymás mellett élő emlékezetek jelenlétét figyelhetjük meg.

Halhatatlanság és népszerűség (II.)

Csokonai egyes költeményei és legendásított alakja hallatlanul népszerűek voltak Debrecenben és a Kollégium szellemi hatókörében. Ez jelentette a költő emlékezetének egyik rétegét. A városban „ő volt a kéziratos versgyűjtemények leggyakrabban másolt szerzője, és a szabadságharc leverése után is főként az ő emlékéhez fordult a város értelmisége. A cívisek még a 19. század végén is inkább énekelték Csokonai dalait, mint népdalokat.”¹ A költő kultuszának fenntartásában különösen nagy szerepet játszottak a kollégiumi diákok. Népszerűsége fokát mutatja, hogy művei sokkal tovább maradtak fenn a kéziratos hagyományban, mint kortársaié. Számos verse, a költőről szóló igaz vagy legendásított történetek fontos elemei voltak a diákság világá-

1 Gáborjáni 2005, 58.; Csörsz Rumen 2007, 278–279.

nak, élete emlékezete pedig erősítette a diáköntudatot. Másolgatták, mondogatták és énekelték verseit. Arany János saját kezűleg másolta le *Az istenek osztozása* és *A tolvaj isten* című munkáit, Petőfi is ismerte a kollégiumi kézíratos hagyatékot, Jókai pedig atyja gyűjteményében olvasta a költő kiadatlan, radikális verseit.² A debreceni poéta népszerűsége azonban nem korlátozódott a kollégiumra. Egyrészt a diákok a legáció során elterjesztették az általuk kedvelt verseket és a költőről szóló történeteket, másrészt egyes költeményei az énekes könyvek és a kalendáriumok állandó darabjaiként váltak közismertté. Csokonai *populáris kultúrába való mély beágyazódására* utal, hogy az említett kiadványokban legtöbbször a szerző megnevezése nélkül szerepeltek versei. Ugyanerről árulkodik, hogy számos olyan költeményét is énekelték, amelyek eredetileg nem voltak dallammal ellátva, „a nép kezdte önként énekelni meglévő dallamokra”.³ Voltak olyanok is, amelyek szindarabok betétdalaiként váltak népszerűvé.⁴

Csokonai közkedvelt versei főleg két téma köré csoportosíthatók. Az egyikbe azon művei sorolhatók, amelyeknek politikai jelentőségük és élük volt. Így például a *Békaegérharc*-ot Habsburg-ellenessége és rendiségutálata miatt kedvelték, s nemcsak az önkényuralom éveiben, hanem kiegyezés után is. Az 1860-as években kinyomtatott és ponyvaként árult kötetek Szilágyi Ferenc szerint annyira népszerűek lehettek, hogy mindössze egy csonka példány maradt ránk, mert a köteteket rongyosra olvasták.⁵ A másik csoportba azok a versek tartoznak, amelyek a szerelemről, az erotikáról és a borivásról szóltak meglehetősen szókimondón. A dévajkodó, szerelmeskedő és borozó Csokonai alakja – ahogyan majd látni fogjuk – alapjaiban határozta meg kultusza most tárgyalt szakaszát. Nagyon kedveltek voltak azon költeményei is, melyek a költő tréfálkozó kedvének lenyomatai. Darabjai közül minden bizonnyal ezért volt hallatlanul népszerű a *Gerson* is. S bár Julow Viktor remélte, hogy ez talán dramaturgiai eredményeinek köszönhető, de minden bizonnyal inkább „bumfordi mókái” nyerték meg a nagyközönség tetszését.⁶

2 Szilágyi 1975, 292–293.

3 Szilágyi 1975, 252.

4 Uo.

5 Szilágyi 1981, 381.

6 Julow 1991, 97. ; Csörsz Rumen 2007, 293.

Csokonai népszerűsége és a körülötte zajló viták hatottak az olvasóközönségre. Márton József kiadóként számolt vele. 1816-ban azért merte újra kiadni a debreceni poéta munkáit, mert látta, hogy „Olly kedvesen vette Édes Hazám Csokonai Vitéz Poétai Munkáinak azt a’ kiadását, melyet én 1813-ban nyomtattam vala...”⁷ Az 1836-ban Kassán megjelent Csokonai kötet előszava is arról tanúskodik, hogy az irodalommal és a kiadással foglalkozó professzionális olvasók figyelembe vették a költő népszerűségét, melyet ekkorra már a nemzeti érzület is táplált. Az életrajzi bevezetést jegyző N. G. szerint „azon eredetiség és nemzetiség által, mellyek költeményeit bélyegzik ’s a’ nagy publicum’ mellében is mindenkor viszhangot ébresztenek, olly popularis költő lett, hogy csaknem minden dala ma is zengenek, hol magyar ajk dalol”.⁸ Ivancsics Zsigmondnak 1817-ben bizonyára már megérte közönséges kölcsönkönyvtárába négy Csokonai-kötetet beszerezni, ugyanannyit, mint Kazinczytól. S csak utána következtek Pálóczi Horváth Ádám, Báróczi Sándor, Ányos Pál, Aranka György és Kisfaludy Sándor, Kis János, Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám kötetei.⁹ A Kollégium és az egyház szolgálatában álló református lelkészek sem utasították el teljesen Csokonai költészetét. Kenézy Lajos lelkész könyvtárában található jegyzetek tanúsága szerint ugyanis, bár igényének nem feleltek meg a költő alkalmi versei, ódái és Kleist-fordítása, de Lilla-dalait „a kétségbeeső szerelem utolsó fellobbanásainak” festésért nagyra tartotta, s úgy látta, hogy „Csokonaitól nem tagadhatni meg a szép költői lelket”.¹⁰ A költő elleni, korábban ismertetett támadások és bírálatok is inkább növelték az iránta érzett szimpátiát, együttérzést és így közkedveltségét, mintsem ellenérzést váltottak volna ki vele szemben. Erről tanúskodik Herepei Károly 1832-ben a Nemzeti Társalkodóban megjelent írása, mely szerint várja a *Közhasznú Ismeretek Tára* III. kötetét és előre készül „a szegény Csokonai gyalázását s az Y úr magasztalását olvasni”.¹¹

Nemcsak a közönség körében lehet tapasztalni a költő egyre növekvő népszerűségét és kultikus alakká formálódását, hanem biztos

7 Márton 1816, III.

8 N. G. 1836, ; Vö. Szilágyi 1975, 292.

9 Fülöp 1978, 60.

10 I. m., 206-214.

11 Nemzeti Társalkodó 1832. I. 155-157.

helyet kapott a magyar irodalom kánonjában is. Csokonai kanonizációja mindenekelőtt Toldy Ferenc nagy hatású életrajzának köszönhető, amely a költő emlékezete második regiszterét jelenti. Munkája a *Nemzeti Könyvtár* köteteként jelent meg. E sorozatba a magyar irodalom legkiválóbb íróinak és költőinek, „a’ nemzeti írók’ kitünőbbjeinek”, „a’ XV-d. század’ eleje óta a’ legújabb időkig fellépett írók’ jelesbjeinek”¹² a munkáit kívánta közölni. Csokonait tehát besorolta e jeles nemzeti alkotók közé. Ezt annál könnyebben megtehetette, mert támaszkodhatott a Csokonai megtiszteltetése körüli vitákra, amelyek a debreceni poétát különösen jelentőségű alkotóként emelték ki. Az a költő ugyanis, akiért harcolnak az irodalmi élet különböző térfelén lévő szereplők, vagy aki körül kultusz és ellenkultusz teremődik, különös jelentőségre tesz szert: értéke megkérdőjelezhetetlenné válik. A kánonba való beemeléshez ugyanakkor *saját kora elvárásainak megfelelően* kellett Csokonaiból hőst faragnia: nemzeti költőként bemutatni és ekként fölmenteni a korábbi igaztalan vádak alól. Ehhez a költő kultusza és közkedveltsége kellő alapot teremtett. Toldy ugyanis Kazinczyval szemben nem ítélte el a népszerűséget és a minden rendtől való olvasottságot, épp ellenkezőleg: Dombyhoz hasonlóan a nemzeti költő ismérvének tekintette. Az 1828-ben megjelent *Handbuch der ungarischen Poesie* c. munkájában Kisfaludy Sándor kapcsán teljes egyértelműséggel fejtette ki e kritikai alapelvét. Épp azért értékelte különösen nagyra Kisfaludy költészetét, mert minden kor és minden olvasó megtalálhatja benne a neki tetszőt, a számára fontosat, vagyis mindenkihez szól, s ezzel a nemzeti összetartozás érzése megteremtésében pótolhatatlan szerepet játszott.¹³ Toldy számára tehát fontosabb volt a művészet közösségi hatása, mint bizonyos esztétikai normáknak való megfelelés. Ez persze nem jelentette azt, hogy lemondott volna a kritikai megítélés jogáról.¹⁴ Azt azonban igen, hogy ezen álláspontjával elősegítette az irodalom, a költők és az írók közösségi jelentősége és szerepe halhatlan felértékelődését, azt, hogy kultikus tiszteletre alkalmas és érdemes hősökké váljanak. Mert igaz ugyan, hogy felfogásában „a költők mindenha a népek nevelői”¹⁵ és zsenik, de az is igaz, hogy csak akkor

12 A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. IV. köt. Pesten, 1844. 38.

13 Vö. Fenyő 1978, 444.

14 Dávidházi 2004, 196–201.

15 Beszéd szépirodalmunk ügyében. Toldy 1872, 292.; Vö. Korompay 1998, 34.

fejthetnek ki hatást, ha van alkalmas és értő befogadó közeg: „szükséges volt akkor [Kazinczy korában] az ízlés érdekében vívni, mert ez fogytakozott leginkább”, s ugyan „az ízlés nem maga a művészet”, de „szükséges feltétele minden szépműnek, hogy ellenállhatatlanul hasson (...) [de] van, a mi nálánál szükségesebb (...) s ez a költői lángész...”¹⁶ Toldy ugyan a lángészt fölérendeli az ízlésnek, ugyanakkor az idézett sorokban érdemes arra is fölfigyelni, hogy a *befogadókra tett hatás* nélkül nincs *valós* művészi produktum. A költők kultusza tehát, ami nevelő szerepükön és lángész voltukon alapul, csak a közönség révén lehet valóságossá.

Az idézet kapcsán fontos rögzíteni, hogy Toldy nem bírálta, nem utasította el a széphalmi mester törekvését, csak történeti értéként, „e’ haza’ irodalmi értelmiségének ezred évi története”¹⁷ egyik állomásaként értelmezte. Egyébként az egész életrajzra ez a szintetizáló, egységteremtő szándék a jellemző. Toldy ugyanis munkájába beépítette a Csokonairól korábban született írások különböző, egymást kiegészítő vagy tagadó meglátásait. Kölcseytől, Dombytól, Némethitől vagy Fáytól származó gondolatok szépen összesimulnak a szövegben. Dombyhoz is köthető, ahogyan fölépítette Csokonai költői életútját, melyet a tervezett, de el nem készült nemzeti eposzra futtatott ki. Az Árpádiász terve ugyanis úgy jelent meg mint az egész életművet beteljesítő és hitelesítő alkotás: „Nem volt egyéb hátra, mint eddigi munkái kiadásával a multat bezárni, s hogy élete új célját létesíthesse”.¹⁸ A meg nem valósult nemzeti eposz azt bizonyította Toldynál is, hogy a debreceni poéta nemzeti költő volt: „Nem kevésbé teszi őt becsessé előtünk forró hazafisága, melly (...) szándéklataiban vezér indulatképpen tör ki”.¹⁹ Csokonai gondolkodását és törekvéseit tehát szerinte a nemzet szolgálatának vágya határozta meg, még ha műveiben ez nem is mindig, ill. későn tudott megjelenni. Így aztán érthető, ha az eposz befejezetlensége nála nem Csokonait, hanem a nemzetietlen kort minősítette, amelyben élnie kellett, s amely megakadályozta költői kiteljesedését: „Csokonai pedig olly korában tűnt fel irodalmának, mellyben nagy még nem

16 Toldy 1844, XCIII.

17 A Kisfaludy-Társaság Évtapjai. IV. köt. Pesten, 1844. 38–39.

18 Toldy 1844, LVIII.; Vö. Dávidházi 2004, 400–407.

19 Toldy 1844, LXXXV.; Vö. Dávidházi 2007, 22–23.

lehetett semmiben”.²⁰ Toldy szükségesnek tartott a körülmények figyelembe vételét, részben azért, hogy a költői eredményeket helyén lehessen kezelni, részben pedig azért, hogy ne legyen igazságos a másokkal való összevetés. E módszertani elv segítségével cáfolni tudta Kölcsey Ferenc bírálatában szereplő összehasonlításokat.²¹ Kölcsey recenzióját juttatja viszont eszünkbe a Lilla-versek értékelése. Toldy felfogásában Csokonai csak költői témának tekintette a szerelmet („Ő szeretett, hogy énekelhessen...”),²² mert e verseivel nem volt más célja, mint „a hatás s az ezt jutalmazó költői babér”²³ elnyerése. E Kölcseyre emlékeztető megállapítást azonban életrajza saját logikájába illesztette. Kicsit később ugyanis erre hivatkozva arra kérte az olvasót, hogy ne ítélje el a költőt a mecénásokhoz írt alkalmi verseiért, ezekkel ugyanis szintén nem akart mást, mint hatást elérni, hogy támogatásokat elnyerhesse, s csak a költészetnek élhessen.²⁴ A közönség magragadására, a hatás elérésére törekvés már nem bűn, mint volt Kazinczy és Kölcsey művelt olvasókra tekintő bírálataiban, hanem az irodalom hatókörének és a közönség kiszélesítésének nélkülözhetetlen eszköze. Fáy és Némethi véleményét idézheti fel, ahogyan a népszerűségről és a kritika feladatáról gondolkodott. Eszerint ahogyan a műveknek, úgy az irodalmi életrajzoknak és a kritikának sem csak a kevesekhez, hanem a szélesebb közönséghez kell szólniuk. Toldy épp ezért „nem szöveghű kritikai kiadást akart adni, hanem olvasmányt, amely »éldelhető« legyen”.²⁵ Nagyon beszédes e vonatkozásban, hogy Csokonai életrajza és minden munkái a *Nemzeti könyvtár* sorozatában láttak napvilágot. E könyvsorozatot ugyanis a nemzeti közösség szolgálata érdekében, vagyis a többség és nem a kevesek számára indították el szerkesztői, mert úgy hitték, hogy „a nemzeti szellem az irodalomban nyilatkozik meg legintenzívebben, s amely nemzet annak termékeit kegyelettel őrzi, meg nem tud halni”.²⁶ A sokaknak tetszés esztétikai fogalma így morális töltetett is kapott: Ha

20 Toldy 1844, XCIV.

21 Toldy 1844, XCIV-XCVI.; Vö. Dávidházi 2004, 479-480.

22 Toldy 1844, XXXVIII.

23 Toldy 1844, XXXVII-XXXVIII.

24 Toldy 1844, XXXVIII.

25 Pukánszky Kádár Jolánt idézi Korompay H. János. Korompay 1998, 57.

26 Dorogi-Ortutay 1936, 47.

sikeres és elismert nemzetet szeretnénk, akkor az irodalom nem lehet csak a keveseké. Azzal, hogy Csokonai művei e sorozat részeként jelentek meg, már eleve meghatározta, hogyan kell az olvasóknak a debreceni poétára gondolniuk. De meghatározta azt is, hogyan kell Toldynak gondolkodnia róla, abban a tekintetben mindenképpen, hogy mit hagy ki és mit közöl. Döntését több szempont határozta meg: a szerzői szándék, az esztétikai érték és morális megfontolások. Az első egyszerre jogi és morális kérdés volt, hogy kiadhatók-e azok a munkák, melyeket nem szánt kiadásra szerző. A mű értéke megítélésének a kérdése ugyan nem ennyire egyértelmű, ugyanakkor a kritikusnak joga van az értékelésre. Morális megfontolások akkor kerültek elő, ha a közízléssel ellenkező kifejezésekkel vagy ábrázolásmóddal találkozott. A Csokonai-kötet „*Minden Munkái*” címelem értelmezésekor így foglalta össze kiadói elveit: „alatta egyéb nem gondolható, mint valamely író mind azon írásai, mik általa vagy közönség elébe szánattak, vagy becsők, vagy jellemzetességöknél fogva a sajtóra igényt tarthatnak.”²⁷ Csokonai minden munkái kiadása során mind a három válogató szemponttal élt. Az erotikus verseit azért hagyta ki, mert „nem tartottam szabadnak, ha lehetett volna is, a »dévaj költeményeket« közlenem, mik magán tréfa eszközeiül készültek”, a zsengek kiforratlanságuk miatt nem került be a kötetbe; a Metastasio és a halottas versek pedig azért nem, mert „az első nemből elégnek látszott a prosában fordított színműveket adni, az utóbbiak pedig, azon felül hogy magán s nem köz használatra készültek, sem új oldalról, sem nagyobb becsben költőnket elő nem tüntetik”.²⁸ A tisztán morális szempont leginkább akkor merült föl, ha Csokonai költeményei nem illettek bele a nemzeti költő eszményébe. Ez történt a pajzán versek és zsengek esetében is: „Következik már most azon kiadatlan munkák sora, miket ismerek, s legnagyobb részt másolatban bírok is, de gyengeségök vagy botrányos voltokért nem vehettem fel”.²⁹ Azzal az eljárással, hogy életrajzába beépítette egymással vitatkozó elődei gondolatait, azt érte el Toldy, hogy mindenki találhatott benne olyat, amely számára ismerős volt, vagy amellyel azonosulhatott, így aztán

27 Toldy 1844, V.

28 Uo.

29 Toldy 1844, LXXXVIII.; Vö. Korompay 1998, 55., 57.

az egész művet is könnyebben el tudta fogadni, s magáénak érezni. Azért törekedett arra, hogy mindenki megtalálja benne a neki valót, mert Csokonai megítélésében *egyesíteni akarta a közönséget*.³⁰ Biztos volt benne, hogy a közönség „igazságosban és valóbban fog Csokonairól ítélni”,³¹ ez pedig a véleményközösség alapja.

A szerző fontosnak tartotta, hogy hitelesnek fogadtassa el önmagát, megállapításait, ítéleteit és egyesítő eljárását. Épp ezért emelte ki már az előszóban, hogy célja nem a bírálat, hanem a megértés.³² Épp ezért *filológusként és nem kritikusként mutatta be önmagát*. Részletesen írt a gyűjtőmunkájáról, külön köszönetet mondott Gaál László ügyvédnek, aki a legtöbb hiteles életrajzi adatot szolgáltatta neki. Megismertette a közönséget a válogatás szempontjaival, a kötet megjelenése két éves csúszásának az okaival, ami főleg abból adódott, hogy egyre gyarapodtak a feldolgozandó források. Továbbá fontosnak tartotta, hogy már az Előszóban kiemelve szándéka komolyságát, megírta ugyanis, hogy készül egy a mostani kiadásnál is alaposabb kutatómunkát követő közlésre. Ennek az értékét az adja, hogy olyan közlelő ismeri majd Csokonait, hogy képes lesz arra, amire most még nem, a kötetek rendjét megbontsa és széptani szempontok és amennyire lehetséges, időrend szerint, „korszakonkénti rendben”³³ adja a költő verseit. A filológusi munka részletes bemutatásával mindenekelőtt történetírói paktum megkötése lehetett a célja, hogy az olvasó higgyen neki.³⁴ Annak a reményének adott hangot, hogy alapos munkája elősegíti *Csokonai igazabb megismerését*: „Ki nem únja az életrajzot figyelemmel olvasni, s annak eredményeit a szöveggel és a jegyzések közt előfordulókkal együtt venni, reményelem, igazságosan és valóbban fog Csokonairól ítélni, mint a miképpen eddig az ő bírálói vagy ítéltettek, vagy ítélni igyekeztek”.³⁵ Toldy tehát azzal, hogy beavatta az olvasókat a filológus munkájába, nemcsak azt érte el, hogy hitelt adjanak szavainak, hanem azt is, hogy igazolja jogát a

30 Törekvése összhangban volt a Nemzeti Könyvtár céljával: „A régi conservatív és ellenzéki párt *egyesülve* (...) egyetlen irodalmi vállalatot indított meg, a »Nemzeti Könyvtár«-t...” Gyulai 1870, XV. (Kiemelés tőlem.)

31 Toldy 1844, VI.

32 A kritikus és a biográfus viszonyához lásd. Tóth 2009, 100.

33 Toldy 1844, VI.

34 Tóth 2009, 139.

35 Toldy 1844, VI.

szólásra. A források elemzése, az életrajzi adatok összegyűjtése és rostálása olyan hermeneutikai eljárás volt a számára, amely révén „közvetítő”³⁶ lehetett Csokonai és a közönség között. Toldy ugyanis úgy vélte az életrajz nem az ő munkája, hanem az elhunyt költővel való „szellemi társalgás”³⁷ eredménye. Munkája erénye, hogy megelégedett a *közvetítői szereppel* és hagyta szóhoz jutni a költőt. Igaz, ahogyan láthattuk, nem minden szavát engedte eljutni a közönséghez, de erre meg filológusi-irodalomtörténeti hozzáértése adott felhatalmazást. Mindennek eredményeként a haza először vehette „Csokonait a kéziratokhoz és eredeti (első) kiadásokhoz egyengetve, hibáiból kitisztítva, sok helyett pótolva”.³⁸ Toldy egyszerre volt nemzete és egyszerre az irodalomtudomány szolgálója, pontosabban az utóbbi művelésével is nemzetét szolgálta.

Volt még egy fontos fogása a szerzőnek, mellyel minden biznnyal az olvasók jóindulatának a megnyerését szerette volna elérni. Toldy ugyanis munkáját *egy személyes, megbánása és büntudata megvallásának történetébe ágyazta be*. A nagy nyilvánosság előtt vallotta meg bűnét, hogy minden kételkedés és vizsgálódás nélkül fogadta el Kazinczy és köre Csokonai-kritikáját. Munkáját tehát elégtételnek is szánta: „Ezen elégtétellel pedig épen én tartoztam a megsértett árnyéknak, ki ifjabb éveimben elszédítve mestereim által, eleget hívék tenni kötelességemnek, ha minden önálló vizsgálat nélkül ismétlem, mit ők előttem mondtak, és Csokonainak a magyar költészet történetében nem azt a díszes helyet mutattam ki, melyet a szellemben, nyelvben, sőt még csínban is korának legtöbbjei felett álló olly annyira érdemlett.”³⁹ Toldy e bűnbánattal nagyon behatárolta a lehetséges olvasatok körét, pontosabban egyetlen lehetőséget hagyott: az azonosulását, amely a kultikus olvasás és magatartás jellemzője. Ki mondana ellent a vizsgálódás, a filológiai kutatások által hitelesített és a damaszkuszi fényességben igaz útra tért szerzőnek. Érthető hát, ha munkájával „áldozni”⁴⁰ akart, így azonban szövege tehát nemcsak Csokonai arcát konstruálta meg, hanem az olvasóét is.

36 Toldy 1844, IV.

37 Uo.

38 Uo.

39 Toldy 1844, XCVII.

40 Toldy 1844, C.

Toldy munkája nagy hatással volt a későbbi értelmezésekre, ettől kezdve nincs olyan életrajz, amely ne ehhez a Csokonai-képhez igazodna. Így például 1871-ben Izsó szobrának avatójáról megjelent egyik cikk is szinte szó szerint megismételte Toldy életrajza főbb megállapításait. A szerző szerint hálát kell adni azért, hogy a magyar irodalom Kazinczyt követte, de el kell ismerni azt is, hogy vádjai igaztalanok voltak. A cikk elégtételt adott a városnak és Csokonainak: „tős-gyökeres magyarosságában csak csiszolatlan durvaságot akartak látni, s ha bevallották is, hogy Csokonainak lángészt adott a természet, egész pályáját a fékezetlen lángész egy aberrációjának tartották s mondották. Még oly emelkedett szellemű kritikus, mint Kölcsei is igazságtalan volt iránta”.⁴¹ A szobor felállítását, ahogy Toldy az életrajzát, elégtételnek és a bűnbocsánatkérésnek tekintette a költőt ért sok bántás és késői, de nem elkészt megbecsülés miatt.

Toldy nemzeti költője mellett egy másik, népszerűbb Csokonai-kép is élt a köztudatban. Bizonyára a legációs diákok kezdték el terjeszteni Csokonairól, hogy szerette a bort, a mulatást és a szép lányokat. Valószínű, hogy Petőfi is debreceni diákoktól ismerte meg a hajdúböszörményi esetet, amely alapján a *Csokonai* című versét írta. Ugyan e diáktörténetek szép lassan elterjedtek, de határait a legációs területek jelentették. A nagy áttörésre Petőfi versével került sor, akinél a debreceni poéta mindig anakreóni alakként és népköltőként jelenik meg: dévaj, szép lányokat kedvelő, borozó és a tréfát kedvelő vándorköltő.⁴² Mint láttuk, ez a kép már korábban is ismert volt. Akkor azonban, ahogyan többek között Márton József már idézett előszavából vagy Gaál László emlékezéseiből⁴³ tudhatjuk, még tiltakoztak e beállítás ellen, s igyekeztek eloszlatni a borívó és dévaj költő képét. Ennek ellenére egyre népszerűbb lett a víg poéta alakja. Petőfi versének jelentősége abban van, hogy nemcsak elfogadtatta ezt a Csokonai képet, hanem kanonizálta is, amikor mintaképül választotta a csikóbőrös

41 -á-r 1871, 1.

42 „Az iskolából kicsapott, bort, mulatást, szép leányokat kedvel, szintén nagy szegénységben élő, de a dévaj, diákos humornak hódoló vándorköltő Csokonai képe mintegy biztató példaként jelenhetett meg neki s oly költőtípust láthatott benne, melyhez anélkül, hogy a részletekben utánozná, már is hasonlítani kezd.” Horváth 1922, 34.; (Petőfi Sándor Csokonairól szóló versei: Csokonai, Irtóztató csalódás, Tompa Mihályhoz.)

43 Gaál 1960, 417.

kulacs poétája életmódját és magatartását.⁴⁴ A közönség elfogadta a két költő világának rokonságát, 1855-ben Kelemen Mór Csokonait a „múlt század Petőfi-jének” nevezte.⁴⁵ E képet elsősorban az a tanult, iskolát végzett réteg (tanítók, lelkészek, kollégiumi diákok) terjesztette, amely közvetlen kapcsolatban volt az alsóbb, iskolázatlan társadalmi rétegekkel. Ennek következtében a borozó és dévaj Csokonai alakja vált a széles közfelfogás részévé és a közösségi emlékezet szervező elemévé. Petőfi népszerűségének szintén szerepe volt abban, hogy ez a költő-kép terjedt el és rögzült a köztudatban.⁴⁶

Petőfi hatására számos költő az ő modorában és felfogásában verselte meg Csokonait. Az 1850-ben induló *Csokonai Lapok*, amely a debreceni poétának állított „emlékoszlop” akart lenni,⁴⁷ első évfolyamában három vers jelent meg Csokonairól, s ebből kettő az anakreóni költőről szólt. A lap legelső számában látott napvilágot Bús Andor verse, melyben az Isten előbb vizet teremt, ami nem tetszik Csokonainak, majd bort, s ekképpen fordul a költőhöz: „Öcsém, Csokonai! Szó a mi szó, / De ez bizonytalán megtetszik neked”.⁴⁸ A lap 21. számában Losonczi László arra kérte a debreceni lányokat, hogy menjenek ki Csokonai sírjához: „Ültessetek fejéhez / Egy-egy butella mását (...) Hogy újra énekeljen”. Természetesen azért a lányokat kérte erre, mert „Ő a ti szíveteknek / Érzelmait dalolta”.⁴⁹ Az 1871-ben megjelent *Csokonai szobor-émlékben* Kovács Gyula a hazáját, a szabadságot szerető poéta mellett megidézte a borozgatót is, aki épp a bornak köszönhetően alkothatta meg saját költői világát. Van egy másik említésre érdemes motívuma is e versnek. Kovács olyan költőként ábrázolta Csokonait, akit a nép *maga közül való*nak tartott, verseit pedig a magá-

44 „Csokonai inkább csak mint költőtípus, a mindennapi, nyárspolgári életmód tagadója hatott rá egész egyéniségével.” Uo.

45 Kelemen Mór: Csokonai. In: Müller Gyula Nagy Naptára 1855, 182.

46 Bús Andor: Csokonai. Csokonai Lapok, 1850, 7.; Debreceni: Csokonai sírján. Csokonai Lapok, 1850. 65.; Bonyhai József: Anacreoni dalok. In: Csokonai 1871, 278-279.; Losonczi László: A debreceni lánykákhoz. (Anakreoni dal.) Csokonai Lapok, 1850. 160.; Stépán Géza: Csokonai Vitéz Mihály hordója. In: Csokonai 1871, 197-201.; Pájer Antal: Petőfi és Csokonai. In: Csokonai 1871, 161.; Szathmári Károly: A magyar Anakreon. In: Hamar szerk. 1871, 38-41.; Kovács 1871a, 31-33.

47 „Íly ígétekkel kívánjuk mi a t. közönséget Csokonai emlékoszlopánál – a szépirodalom érdekében korszorúba gyűjteni.” Olvasókhoz. Csokonai Lapok, 1850, 1.

48 Bús Andor: Csokonai. Csokonai Lapok, 1850, 7.

49 Losonczi László: A debreceni lánykákhoz. (Anakreoni dal.) Csokonai Lapok, 1850, 160.

ének érezte: „Magas, dicső a költő hivatása, / Ha visszazengi énekét a nép, / Ha lelke milliók rokon szívéen”. E lelki azonosság tételezése adott lehetőséget aztán számára arra, hogy Csokonaiban a magyar népi karakter megjelenését lássa.⁵⁰ 1855-ben írt munkájában hasonlóképp vélekedett Gyulai Pál is: „Csokonainál a népszellem nyilatkozott, öntudatlanul, s félénken bár, de erélyes életjelet adva. (...) *Magyar népköltőnek születve*, majd a görög, latin, majd német és olasz iskolák igájába kell-e hajtania fejét, s a helyett, hogy néphez szóljon, népszelemnek legyen szolgája, melynek szülötte volt, az arisztokraták multságait kellett megénekelnie... mintegy titokban vétkezett, midőn eszményének áldozott... *Dorottyából* s népdalainból, melyek legjobb művei, sejtjük mivé kellett volna válnia s minő irány képviselőjévé hivatott”.⁵¹ Míg Toldy nemzeti költőt faragott Csokonaiból, addig Gyulai a népiesség első hírnökét láttatta meg benne, teoretikusan is megerősítve a Petőfi révén általánosan népszerűvé lett Csokonai-képet, mely szerint a költő csak egy a nép közül. Szalay László már 1830-ban az *Észrevételek a Muzarion* III. és IV. kötetéről c. írásában arról írt, hogy Csokonaiban a nép által megőrzött magyarság talált hangot: „oly tisztán a magyar valójából merített popularitásával, mely lírájának kirekesztőleg a sajátja”. A népköltő tehát az, aki magáévá tudja tenni a nép nyelvét és szemléletét, saját művészete pedig nem szakad el a nép művészetétől és műveltségétől. Csokonai képes volt az idegen műveltség igájától megszabadulni és felismerni önmagában magyar valóját.⁵² Szana Tamás az 1871-ben írt életrajzában a népies irány első öntudatos bajnokaként népszerűsítette a költőt és e költőideált.⁵³

A költő népies és nemzeti fölfogása az 50-es évekre fonódott össze elválaszthatatlanul. A Debrecenben megjelent *Csokonai Lapokból* is egyszerre tekint ránk a Petőfi-féle Csokonai és Toldy nemzeti költője. A lapban napvilágot látott versek ugyanis nemcsak a borozó és dévaj poétát idézik meg, hanem azt is, aki dicsőséget hozott a nemzetre, s nem is akármilyet: „Csillag volt ő hazánk egén, / Lánggrózsáján éget az észvilág, – / *S már a világdi-*

50 Kovács 1871a, 32.

51 Gyulai 1908, 39.

52 Vö. S. Varga 2005, 508.

53 Szana 1871, 163.

csőség napja félt, / Hogy e csillag fénye följe hág.” A szerző szerint az emlékezés a nemzeti büszkeség érzetével kapcsolódik össze: „Örülj magyar, hogy élt Csokonaid, / És sírj, hogy itt már hült porát leled!”⁵⁴ A lap szerkesztői beköszöntőjükben Csokonai emlékezete fönmaradását szintén összekapcsolták a nemzeti öntudat létével, aminek legfontosabb fenntartója és hordozója a nemzeti irodalom, ami ezért feltétlen támogatást vár el mindenkitől: „És – mert nyelvében, irodalmában él és hal a nemzet – ennek életét irodalmunk virágoztatása által fenntartani minden honfinak szent kötelessége”⁵⁵

Udvardy Géza 1871-ben a *Hazánk s a Külföld*ben Izsó szobra avatása alkalmából megjelent verse szinte foglalatát adja az eddigieknek. A szerző először nemzeti költőként ábrázolta Csokonait: „S föltámadását érezve a nemzet / Éled a költők énekeinél”. Majd a szerelmes versek írója következett, aki „A szerelemnek édes melegségét / Milljók szívében gyúllasztotta fel”. Aztán megjelent a csikóbőrös kulacsból iszogató költő alakja. Udvardy tehát olyan motívumokból és képekből építette fel versét, amelyek ekkorra már közkezen forogtak. Érdeemes azonban még egy pillantást a borívó Csokonaira vetnünk, a vers ugyanis át is értelmezte a közkeletű képet, ugyanis nála a költő nem jókedvében, hanem kétségei és fájdalmai enyhítése miatt iszik: „A fájdalomnak önkívületében / Szürcsölte a felejtés poharát”. Bizonytalan lehetett azonban ábrázolása fogadtatásában, mert rögtön szükségét is érezte a védekezésnek: a borozgatás felemlítésével nem bántani akarta Csokonait, mert „A mámorban is ott az ideál”⁵⁶ Udvardy verse tehát már nem egyszerűen folytatta a hagyományt, hanem megkezdte a közkeletű borívó Csokonai-kép átértelmezését. Ady *Magyar pimodánja* elődjének is tekinthető, hiszen arra a kényszerre utalt, „mely a tatáros, turkos magyarokat, ha magyarok s egy kicsit zsenik, beleviszik az ivásba”⁵⁷ Ekkor még azonban szokatlan volt ez az értelmezés, a többség, ahogyan Izsó szobra is mutatja, a vidáman borozó, másokat szórakoztató, dévaj nemzeti költőt ismerte és kedvelte.

54 Debreceni: Csokonai sírján. Csokonai Lapok, 1850, 65. (Kiemelés tőlem – LL.)

55 Szerkesztők: Olvasókhöz. Csokonai Lapok, 1850, 1.

56 Udvardy Géza: Csokonai emlékezete. *Hazánk s a Külföld*, 1871. október 12. 358.

57 Ady 1908, 20.

Emlékkert és modernizáció

A fentiek után érthető, hogy az 1850-es évektől egyre erőteljesebben fogalmazódott meg Debrecenben is annak az igénye, hogy többszöri elhatározás után végre állítsanak köztéri szobrot Csokonainak. Lassan gyökeresedtek meg azonban azok a társadalmi eszmék, amelyek egy ilyen szoborra való adakozásra ösztönözték volna a helyi polgárokat, valamint egyre inkább csökkent a város gazdasági potenciálja is, amely lehetővé tette volna e terv megvalósítását. Debrecen a 19. század folyamán egyre inkább elveszítette gazdasági és kulturális jelentőségét, sőt az 1840-es évek után nemcsak az ifjú és pezsgő életet élő Pesttel szemben volt a város kulturális és szellemi élete szegényes, hanem a vidékiek közül is az egyik legbezárkózóbb volt, noha a reformkorban hasonló szellemi-kulturális állapotokat figyelhetünk meg a központoktól távoli városokban.⁵⁸ Nincs itt terünk e folyamat részletes bemutatására, s nincs is szükség rá, hiszen Balogh István *A cívisek társadalma* és *A cívisek világa* és Irinyi Károly *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867-1918* című könyvében és még számos szerző alaposan dokumentálva megtették. Arra azonban utalni kell, hogy e változás vesztese az a cívis réteg volt, amely évszázadokon keresztül fenntartotta a város kulturális és egyházi intézményeit. A cívis polgárság vesztesként élte meg a modernizáció folyamatát, s egyre inkább saját kisvilágába zárkózott be. A 19. század végének elemzője azt rögzíthette, hogy a cívis „a boldogságot az elzárkózásban látta, a családban, a kiegyenlített kisbirtokban”, s nem érdeklődött a társadalmi eszmék és mozgalmak iránt.⁵⁹ Mindez a város gazdasági-kulturális életében azért okozott különösen nagy gondot, mert folyamatos erodálódásuk ellenére is megmaradt társadalmi tekintélyük és hosszú ideig megőrizték szerepüket a várospolitikai irányításában. Ezért Debrecen kulturális életét irányító értelmiség – ahogyan majd később a debreceni Csokonai kör esetében is látni fogjuk – még hosszú ideig e világtól elzárkózó, a kulturális változásokra kevésbé fogékony, érzéketlen társadalmi réteg érdekei

58 Vö. Antalffy 1982.

59 Matkó 1987, 67-73.

és eszméi képviselőjében látta a feladatát. Ez azért volt káros, mert – ahogyan Ignótus és Ady Endre látták – „multassá” és „avíttá” tette a város kultúráját,⁶⁰ aminek többek között az volt az oka, hogy a helyi irodalmi értelmiség elutasította a kortárs irodalmi és művészeti törekvéseket. A szellemi élet határai jobbra a város földrajzi határával estek egybe. Mit sem változtatott ezen, hogy megjelentek a modern társadalmi és kulturális élet intézményei: a kaszinó, az állandó színház és a világban való tájékozódást segítő sajtó. Csanak József, az egyik leggazdagabb és legműveltebb debreceni kereskedő 1862-ben Nyugat-Európában járva döbrent rá mennyire hiányzik a város még művelt polgáraiból is a tetterő, az új iránti fogékonyosság, a szellemi bátorság és kezdeményezőkézség. „Ha káros nem lenne anélkül is szegény országunkra nézve, hogy pénzünket idegen földön költsök el, mindenkinek ajánlanom kellene, hogy nézzen szét e világon, s vegye észre: mennyi minden szükséges és alkotható még azon kívül, ami nálunk, különösen a mi széles Debrecen városunkban nemcsak megalkotva, de senkinek csak gondolatában sincs, azon egy-két honfitárs pedig, aki a szükségét belátja, s az alkotásban közreműködni kész volna, erőtlenségünk és nehézkedésünket látva, hozzáfogni nem mer” – írta az új típusú polgárság keserűségének hangot adva.⁶¹ Csanak a polgárságnak azt a típusát képviselte, aki számára a világra való nyitottság, a vállalkozásra való hajlam és kockázatvállalás fontosabb volt a helyi társadalom csendes nyugalmánál és békéjénél. Mindezek után érthető, ha a Csokonai-szobor felállítása is mindvégig legfeljebb egy tucat ember ügye maradt. Lassan és nehezen ment a pénz gyűjtése, s kezdetben szinte teljes érdektelenség vette körül Izsót és szobortervét is. Amikor 1866-ban a kaszinóban kiállították a szobor kismintáját, a helyi lapok alig foglalkoztak vele, ami a szélesebb érdeklődés hiányáról (is) tanúskodik.

Voltak azért, ha kevesen is, akik megpróbálták modernizációs pályára állítani a várost. Egyik céljuk Debrecen városi jellegének a kialakítása volt. Egy, a 19. század közepén gyakran használt lexikon szerint a város legfőbb specifikuma minden más településformával szemben, hogy vannak szimbolikus jelentőségű monumentális

60 Ady 1914, 497–498.

61 Csanak 1987, 5.

épületei és terei.⁶² Ez utóbbi létrehozása érdekében 1861-ben Debrecenben is megalakult az Emlékkert Társulat, amely a Nagytemplom és a Református Kollégium közti dísztelen és riasztó területet széppé és közösségi terré szeretne volna alakítani. A bűzös és kietlen teret díszfákkal ültették be, hogy a debreceni polgároknak legyen hol találkozniuk, sétálgatniuk és társalogniuk. S olyan *szimbolikus terré* szerették volna formálni, amely mind a helyi lakosok, mind az idegenek számára hirdette volna a város kulturális és történelmi szerepét, ami a kollektív identitás láthatóvá és belsővé tételét tette volna lehetővé. Olyan nyilvános teret képzeltek el tehát, amely nem pusztán egy szép tér lett volna, hanem ahol a polgárok megtapasztalhatják és megélhetik debreceniségüket, a városhoz tartozásukat. Debrecen önmagáról kialakított képének egyik fő tartópillére az volt, hogy a város „kálvinista Rómaként” meghatározó szerepet játszott a nemzeti függetlenség megőrzésében és a nemzeti kultúra fennmaradásában, továbbá minden szorongatás ellenére is képes volt megtartani a város és intézményei autonómiáját. A tervezett Emlékkert az 1849 és 1867 közötti nemzeti ellenállás részének is tekinthető. A kert egyik felében már ott állt a *Haldokló oroszlán* című szobor, amely az 1849. augusztusi debreceni csata hőseire és Debrecen szabadságharcban viselt szerepére emlékeztetett. A szobrot még az ötvenes éveken elkészítették, majd a városháza pincéjében befalazva rejtgették, és 1867 után állítottak fel. Az Emlékkert Társulat tervei szerint a nemzet jeles alakjainak szobraival bővítették volna a kertet, melyek még inkább egyértelműbbé tették volna az Emlékkert funkcióját, hogy alkalmat adjon a nemzeti érzület és büszkeség megélésére: „amikor a Csokonai szobor eszméje megpendítettett, felvillant agyában azon eszme, hogy a főiskolai tér olyan helyiséggé változtassék át, hol a haza és tudományok közül magoknak, különösen a városunkban nagy érdemeket szerzett emberek emlékszobrai álljanak”.⁶³ Az emlékkertben tehát elsősorban a nemzeti történelem és kultúra azon alakjainak szobrait szerették volna fölláttatni, akiknek szoros kötődése volt Debrecenhez, hiszen ők mindennél jobban igazolhatták volna a város nem-

62 Walter 2003, 189.

63 Balogh 1953, 100.; Vö. Csanak 1987, 56. Balogh István tette közé az Emlékkert Társulat Déri Múzeumban őrzött iratait. Erre hivatkozom, s nem az kéziratok jelzetére, mert a forrásközlés könnyen elérhető mindenki számára.

zettörténeti jelentőségét. Egy nemzeti panteon első darabja lett volna tehát Csokonai szobra. Elgondolásuk különösen figyelemre méltónak tekinthető, ha meggondoljuk, hogy 1863-ban, amikor a Széchenyi Istvánnak állítandó szobor terve fölmerült és Ormos Zsigmond egy erre vonatkozó (a magyar emlékműszobrászat kezdeteit jelentő) röpiratot tett közzé Arany János lapjában, a Koszorúban, Pest-Budán is még csak egyetlen – a szó szoros értelmében vett – emlékmű állt: az 1849-ben Pestet lövő és eleső Hentzi tábornoké.⁶⁴ Elképzelésük arra enged következtetni, hogy felismerték, a városiasodás és a modernizálódás érdekében szükség van olyan szimbolikus térre, ahol a város polgárai öntudata megerősödik, szívüket a büszkeség érzete tölti el és buzgalmat éreznek a közösségért való cselekvésre. Csanak épp ezek hiányában látta a város és az ország fejlődésének akadályát: „Ha hazámra gondolok, el kell szomorodnom, mily elhagyatott ott minden. Jóformán csak gázolunk mindenben, ami utunkba esik. Sok emberélet folyt le hiába, nagyon sokat kevesen tesznek azért is, amiért a pénzt felveszik. Kénytelenség a rugója legtöbb dolgainknak, nem ügyszereket, azért nem is igen van látszatja”.⁶⁵ A társulat tagjai azt remélték, hogy az általuk tervezett tér, majd a közösség dolgai iránti figyelemre sarkalja a polgárokat.

A nyilvános terek kitüntetett szerepének a felismeréséről tanúskodik az is, hogy 1860-ban emléktáblával jelölték meg Csokonai lak- és halálzási helyét. Az emléktábla közösségi kegyeleti helyé tette az egyébként magántulajdonban lévő, rossz állapotú házat. Az emléktábla elhelyezői úgy látták, hogy a ház egyszerre rendelkezik történeti és egyszerre *ereklye-értékkel*, noha az utóbbit sokkal fontosabbnak tartották, amit az is mutat, hogy „a nemzeti irodalom kincse”-vé szerették volna tenni. 1871-ben ezért javasolták a város vezetőségének, hogy vásárolja meg és hagyja meg eredeti formájában, „külsőjét óvja meg a modern izlés kíváncsimaitól”.⁶⁶ Intő példaként ott volt előttük Kazinczy érsemlyéni

64 Nagy 2001.

65 Csanak 1987, 56.

66 „Csokonai lak- és halálzási helye mindig szent marad a magyar nemzet előtt. És Debreczenre vár a kötelesség, hogy e helyre plántálja bé a kegyelet örökzöld virágát. Ez a ház jelenleg magánbirtok. Ki tudja, nem fogna-e e hely is azon sorsra jutni, mint a Kazinczy szülőháza Ér-Semlyénben, hogy az ott lakók sem tudják, mily áros kincse azon elhanyagolt épület a magyar nemzetnek. (...) Debreczen városának nem szabad ez időt bevárni.

► 208. old.

szülőháza, amelyet nem óvtak meg pusztulásáról, s így nem lehetett belőle nemzeti emlékhely. A lelkesültséghez azonban nem párosult anyagi támogatás. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy továbbra is a régi tulajdonos kezében maradt az épület, s a helyi legenda szerint a költő által festett falképekkel díszített szobát istállónak használta. E legendát Oláh Károly, a Csokonai-kultusz egyik legszorgalmasabb ápolója meg is verselte: „Babérai elhervadhatnak-e / Egy ily költőnek mint Csokonai, / Nem szégyen-e, hogy istálló legyen / Ős háza, édes atyámfiai?! (...) Repül az idő... Limlom-tár ma is / Ó nagy magyar költő, lakó szobád!”⁶⁷ A vers olyan hatásosra sikerült, hogy máig tartja magát a vélekedés, Szilágyi Ferenc pedig igazolva is látta, hogy nem legendáról van szó, hanem Csokonai egy békés, kies tájban ballagó lányt, sas elől menekülő galambot és Árpád vezetésével sírjaikból kikelő vezéreket festette szobája falára.⁶⁸ Úgy tűnik egyébként, hogy a 60-as években, bizonyára nem függetlenül a szoborállítási buzgalomtól és a kulturális törekvések általánosan megfigyelhető megszorodásától, a korábbiaknál intenzívebbé vált Csokonai kultusza. A Református Kollégiumban 1861 januárjában „Csokonay halálozási napján elragadó fellángolás tört ki a kollégiumi tanulótság kebelében is, nagy irodalmi ünnepet tartott a költő emlékére, lobogókkal vonult ki a hatvan-utcai sírkertbe. Egy évre rá határozattá emelte a tanulók önképző-társulata, hogy ezután, évről-évre, nyilvános tanodai ünnepélyt rendez Csokonay születése napján, s azóta folyvást nem lankadó hévvel üli ez ünnepélyt s Csokonay szellemét minden évben felidézven dicsőíti”.⁶⁹ A diákoknak tehát már nem úgy kellett kiszökniük a költő sírjához, hanem a rá való emlékezés beillesztődött a Kollégium ünnepei sorába. Ezzel megszűnt a populáris emlékezet és a hivatalos emlékezet közti feszültség.

Az Emlékkert, a szoborpark és benne a Csokonai-szobor terve Debrecen kulturális modernizációs programjának is tekinthető. Több értelemben is. Egyrészt elősegíthette volna, hogy a civis polgárság kilépjen

Emlékeztessé kell tenni e helyet... Vásárolja meg ünnepelt költőnknek egykori házát, kegyelettel őrizze meg azt, s külsejét óvja meg a modern izlés kíváncsalmaitól. Legalább úgy épen fog maradni archeológiai becse, legalább úgy ez erekleje nem veszítendő fölemelő erejéből.” Csokonai lak- és halálozási helye. In: Hamar 1871, 15–16.

67 Oláh Károly: Csokonai Vitéz Mihály. Hamar 1871, 87–96.

68 Szilágyi 1998a, 440–447.

69 Vö. Győri 1988, 657.

bezárkózásából, múltas kultúrájából és a családja mellett szánjon időt és energiát a közösség ügyeire is. Másrészt hozzájárulhatott volna annak a belátásához is, hogy a kultúra elősegíti a gazdaság fejlődését. Csanak útinaplójából ugyanis is kiderül, hogy a kultúrát a gazdasági élet élénkítése eszközének is tekintette. Nyugat-Európai útja során Münchenben járva megtudta, hogy épp ekkor öntik a még élő Lajos bajor király szobrát, amely szerinte közvetlen gazdasági hasznot is hajt a városnak: „A szobrot a művészet és ipar meghonosításáért München város készítette egyedül, kizárva Nürnberg és más bajor városok felajánlott közbenjárását”.⁷⁰ Vagyis azt tapasztalta meg, hogy *egy kulturális vállalkozás a gazdaságra és a kultúra más területére is jótékony hatással lehet.* Az Emlékkert Társulat elnöke, aki egyben a nagyhírű István-gőzmalom egyik igazgatója is volt, úgy tartotta, hogy sikeres gazdaság nincs kultúra és morál nélkül. S hitte azt is, hogy a kultúra nem a tudással azonos, hanem inkább olyan beállítódás, amelynek révén az egyén képes egy magasabb célért alá rendelni egyéni érdekeit. Egyik, 1868-ban elmondott beszédében a következőképp foglalta össze ebbéli nézeteit: „Amint bármely állású férfiúnak kívánatos, hogy a kereskedői szellemből legyen benne, úgy a kereskedői pályán levőnek is főkölléke, hogy ne legyen félszeg, egyoldalú, hanem bírjon érzékkel más műveltek, más tudományok, a haza ügye, a szép, jó és nemes iránt is, és bírjon a társadalomban megkívántató egyéni jó tulajdonokkal, mert ezek nélkül – szaktudománya egetérő is – annak sem maga sem más hasznát nem veheti”.⁷¹

Egy nyilvános, közösségi tér, a nemzeti panteon kialakítása és a kulturális modernizációs törekvések része volt tehát a Csokonai-szobor felállítása. Régóta dédelgetett elképzelésről volt szó. Már a síremlék emelésével egy időben, 1836-ban a *Honművész* című folyóiratban egy köztéri szobor felállításának óhajáról olvashatunk: „ha a közkívánat teljesülend, nemcsak a távollévő temetői magányban mutandja hideg márvány a tisztelt költő porainak sírját, az őt meleg kebellet keresőnek, hanem a város közepén, a ref. nagytemplom s iskola közötti téren is szívelégülve fogja szemlélhetni minden széplelkű hazafi szeretett

⁷⁰ Csanak 1987, 7.

⁷¹ Csanak 1987, 57.

költőjének emlékoszlopát”.⁷² Egy negyedszázaddal később azonban még mindig azért kellett küzdeni a szoborállítás híveinek, hogy támogatókat találjanak. Pedig joggal remélhették, hogy a tervezett emlékmű valóban képes lesz szélesebb társadalmi rétegek mozgósítására, hiszen tudták, Csokonai kultusza mélyen átjárja Debrecen egész társadalmát. Minden bizonnyal a város polgárai aktivizálása érdekében igyekeztek az ügy alakulásának minden egyes mozzanatáról tájékoztatni a nyilvánosságot. Annál is inkább megalapozott lehetett reményük, hogy sokan támogatják majd a elképzelésüket, mert Izsó Miklós tervezett szobrának modellje *a garabonciás költőt* ábrázolta, vagyis úgy, ahogyan Csokonai alakja a legendák révén a szélesebb néprétegek körében élt. Bár a szoborbizottság kiírásában ez feltételként nem szerepelt, csak az, hogy a szobor „a költőt első költői lelkesülésében lantjához nyúlva, mintegy átszellemülten”⁷³ jelenítse meg, úgy tűnik, Izsó felfogása különösen tetszhetett a bizottság tagjainak. Csokonai nemzeti költőként való ábrázolása ugyanis önmagában nem lehetett elégséges a számukra. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy az Izsóval folytatott tárgyalásokkal egy időben elutasították br. Vay Miklós tervét, amelynek költsége pedig szinte teljesen azonos volt az Izsó-féle szoboréval és maradéktalanul kielégíthette a nemzeti jelleg kifejezésére vonatkozó igényeket is. A korabeli újságok épp ez utóbbiért dicsérték: „van a szobrászatnak is nemzeti iránya, van a magyar szobrászat, van, aki a magyar nemzeti jellemet szobrászat által is megörökíteni (...) képes”.⁷⁴ Sajnos a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet megmondani, mi volt Vay terve visszautasításának pontos oka, de nem minden alap nélkül feltételezhetjük, hogy Izsó ötlete azért nyerhette el a bizottság tetszését, mert jobban igazodott a szélesebb közönség Csokonai-képéhez, vagyis sokkal inkább képes lett volna *kollektív egységként* megszólítani a város polgárságát.

Az sem kizárt azonban, hogy egyszerűen csak jobban megfelelt Csanak József ízlésének, hisz minden bizonnyal övé lehetett a döntő szó. Az Emlékkert Társulat tagjai közül ugyanis egyedül ő volt jártas a művészetekben. Többször járt Nyugat-Európában, ahol szorgalmas

72 Honművész 1836. január 3. 4-5.

73 Balogh 1953, 102.

74 Balogh 1953, 101.

látogatója volt a képtáraknak és köztereknek. 1862-ben a londoni világkiállításra utazva gondosan tanulmányozta a holland és német városok parkjait, s a látottakról beszámolót közölt a helyi lapokban. Útja egyik legnagyobb felfedezését a kertek jelentették: „Alig viszek utazásomból erősebb benyomást haza, mint amelyet a külföld kertépítményei reám tettek. Csak most tudom: mit tesz az a szó, hogy »kert«, megtanultam oly helyeken, hol a tájviszonyok kedvezők, s ész, pénz és akarat nem hiányzik”.⁷⁵ Az sem lehetetlen, hogy olvasott valamit – esetleg épp Arany lapjában – a korabeli művészeti elgondolásokról is, melyek közül – a Széchenyi-szobor körüli vita szerint – az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogy a művésznek életszerűsége vagy eszményítésre kell-e törekednie. Ez annál is inkább valószínű, mert – ahogyan később majd látni fogjuk – a Csokonai-szobor kismintáját az előbbi és a kész művet pedig az utóbbi felfogás szerint formázta meg Izsó. Talán épp Csanak volt, aki ennek megfelelő változtatást kért a szobrásztól. Művészet iránti érdeklődésével és művészeti jártasságával kiemelkedett nemcsak az Emlékkert Társulat tagjai, hanem a város többi polgára közül is, a korabeli Debrecenben ugyanis a képzőművészeti érdeklődésnek szinte semmi nyomát sem találjuk. Épp ebből adódóan döntő szerepe lehetett mind az Emlékkert Társulatban, mind a Csokonai szoborbizottságban. Annál is inkább, mert magasabb képzettségű embert néhány ügyvéd, kereskedő és főiskolai tanár kivételével, alig találhatunk a tagok között. Tekintélye azonban nemcsak ezzel függött össze, hanem azzal is, hogy a korabeli Debrecen egyik leggazdagabb és legsikeresebb „self-made man” polgára volt. A Hölgyfutárban 1862. április 13-án megjelent rövid kis hír egyedül Csanaknak tulajdonította az István gőzmalom sikerét: „Hogy most e társulat oly virágzásnak örvend, azt főleg tisztelt hazánkfia, Csanak József úr fáradhatatlan buzgalmának köszönheti, kinek egyedül tulajdonítható, hogy e szép jelenü vállalat meg nem bukott”.⁷⁶ Csanak a 19. századi magyar társadalom ritka típusát képviseli – írja Csanak Dóra –, aki a paraszti sorból szorgalma és önereje révén lett sikeres kereskedővé, európai látóköri, művelt és a közösségért cselekedni akaró

⁷⁵ Csanak 1987, 28.

⁷⁶ Csanak 1987, 55.

polgárrá.⁷⁷ A kultúra és a közösség iránti elkötelezettségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a helybeli gőzmalom igazgatóságáról való lemondása után az őt illető részesedésből Szabó Lajos igazgatótársával együtt 14.000 Ft-nyi alapítványt tettek az emlékkert és a felállítandó szobor javára.

A szoborállítás támogatói főleg az újságírók, a helyi költők és az értelmiség köréből került ki. Ők voltak azok, akik cikkek, kiadványok és rendezvények segítségével igyekeztek megnyerni a nagyközönség támogatását. 1861-ban kiadták a Csokonai Albumot,⁷⁸ 1865-ben pedig táncmulatságokat és a kollégiumi tanulók részvételével műkedvelő előadásokat tartottak. A támogatók fontos körét jelentették még azok a társulati tagok, akik a frissen meggazdagodó új polgárság köréből került ki, s akiket a Debrecenben is a lassan kibontakozó kapitalizmus tett vagyonossá. Így például Simonffy Sámuel a kaszinó és a gőzmalomtársulat elnöke, Szabó Lajos az István-gőzmalom alelnöke vagy Komlóssy Imre takarékpénztári elnök. A korabeli források hiányossága miatt nehéz igazolni, de némi elkötelezettséget érezniük kellett a művészet és a kultúra támogatása iránt, különben nem léptek volna be az Emlékkert Társulat tagjai közé és nem támogatták volna anyagilag is a Csokonai-szobor fölállítását. A Csokonai-kultusz tehát jelentős közösségformáló és -összetartó szerepet töltött be Debrecen életében.

A Csokonai-kultusz haszna a kultúrateremtésben és -gyarapításban is megmutatkozott.⁷⁹ Debrecenben a 19. század közepén a Nagytemplomon, a Kollégiumon és néhány piac utcai polgár házán kívül alig-alig volt városias jellegű épület, művészeti alkotások pedig egyáltalán nem díszítették ezeket, legfeljebb családi arcképek. Az Emlékkert kialakításával a város történelmi magjának és a városközpontnak a megjelölése, kiemelése történt meg. A történelmi jelentőségű épületek (Nagytemplom, Református Kollégium, a híres professzorok lakása helyén álló egyházi épületek) körülhatárolása és a felállítandó szobrok révén lehetőség teremtődött arra, hogy a város polgárai megtapasztalják, a tér nem homogén, vannak szimbolikus pontjai, amelyek arra készítetik őket, hogy fölemelkedjenek a közösségi gondolkodás

77 Csanak 1987, 49.

78 Kulini 1861.

79 Vö. Dávidházi 1989, 27.

horizontjára, átadják magukat a közösségi érületnek, s ezáltal megerősödjék kollektív identitásuk és a helyi kultúrához való kötődésük. Ami az utóbbit illeti mérhető változásnak lehetünk a tanúi. A szobor-állítási terv megszületésekor a szoborbizottság tagjai számára még szinte teljesen ismeretlen volt az aktív befogadói magatartás és a műalkotások megítélésének módja. Gondy Károly, a város híres és népszerű fényképésze ennek egyik példáját örököltette meg: „A Csokonai szobor-bizottság egy szép verőfényes napon műbírálati tiszttét végzete az ev. Ref. nőnövelde udvarán épült Izsó szobrász műtermében. A bizottság minden oldalról fényes nappal meggyertyázta a Csokonai szobor lucskos agyag mintáját, csodálkozásában a nagybizottságnak szava sem akadt, végre Komlóssy Imre, a bizottság elnöke megtörte a nagy csendet, mondván: »Jól megnézték az urak?... no most már mehetünk, mi ehhez úgy sem értünk«”.⁸⁰ Vagyis a bírálóbizottság tagjai saját bevallásuk szerint is alkalmatlanok voltak a feladatra. Csanákék minden bizonnyal számot vetettek a műveletlenséggel és a művészeti jártasság hiányával, s meglátták a nevelődés lehetőségét abban, hogy a szobrász helyben készítése el a mintát. Annak reményében ajánlottak fel ugyanis Izsó számára egy, a város lakói által is szabadon látogatható épületet, „hogy Debreczeni publicum úgy sem látott szobor készítést, ez által érdeklődni fog, adakozni fog a szoborra”.⁸¹ A pénz ugyan továbbra is lassan gyűlt, de Izsó munkája nagy látványosságot jelentett a város lakói számára. A szobrász taposó embereket fogadott „egy gyermek cigánybandát és négy napig zene mellett taposták, és táncolták az agyagot. Az ezt látó és okát nem tudó nép több megjegyzést tett a cselekedetről, mondták sokan, ennek az új lakónak nagyon táncos világa van: megjegyzendő, hogy a táncolók a zenészfiúk muzsikája mellett nem éppen szárazon járták”.⁸² Bárhogy is, de már szobor agyagmintájának készítése is hatással lehetett Debrecen polgárai műveltségére és a művészetről való gondolkodására, lehetővé tette ugyanis, hogy tapasztalatot szerezzenek a műalkotások születéséről és bepillantassanak egy szobrász munkájába. Talán az ízlés csiszolódása jeleként értékelhetjük, hogy a szobor nagymintája megtekintésekor

80 Gondy Károly: Lux. Debreczeni Hírlap, 1900. március 14. 5.

81 Izsó Miklós a Csokonai-szobor bizottságnak 1869 (?) Soós 1958, 89.; Vö. Weis 1939, 54.

82 Izsó 1874, 112.

a bizottság már nem megadóan legyintett, mint korábban, hanem kifogásokkal és javaslatokkal élt. Így például szóvá tették, hogy a mellényt a magyaros ruházathoz kell igazítani és a ruhák gallérjainak arányosnak kell lenniük.⁸³ Igaz, ezek nem szigorú értelemben vett művészeti szempontú hozzászólások voltak,⁸⁴ de mégiscsak aktív befogadói magtartást sejtetnek. Az is lehetséges, hogy Izsó épp az itt elhangzó vélemények hatására változtatott eredeti elképzelésén, s a garabonciás helyett végül a népszerű, nemzeti költőt mintázta meg.

Debrecen népszerű, nemzeti költője

A történet csúcspontját az 1871. évi avató ünnepség jelentette, amelyen kiderült, a kezdeti célok megfogalmazása után tíz évvel mi is volt a szoborállítás jelentősége Debrecen számára.

A szobor tényleges felállítását megelőzte a híre. A szoborbizottság Gondy Károllyal lefényképeztette a nagymintát, és a fotót elküldték az Akadémiára, melynek nevében Arany János köszönte meg a küldeményt. Értesítette őket, hogy az akadémia tagjai „egy részről örömdetes elismerést fejeztek ki hazai szobrászatunk ily haladása és Izsó Miklós annak egyik jeles képviselője iránt; másfelől és nem kisebb mértékben, magasztalták Debreczen város, az Emlékkert Társulat, a szobor létrehozásának megpendítői és eszközlői nemes buzgalmát, kik ily mű életre segítése által kétszeresen tisztelik meg a művészetet: a múltban és a jelenben”.⁸⁵ Arany tehát már e levelében rámutatott a szoborállítás és az ünnepség tétjére és jelentőségére. Egyrészt kimondta, hogy e tett növelte *Debrecen kulturális jelentőségét*, ami annyit jelentett, hogy a város kiköszörülte a csorbát, ami az Árkádia-pörben és az azt következő évtizedekben a híréen esett. Másrészt, amikor kifejezte hódolatát Izsó előtt, aki a nemzeti szobrászat megteremtésére való alkalmasságát és a magyar kultúra iránti elhivatottságát épp e szoborral bizonyította, azt mondta ki, hogy *Debrecenben*

83 A bizottság tagjai voltak: Csanak József, Balogh Péter ref. püspök, Sombori Imre táblai elnök, Vecsey Imre építőmester, Rácz györgy kereskedő, Simonffy Sámuel gőzmalomtársulati elnök, Oláh Károly újságíró, Csányi Dániel volt 48-as őrnagy és kollégiumi matematikatanár, Sárvári Elek színészegyesületi titkár. Balogh 1953, 102.; Gondy uo.

84 Vö. Lyka 1981, 29-30.

85 Balogh 1953, 102.

újra otthonra lett a művészet, hiszen e város adott lehetőséget arra, hogy a szobrászművész megmutassa a magyar nemzet művészetteremtő erejét. Később, szoboravatón is a nemzeti kultúra őrhelyeként ünnepelték Debrecen-t, ami aztán végül a magyar nemzet ünneplésébe torkollt.

Csokonai ünnepe részben tehát *Debrecen (ön)ünneplése* volt. Nem ok nélkül, hisz a város teljesen önerejéből állította fel a szobrot. Néhány korabeli pesti lap a debreceni makacsságot és kivagyiságot (debreceniség?) látta abban, amiért nem tették országos körűvé a gyűjtést és az ünnepet,⁸⁶ mások viszont dicsérték a lokálpatriotizmust és a kitaratást. Szana Tamás például a *Hazánk* s a *Külföldben* írt cikkében épp Debrecen példaadó szerepére helyezte a hangsúlyt. Már az első mondatokkal világossá tette azt a kontextust, amelyben a Csokonai-szobor fölállítása értelmezhető és értékelhető: „Jeleseink emléket csak kevés helyen hirdeti szobor”.⁸⁷ Számba vette, hány terv maradt megvalósítatlan, s hány szobor sikerült rosszul. E hiányokkal és e sikertelen alkotásokkal összevetve mutatkozott meg aztán Debrecen jelentősége: „Eddig a legszerencsésebb Debrecen, mely Izsó művében Csokonainak díszes emléket állított, utánzandó példát mutatva a többi nagyobb városnak is. (...) Debrecen megmutatta azt is, hogy országos adakozás nélkül is tud díszes emléket állítani”.⁸⁸ A szerző tehát a vidéki nagyvárosok között első helyre állította Debrecen-t, ahol önerőből emeltek emlékművet a nemzeti költőknek. A szoboravatót követő banketten Toldy Ferenc szintén ezt emelte ki: „Debrecen olyat tett most, melyért tiszteletét érdemli ki az országnak, Debrecen valóban fontos tényezője jövőnknek”.⁸⁹ Szavai minden bizonnyal a közhangulatot fejezték ki, az ünnepségről szóló tudósításoknak ugyanis elmaradhatatlan része volt Debrecen dicsérete. Csokonai kultusza azonban nemcsak ahhoz járult hozzá, hogy a várost újra a magyar művelődés egyik legfontosabb tényezőjének, a jeles emberek megbecsülése egyik fő szorgalmazójának

86 „Élve-halva ő Debreczené volt, e tős-gyökeres magyar városé, mely kitünő fiát akarván megtisztelni e szoborral, leginkább önmagát tisztelte meg, midőn az irodalomnak, a költészetnek ily tisztelet-oltárt emelt, s emelte azt egészen maga erején, a nélkül, hogy a köz-adakozást országszerte fölhívta s fénybe vette volna. Mint Csokonai egészen Debreczené volt: szobra is egészen az. Valami piritán zordság és büszkeség van ebben, mely oly jól illik Debreczenhez.” –á–r 1871, 1.

87 Szana 1871b, 372.

88 Uo.

89 Balogh 1871, 511.

tartsák, hanem ahhoz is, hogy újra bekerüljön a magyar irodalomba: „Az irodalomtörténet fényes lapra irandja fel Debrecen város e mai napi történetét, s méltán”.⁹⁰ E sor annak is a bizonyossága, hogy az *irodalmi kultusz ekkora már*⁹¹ az *irodalmi rendszer elismert elemévé vált*. Debrecen ugyanis nem egy alkotó vagy egy jeles alkotás révén került vissza a magyar irodalomba, hanem Csokonai kultusza révén. Mindez érthetővé teszi, miért lett a későbbiek során is kiemelt jelentőségű a költő kultuszának ápolása. A 20. század húszas éveig szinte minden kulturális kezdeményezés hozzá kapcsolódott. Fontos megemlíteni azt is, hogy a szoboravató ünnep úgy emelte vissza a várost a régi dicsőségébe, hogy komolyan nem vetette föl Csokonai és a kollégium viszonyának még ekkor is lezáratlan kérdését, melyet pedig újra és újra ki lehetett használni a nagyhirű iskola és a város ellenébe. Igaz, egy erre az alkalomra megjelent cikkben a tudósító megemlítette, hogy a költő tisztelete még ma sem teljes, mert a kollégium tanári kara nem tett meg mindent az ünnep sikere érdekében,⁹² a szoboravatón elhangzottak azonban rögtön felülírták, törölték azokat a gondolatokat, amelyek Csokonai és a nagyhirű iskola összeütközésének történetét, a tanárok akkori és későbbi magatartását idézhették volna föl. A szoborállítást és az avatóünnepség egyik legfontosabb üzenete ugyanis az volt, hogy a város és a kollégium mennyire megbecsülik a költőt: „Debrecen sokáig nem tudta méltányolni nagy költőjének érdemeit, melyeket még a síron túl sem szüntek meg kisebbiteni a vaskalosság előítéletei”, most azonban igen.⁹³

A Csokonai-ünnep másik lényeges mozzanata, hogy a *szoborállítást nemzeti ügyként* jelent meg. Debrecen a szoboremeléssel a nemzetért hozott áldozatot: a város azzal, hogy meghívta az ünnepre a magyar kultúra és a sajtó jeles képviselőit „ismét annak adott kifejezést, hogy a mit az egyes tesz, lendít, áldoz: annak csak terhe, fáradalma az övé, sikere kell, hogy közrehasson s az egész országgé legyen”.⁹⁴ Az ünnepi beszéd és a korabeli tudósítások is nemzeti ünnepnek tekintettek a szoboravatót. Mindez persze nem meglepő,

90 Uo.

91 Vö. Dávidházi 1989, 74–75.

92 Balogh: uo.

93 Imre 1871, 3.

94 –á– 1871, 1.

hiszen az ünnepség szervezői és pártolói kezdettől fogva így értelmezték. A fent említetteken túl egy korabeli újsághír is erről tanúskodik, mely szerint Czelder Márton Galaczból egy cs. aranyat küldött a szoborra, s azt írta: „Az irodalom és szentebb eszmék úttörőinek legalább halálok utáni elismerésre, élető láng, mely a jövő nemzedékre hatását nemcsak el nem téveszti, sőt azt komoly és határozott lelkesedésre buzdítja.”⁹⁵ Érthető hát, ha az ünnep szónoka is *csak* a nemzeti költőről emlékezett meg. Beszéde legalább annyira szólt az ünnepségen jelen lévő a magyar nemzeti irodalomtörténetet megteremtő és a költőt kanonizáló Toldynak, mint Csokonainak, mert lényegében a neves irodalomtörténész Csokonai-kiadása életrajzában írottakat ismételte meg. Nála is az el nem készült nemzeti eposz került az életmű csúcsára: „Csokonai nem alkotott nagy nemzeti hőskölteményt, nem varázsolta a nemzet elé a múltnak magasztos képét, az ősök és nagy tetteik sorát, melylyel a jelent a múltból oktatva a jövőre előkészítené. Ezt csak tervezte...”⁹⁶ Mégis Csokonai megítélése *kizárólag* e meg nem valósult munka felől történt. Nem az életmű létező és közkedvelt darabjai voltak tehát a fontosak, hanem az a mű, amelynek ugyan csak a terve született meg, de amely révén a nemzeti romantikában megformált költőalakként lehetett ráismerni Csokonaira. A szónok szükségét látta annak is, hogy megmagyarázza, miért nincs, ami nincs, miért is nem született meg az Árpádiász. Ennek egyik okát Csokonai korai halálában vélte felfedezni, a másikat pedig, ismételve Toldyt, a nemzetietlen korban, amely „nem értette, mi a költészet, s a legkevésbé, hogy mi a nemzeti költészet”.⁹⁷ Azonban nem állt meg e megállapításnál, ahol az életrajz szerzője, hanem Csokonai sorsáért és költészete beteljesületlenségéért *kizárólag* e nemzetietlen kort tette felelőssé. Nem az iskoláját, a lakóhelyét és a baráti körét, hanem általában a kort, amely nem tehetette lehetővé a költő számára, hogy idejekorán fölismerje a nemzeti irodalom jelentőségét, ami az ő számára is utat nyitott volna. Ezzel Imre számára lehetővé vált, hogy a Csokonai sorsa kapcsán fölmerülő felelősséget teljesen elhárítsa Debrecenről. A beszéd későbbi részében szót ejtett ugyan a kollégiumból való kicsapatas okozta keserves öt

95 Czelder Márton (Vásárosnamény, 1833. november 11. – Nagybánya, 1889. augusztus 23.) református lelkész, költő.

96 Imre 1871, 2.

97 I. m., 3.

évről, amely azonban nem az iskolára és nem is Debrecenre, hanem az egész „nemzetre nézve szégyenítő”.⁹⁸ Vagyis nem a helyi közösség, hanem a nemzeti eszmékre és művészetre érzéketlen nemzeti közösség a felelős a költő szenvedéséért és neki kell szégyenkeznie a miatt is, hogy meg kellett alázkodnia a kor „elkorcsosodott hatalmasai előtt”.⁹⁹ Imre beszédének e mozzanata is arra utal, hogy a szoboravatón Debrecen mellett a másik ünnepelt a nemzeti öntudatra ébredt nemzet volt, amely az ünnepségen egységes, a nemzeti művészetért, művészekért tenni akaró közösségként jelent meg.

Mindezek után nem meglepő, hogy a résztvevők nem pusztán irodalmi, hanem *politikai ünnepként* élték meg az eseményt. A debreceni Csokonai-ünnep az 1859-es Kazinczy ünnephez mérte magát, amikor az elnyomás és a hallgatásra ítéltetés évei után újra önmagát ünnepelhette a nemzet.¹⁰⁰ Balogh Ferenc nyíltan ki is mondta, hogy a Csokonai-szobor fölállítása – az Emlékkerthez hasonlóan – egy politikai folyamat része, melyben az irodalom a nemzeti identitás megerősítésének eszközeként funkcionál: „Kazinczy százados ünnepé után (1859) az elnyomás alatt tömörülő és növvő nemzeti szellem városunkban is erős emelkedést vőn s nyomban megindult a nagyobb mozgalom városunk tisztességes és előkelő polgárai között a Csokonay-émlék állítása ügyében”.¹⁰¹ Egy másik tudósítás is a politikai eseménytörténet egyik állomásaként értelmezte a szoboremelést: „A politikai lét fölpezsdülésével legelőször a honvédelemlekek fölállítása körül támadt érdekeltség, s a 48-49-iki csatateretek egy részét, a harcban elhullottak sírjait kőoszlopok jelölték”.¹⁰² A szoborállítást és az ünnepséget a résztvevők tehát a nemzeti önállóság és a magyar nemzeti egység kinyilvánítása újabb alkalmaként élték meg. Ebben a kontextusban többletjelentése van annak az életképnek, amelyet az ünnep estéjén mutattak be, s amely Csokonai sírból való föltámadását mesélte el és a költő szobra megkoszorúzásával fejeződött be. A megkoszorúzott költő az értelmezés első szintjén természetesen azt jelképezte, hogy bár Csokonai mint ember nincs többé, de

98 Uo.

99 Uo.

100 Fábri 1997.; Margócsy 2001.

101 Balogh 1871, 509.

102 Szana 1871b, 372.

mint költő ma is él, „meghalt”, „de szellemét nem emésztheti meg enyészet”.¹⁰³ Egy másik szinten azonban a nemzeti költészet ünnepelését jelentette, mert a politikai rabság idején is megtartotta a nemzetet. Hiszen maga Csokonai sem pusztán költőként érdemelte ki a szobrot és a fölmagasztalást, hanem *nemzeti költőként*, a csak tervben maradt nemzeti eposz szerzőjeként. Amikor a szónok arról beszélt, hogy „[a] régi világ bölcse mondja, hogy a költőket nekünk Isten adja”,¹⁰⁴ akkor bizonyára a résztvevők mindegyike magában áldotta a magyarok Istenét, hogy ilyen hazafias költőt adott a magyar nemzetnek. Izsó alkotása tehát nem egy szobor volt csupán, hanem *nemzeti emlékmű*, amely arra intette az előtte elhaladót, hogy a nemzeti múlt emlékeire gondolva ő is buzgó, hűséges és tevékeny hazafivá váljon: „Én nem hiszem, hogy ezek s kivált e néma de igenis sokat mondó szobor előtt közönnyel haladhatna át a hazafi, ki nemzetének jövőjére gondol. Nem hiszem, hogy honfi kötelességeinek, kivált a nyelv és szellem ügyei iránt komoly teljesítésére ne gerjedne, a bekövetkező lanyhaság és hidegség korában is az, kinek szíve van. Sőt azt hiszem, hogy emez emlékek megszegyenítik századok után is, ki a sokat szenvedett nemzet gyermeke létére, honát, nemzetét, nyelvét megtagadná.”¹⁰⁵

Ezek szerint tehát a múltban lehet föltalálni a jelenben is érvényes cselekvési- és értékmintákat. Vagyis az emlékezés közösségi és morális cselekedet. A szoborállítók és a szónok is úgy látták, hogy az emlékművek olyan jelek, amelyek a múlt megértésére, tanulságai megfogadására buzdítanak és a kollektív identitás, a nemzeti közösséghez tartozás megélését teszik lehetővé. Csokonai kultusza, mint általában az irodalmi kultusz, az egyén kollektív énjét szólította meg, ahol ő *eleve egy közösség tagjaként* jelenik meg. A kultikus ünnepek, ahogyan ez is, az igenlés alkalmai, vagyis a kultusz világa és az általa megjelenő világértés dicsérő helyben hagyása.¹⁰⁶ Funkciója nem más, minthogy újra felmutassa a közös értékrendet, a közös értelmet és a közösség egységét.

103 Hamar 1871, 1.

104 Balogh 1871, 511.

105 Imre 1871, 3.

106 Pieper 1964, 19–20.

A városon és a nemzeten túl volt még egy ünnepeltje a szoboravatónak. Mégpedig az irodalmi értelmiség. Imre Sándor ugyanis fontosnak tartotta kiemelni azt az ekkorra már közvélekedésnek számító gondolatot, hogy nemzet csak kulturális alkotásokban nyilatkozhat meg és maradhat fenn. Ezeket pedig a művészettel és irodalommal foglalkozó értelmiség hozza létre: „S ha a végzet könyvében írva az állana, hogy e nemzet helyén egykor más nyelvű, s más fajta nép foglaljon helyet: e szobor fogja e város és vidéke magas törekvésének, s nemzete nyelve és a műveltség iránti szerelmének emlékezetét hirdetni, megmaradnak ez emlékek mint őseink és a mi nemzedékünk létezésének tanúi, s a máig már 1000 éves állam-életre s négy százados irodalomra mutatva, az idegenek és késő utódok becsülésére tartanak fenn jogot”.¹⁰⁷ Az irodalmi értelmiség önaffirmációja minden bizonnyal összefügg a kultuszok sajátos természetével is, amely a debreceni ünnepségen is megmutatkozott. Bár a szónok, a pohárköszöntők és a tudósítások az egész nemzetről beszéltek, ennek ellenére az ünnepségnek csak kevesen lehettek közvetlen részesei. Maguk a szervezők akarták így, hiszen ahelyett, hogy valamiféle népi ünnepély jellegét adták volna az eseménynek, csak a társadalmi elitre koncentráltak. A szoboravató helyszínét lezárták, az emlékkert e részét 48-as honvédek állták körül és csak belépő megfizetése¹⁰⁸ ellenében lehetett e körön belülré jutni. A kordon kettéosztotta az ünnepség résztvevőit: voltak a kiválasztottak, akik közvetlen közel kerülhettek a szoborhoz és volt a többség, akiket egy élő lánc tartott távol. A résztvevők kettéválasztása azt sugallta, hogy vannak, akik méltók arra, hogy aktívan részt vegyenek Csokonai ünnepségében és kultusza ápolásában és vannak, akiknek csak a szemlélődés juthat. Az irodalmi kultuszok állandóan megfigyelhető kettősségéről van itt szó: tudókra és nemtudókra, beavatottakra és laikusokra osztja a világot. Vagyis a kultuszok működését a szimbolikus hatalom logikája szabja meg. *A beavatottak tudás- és szerepértelmezése a reprezentáció elvén alapul.* Úgy tekintenek ugyanis önmagukra, mint akik egyedül képesek a közösség egésze számára érvényes cselekvési- és értékmintákat a múltban meglátni, a jelenben fölmutatni, s a többségnek nincs más lehetősége

107 Uo.

108 Egyes forrásból arra következtethetünk, hogy így akarták pótolni a szoborállítás még hiányzó költségeit, s kifizetni Izsót.

és feladata, minthogy ezeket elfogadja. Ahogyan beszédében Imre Sándor is előírta, hogyan kell a Csokonai-szoborhoz viszonyulni. A közvélemény-formálók, a kultusz papjainak helyzete azonban csak látszólag ennyire biztos, valójában ki is vannak szolgáltatva a hallgató, csak a beszédek és ünnepségek idején lelkesülő tömegnek. Egyyszerre van tehát szükségük arra, hogy biztosítsák elkülönülésüket, zártságukat, mert ennek révén mutatkozhat meg kiválasztottságuk, s egyszerre arra, hogy minél több hívet szerezzenek maguknak, mert így legitimálhatják képviseleti szerepértelmezésüket. Esetünkben egyszerre volt szükségük a 48-as honvédekből álló kordonra, és egyszerre arra, hogy nagy tömeg vegyen részt az ünnepségen.

A szervezőknek az ünnepség után szembe kellett nézniük azzal, hogy voltak társadalmi rétegek, melyek közömbösek maradtak a Csokonai-ünnep iránt. Az egyik csoporttal, amelynek tagjai szórakozással töltik idejüket,¹⁰⁹ kellő öntudattal számoltak le: „sok fiatal s nem fiatal mágnás és sporttman pedig, kik előtte való nap a lóversenyben részt vettek, a költő ünnepét nem tartották méltónak arra: hogy, ha már ott voltak Debreczenben, (mert ki követelné, hogy csak azért oda utazzanak?) ott maradjanak »a holtak emlékére s az élők tiszteletére? Sporttmanjeink szeretik fitymálni a lateinereket; pedig az irodalom minden nemzeti ünnepben meleg részt vesz; ők az irodalom ünnepein ezt, még csak udvariasságból sem viszonozzák”.¹¹⁰ Az irodalmi értelmiség tehát kétfelé osztotta a társadalmat: vannak ők, akik az irodalom ápolása és az alkotók ünneplése révén elkötelezetten szolgálják a nemzeti kultúrát és ápolják a nemzeti múltat, s vannak a „mágnás’-ok és „sportman”-ek, akikről idegen ez az *irodalomközpontú kultúraefülgzés*, s távol áll tőlük, hogy *morálisan tekintsenek az idő eltöltésére*. A lateiner értelmiséget képviselő Balogh Ferenc, a cikk szerzője nemcsak világossá tette a választóvonalat, hanem magasabb rendűnek is nyilvánította az irodalmi értelmiséget. Arról beszélt ugyanis, hogy nincs a társadalmi életnek olyan területe, ahol az irodalom és az irodalommal, művészettel foglalkozók ne lennének szükségesek.¹¹¹

109. Irinyi 2002, 213.

110. Balogh 1871, 509.

111. Uo.

A másik társadalmi réteg távolmaradása az előbbinél fájdalmasabban érintette őket: a cíviské. Szana Tamás éles hangon szól *Debrecen ősi polgársága közönyösségéről*: „Maga a szorosan vett Debrecen közönyös volt, s a leleplezéskor annyi érdeklődést sem mutatott, hogy a szobor körüli tért betöltötte volna.”¹¹² Vagyis kénytelen volt bevallani, hogy az ünnepély helyben nem érte el a célját, hisz „akiket ott láttunk, kevés kivétellel a Pestről meghívottak, a vidékről lerándultak csoportjából állott. Maga a debreceni polgári osztály pedig alig-alig volt képviselve, és a kert körül álló tömeg azokból alakult, kiket a kíváncsiság mindig tömeggé alakít, mihelyt látványosság kínálkozik”.¹¹³ A cívisek hiányát azért érezték olyan fájdalmasnak, mert az Emlékkert Társulat épp abban látta egyik fő célját, hogy aktivizálja és modernizálja e réteget, amely a történelem során meghatározta és sajátossá tette a város arculatát, s amely bár gazdasági súlyát elveszítette, de a politikai döntéshozó testületekben továbbra is meghatározó szerepe volt. Készerűen kellett levonniuk a következtetést, hogy e réteg távolmaradása arra utal: nem érték el céljukat. Ugyanakkor, ahogyan majd a Csokonai körről szóló fejezetben láthatjuk, a város humánértelmissége még hosszú ideig nem tudott megszabadulni attól a gondolattól, hogy szerepét a cívis társadalom szolgálatába lássa.

Az ünnepség legfurcsább mozzanata, hogy egyetlen szó sem esett Csanak Józsefről és hiányzott a szobrász is. Az újságok is épp csak megemlégették Csanak kezdeményező szerepét, aki 1869-ben lemondott elnöki tisztről. Sőt azt tervezte, hogy végleg elhagyja Debrecen. Ezek pontos okát nem ismerjük. Bizonyára valami sértődés, megbántódás állhat a háttérben. Az azonban biztosan tudható, hogy nem a szobor tervével vagy végső formájával volt gondja. Izsóval ugyanis végig jó és baráti volt a kapcsolata, bizonyosság rá az a Déri Múzeumban őrzött nyulacska, amelyet a szobrász a Csanak családnak ajándékozott. Ugyanakkor azt is lehet tudni, hogy gyanú övezte vagyonát és sikereit. Források hiányában azonban még csak sejteni sem lehet, mi volt az oka, hogy nemcsak a társulattól lépett ki, de szinte teljesen visszavonult a közélettől is. Talán a szélmalomharcból lett elege, abból, hogy hiábavaló áldozatnak érezte mindazt, amit tett.¹¹⁴

¹¹² Szana 1871, 372.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Csanak 1987, 60–61.; Csanak József városáért való áldozatos munkálkodásáról és mecénási tevékenységéről lásd Csanak 1987, 56–58.

Mindez nem elképzelhetetlen, mert mindvégig csak egy maroknyi ember ügye volt a szobor felállítása és az ehhez szükséges pénz előteremtése, „a nagy Debrecen épp az a része [ugyanis], amely nagyságát alkotja, alig érdeklődött a szobor körül, s az értelmiségnek csak egy zöme buzgólkodott”.¹¹⁵ Nem lehetetlen, hogy Csanak, aki saját vagyonából is jelentős összeget áldozott a szoborra, a tartós érdektelenség láttán jobbnak látta „kertjébe” visszahúzódní. Sajnos az sem deríthető ki pontosan, miért maradt távol Izsó Miklós. Az Emlékkert társulat jegyzőkönyve szerint azért, mert úgy érezte, hogy méltánytalan és hálátlan volt vele szemben a társulat, s ezért visszautasította a meghívást. A korabeli fővárosi újságok is arról írtak, hogy Izsó munkáját nem fizették ki tisztesen. Az Emlékkert Társulat ugyan visszautasította e vádat,¹¹⁶ a vita azonban mégis árnyékot vetett az ünnepre.

Csokonai-szobor és a költő alakváltozatai

Van még egy fontos, de egyelőre megválaszolhatatlan kérdés. Miért van lényegi különbség a szobor első modellje és az elkészült mű között. A modell a garabonciás hírében álló Csokonait ábrázolta, a kész mű viszont a népszerűvé vált borivót, szerelmest és a nemzeti költőt. A modellen látható alak „szokatlanul vékony”, „lába szára, karja cingár, dereka karcsú, arca is nyúltabb”,¹¹⁷ talán a sok éhezéstől, arca karakteresebb, van benne valami ördögi, a köpenye is inkább csak úgy rá van vetve, mint aki egy pillanatra megállt a vándorlás közben. Fülep Lajos szerint, aki „a modellt megpillantja, önkéntelenül kiszalad a száján: ez az igazi! (...) érzik, hogy ifjúságra termett, csak ifjúságra, nem illik hozzá a vastagodás, elnehezedés, öregedés”.¹¹⁸ Csanak József a nagymodellről készült fényképek megküldésekor viszont már arról írt Arany Jánosnak, hogy a „népköltő” Csokonainak szeretnének

¹¹⁵ Balogh 1953, 100.

¹¹⁶ „Olvasztott Izsó Miklós szobrász levele, amelyben az Emlékkert Társulat meghívását kemény kifejezésekkel visszautasítja, azon állítással, hogy a szoborbizottmány méltánytalan és hálátlan volt iránta. Továbbá olvasztott a Hon és a Fővárosi Lapok ide vonatkozó cikkei, amely szerint Izsó Miklósnak csak 880 frt. adatott, holott neki a munka 1400 frt-nál többre került. Végül olvasztott a jegyző által ezek ellenében megfogalmazott válasz.” Balogh 1953, 104.

¹¹⁷ Fülep 1976, 561.

¹¹⁸ Uo.

szobrot emelni.¹¹⁹ A kisminta nem ezt a költőt idézi meg, hisz bár ruhája magyaros, mégis kevésbé tűnik hangsúlyosnak, mint Csokonai vándor volta és a költői lét bizonytalansága. A megrendelők és a szobrász elképzelése közti eltérést látszik megerősíteni a modell fogadtatása is. Egy korabeli visszaemlékezés szerint ugyanis, amikor a szoborbizottság és az érdeklődők megtekintették a modellt, „úgy felfogásra mint kivitelre, mindenkit meglepett”.¹²⁰ Sajnos az emlékező nem írta le pontosan min is lepődtek meg, de mindenképp valami csalódásra kell gondolnunk. Ha csodálatukat akarta volna kifejezni, nem meglepetés szót használta volna, Izsótól ugyanis a megrendelő igényét kielégítő szobrot vártak el. A meglepődés tehát inkább a várakozásukban való csalódottságukra utalhat. Ezt mindenekelőtt az válthatta ki, amilyen alakként Izsó Csokonait ábrázolta, erre utal az idézett mondat „felfogás” szava, vagyis hogyan és milyen alakként jelent meg a költő. A kismodell tehát nem a szoborbizottság (többsége?) által megrendelt „népköltőt”, hanem a garabonciást, a legendák Csokonaiját idézte meg. A kész szobor viszont már tökéletesen megfelelt a bizottság elképzelésének. Szana Tamás a Hazánk és Tudósítások 1871. évi 42. számában hosszú cikket írt Izsó Miklós-ról. A művészt a nemzeti szobrászat megteremtőjeként mutatta be, mert az általa megformált alakokon ösztönösen átüt magyarságuk. „Izsónak kiváló érzéke van a magyar alakok hű ábrázolására. Ezen nem a ruha a magyaros, hanem más egyéb. Az arcon meg az egész alakon van valami, amit látva fölkiálthatunk: mily ismerős.” – írta lelkesülten. Nem hagyott kétséget a felől sem, hogy mit ért ismerősségen: „Csokonai szobrán is van valami, ami eszünkbe juttatja a »csikóbőrös kulacs« költőjét”.¹²¹ A kortárs tehát úgy látta, hogy a fölállított szoborban arra a költőre ismer rá a néző, aki szereti a bort és szerelmet, vagyis a széles közönség körében ismerős, népszerű és a 19. század közepén kanonizált népköltőre. S valóban a szőlőtőke, a költő derűs vonásai és a rendkívüliséget nélkülöző alak ezt a képet hívják elő. A modellhez képest nagyobb hangsúly esett a ruha magyaros voltára is. A kész szobor masszívabb, „mozdulatai kerek-

119 „... a Debrecenben született, élt és kisenvedett Csokonai Vitéz Mihály népköltőnek emel engesztelésül emlékszobrot...” Csanak 1987, 56.

120 Csokonai 1871, 2.

121 Szana 1871a, 361.

bek”, „testalkata normális, szinte szabályszerű”,¹²² talán egy kicsit kövérebb is a kelleténél. A sokat nélkülöző garabonciás helyett egy jól táplált, semmiben hiányt nem szenvedő, vagyis megbecsült nemzeti költő szobrát állították föl. Hogy mi lehetett a koncepcióváltás oka, egyelőre rejtély. Talán Izsó változtatta meg művészi koncepcióját. Fülep Lajos azonban semmi ilyennek nem találta nyomát, noha az egyik korabeli újság erről írt. A változtatás okáról azonban nem szólt. Arról sincsenek adataink, hogy a bizottság vagy maga Csanak kérte volna e felfogás szerinti ábrázolást. A források hiányában úgy tűnik, e kérdés jelenleg megválaszolhatatlan. Egy azonban bizonyos, hogy a nagyminta és a kész alkotás felelt meg a szoborbizottság óhajának: „A választmány a sármintát a hely színén megtekintvén s azon semmi változtatni valót nem találván, azt mint a várakozásnak teljesen megfelelőt minden változtatás nélkül elfogadta”.¹²³ Az 1870-ben Debrecenbe érkező kész szobron már ezt az „ismerős”, népszerű „népköltő”-t láthatták az érdeklődők, s a korabeli tudósítások szerint mindenki ráismert Petőfi és más költők közkedvelt verseiben megjelenő Csokonaira.

Az Árkádia-pör emlékműve

Izsó és Ferenczy szobrai kétféle Csokonait örökítettek meg.

Az előbbi a művészet világa lakójaként ábrázolta a költőt, még ha nemzeti mentét is adott rá. Olyan alakként, akit csodálhatunk ugyan és kell is csodálnunk, de akivel szemben más magatartást nem is tanúsíthatunk. A szobor nézője *nem ráismer Csokonaira, hanem megismeri* azt a költőt, aki túl van téren és időn, akinek az örök élet adatott meg. Így azonban bizonyos értelemben ki is vonta magát a földi olvasók világából. A klasszicista szobrász egy idealizált, megdicsőült, s épp ezért a szemlélőtől bizonyos távolságra lévő költőt mintázott meg.

Izsó viszont a földi életet élvező, mulató és mulattató, a szerelemért könnyen hevülő költőalakot formálta meg. Azt a költőt, aki ugyanazt *a mindennapi életet éli, mint hallgatói és olvasói*. Izsó szobra

¹²² Fülep 1976, 561.

¹²³ Balogh 1953, 103.

kapcsán, mint hasonló felfogású ábrázolást, gyakran emlegetik Jankó János *Csokonai a lakodalomban* című festményét. A képen Csokonai az ábrázolt jelenet fő alakja, de csak annyiban, amennyiben ő az, aki a lakodalmi nép jókedvéről gondoskodik. Egyébként épp olyan, mint a többiek, semmi jele annak, hogy rendkívüli, tőlük különböző, nagyra hivatott költőről lenne szó. Alkalmi verseket író, a közönség szórakoztatására törekvő, velük egy húron pendülő és borozgató alakot láthatunk mind Jankó festményén, mind Izsó szobrán.

A megdicsőült, idealizált, a művészet világában élő költőt ég és föld választja el a népszerű, mindennapi, másokat szórakoztatótól. Ez az ellentét pedig minden különösebb leleményesség nélkül is rögtön eszünkbe juttathatja az Árkádia-pör vitázói által megrajzolt Csokonai-képeket. Természetesen nem arról van szó, hogy a két szobrász tudatosan törekedett volna arra, hogy az egyik vagy a másik felfogáshoz közeledjék. Arról azonban minden további nélkül beszélhetünk, hogy a két alkotás, alkotóik szándékától függetlenül, „kőbe véste” a pör két eltérő Csokonai alakját. S ezzel együttesen megalkották az *Árkádia-pör emlékművét*.

E kettősség figyelhető meg utóéletük tekintetében is. Ferenczy-ének szinte alig volt hatása a város irodalmi és művészeti gondolkodására, és arra a képre, ahogyan Csokonai alakja a közönség számára megjelent. Lyka Károly ezt azzal magyarázza, hogy „a művészet iránt való fogékonyság nem tartozott Debrecen erényei közé”.¹²⁴ Nem vitatva, hogy kizárólag művészetszociológiai szempontból igaza lehet, szükségesnek tartok azonban néhány egyéb okot is megjelölni. Az egyik abban a tényben kereshető, hogy a szobor a klasszicizmus eszménye szerint készült, ami idegen volt a debreceni művészetfelfogástól, ami az utánzásban látta a művészet lényegét. Ferenczy szobra mindezekén túl azért is maradt a keveseké, mert Kazinczy Csokonaijára emlékeztetett, amit szintén idegennek éreztek Debrecenben. Végül a Kollégium könyvtárába csak kevesen voltak bejáratosak, így nem vállhatott mindennapi élet részévé. Izsó szobránál viszont nem volt népszerűbb alkotás a városban. A 19. század végén és a 20. század elején keletkező kultusztárgyakon látható Csokonai-ábrázolások

124 Lyka 1981, 231.

számára az ő szoboralakja volt a minta.¹²⁵ Így nemcsak versekben és történetekben, hanem mézeskalácsformán, tányérokon, kapufaragványon, kulacsokon és faragott boton terjedt tovább a Petőfi-Izsó-féle Csokonai-kép. Szobra ott állt a Kollégium előtt, s egyik látványossá-
ga lett a városnak. Ezzel a költő-alakkal tehát azok is megismerked-
hettek, akik esetleg egy verssorát sem olvasták. Azzal a Csokonaival,
aki embertársai szolgálatára és szórakoztatására jött a világra.

¹²⁵ Julow 1975, 219.; Keresztesné 2000.

VI. Az intézményesített Csokonai-kultusz: A debreceni Csokonai kör¹

A 19. század végére a Csokonai körüli viták elültek. Már senki számára nem volt kérdéses a költő irodalom- és várostörténeti jelentősége. A kultikus alak elfoglalta helyét a nekirendelt piedesztálon. A viták elcsendesedésével párhuzamosan azonban a kultusz papjait szép lassan fölváltották a hivatalnokok, akik számára már kész volt a Csokonai-kép, s akik többsége már semmit sem akart ehhez hozzátenni, csak ünnepelni. A „kegyelmi ajándék”, amelyben a költő körül korábban vitázóknak része volt, „hétköznapi hivatássá” vált.² Kazinczy, Fazekas, Kölcsey, Domby, Ferenczy és Izsó esetében tétje volt a szólásnak, s szenvedélyesen hittek saját Csokonai-képükben, s írásaikban és alkotásaikban mindig önmagukról is vallottak. A Csokonai kör ünnepeit látva, vezetőinek írásait, beszédeit olvasva épp az a föltűnő, hogy megszólalásaik többsége mögül hiányzik a személyes hitvallás. Nem arról van persze szó, hogy a kör tagjai

1 A debreceni Csokonai kör 1890-ben alakult meg a Felolvasó kör és az Emlékkert társulat utódjaként. A népszerűsítő, az irodalmi műveltséget terjesztő előadásokon túl magukra vállalták az Emlékkert gondozását és a város szépítését is. Felolvasó estjeik vendégei többnyire a Petőfi és Kisfaludy Társaság tagjai közül kerültek ki, de szerepeltek erdélyi írók, néha Ady és a nyugatosok is. Legkedveltebb költőik Szabolcska Mihály és Szávay Gyula voltak, legkedvesebb írójuk Herczeg Ferenc. A körhöz tartozó írók és költők: Oláh Gábor, Szabolcska Mihály, Szávay Gyula, Zivuska Andor, Szombati Szabó István, Móricz Pál, Madai Gyula, Gyökössy Endre, Baja Mihály, Liszt Nándor és Nadányi Zoltán. Tagjaik között találjuk Gulyás Pált és Juhász Gézát, de nem játszottak fontos szerepet a kör életében. A kör arculatát Vértesi Arnold, Széll Farkas, Géresi Kálmán, Pap Károly, Szávay Gyula, Kardos Albert és Csobán Endre határozták meg. Támogatták Szombati Szabó István verseskötetének a megjelenítését és a pályakezdő Kis Tamást, Tóth Endrét valamint Szabó Magdát. *Új Debrecen* címmel válogatást jelentettek meg a pályakezdő írók, költők munkáiból. A saját könyvsorozatukban (Csokonai-könyvtár) láttak napvilágot Oláh Gábor költeményei, Zsigmond Ferenc Herczeg Ferencről szóló tanulmánya, Szabó Mária *Sorsok és akarások* c. novelláskötete és Pinter Jenő előszavával a *Bokréta* (Oláh, Baja, Gyökössy, Madai) negyedik kötete. Az I. világháború és a forradalmak idején mérsékeltek tevékenységüket, a gazdasági válság idején pedig elveszítették működésüket biztosító megtakarításaikat. 1944-től szinte teljesen beszüntették működésüket, majd 1946-ban egy belügyminiszteri rendelet feloszlatta a kört. Ingóságai, iratanyaguk és gyűjteményeik a Déri Múzeumba kerültek.

2 Weber 1987, 255.

kijelentései hiteltelenek lennének vagy, hogy tagjaik közül többen is ne nyújtottak volna jelentőset saját tudományterületükön, arról azonban igen, hogy az intézményesüléssel elveszítették egyéni arcukat. A kör tagjaként jegyzett beszédek és írásaik a legtöbbször frázisokból épülnek föl, s épp ezért egymással fölcserélhetők. Vagyis az intézményesülés során az „én”-t fölülírták a „mi”, már nem önmaguk nevében, hanem a Csokonai kör nevében szóltak, alávették magukat a kör ideológiájának, ami intézményesítette személyiségüket. A kultuszok olyan „kollektív képzetek”, amelyek túl vannak az egyén lehetőségein, olyan értelem-összefüggések, melyekben „az egyénnek megvan a maga funkciója és szerepe, az egész azonban olyasvalami, aminek aktualizálhatósága az egyének valamilyen többsére van ráutalva, s ebben az értelemben felülemelkedik az egyes lelken”.³ Mindez nem törekvéseiket minősíti, csak magyarázat arra, miért nem az egyes személyek nézeteiről lesz szó, mint korábban, hanem a körről, mint intézményről.

Történetük elemzése során elsősorban *ideológiakritikai* szempontokat érvényesíték, melyet az tesz szükségessé, hogy legitimításukat és tekintélyüket nem a város társadalmi rétegei biztosították, hanem a hivatalos kultúrpolitika által támogatott és kegyelt intézmények, a Petőfi Társaság, és főleg a Kisfaludy Társaság. Vagyis társadalmi szükségességük igazolása „hatalmi szóval”, az irodalom hivatalos fórumaihoz való igazodás révén történt meg. Ezért volt jellemző beszédmódjuk a kinyilatkoztatás. Szavaik mögött a kétely nyomát sem találjuk. Igazságukat csak saját meggyőződéseikre alapozták, nem volt szükségük más véleményekre. Mindez rövidlátóvá, a saját igazságukhoz feltétlen ragaszkodóvá, önmagukkal megelégedetté és önhitté tette a kör vezetői többségét. Kazinczyval szólhatnánk: a kisvárosi lélek űzött velük gonosz játékot. „*Debreceniség*”-ük azért volt baj, mert ugyan célul tűzték, hogy gazdagítják a város kulturális életét, megváltoztatják, nyitottá teszik a kultúráját, mentalitását és elősegítik Debrecen városiasodását, modernizációját, belterjességük és a társadalmi bázis hiányában azonban ezeket nem tudták megvalósítani.

3 Mannheim 1995b, 232.

Kulturális modernizáció vágya és a középosztály társadalmi helyzete

1902-ben a Nagyváradi Naplóban Ady Endre tollából olyan éles bírálat jelent meg Debrecenről, melyet nem hagyhatott szó nélkül Zoltai Lajos, a város egyik legműveltebb várostörténet-kutatója és újságírója, a költő korábbi munkatársa.⁴ Ady írásának már a címe is (*Zsíros város*) erősen negatív képzeteket keltett (tunyaság, csak evés-ivással törődés, a szellem hiánya) a városról, a szöveg mondanivalója pedig talán még ennél is megsemmisítőbb volt: a nyitottság hiányával, szellemi elszívárosodással és a tetteket helyettesítő kurucos magyarkodással vádolta meg Debrecen.⁵ Úgy látta, hogy a debreceniség nemcsak a múltban, hanem a jelenben is meghatározza a város polgárainak magatartás- és viselkedésmódját. Zoltai viszontválaszában felhívta a figyelmet a modernizálódás és világra nyitottság jeleire: a szemmel látható gazdasági fejlődésre és a városiasodást jelző intézmények és társaságok meglétére, a hangsúlyt azonban mégis a város történelmi jelentőségére helyezte. Debrecen jelenkori szerepe értékelésekor felsorolt ugyan néhány nemes cselekedetet, amelyek azt bizonyítják, hogy a város kész áldozatot hozni, ha nemzeti jelentőségű ügyről van szó (a Ludovika, a Nemzeti Múzeum és a Nemzeti Színház létrehozásának támogatása, a székelymentő mozgalom segítése stb.), a legfőbb érve azonban az volt, hogy Debrecen évszázadokon át a magyar kultúra és a nemzeti identitás megőrzésének legfőbb támasza volt, s jelenbeli megítélésénél mindenekelőtt történelmi érdemeit kell figyelembe venni. Úgy vélte tehát, igaz ugyan, hogy Debrecen a jelenkorban sem gazdasági, sem kulturális téren nem mutathat fel igazán jelentőset, de múltbeli szerepe képes ezt ellensúlyozni. Végül Kossuth szavaira emlékeztette Adyt, aki Debrecen a szabadság őrvárosának nevezte, vagyis utolsó érvként is *történelmi érdemre és tekintélyre* hivatkozott.⁶ Zoltai cikke nem tudta megcáfolni Ady kritikáját, mert a múltbeli érdemek nem pótolhatják a jelenkori tettek hiányát. A város iránti lokálpatrióta elfogultsága miatt nem vette észre,

4 Debreceni Ellenőr, Debreceni Reggeli Újság szerkesztőségében dolgoztak együtt.

5 Ady 1964a, 119–120.; Ady 1977a, 293–294.

6 Zoltai 1909, 8.; Vö. Szabó 1977, 12–13.

hogy a múlt ilyenfajta használata nem segít Debrecenen, amely épp a századforduló környékén ért története talán legmélyebb pontjára.⁷ Így Zoltai viszontválasza nem földhette el, hanem még nyilvánvalóbbá tette, hogy milyen komoly bajban van a város, ha már csak a múltban találhatók fel értékei.

Ez az az időszak, amikor a cívis polgárság gazdaságilag jelentősen meggyengült, s bár politikai befolyását megőrizte, de a város irányítása egyre inkább a középosztály kezébe került. A cívisek bár megtartották politikai hatalmukat a különböző testületekben, de egyre inkább visszahúzódtak a nagy társadalmi tettektől és a közösség ügyeivel való foglalkozástól.⁸ Bezárkózásuk, kivárá magatartásuk és minden újjal szembeni bizalmatlanságuk talán sokkal inkább jellemző volt rájuk, mint korábban. Ennek oka, hogy számukra a 19. század második felében megindult modernizáció egyet jelentett elszegényedésükkel, korábbi gazdasági és társadalmi súlyuk elvesztésével. Ezzel párhuzamosan viszont megnőtt a szerepük az ügyvédeknek és a kereskedő családok tagjainak. S ugyanígy fontossá váltak az újságírók is, mert ők voltak a modern propaganda-gépezet legfőbb kezelői.⁹ Nőtt a súlya az értelmiség magasan kvalifikált és nagy tekintélyű tagjainak is, akik nemcsak a város kulturális életét alakították, hanem komoly szerepet vállaltak a politikai életben is. Azzal azonban, hogy cívisek még hosszú ideig ott ültek a városi közgyűlésben és beleszólhattak a várospolitikába és a gazdálkodás irányításába, arra kényszerült a feltörekvő középosztály, hogy továbbra is számoljon velük és alkalmazkodjon hozzájuk. Hosszú ideig nem mondtak le arról a törekvésükről, hogy átalakítsák e réteg kulturális szokásait, értékrendjét és gondolkodását. A középosztály ezt annál is inkább erkölcsi kötelességének érezhette, mert a korabeli közfelfogás szerint a cívis határozza meg Debrecen arculatát.

A debreceni középosztály egyik legfontosabb tömörülése a város kulturális életét 1890-től az 1920-as évek végéig alapvetően meghatározó Csokonai kör volt. A kör két társaság, az Emlékkert Társulat és a Felolvasó Kör utódjának vallotta magát.¹⁰ Így egyrészt fontosnak

7 Vö. Irinyi 2002, 232.

8 Irinyi 2002, 148.

9 Vö. Irinyi 2002, 147.

10 Vö. Szabó 1993.

tartották a városszépítést, s ezért magukra vállalták a Kollégium előtti Emlékkert gondozását, másrészt felolvasásokkal, irodalmi délutánokkal művelni és szórakoztatni szerették volna a debreceni közönséget.

Az Emlékkert gondozását különösen is a szívügyüknek tartották, ott ugyanis olyan szobrok álltak, amelyek mind a debreceni polgárok, mind az ide látogató idegenek számára felhívták a figyelmet Debrecen nemzeti történelemben játszott szerepére. A Nagytemplom és a Kollégium közti panteonban három szobor állt, amelyek a város történelme azon pontjaira terelték a kertben sétálók gondolatait, amelyek a magyarság történetében meghatározó jelentőségűek voltak: a gályarabságra ítélt prédikátoroké, az 1849-es debreceni csata hőseié és Csokonaié. A *Gályarabok emlékműve* a hithez való hűségéről és a magyar vallásnak is nevezett kálvinizmusért áldozatot vállaló erkölcsiségről és rendíthetetlenségről tanúskodott, az 1849-es áldozatok emléke a nemzet szabadságáért meghalni is kész város hősiességére emlékeztetett, Izsó szobra pedig azt hirdette, hogy Debrecen is adott a magyar nemzetre dicsőséget hozó nagy embert. A város közepén lévő, központi tér tehát viszonylag könnyen értelmezhető jelképek révén mutatta meg, milyen nagy történelmi és kulturális jelentősége volt a városnak. Így lehetővé tette a debreceni polgároknak, hogy büszkéek legyenek lakóhelyükre és önmagukra, vagyis megerősítette közösségi identitásukat. Az idegeneket pedig arra készítette, hogy elismerjék a város erkölcsi, történelmi és szellemi nagyságát.

A Csokonai kör ugyan egy költő nevét vette fel, de vezetői nem akarták, hogy szűken vett irodalmi társaság legyenek, hanem közösségi-társadalmi feladatokat vállaló egyesületként szerették volna működtetni. Céljuk nem az volt, hogy az irodalom profi művelőit fogják össze, s nem is csak azokat, akik fontosnak tartották a művelődést és a város kulturális modernizálását, hanem mindenkit, akik *debreceninek tartják magukat*. A megalakulásukat követő évben megfogalmazott céljaik között épp ezért sok olyan volt, amelyek a debreceni polgárok életét közvetlenül is érintették: „Végre is a Csokonai Kör nem kívánja, hogy irodalmi társaságnak tartsák, legalább nem olyan értelemben, mint például a Kisfaludy Társaság. (...) Helyesebb lenne, ha a Csokonai Kör a debreceni társadalom szellemére igyekeznék közvetlen hatást gyakorolni. A műveltséget, a jó ízlést, a nemesebb

gondolkozást, az irodalmi képzettséget terjeszteni, hirdetni, kedvelté, a szalonokban divatossá, a lélekben nélkülözhetetlen szükség-gé emelni: ez lehetne részben a Csokonai Kör feladata. Más részről a város kulturális fejlődésének, haladásának előmozdítása mellett e célok praktikus szolgálata: utcák rendezése, elkeresztelése történelmi nevekről, hagyományos emlékekről stb.”.¹¹ A kör tehát éppúgy feladatának tartotta az irodalmi ízlés formálását, mint a művelődés iránti vágy felkeltését vagy a városszépítést, s éppúgy számítottak az átlagosan művelt polgárra, a műkedvelő alkotóra, mint a hivatásos költőkre, írókra, művészekre, tudósokra és újságírókra, vagy azokra, akik csak egy szebb és rendezettebb városban szerettek volna élni. A tisztán irodalmi társasággá alakulás elutasításának több oka is volt. Egyrészt érezhették, hogy a kör tagjai többségének irodalmi munkái csak a műkedvelés körébe tartoznak. Erre a fölismerésükre utalhat, hogy hosszú ideig ódzkodtak a tagok munkáiból szerkesztett évkönyv megjelentetésétől. Félelmüket a kritika vissza is igazolta: „Mi célja, mi értelme van hát az évkönyv irodalmi részének? Ezt mi nagyon önképzőkörösnek tartjuk.”¹² Másrészt minden bizonnyal arról is szó lehetett, hogy Debrecen sem anyagi, sem szellemi tekintetben nem tudott volna fenntartani két kulturális egyesületet, egyet is csak nagy nehézségek árán. A városi támogatás még így is kevés volt és ezért rá voltak szorulva a tagdíjakra, amelyek legtöbbször lassan és hiányosan csordogáltak a kör pénztárába. Harmadrészt a művelődés iránti kedv felélesztése, az olvasás utáni vágy fölébresztése és a művészetek megkedveltetése csak eszköz volt a város modernizálásához, ahhoz, hogy Debrecen a történelem során korábban betöltött szerepére újra alkalmassá és méltóvá váljon. Az volt tehát az érdekük, hogy *minél több debrecenihez szóljanak*. Sokszínű kulturális közösségként gondolták el lehetséges társadalmi bázisukat, épp ezért minden igényt ki akartak elégíteni. Délutáni matinéikon ezért szerepeltek egyszerre ismeretterjesztő előadások, zeneszámok, komoly irodalmi értékkel bíró alkotások és csak a délutánt kellemessé tevő szórakoztató darabok.¹³

11 Szemléelő: A Csokonai Kör. Debreczeni Hírlap, 1891. október 27. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 381.

12 Uo.

13 Ez utóbbira példa lehet Herczeg Ferenc egyik szereplése: „Apró, ragyogó ötleteket olvasott fel olyanképpen, mint-ha csak legdrágább keleti gyöngyszemeket dobott volna felénk. Játszva, nevetgélve, bájos könnyedséggel, örök igazságokat. Csak egyet említünk fel. A szegény lány elindul az oltár felé és a körülötte tolongó férfiakhoz fordult,

► 234. old.

Voltak ugyan köztük olyanok is, akik üdvösebbnek látták volna szűken vett irodalmi társasággá alakulásukat, ez azonban csak a 30-as években történt meg, amikor egyre inkább be kellett látniuk, hogy eredeti céljaik megvalósításához nincs meg sem a társadalmi és sem az anyagi bázisuk.

Az irodalmon *túli* szerepvállalásuk összefügghetett azzal is, hogy vezetőinek és meghatározó tagjainak nemcsak a kulturális életben volt döntő vagy legalábbis meghatározó szavuk, hanem ott találhatjuk őket a várospolitikát irányító vagy befolyásoló hivatalokban és pártok kötelékében vagy közelében. A kör meghatározó tagjai közül így sokan egyszerre voltak (alkotó) értelmiségiek és egyszerre egy párt vagy a hivatal alárendeltjei. Vértesi Arnold a kör első elnöke novellákat írt és jó tollú újságíró volt, a városba viszont kimondottan politikai megbízatással érkezett. Azért küldte a Szabadelvű Párt Debrecenbe, hogy lapja, a Debreczeni Ellenőr segítségével megerősítse a párt társadalmi hátterét. Bakonyi Samu, aki 1890-ben a kör főtitkára, 1902-14 között választmányi tagja volt, a függetlenségi párti kerületi képviselőjeként és egy ideig a párt elnökeként tevékenykedett. Tüdős János 1890-től a Kör választmányi tagja, az irodalmi szakosztály titkára, 1902-től főtitkára, 1906-ban pedig másod-alelnöke országgyűlési képviselő volt. Találunk köztük olyanokat is, akiknek gondolkodását és magatartását az értelmiségi szerep és köztisztviselői lojalitás kettőssége határozta meg. Csobán Endre levéltárosként, a város statisztikusaként és a politikai színezetű olaszbarát Monti kör vezetőjeként töltötte be a titkári pozíciót. Széll Farkas, a kör második elnöke királyi ítélőtáblai tanácselnök volt. Komlóssy Arthur, a kör alapító tagja, névadója és az első, vagyis a szépítési szakosztály alelnöke, az ereklýtár őre, a színészeti- és Csokonai-kiállítás rendezője és a társaság mindenese főjegyzői és polgármester-helyettesi tisztséget töltött be. Csűrös Ferenc, többszörös választmányi és örökös tag közművelődési tanácsnok volt. Zoltai Lajos, aki a város kulturális életében és a Városi Múzeum megalapításában komoly szerepet játszott, annak a Dégenfeld főispánnak volt a pártfogoltja, akinek is köszönhető volt,

mondván: - Aki szeret követ engem... Mindem epekedő férfi elmaradt tőle, de mikor a mocsár felé indult a szegény leány, akkor is hátrafordult: - Aki szeret: követ engem... Száz- és száz férfi tödult hozzája". Debreceni Független Újság, 1904. március 6. 4.

hogy a kormánypárt a századfordulóra érdekcimboraságra szűkült,¹⁴ s egy időben ő állította össze a polgármesteri jelentéseket is. Most csak néhány, a kör arculatának alakításában meghatározó jelentőségű tagot említettem meg, de talán eleget ahhoz, hogy belássuk a kör vezetőinek gondolkodását és értékválasztását kisebb-nagyobb mértékben befolyásolta a politikai-társadalmi struktúrában vagy a közigazgatásban vállalt szerepük, és a velük szemben érvényesülő hivatali és politikai elvárások. A kör két elnöke Géresi Kálmán és Pap Károly sem elsősorban szakértelmiségi tevékenységük miatt részesültek társadalmi megbecsülésben, hanem főleg azért, mert egyetemi tanárok voltak. Esetükben joggal beszélhetünk a szakmaiság látszatáról.¹⁵ Szorgosan végezték történeti és irodalomtörténeti feladatukat, ahogyan erről kéziratári és könyvtári kutatásaik során fennmaradt jegyzeteik is tanúskodnak, de tanulmányaikat, tudományos értekezéseiket inkább csak rendszerező jellegükért becsülhetjük. Tekintélyük elsősorban nem értelmiségi tevékenységükből, hanem a társadalmi ranglétrán elért tisztségükből adódott. Voltak közülük olyanok, akiknek a függőség és kiszolgáltatottság terhét személyesen is meg kellett tapasztalniuk. Ady Lajos például, aki tankerületi főigazgató volt, azért nem mert kiállni a liberális szellemű Vásáry polgármester mellett, mert félt a kényszernyugdíjazástól.¹⁶ S bizonyára nem ez volt az egyetlen eset, amikor a hivatalos elvárásoknak való megfelelést részesítette előnyben. A fentiek alapján elmondhatjuk tehát, hogy a kör tisztségviselői helyzetét és gondolkodását a szabadság és a függőség, az értelmiségi lét és a pártpolitikusi/hivatalnoki szerep közti ingadozás határozta meg, amely egyébként a század első fele fő kérdése volt a középosztály számára.¹⁷

Ugyanakkor jelentőségük tudata és elhivatottságuk kellő öntudattal vértette fel vezetőit. Olyan szellemi és erkölcsi testületnek tartották kört, amely joggal várhatja el a debreceni polgárok támogatását: „aki debreceni ember és kissé is számottevő, született tagja a Csokonai Körnek”.¹⁸ Hitük szerint ugyanis *a kör azokat az értékeket,*

¹⁴ Irinyi 2002, 178.

¹⁵ Bibó 1986, 512.

¹⁶ Tóth 1986, 251.

¹⁷ Vö. Timár 1993, 262.

¹⁸ Jelentés 1906. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 346.

hagyományokat és gondolkodást képviseli, melyeket debreceni értéként, hagyományként és gondolkodásként lehet meghatározni. Céljuk elérésében fontos feladatot szántak a helyi sajtónak. Elvárták, hogy az újságok ne csak a jelentősebb rendezvényeikről, hanem a kör kisebb fontosságú eseményeiről is beszámoljanak. A korabeli lapok a '20-as évekig szinte minden jelentős és kevésbé jelentős megmozdulásukról hírt adtak, részletesen beszámoltak közgyűléseikről, ismertették az ott elhangzó felszólásokat, foglalkoztak a jelentősebb tagok életével és tevékenységével, valamint rendszeresen közölték írásaikat is. Így azok a debreceni polgárok is kellően tájékozottak lehettek a kört illetően, akik esetleg egyetlen felolvasásukra és ünnepségükre sem mentek el. A sok újságcikk révén ugyanis ismerős volt számukra a Csokonai kör, s szinte úgy érezhették, hogy elválaszthatatlanul hozzátartozik nemcsak a város közéletéhez, hanem az ő életükhöz is. Az ismertség e foka következtében a kör minden debreceni polgár képviselőjeként tűnhetett föl. Jól ismert fogásról van szó. A műkereskedelemben már korábban is számoltak az ismerősség-érzés hatásával. Tudatosan használta például Munkácsy Mihály menedzsere, Karl Sedelmeyer műkereskedő is. Hónapokkal korábban, mielőtt Munkácsy képei megérkeztek volna egy-egy városba, a művészről apró híreket helyezett el a helyi lapokban. Így, amikor a kiállítás megnyílt, a lakosok többsége úgy érezte, ismerik a festőt, s meg kell nézniük képeit. Hasonló módon gondolkodhattak a kör vezetői is, állandó szereplői szerettek volna lenni a debreceni polgárok életének, kevésbé voltak azonban ügyesek, mint Sedelmeyer és kevésbé sikeresek, mint Munkácsy.

A Csokonai kör és a megálmodott Debrecen

Az alapítók tisztában voltak azzal, hogy a Csokonai kört csak akkor tudják a város kulturális és társadalmi élete meghatározó erejévé tenni, ha olyan célokat tűznek maguk elé, amelyek támogatókra találhatnak a város polgárai széles körében. Azért is jelöltek meg oly sokféle célt az alapító oklevélben, hogy minél többen találhassanak számukra fontosat: „A kör célja szellemi központ létesítése Debrecen város művelt elemei részére, ápolni a magyar irodalmat, tudományt és művészetet, buzdítólag hatni a kiváló irodalmi termékek közlése és terjesztése által az írói tehetségre, elősegíteni azok műveinek megjelenését,

előmozdítani a művelődést általában, de különösen fejleszteni a szép iránti érzéket, s közreműködni a város, annak közterei, utcái, és környéke szépítésében. Végül Debrecen város halhatatlan nevű költőjére, annak úgy életrajzára, mint irodalmi működésére és műveire vonatkozó mindennemű adatok beszerzése, a homályban feledett költemények felelevenítése, kiadatlan és ösmeretlen munkáinak kikutatása, kéziratainak s minden reá vonatkozó tárgyaknak, emlékeknek összegyűjtése által a Csokonai-kultusz művelése”.¹⁹ Célkitűzéseik arra is rávilágítanak, miben látták Debrecen szellemi-kulturális életének hiányosságait és problémáit: *a nemzet történetében korábban játszott vezető szerep elvesztése, a kulturális és ízlésbeli elmaradottság, a nagyvárosias jelleg hiánya és a város nagyjainak nem kellő megbecsültsége.*

Első s legfontosabb feladatuknak tartották, hogy újra szellemi központtá, „a magyar nemzet erős várává tegy[ék]”²⁰ Debrecent. Tapasztalva a város múltja és jelene közti szinte áthidalhatatlan ellentétet, joggal merült föl bennük, hogy akkor tudnák visszahozni a régi dicsőséget, ha sikerülne *regionális központtá* fejleszteni városukat.

E cél fölismerésében döntő szerepet játszott az ekkor általánosan megerősödő regionalizmustudat, vagyis annak az igénye, hogy „a vidék nagyobb városai ne csupán passzív, hanem aktív tényezők legyenek a nemzet szellemi életében”.²¹ Hasonló törekvéseket figyelhetünk meg az ország számos városában, ahol gomba módra szaporodtak a hasonszórú egyesületek és társaságok.²² Debrecen regionális szerepének erősítése 1897-ben még csak a környező nagyvárosokkal szembeni elsőséget jelentette: a kör „számot vetett Debrecen központi jellegével és tőle telhetően azon volt, hogy városunkat társadalmilag is vidékének szellemi központjává tegye”.²³ A helyi kultúra és a város jelentősége növelésének igénye ekkor még nem jelentette a fővárosi és a vidéki szellemi-kulturális élet szembeállítását: „Át kell mennie a köztudatba annak a gondolatnak, hogy az ország távoli vidékeinek szellemi és anyagi felemelése, felvirágoztatása közszükséget képez s magának az egész

19 Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 46.

20 Jelentés 1894. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 322.

21 Vértési 1894. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 321.

22 K. Lengyel 1993, 25–29., 47–62.

23 Jelentés 1897. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 326.

országának közérdekével azonos”.²⁴ 1902-ben az Országos Irodalmi Szövetség megalakulásakor azonban már nem kevés öntudattal jelentette ki Komlóssy Arthur, a kör alelnöke, hogy „...ami az irodalom *nemzeties* mivoltát illeti, a magyar irodalmat különösen a fajmagyarság lakta vidék irodalmi egyesületei nélkül el sem lehet képzelni”.²⁵ A vidéki írókban és irodalmi társaságokban tehát már a nemzeti irodalom és kultúra megmaradásának zálogát látták. A kör ez évi jelentésében arról is beszámoltak, hogy az egészséges debreceni hagyományokból és a nép nyelvéből táplálkozva felvették a harcot „a felületesség, az idegenszerűség, a léhaság és a frivolság rossz szellemeivel”.²⁶ Igaz, mindez ekkor még elsősorban a fővárosi sajtóra vonatkozott, de annak is a jele volt, hogy a kör már kész volt a fővárosi irodalom elleni támadásra. Hamarosan a holnaposok és a nyugatosok lettek támadásaik legfőbb célpontjává. Ezek közül talán a legfontosabb, a korabeli irodalmi életben is indulatokat szító támadás Oláh Gáboré volt Ady ellen.²⁷ A kör tevékenységét végigkísérte a kétféle irodalom szembeállítás, csak a frazeológia vagy a hangnem változott.²⁸ A 1930-as évektől egyre támadóbban hangoztatták, hogy „a vidéki író (...) írjon magyarul, magyar szívvvel, virágos mezőkön színesedett magyar lélekkel. Ha tehetsége van, értékesebbet fog alkotni a maga útjain, mint a nem lelkére szabott fővárosi speciális irodalmat utánózva”.²⁹ E gondolatot megfogalmazó Csobán Endre, a kör főtítkára 1936-ban pedig már azt hirdette, hogy „a fővárosoknak külön szempontjaik vannak, és ezek a szempontok sosem egyeznek meg a vidék *egészségesebb* szempontjaival”.³⁰ Regionalizmustudatuk tehát a 30-as évekre elveszítette kulturális és modernizációs töltetét, hisz a vidéki magyarság ekkor már mind kultúrája, mind pedig faji tisztasága folytán eleve fölényben volt az idegen fővárossal szemben.

24 Jelentés 1902. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 333.

25 Nemzeti Irodalmi Szövetség. A Csokonai Kör vezetői a mozgalomról. Szabadság, 1902. december 17. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 408.

26 Jelentés 1903. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 334.

27 Oláh 2002, 127-131.

28 Ady ellenes verseskötet (Szombati Szabó István: Pirkadatkor. Debrecen, 1908.) megjelenését támogatták. A Nyugat-matinén Ady Lajos a hivatalos irodalom Ady-képét propagálta, melyet Oláh Gábor így örökölt meg: „A zsidók úgy látszik most már [Ady Lajos előadása után] teljesen ki fognak ábrándulni Adyból”. Oláh 2002, 329-330.; Vö. Bakó 1984., Szabó 1977.

29 Csobán 1932.

30 Jelentés 1936. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 371. (Kiemelés tőlem – LL.)

Az 1930-as évektől kezdve Debrecen egyre inkább az érintetlen és igazi magyarság képviselőjeként jelent meg a kör hivatalos közleményeiben, már szó sem volt a modernizáció szükségességéről. Az 1935-36-os évről szóló jelentés a magyar lélek és a debreceni lélek azonosságát axiómaként kezelte: „A magyarság tudatának kialakítása érdekében mi, a Csokonai Kör úgy érezzük, hogy részt kell vennünk a nemzet jelen feladatai és jövő céljai megállapításában is. Ezért vette munkába a tudományos szakosztály Debrecen lelkének megismerését. Ezen keresztül akar behatolni a magyar lélek legmélyébe”.³¹ Debrecent tehát e meggyőződés szerint különleges hely illeti meg a városok sorába, hisz „az ősi magyar kultúrát a legtisztább formában őrizte meg az összes magyar városok között”.³² S ebben az értelmezési keretben aztán már Csokonai sem pusztán a magyar költők egyike volt, hanem a *legmagyarabb alkotó*, s e rang elérését mindenekelőtt városának köszönheti, ami fölnevelte. Csobán Endre, a kör főtítkára szerint „Csokonai olyan városban nőtt fel, melynek népessége kezdettől fogva magyar és ezzel magyarázható, hogy a magyarságának egyetemessége bármelyik magyar író fölé emeli. Csokonai programja a magyar művelődés felemelése. Debrecennek örök dicsősége lesz mindig, hogy Csokonait szülte és nevelte”.³³ A főtítkár tehát Csokonait nem költészete irodalomtörténeti értéke miatt emelte minden magyar költő fölé, hanem mert azt hirdeti, hogy Debrecen a *legmagyarabb város*. Csobán egyébként ezzel a véleményével csak továbbvitte, kora frazeológiájához és szellemiségéhez igazította a kör hagyományát. 1891-ban, tehát a megalakulását követő évben kiadott jelentésükben ugyanis már hasonló kijelentést olvashatunk: „Debrecen városa büszke rá, hogy fiának vallhatja”, mégpedig nemcsak költészetére, hanem „hazafiúi szellemé”-re is.³⁴ A folytatás nem hagy kétséget a felől, hogy ez utóbbit gondolták fontosabbnak, hiszen ezt szerették volna „drága hagyományként” unokáikra hagyni.³⁵ Csokonai tehát elsősorban nem költői teljesítményéért, hanem hazafi voltáért, költészete nemzeti irányáért érdemel szerintük

31 Jelentés 1935-1936. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 369.

32 Uo.

33 A Csokonai Kör félszázados jubileumi ünnepe. Debrecen, 1940. november 22. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 498.

34 Jelentés 1891. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 320.

35 Uo.

tiszteletet. Látszólag a kör nem tett mást, mint elfogadta Toldy értelmezését. Míg azonban az utóbbinál a nemzeti költőszerep *közvetve és értelmező munka* által kapcsolódott kora nemzeti ideológiájához, addig a kör esetében az interpretáció munkája elmaradt, írásaik *közvetlenül* mondták föl a kor hivatalos ideológiáját. Alkalmazkodásukat már az 1894-ben kiadott évkönyvükben észrevette Asztalos Dezső, a kör szorgalmas krónikása. E kötetben megjelent Csokonai-tanulmányok kapcsán joggal állapította meg, hogy *társadalmi érdekeiknek megfelelően* mutatták be a költőt. Tisztázni szerették volna a vallástalanság vádjától és kisebbsíteni a francia racionalizmus hatását. Másutt pedig azt bizonygatta Széll Farkas, hogy idegen munkák befolyásáról szó sem lehet Csokonai esetében, a költőt nem érinthette meg sem a teológiai vallásosságban való kétely, sem a francia romantika liberális szelleme. E magyarázattal az egyháznak és konzervatív eszmeiségű közönségüknek igyekezett megfelelni, mert kör számított támogatásukra.³⁶ Nem lehetetlen, hogy névadójuk többször ígért életrajza azért nem készült el, mert e *tisztogató* eredményeként semmi sem maradt volna Csokonaiból.

Nemcsak a debreceni irodalomról és kultúráról tartották úgy, hogy tisztán megőrizte a faji sajátosságokat, hanem a nemzeti kultúrát is idegen hatásoktól mentesnek gondolták el. Még a szellemtörténeti összehasonlító módszertől megérintett, külföldi tanulmányútjai tapasztalatait levéltárosi és statisztikusi munkájába beépítő Csobán Endre, a kör főtítkára is szükségtelennek ítélte az idegen példákat. Adyt azzal gondolta megvédeni a magyartalanság vádjától, hogy a költő „nyugat-rajongása”-t csak külsőségnak tartotta.³⁷ Sőregi János, a Déri Múzeum igazgatója is azzal vélte emelni Zoltai Lajos érdemeit, ha tagadja, hogy a város történetét feldolgozó alapmunkák szerzőjét bármiféle külföldi szellemi hatás érte volna: „ez az ízig-vérig magyar lélek úgy bevágódott és oly mélyen a Tiszántúl őstalajába, mint a magyar égből lefutó meteorvas. (...) Innen nem vágyott ő sohasem külföldre, nem igyekezett egyetlen idegen nyelvet sem elsajátítani, és talán halóporában is tiltakozna az ellen, ha valaki idegen eszmeáramlatokkal hozakodna elő az ő munkáséletének

36 Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 86.

37 Csobán é. n. d.

mérlegelésénél”.³⁸ Talán a kornak is köszönhető, hogy Sőregi oly fontosnak látta ezt hangsúlyozni, de mint Zoltait jól ismerő közeli munkatárs nem minden alap nélkül írta le e sorokat.³⁹ Mindez annak a veszélyét hordozta magában, hogy a nemzeti kultúra érintetlenségének hite és kultusza bezárkózáshoz vezet. Zoltai Lajost talán pozitivistá szemlélete és a történeti tényeket tisztelő tudósi magatartása védte meg attól, hogy higgyen valamiféle igaz és érintetlen fajiságban. A kör azonban, ahogyan láthattuk is, nem tudta elkerülni ennek veszélyét.

A fentiek alapján érthető, hogy a jobbára debreceni középosztályból verbuválódott Csokonai kör különösen a civis polgárság támogatását szerette volna maga mögött tudni. A civisek történelmi szerepe és a kör által is gyakran hangoztatott tiszta magyarsága ugyanis a közvélekedés *bizonyításra nem szoruló* eleme volt. Általuk egyrészt minden további magyarázat nélkül igazolódott volna a kör nemzeti jelentősége, másrészt olyanokat is elérhettek volna, akik ugyan nem foglalkoztak irodalommal, de tisztelték a civiseket. Épp ezért nagyon fontos volt számukra, hogy tagjaik vagy legalább támogatóik között tudják az „ősmagyar” civisek képviselőit. 1908-ban Szávay Gyula főtítkárr minden addiginál világosabban mondta ki, hogy a Csokonai kör azokat az értékeket képviseli, amelyek a civis polgárság számára is fontosak, s a kör kiegyenlítő józanságát a debreceni polgár mentalitásával hozta összefüggésbe, aki „úgy veszi a dolgot, ahogy van, s a helybeli akusztikához igazítja”.⁴⁰ Pedig egy 1897-es tudósításból az is kiderül, hogy a kör tagjai tisztában lehettek azzal, hogy a civis réteg a társadalmi és a gazdasági átalakulások vesztese. A cikk írója ugyanis nemcsak azt állapította meg, hogy „a polgárság pedig állandóan és rendszeresen hiányzik”,⁴¹ hanem gazdasági jelentőségvesztésükben meg is találta bezárkózásuk, a kultúra és a művelődés iránti érdektelenségük okát. A szerző ugyanakkor tisztában volt azal is, hogy a középosztály viszont mind gazdasági, mind politikai

38 Sőregi 1940, 48.

39 Sőregi leveiben többször külföldi útra, tapasztalatszerzésre bízta, hiába. „Kedves Bátyám is nagyon jól tenné, ha útlevelet szerezne és a tavasz folyamán vagy a nyár elején elrándulna Bécsbe. Hajón utazva nem kerülne sokba és a látnivaló minden költséget megér.” Sőregi János Zoltai Lajosnak, 1925. január 10. HBmL, VIII. 700.11. 6/1925.

40 Jelentés 1908. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 348.

41 Kohányi Gyula: A Csokonai Kör és a közönség. Debreczen, 1897. április 26. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 389.

téren is megerősödött, sőt fölé is nőtt a cíviseknek. Mindez kellő alapot jelenthetett volna ahhoz, hogy a műveltség és az új iránti nyitottság tekintetében öntudatosan a régi polgárság fölött állónak mutassa be a középosztályt. Azonban mégsem ez történt, egy különös gondolati játék révén ugyanis egyenrangúnak nyilvánította e két társadalmi réteget: „azt hiszik talán [a cívisek], hogy a többi osztályok tagjai lenézik? Ne higgyék azt. A Csokonai Körben csak azok jelennek meg, akik csak egy rangot ismernek: a szellemi előkelőséget, az előtt meghajolni pedig már magában is érdem, s maga a kör hajt fejet azok előtt, akik megjelenésükkel ezt az előkelőséget elismerik”.⁴² Minden bizonnyal azért tartotta szükségesnek meghajolni a „szellemi előkelőség” tekintetében mögöttük lévő cívisek előtt, mert úgy gondolta, hogy csak az ő tiszta magyarságuk *hitelesítheti* a vidéki irodalomról és kultúráról mondottakat, valamint az ő megnyerésükön keresztül vezethet út a már említett szélesebb támogatottsághoz. Vagyis miközben a cívis réteg fokozatosan kiszorult a gazdasági és a politikai hatalomból, addig a középosztály modernizációs ideológiájának továbbra is fő társadalmi bázisát jelentették. Ennek azonban az lett a következménye, hogy a Csokonai körnek nem volt valódi társadalmi támasza, így az a közösség, amelynek nevében beszéltek csak *egy virtuális, megálmodott közösség* volt. A kör vezetői is érzékelték a valódi közösség hiányát. Jelentéseikben rendszeresen arról panaszkodtak, hogy a „cívis réteg alig látogatja” rendezvényeiket.⁴³ 1895-ben keserűen állapították meg, hogy „a tulajdonképpeni debreceni polgárosztályról még mindig nem lehet elmondani, hogy lelkesedni tudna mindazon eszmékért, amelyekért való munkás küzdelmet a Csokonai kör mint legelsőt írta zászlajára”.⁴⁴ Tíz évvel később ugyan már a középosztály támogatása is fontos legitimációs bázist jelentett a számukra, de a cívisek érdektelensége továbbra is komolyan bántotta őket: „az egyházi férfiakat, tanárokat, a régi törzspolgárság tagjait tündető nagy számban szeretnénk volna a felolvasó teremben látni”.⁴⁵

42 Uo.

43 I. m., 86.

44 Jelentés 1894. I. m., 323.; A Csokonai-kör. Debrecen, 1903. április 27. I. m., 411.; A Csokonai ünnep lefolyása. Debreceni Független Újság, 1905. május 22. I. m., 414.

45 A Csokonai-kör. Debrecen, 1903. április 27. 8. I. m., 411.

A Csokonai kör a debreceni és a magyar lélek, a debreceni „nép” és a pusztai nép szabadságszeretete azonosítása, valamint a cívis faji érintetlensége miatt tulajdonított a regionálisnál is jelentősebb szerepet Debrecennek, s ebben a város régi dicsősége feltámadásának a lehetőségét látták: „Hivatást és rendeltetést érez magában ez a kör, hogy e téren a magyar hagyományok őrzője legyen, s tiszteletreméltó múltak itt élt kimagasló nagyjainak emlékéhez támaszkodva, megvesse lábát az irodalom nemzetietlen művészkedésével szemben, tárt karokat mutatva a velük együtt érzőknek, ide törekvőknek. Megillet minket – akármilyen szerények legyenek is erőink és eszközeink – megillet ez a díszes szerep, mert a keleti szabad síkság ezer év óta itt őrt álló magyarsága öntudatlan is őrzője érzésben, gondolkodásban, maga hozzátartásában annak, ami hamisítatlan magyar és kell is, hogy az maradjon”.⁴⁶ E sorok arra utalnak, hogy a kör irodalomszemléletére, kultúráról való gondolkodására nagy hatással lehetett Beöthy Zsolt irodalomtörténete.⁴⁷ Az ő felfogását tették normává akkor is, amikor kifejtették, hogy az irodalom csak a nemzeti lélek értékes, eszményi vonásait mutathatja meg, mert a nemzeti érzések ébresztőjének, a nemzeti eszmények őrzőjének, a nemzeti jellem konzerválójának és a fajszeretet megtestesülésének kell lennie.⁴⁸

A Csokonai kör az egységes társadalom megteremtéséért

A Csokonai kör a megalakulásakor azt a célt tűzte maga elé, hogy újra olyan egységessé tegye a város közösségét, mint amilyenek a magyar társadalom a századvégről a reformkor és a szabadságharc időszakában látszott. A kör tagjai abban is hittek, hogy újrateremthető a magyar irodalom 1840-es éveit jellemző egységes világkép,

46 Jelentés 1906. I. m., 345.

47 „Mindnyájunkban van egy csepp a Volga-menti lovas véréből. . . A Volga pusztáinak végtelenén szerető ámulattal csüggő vitéz szemei: a bihari rónán s a Tisza síkján gyönyörködő Petőfinek és Aranynek szemei, melyeknek tekintetét fajunk ős fejlődése élesítette ki s legnyájasabb melegők és legtüzesebb szikráik is e faj tulajdonaiból és szeretetéből áradnak.” Beöthy 1896, 180–181. Beöthy felfogásában az irodalomtörténet-írás feladata a magyar sajátosságok megmutatása, s úgy tartotta, hogy Csokonai a tiszai magyarságot testesíti meg. Vö. Németh G. 1963.; Dávidházi 1998a.

48 Pap 1894, 207.; Jelentés 1902. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 334.; Csobán 1932.; Csobán 1935.

amely újra lehetővé teszi a társadalmi és politikai ellentétek feloldását: „a Csokonai Körnek egyik célja, mint ahogyan ez a nemzeti kultúrának is egyik legmagasztosabb feladata: az *egységes nemzeti társadalom* létesítésének a különböző társadalmi osztályok közös szellemi életének megteremtése által való előmozdítása”.⁴⁹ Az irodalomtól várták ennek az óhajtott társadalmi egységnek a megteremtését: „Az egységes nemzeti szellemet sok tényező hozza létre, de a legfontosabb ezek között a tényezők között az irodalom”.⁵⁰ Nem minden mű tartozott azonban bele a társadalmat egyesíteni képes irodalomba. Csak azok, amelyek *közvetlenül* a nemzeti célok elérését szolgálták. A kör a népnemzeti iskola századforduló idején uralkodó alakváltoztatást avatta nemcsak eszménnyé, hanem normává is. Igaz, azt hangoztatták, hogy számukra „Arany János mozdíthatatlan nemzeti tőkévé, nemzeti erőforrássá változott”,⁵¹ valójában azonban a 19. század végi népies-nemzeti irány ízléskonzervativizmusát tekintették mértékadónak.⁵² Már 1891-ben rögzítették, csak azok a művek tartoznak a nemzeti irodalomba, amelyek „költői és hazafiúi szellem”-et áraszt. A költői szellem idealizmust, az érdekek szabdalta és rút mindennapi világtól való elfordulást jelentett, a hazafiúi szellemet pedig csak olyan művekben találták meg, amelyek *közvetlenül a nemzeti érzület felébresztésére törekszenek és erősítik a nemzeti összetartozás érzését*. Láthattuk, Csokonaiiban is azt szerették a legjobban, hogy költészete „hazafiúi szellemet” sugároz. Géresi Kálmán a *Csokonai kora* című tanulmányában pedig azért tartotta elfogadhatatlannak a mecenatúrát, mert mindenféle külön érdeknek szolgáltató ki az irodalmat. Szerinte a mai költőnek *közvetlenül* a nemzetet kell szolgálnia: ma „a költőtől a nemzet várja a dalt, és a nemzet nyújtja a jutalmat és a borostyánt”.⁵³ Mindeközben azonban a századutón a magyar irodalomban és kultúrában épp az ellenkező folyamat játszódott le: „A teremtett egy-világból a társadalmi csoportok szerint különböző »objektív« világok pluralizmusába érkez[ett]” meg a magyar társada-

49 Jelentés 1897. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 325. (Kiemelés tőlem – LL.)

50 Csobán 1939. I. m., 495.

51 Géresi Kálmán elnöki megnyitóbeszéde a Csokonai kör 1917. március 27-i Arany-emlékünnepe. I. m., 456.

52 S. Varga 1994, 289.

53 Géresi 1894, 17.

lom.⁵⁴ A kör által óhajtott egység nem véletlenül maradt mindvégig csak ábrándkép.

Az egységes társadalom utáni vágy és a századforduló népies-nemzeti ízléseszménye kánonná avatása teszi érthetővé, hogy számukra a legfőbb esztétikai érték és mérce a *közérthetőség* volt. Elengedhetetlennek tartották, hogy „a művészet mindenkitől egyformán érthető nyelven” beszéljen.⁵⁵ Pap Károly 1894-ben írt értekezésében minden esztétikai gyengesége ellenére is azért tartotta kiváló alkotásnak a *Falu rosszá*-t, mert összhangban van a közönség ízlésével: „gyenge ott a műve, mely iránt a nagyközönség érzéke meglehetősen közönyös, előnyei ellenben oly részben mutatkoznak meg, melyre a közönség első sorban vágyakozik, a mi iránt van érzéke is, ítélő ereje is”.⁵⁶ Ezen ideológia aztán az 1930-as években – a központosító törekvésekkel párhuzamosan – a nemzeti közösséget képviselő állam megrendelésére dolgozó költő ideálképéhez vezetett. Csobán Endre, a kör főtítkára azért látta vonzóbbnak a fasizmust a demokráciánál, mert egyértelmű követelményeket állít a művészekkel szemben és kielégíti az „igaz és közvetlen érzések utáni vágyat”.⁵⁷ A kör ekkori vezetőinek fel sem tűnt, hogy a nemzet szolgálata az állam szolgálatává változott át.

Elítélték és magyar irodalomból száműzték azokat a műveket, műfajokat és esztétikai-poétikai elveket, ami eltért a felfogásuk szerinti nemzeti irodalom eszményétől. Volt olyan tagjuk, aki mindent elutasított, ami nem a magyar költészettörténet saját fejleménye volt. Az irodalom nemzeti felfogásának ezen abszurd változatát képviselte Körösi Kálmán, a kör választmányi tagja, aki nem értette, „hogyan lehet magyar poétának szonettet írni. A szonett olyan, mint az előre megfontolt szándékkal elkövetett gyilkosság: nincs rá mentő körülmény, sem enyhítő”.⁵⁸ Különösen Ady Endre és a nyugatosok költészetét tartották idegennek és a közízlés számára elfogadhatatlannak: „idegen hangúak és idegen nyelvűek”.⁵⁹ Szávay Gyula, aki 1906-tól a kör főtítkári tisztét

54 S. Varga 1994, 85.

55 Mitrovics 1916, 30.

56 Pap 1894, 161.

57 Csobán é. n. a.

58 Oláh 2002, 350.

59 I. m., 150.

töltötte be, ahol csak tehette támadta és kigúnyolta a holnaposokat és a nyugatosokat.⁶⁰ Nem egyszerűen rossznak, a magyar költészettörténeti hagyományoktól eltérőnek látták Ady költészetét, hanem nemzetietlennek is, mert a költeményei által teremtett világ individuális volta és dekadenciája ellentétes a nemzeti, közösségi elvű egészséges gondolkodással. Elfogadhatatlan volt számukra az is, hogy versei nem a magyar nemzet szép lelkéről és dicsőségéről, hanem kulturális és mentalitásbeli elmaradottságáról is tudósítottak. A századvég naturalista regényirodalmát is azért ítélték el, mert az eszmények helyett rút, mindennapi valóságot mutatja meg.⁶¹ Kardos Albert még Ady halála után is szükségesnek érezte, hogy elhatárolódjon költészete hatásától, s úgy tüntesse fel a kör vezetőit, mintha azon kevesek közé tartoztak volna, akik meg tudták őrizni függetlenségüket Adyval és kultuszával szemben, és képesek voltak költészete és hatása kiegyensúlyozott mérlegelésére: „a Csokonai Kör, mint a nemzeti irodalmi hagyományok hű ápolója természetesen nem hódolt meg Ady merész, sőt forradalmi irányának, de nem is átkozta ki az irodalomból, mint eretneknek, és nem zárkózott el előle mereven, mint újtító elől”.⁶² Csobán Endre pedig 1920-ban Ady egykori ellenfelében, Rákosi Jenőben látta a nemzet apostolát: „apostol ő, a magyar nemzeti gondolat apostola. Minden cikke igehirdetés. Minden beszéde apostoli cselekedet”.⁶³ Az Adyval szembeni elutasításuk szorosan összefügg azzal, hogy a *közösség iránti kötelesség*-et tekintették a személyiség belső magjának. Az egyénnek mindenkelelőtt az a feladata, hogy, ha kell, vágyairól és ambícióiról is lemondva, szolgálja közösségét. Erre jó példát adott a mozdíthatatlan eszménnyé faragott, mandátumos költő: Arany János. E nézőpontból Ady érthető módon a „szélsőségesen individualista és korlátok nélküli” szabadság megtestesítőjének látszott.⁶⁴

A kör irodalomszemléletére és kultúráról vallott felfogására jó rálátást nyújt Pap Károly, a kör 1921-46 közötti elnöke és Schöpflin

60 Kardos Albert: Szávay Gyula. Debrecen, é. n.; Bakó 1984.

61 Asztalos 1942, 85.

62 Kardos Albert: Ady Endre és a Csokonai Kör. Debreceni Független Újság, 1919. január 29. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 458.

63 Csobán 1920.; Vö. Irinyi 2002, 253.

64 Csobán é. n. d.

Aladár Vargha Gyula költészetéről írt bírálatának összehasonlítása.⁶⁵ Pap Károly csak a hazafias ódákat emelte ki: „csupán a könyv egyetlen ciklusáról, Vargha ódaköltészetéről szeretnék egymást elmondani”.⁶⁶ S a nemzeti eszmék feltétlen érvényessége jegyében szembeállította a jelenkor költészetével: „Míg úton, útfelen a »sacra egoismo« jelszavát halljuk, amely csak magát és a holnapot emlegeti; íme egy meleg szív, mely a múlt felé dobog, eszményeinek és hazájának él...”⁶⁷ Amellett érvelt, hogy a jelenben csak a népnemzeti irodalom és ennek hagyományát követő költészet teremthet értékeket. Schöpflin viszont a személyes hangú dalokra helyezte a hangsúlyt, miközben nem feledkezett meg e költői világ egyéb színeiről sem: az ódák mellett a dal „a líra öregkori költészetében bukkan föl újra (...) az egészen szubjektív líra (...) éppen öregkorában ér el tetőpontjára, öregkori verseiben mutatja a legigazibb és legmélyebb művészt”.⁶⁸ Nem állította szembe a kortársi irodalommal, hanem elhelyezte kora költészete palettáján: „Varga Gyula költészete még nem tartozik a múltba, ahova előszavában némi csöndes rezignációval sorolja. Az a generáció, amelyhez ő tartozik s e generáció érzésvilága, élet-konceptiója éppúgy hozzátartozik a mai magyar élethez, mint a fiatalságé”.⁶⁹ Pap Károly tehát mintegy bezárta a múltba Vargha költeményeit, míg Schöpflin a jelenkori tapasztalatok által megszülető jelentésre is figyelt, a kor igényei és elvárásai felől is értékelte a kritikája tárgyát adó költészetet. Pap biztosan ítélő irodalomtörténészként viselkedett kritikusként is, míg kortársa vállalta a kritikus korlátozottságot, véleményt mondott, és nem ítelt. A kör elnöke tér-idő felett állónak tartotta Vargha költeményeit, s befogadói magatartását a hódolat, a feltétlen elfogadás jellemzi, míg a másik kritikus a szociológiai tényezőket is fontosnak látta, s magatartása elemző, értékelő. Egy erősen *retorikus, nemzeti-erkölcsi frazeológia* áll szemben egy közvetlen, *természetes hangú szociológiai-esztétikai* nyelvezettel.

Szabolcska Mihály, Szávay Gyula és Herczeg Ferenc voltak a kör legkedveltebb alkotói, Beöthy Zsolt és Rákosi Jenő pedig a leginkább követett ideológusai. Közvetlen példaképüknek pedig a Kisfaludy

65 Pap Károly: Vargha Gyula költeményei. Protestáns Szemle, 1916.; Schöpflin Aladár: Vargha Gyula. Nyugat, 1916.

66 Pap i. m., 179.

67 Pap i. m., 177.

68 Schöpflin i. m., 672.

69 Schöpflin i. m., 674.

Társaságot tekintették. Azonban nyilvánvaló ideológiai kötődésük és irodalomszemléleti elkötelezettségük ellenére is hosszú ideig fenn tartották a minden iránti nyitottság látszatát. Az egységes társadalom megteremtésének vágya irodalomközvetítő tevékenységükben *a különböző irodalmi irányzatok közti kiegyenlítő szerepben* öltött testet: „a kör az ő irodalmi kertjében ágyat adott mindenfajta virágnak, csak virág lett légyen az, s amikor közönsége előtt megjelent a kör, a bemutatott csokorban egymáshoz kötve, egymást emelve díszlettek a régi kertészet el nem múló szépségű virágai a bizarrabb szirmú új divatúakkal”.⁷⁰ Részben e nyitottság igazolásaként Adyt többször is meghívták a kör felolvasó estjeire, 1909-ben több nyugatos társával együtt. A tízes évek végéig gyakran fejtették ki, hogy „és nem is egyéb a Csokonai Kör irodalmi politikája, mint ennek a kölcsönös szabad áramlásnak kellemes és okos legyeztetése”.⁷¹ Kardos Albert Ady halálakor írt cikkében szintén fontosnak érezte nyitottságuk és kiegyenlítő szerepük hangoztatását: „A Csokonai-kör felolvasó ülésén sokszor felhangzott az Ady Endre neve. Reá vonatkozott Szávay Gyulának egy szellemes allegóriája, amely az erzsébetteri verebekről⁷² szólt. Ezek ugyanis könnyen felzúdultak, hadakozó gyűléseket tartanak, mikor maguk fölött egy idegen madarat látnak keringeni, a mely nem úgy röpül, és nem úgy csiripel, mint ők. Ez a költemény megértő üdvözlés volt Ady iránt, amikor Adyt mindenképp ki akarták kergetni az irodalom berkeiből.”⁷³ Megengedő viselkedésük utalhat mérsékelt liberalizmusukra, amely képessé tette őket arra, hogy azokat is meghívják felolvasó üléseikre, akiknek költészetét nem kedvelték vagy egyenesen elítélték. S talán abból a megfontolásból is a szerepeltetésük mellett döntöttek, s ebben felelős gondolkodásuk is megmutatkozik, hogy tudták, a Csokonai kör az egyetlen művelődési-irodalmi társaság a városban, s ezért nem tehetik meg, hogy véglegesen elzárkózzanak az ízlésüktől és irodalom-felfogásuktól eltérő irodalmi irányoktól. Noha a nyugatosok meghívásában bizonyára szerepe lehetett annak is, hogy egyszerűen nem lehetett nem tudomást venni róluk, s Debrecenben is volt olyan közönségréteg, melynek tagjai kedvelték őket, s akiknek

70 Jelentés 1908. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 348.

71 Jelentés 1909. I. m., 351.

72 Szávay Gyula: Az erzsébetteri verebek. Sz. Gy.: Az ezüstpohár és más újabb versek. Debrecen, 1908.

73 Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 458-459.

támogatására is számítottak. Az idézett virágoskert hasonlat azonban azt a következtetést is lehetővé teszi, hogy a kör hosszú ideig múzeumnak látta az irodalmat, amelyben „az alkotások egymást nem törik össze”,⁷⁴ hanem jól megférnek egymás mellett. Az irodalom muzealizálása azonban kivonja a műveket abból a folyton változó kontextusból, amelyben jelentőségüket és jelentésüket megkapják.

A különböző olvasói igények közti kiegyenlítő törekvésük ragadható meg abban a dilemmában is, hogy *nemzeti feladatot is vállaljanak-e, vagy maradjanak-e meg a szépség utáni vágyat kielégítő szórakoztató szépirodalom mezején*. A nemzeti irodalom szolgálatára – ahogyan láttuk is – predesztinálva érezték magukat, hiszen Debrecen a magyar művelődés egyik szent helye volt, amelynek „oltárait pusztán áldozat nélkül hagyni nem szabad”.⁷⁵ E szerepüket annyira komolyan vehették, hogy 1912-ben okkal írhatta róluk a kör tevékenységét támogató Debreczeni Szemle, hogy még irodalmi vacsoráik is „nemzeti erőnk, faji sajátosságunk érvényesítésére kulturális jelentőséggel bírnak”.⁷⁶ Ugyanakkor folyamatosan jelen volt a másik elképzelés is, mely szerint az olvasás és az irodalmi estek elsősorban a kapcsolódást szolgáló alkalmak. A szórakoztató irodalom számukra azt jelentette – főleg Szávay Gyula főtítkár intenciói alapján –, hogy az olvasók „mészsze elkerül[ik] a kővilág érdekkockákkal kövezett lármás útjait”,⁷⁷ s e művek „a napsugaras, csendes lelki vásárnapot hozz[ák] el”.⁷⁸ Először 1904-ben az ő javaslataként merült föl a szűken vett irodalmi társasággá alakulás eszméje. Kizárólag azokra számított volna, akik profi szereplői az irodalmi életnek, vagyis a Kisfaludy Társasághoz hasonlóan működő, választott tagokból álló társaságként szerette volna a kört működtetni.⁷⁹ Kardos Albert viszont amellet érvelt, hogy a kör ne csak a professzionális irodalmároké legyen, hanem a társadalom minden rétegéből várja a tagokat, s ugyanígy a felolvasásoknak sem csak a komoly ismeretterjesztést kell szolgálniuk,

74 Jelentés 1908. I. m., 348.

75 Jelentés 1896. I. m., 324.

76 Czipott György: Irodalmi vacsorák. (A Csokonai-kör estélye.) Debreczeni Szemle, 1912. december 29. I. m., 449.

77 Jelentés 1911. I. m., 356.

78 Jelentés 1906. I. m., 344.

79 Jelentés 1904. I. m., 344.; A Csokonai-kör – irodalmi társaság. Szávay Gyula indítványa. Debreczeni Újság, 1904. november 13. I. m., 412.

hanem ki kell elégíteniük a közönség szórakozás utáni vágyát is. Továbbá ne mondjanak le társadalmi feladatvállalásukról sem: a művelődés terjesztéséről, Debrecen korábbi kulturális és nemzetvédelmi szerepének visszaállításáról, az Emlékkert gondozásáról és a civis társadalom megerősítéséről.⁸⁰ E kétféle igény egészen az első világháborúig jól megfér egymás mellett. A trianoni trauma hatására azonban a művészet és az irodalom kizárólagos feladatává a magyar nemzeti érdek szolgálatát tették, amely az idegenszerűség, a haszonelvűség elleni fellépést és a határon túli területek visszaszerzéséért folytatott harc támogatását jelentette. Trianon egyébként egy időre el is bizonytalanította a nemzeti célú irodalomban való feltétlen hitüket. Géresi Kálmán 1921. november 19-én elmondott beszédében azzal a kérdéssel volt kénytelen szembenézni ugyanis, hogy az ország szétdarabolásával nem kérdőjeleződött-e meg a nemzeti szellemű és érdekű gondolkodás, melynek „légkörében éltek a magyar történelemben az Ötvös Józsefek, a Kossuth Lajosok, a Deák Ferencek. Pedig ezen eszmék és ezen férfiak nélkül elsötétednek, érthetetlenek lesznek történelmünk legfényesebb korszakai, ki vannak tépve történelmünkől a legdicsebb lapok”.⁸¹ Az lehetetlen – győzte meg végül magát és hallgatóságát –, hogy ez a gondolkodás (és ez a politika) vezetett a háborút követő megalázó és igazságtalan békéhez. Végül a határokon kívülre került magyarság érdekei végérvényesen beláttatták vele, hogy szükség van nemzeti irodalomra és gondolkodásra, valamint szükség van arra is, hogy átértelmezzék a kör és Debrecen feladatát, amelyet ettől kezdve *a magyar nemzet újraegyesítésében* is látták. Berzeviczy Albert 1929-ben, a Kisfaludy Társaság vándorgyűlésén ebben az összefüggésben beszélt Debrecen megnövekedett irodalmi és nemzeti jelentőségéről.⁸²

Pap Károly elnöksége idején szűkebb értelemben vett irodalmi társasággá alakultak. 1933-tól már csak két szakosztállyal és választott tagsággal működtek tovább. Úgy tűnik, hogy ez az átalakulás

80 Kardos Albert: A Csokonai Kör hivatása. Szabadság, 1902. október 5. i. m., 404.

81 Géresi Kálmán megnyitóbeszéde. A Csokonai Kör a hamis frázisok ellen harcba hívja az intelligenciát. Debreczeni Független Újság, 1920. november 19. i. m., 461.

82 A Kisfaludy Társaság vándorgyűlése Debrecenben. Nagyjelentőségű irodalmi ünnep a vármegyeházán. Debreczeni Független Újság, 1929. április 30. i. m., 474.; Mindez természetesen nem független attól, hogy Trianon után Debrecen újra az ország stratégiai jelentőségű városává és kulturális centrumává lett.

rendelkezik valamiféle morális töltettel. E lépésük ugyanis a politikai jobbratolódás, a civis és a konzervatív liberális értékrendet képviselő Vásáry-Jóna-Öry csoport törvényhatósági választásokon való bukása idejére esik. Emellett gesztusukban talán benne van annak belátása is, hogy le kell mondaniuk a civis rétegről mint társadalmi bázisukról, helyette a középosztályra kell támaszkodniuk. Csobán Endre főtitkár erre tett kísérletet, amikor újra megerősítette a kör társadalmi-politikai hivatását. Csobán ugyanis politikai töltettel rendelkező társadalmi kérdéseket hozott a kör tagjai és a felolvasások közönsége elé, olyanokat, amelyek a középosztály szerepéről szóló viták során merültek föl. Pap Károly arra még hajlandó volt, hogy a falukérdésről értekezzen, de aztán 1942-ben – ahogy erről Oláh Gábor naplójában részletesen beszámol –, amikor már komolyan veszélyeztetve érezte a kör irodalmi társaságként való létét, Kölcsey polgármesterhez fordult, hogy akadályozza meg a kör elforradalmasítását.⁸³ Pap számíthatott a konzervatív politikai beállítottságú polgármester beavatkozására, hiszen Kölcsey Sándor rossz szemmel nézte a jobboldali radikalizálódást. S Csobán tevékenysége joggal keltette fel benne ennek a veszélyét, hiszen rendszeresen előadott az olasz-magyar baráti társaságban és az olasz fasizmus művészetpolitikáját propagálta. Pedig valójában nem akarta politikai szervezetté alakítani a kört, ahogyan ezt Pap Károly hitte, ebbéli becsvágyát ugyanis az említett társaságban, a Monti körben élte ki. Nem akart mást, mint a középosztály aktuális társadalmi kérdések iránt érdeklődő tagjaiból a kör társadalmi bázisát megerősíteni és segítségükkel a decentralizáció programját megújítani.

A kör nem tudta eredményesen betölteni a vágyott kiegyenlítő-egyensúlyozó szerepet. Ennek egyik oka önállóságuk hiányában kereshető. Bár a debreceni lélekről beszéltek, a civist akarták megnyerni, modernizálni és a helyi, vidéki alkotókban látták a nemzeti irodalom fenntartóit, mégis szinte teljesen kiszolgáltatottá magukat a Kisfaludy Társaságnak. Már a század elején úgy látták egyes újságírók, hogy a körnek nem futja ereje önálló programra, hanem csak a társaság követésére.⁸⁴ A Kardos Albert által írt viszontválaszokban nem tudtak másra hivatkozni, mint arra, hogy a Kisfaludy Társaság

83 Oláh 2002, 613-615., 624-625.

84 Petur: A Csokonai Kör. Szabadság, 1902. szeptember 7. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 402.

a Petőfi Társasággal együtt méltán „fényes példa” és minta a vidéki körök számára.⁸⁵ Igaz, majd csak Pap Károly mondta ki nyíltan, hogy a kör „program[ja]” voltaképp a Kisfaludy Társaság programja, amelyet mi is igyekszünk követni legjobb tudásunk szerint”,⁸⁶ de már 1904 körül is e függőség határozza meg a Csokonai kör szemléletét. 1902-ben Géresi Kálmán még fontosnak tartotta, hogy a vidéki irodalmi társaságok fenntartsák függetlenségüket. Azért óvakodott a Nemzeti Irodalmi Szövetséghez való csatlakozástól is, mert attól félt, hogy hamarosan csak egy vidéki fiókintézmény nyé degradálódnak.⁸⁷ 1904-ben Kardos Albert már semmi rosszát nem látott a Kisfaludy Társaságnak való alárendelődésben.⁸⁸ Függő helyzetükre jellemző, amikor egyik tagjuk az Ady-kérdés újragondolását vetette föl, a többség azzal az érveléssel utasította el javaslatát, hogy még a Kisfaludy Társaság sem tárgyalta meg.⁸⁹ Mindeközben azonban nem vették észre, hogy önállóságuk feladása eredeti programjukról, a város regionális szerepe megerősítésére irányuló törekvésükről, a cívisek és a helyi középosztály megnyeréséről való lemondást jelentett.

Sikertelenségük másik oka, hogy a nemzeti irodalom igazgatója *szociológiailag vak*ká tette őket, s ezért nem tudták fölmérni sem a középosztály, sem a cívisek szociális helyzetét és társadalmi igényeit. A kör nem tudta megszerezni a cívisek támogatását, akikben pedig – ahogyan láthattuk is – legitimitásuk biztosítékát látták, hiszen általuk lett olyan várossá Debrecen, „ahol a legegészségesebb táplálékot lehet találni a magyar vér számára”.⁹⁰ A kör által hangoztatott nemzeti ideológiával ugyanis nem lehetett megszólítani őket és nem lehet feltörni bezárkózásuk kapuit. A nemzeti eszmék ugyanis legfeljebb csak a cívis polgárság legfelsőbb rétegére lehetettek hatásosak, a többséget alkotó középbirtokosok és bérlők ugyanis szociális gondokkal küszködtek. A legtöbbjük kiköltözött a tanyájára, s alig

85 Kardos Albert: A Csokonai Kör hivatása. Szabadság, 1902. szeptember 14. Ásztalos-Lakner-Szabó 2005, 402–403.

86 Pap 1942, 8.

87 Nemzeti Irodalmi Szövetség. A Csokonai Kör vezetői a mozgalomról. Szabadság, 1902. december 17. I. m., 408.

88 Kardos Albert: A Csokonai Kör hivatása. Szabadság, 1902. szeptember 14. I. m., 402–403.

89 I. m., 250.

90 Csobán 1943. I. m., 523.

tudott valamit arról, hogy mi történik a városban. A „nemzeti erőtl duzzadó”⁹¹ eszmék életidegenek voltak a számukra. Ha fontos volt számukra e réteg sorsa, akkor mindenekelőtt azzal kellett volna foglalkozniuk, hogy a civisek a végpusztulás óráiba jutottak, társadalmi erőből anekdota-figurává váltak.

De a középosztály támogatását sem tudhatták maguk mögött. Újra és újra arra panaszkodott a kör vezetése, hogy rendezvényeikről állandóan hiányoznak a tanárok, az egyházi férfiak és a szabadpályás értelmiség. Távolmaradásuk oka meglehetősen összetett. Az 1890-es években leginkább arról lehetett szó, hogy a középosztály polgári rétege sokkal inkább vonzónak érzete az úrnak nevezett réteg magatartását, mint a nemzeti kultúra szolgálatába szegődött irodalmi értelmiségét. 1897-ben Kohányi Gyula úgy látta, hogy e társadalmi rétegből hiányzik a szellemi előkelőség tudata, nem a kultúra létrehozásában és terjesztésében játszott szerepük köti össze őket, hanem a társadalmi tisztségért folytatott küzdelem.⁹² Mindezen túl a kör – Csobán igyekezetét leszámítva – nem tudott olyan eszméket nyújtani a számukra, amely a középrétegek számára vonzóak lehettek volna. Az egységes társadalom megteremtésére való törekvésben a kör esélyt sem adott a középosztály érdekei megjelenésére és társadalmi szerepük megerősítésére. Miért támogatták volna a kört a tanítók, akik bár a középosztályhoz tartoztak, de ehhez megfelelő életmódra nem volt lehetőségük? Miért támogatták volna az ügyvédek, akik az államigazgatási szférában megtalálhatták számításukat? Miért támogatták volna az újságírók, akik foglalkozásuk révén sokkal inkább alakíthatták a város közvéleményét, mintha a kör tagjai lettek volna? Miért támogatták volna a középosztály zsidó tagjai, ha azt látták, hogy ugyan mind szellemileg, mind pedig anyagilag segítik a kört, ennek ellenére társadalmi integrálódásuk csak látszat? Ráadásul a független értelmiségi lét mindvégig bizonytalan, kiszolgáltatott helyzetet jelentett a korabeli Debrecenben. Ebből a szempontból sokat mondó, hogy Csobán Endre még 1941-ben is fontosnak érezte annak

91 Zichy 1903, 5.

92 Kohányi Gyula: A Csokonai Kör és a közönség. Debrecen, 1897. április 26. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 387-390.

hangsúlyozását, hogy „a magas társadalmi pozíció még senkit nem [tesz] képessé arra, hogy az irodalomban vagy a művészetben bíró legyen”.⁹³ Ezek szerint még a 40-es években is szembeállítható volt az értelmiségi-művészi érdem és a társadalmi rang.

A kör iránti érdektelenségnek mindezek mellett volt más oka is, ami meghatározó tagjaik már említett *függőségében* keresendő, abban, hogy egyszerre akartak megfelelni az értelmiségi, s egyszerre a hivatalnoki szerepnek. Függő helyzetük révén könnyen fölmerülhetett a gyanú, hogy pusztán egyéni érdekeik miatt lettek a kör vezetői, mert az ünnepi alkalmakban fölismerték a reprezentáció és az (el) ismertség megszerzésének a lehetőségét. A kör betagozódása a hivatalos kultúrába pedig kapcsolati tőke megszerzését ígérhette a magasabb pozícióba vágyó tagok számára. Függő helyzetük és a kultúrpolitika által támogatott irodalomhoz és képviselőihez való alkalmazkodásuk azonban a közönség egy része szemében hitelteleníthette szavaikat és ünnepségeiket. Tóth Árpád egyik éles kritikája épp erre mutat rá: „Önök elmulatoznak az emlékemmel, elmondják, hogy én voltam a legelső magyar bohém, és más ilyen hízelgő és nyájas dolgokat csevegnek rólam, valami jóízű derű és meglegedettség suvikszolja ragyogóra az Önök arcát, mikor velem foglalkoznak. Derék és nyugodt polgárok módjára meglegedetten simogatják a lelki gyomrukat, amely végre engem is bevehetőknek talált, megdicsérik a főztömet, s azt hiszik, hogy no: ennek a Vitéznek is megadtuk mindazt, ami dukál”.⁹⁴ Tóth azzal vádolta a kör vezetőit, hogy *szavaiknak nincs súlya, mert nincs hitele*. Ehhez az kellene, hogy szájukból ne csak retorikailag jól szerkesztett szónoklatok hangozzanak el, ne csak üres frázisokat írjanak le, hanem személyesen tegyenek tanúbizonyságot Csokonai mellett. Az ünnepi szónoklatok ehhez kevesek, a debreceni poéta sorsával egyénként kellene számot vetniük és tragikus sorsán mérlegre tenni életüket, valamint végig gondolni és számot adni, miért maradt el oly hosszú ideig Debrecenben a költő megtiszteltetése. Hasonló indítatásból gúnyolódott több más helyi lap is: a kör csak látszattervékenységet folytat, üléseik érdektelenek, működésük öncélú és ünnepeiken önmagukat ünnepe-

93 Csobán1941. I. m., 499.

94 Tóth Árpád: Vitéz Mihály. Debreczeni Nagy Újság, 1911. november 17. I. m., 441.; Tóth 1969, 140-141.

lik. Megalakulásuk után még csak céljuk világos megfogalmazását hiányolták, majd tíz év múlva pedig már maró gúnnyal írtak fölöslegességükről. Sokan vélték úgy, hogy a kör az örök nyugalom szigete, „alszik, s nincsen, nem akad megváltó, ki e szavakkal költse fel”, „névben él, de mikor kell, nincs jelen”.⁹⁵ A külső szemlélőknek, tudósítóknak nem kellett persze sokat töprengeniük azon, mivel támasszák alá ítéletüket, hisz mindennél bizonyítóbb erejű volt a kört övező érdektelenség. Már 1897-ben keserűen fakadtak ki: „...mit látunk? Közönyt, nemtörődömséget és lassúságot, sőt némely tekintetben szinte ellenszenvet a kör működése iránt. (...) Egész társadalmi osztályok folyton hiányzanak. (...) Hiányzik a polgárság, közönyös a tanárság és ügyvédi kar. (...) De hiányzik még egy osztály, amelyet szándékosan hagyunk ki a fenti felsorolásból: a dzsentri és a mágnás”.⁹⁶ S ez – ahogyan láthattuk – később sem változott meg.

A tagság és a közönség érdektelensége és közömbössége annak a bizonyítéka, hogy a kör nem tudta elérni legfontosabbnak tartott célját: „az egységes nemzeti társadalom létesítésének a különböző osztályok közös szellemi életének megteremtése által való előmozdítás”-át.⁹⁷ E tanúságot olvashatjuk ki egyik legtevékenyebb tagjuk, a zsidó származású Kardos Albert sorsából is, akit 1902-ben a kör titkárává, 1920-ban főtitkárává, 1923-ban pedig örökös tiszteletbeli titkárává választottak meg. Jelentős szerepe volt abban, hogy a Csokonai kör hosszú ideig nem mondott le a társadalmi-közösségi feladatokról. A kör által képviselt eszmékkel való azonosulása teljes volt, amelyre abból is következtethetünk, hogy írásaiban mindig egyszerre beszélt a kör és egyszerre a maga nevében, szavain átsüt a személyes érintettség. Kardos minden bizonnyal az asszimiláció lehetőségét is látta a Csokonai körért való tevékenykedésében, amire abból is következtethetünk, hogy leginkább az ő keze alól kikerült írásokat jellemzi hazafias lelkesültség és a magyar kultúra, a magyar nemzet nagy alakjaiért, alkotásaiért és emlékeiért való rajongás. 1913-ban a kör *nevében* ő tiltakozott Goga azon kijelentése ellen is, hogy az új

95 Az alvó kör. Talánymegfejtés. Debreczeni Hírlap. 1901. február 19. l. m., 400.

96 Kohányi Gyula: A Csokonai Kör és a közönség. Debreczen, 1897. április 26. l. m., 389.

97 Uo.

magyar irodalomban kevés a nemzeti jellem és a művészi érték, és ennek oka Budapest és a zsidósága. Egyrészt megvédte Budapestet, hogy ott is vannak sokan, akik „a nemzetközi irányoktól távol tartják” magukat, másrészt a kör álláspontjának megfelelően kiemelte a vidéki írók ellensúlyozó szerepét, akiknek a magyar irodalom a nemzeti szellemet köszönheti. Ügyes fogásról van itt szó, hiszen úgy védte meg a budapesti írókat, hogy közben föléjük emelte a vidékieket. De ettől függetlenül is cikke „nemzeti irodalmunk feltámadása” melletti hitvallás volt.⁹⁸ Mérsékelt liberalizmusa készítette arra, hogy a kör Adyhoz való viszonyát a túlzó hódolat és a merev elutasítás közti középúttal jellemezze, miközben persze tudhatta, hogy Debrecenben Ady költészete főleg a zsidó polgárság ízlésének felelt meg, ahogyan erről Oláh Gábor egyik naplójegyzete is tanúskodik.⁹⁹ Géresi Kálmánról, a kör 1900 és 1921 közötti elnökéről szóló sírbeszédében szintén a szélsőségek kiegyenlítése mellett foglalt állás.¹⁰⁰ Kardos 20-as évekig tartó pályaszakasza alapján úgy tűnhet, hogy a Csokonai kör megteremtette számára a sikeres asszimiláció lehetőségét. 1913-ban egy őt méltató cikk a társaság legdebrecenibb és legmagyarabb tagjának nevezte: „Dr. Kardos Albert koncipiálta a Csokonai Kört, a nagy költő százados jubileumát stb. És mindmáig az ő elevenen élő lelkiismerete annak a Körnek, mely színvonal tekintetében a legelső irodalmi egyesületek közé tartozik. De ő a dolgoz, munkáskezű, előtérben mindig csodálatos ildomosan visszavonuló, soha még csak egyetlen önérzetes hanggal sem megnyilatkozó, szép ideákban bőkezű, az elismerés, ünnepeltetés minden gesztenyéjét másnak kikaparó Hamupipókéje, annak a társaságnak, mely Csokonai nevével indult az írásművészet népszerűsítésének nagy, de sikeres hadjáratára”.¹⁰¹ Egyik írásából, melyben az 1859-es Kazinczy-ünnep nemzeti jelentőségét emelte ki, világosan kiderül, hogy tisztában volt a magyar irodalom szolgálata politikai jelentőségével, s így joggal hihette, hogy a magyar kultúráért és irodalomért való fáradozásának politikai jutalma is lesz: befogadja

98 Kardos Albert: Nemzeti irodalmunk feltámadása. Debreczeni Szemle, 1913. március 23. I. m., 450–451.

99 Oláh 2002, 329–330.

100 Kardos Albert: Géresi Kálmán 1841–1921. Debreceni Képes Kalendárium, 1922.; Kardos Albert: Búcsúbeszéd Géresi Kálmán sírja fölött. Debreczeni Független Újság, 1921. január 27. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 462–465.

101 Spectator: Dr. Kardos Albert. Debreczeni Szemle, 1913. október 4. I. m., 454.

öt Debrecen társadalma, s általa a magyar nemzet.¹⁰² Várakozásában azonban csalódnia kellett, noha az első világháború után született írásaiban ennek semmiféle nyomát nem tapasztalhatjuk. A zsidó gimnázium 1921-es megalapítása azonban világosan jelzi, hogy az akkulturáció, a magyar kultúrába való integrálódás csak látszólag jelentett asszimilációt. Ennél is beszédesebben vall erről élete tragikus befejezése. Kardos Albertet egész addigi, a helyi és a magyar kultúrát szolgáló tevékenysége sem tudta megvédeni attól, hogy a nyilasok 1944-ben munkatáborba hurcolják, ahol nyolcvannégy évesen csak a halál várhatott rá.¹⁰³

A kör Csokonai-kultusza és Debrecen

A kör vezetői úgy gondolták, hogy az egységes társadalom, társadalmi bázisuk létrehozásához, támogatottságuk növeléséhez és vezető szerepre való felhatalmazottságuk elfogadtatásához *Csokonai kultusza jelenthet esélyt*. Alakja ugyanis *mediátornak* tűnt föl a szemükben, nemcsak klasszikussá vált ugyanis az idők folyamán, hanem kultusza át is hatotta a debreceni társadalom egészét. Komlóssy Árpád 1905-ben, a százados Csokonai-kiállítás kapcsán elégedetten konstatálta a Csokonai-kultusz szinte megszámlálhatatlan jeleit. Számba vette, milyen sok minden viseli a költő nevét Debrecenben: a Csokonai-ház a költő ereklyéivel és a tervezett közművelődési palota, a Csokonai kert, a Csokonai dűlő a Hatvan utca végén, a Szántó Győző-féle munkáskertek közti Csokonai-telep és Lilla-telep, a Csokonai önképző- és daloskör, hamarosan a színház, ha Makó Lajos javaslatát megszavazzák,¹⁰⁴ a Csokonai malom a Homokkert elején, a Csokonai állomás a helyi vasúton, a Csokonai vendéglő és kávéház, a Csokonai gyógyszertár kirakatában a költő szobrával és a Csokonai nyomda. Lelkesen állapította meg azt is, milyen sok kiadvány hirdeti a debreceni poeta kultuszát: Csokonai naptár, Csokonai Lapok, Csokonai emlény, Csokonai album és Csokonai dalok. S ott voltak a költőről készült ábrázolások: Ferenczy büsztje, Izsó egészalakos szobra,

102 Kardos Albert: Petőfi-ház, Csokonai-ház. Debreceni Ellenőr, 1899. július 26. I. m., 393–394.

103 Vö. Timár 1993, 194–197.; Gyáni-Kövér 2001, 152–153.

104 Végül csak 1916-ban vette fel a költő nevét.

Kovács János festménye (Csokonai arcképe) és Bakos Tibor Csokonai illusztrációi.¹⁰⁵ Kötetei pedig ott sorakoztak a polcokon, a legutolsó épp a kör kiadásában jelent meg 1906-ban.¹⁰⁶ E számbavétel révén igazolva láthatták, hogy Debrecenben nincs olyan társadalmi réteg, melyet ne érintett volna meg a költő kultusza vagy ne találkozott volna megtiszteltetése valamelyik jelével. Arra törekedtek, hogy integrálják a Csokonai-kultusz valamennyi megnyilvánulását, ezért éppúgy számon tartották a „népi” Csokonai-kultusz tárgyait, legendáit és a költő relikviáit, mint a „magas kultúra” alkotásait: Ferenczy István, Izsó Miklós szobrait, a költő műveinek kiadásait és a róla szóló munkákat.

Arra számítottak, hogy a Csokonai-kultusz képes eltérő ízlésvilágok, eltérő irodalmi értékrendek és a különböző társadalmi rétegek között közvetíteni. Kardos Albert egyik írása szerint az Ady és Szabolcska közti ellentét a költő kultuszában feloldódik: akármilyen szembenállás van is köztük, a debreceni író feltétlen tiszteletében egyek.¹⁰⁷ Évekkel később Pap Károly szintén úgy látta, hogy a körben azért tudnak a különböző irodalmi táborok együtt élni, mert Csokonai kultuszában összeforrnak: „Csokonai nagysága előtt azonban régiek és újak egyaránt meghajolnak”.¹⁰⁸ Az előző alfejezetben pedig arra láthattunk példákat, hogy bár fő társadalmi bázisuknak a cíviseket és a középosztályt tekintették, de minden debrecenitől elvárták, hogy feltétel nélkül fogadj el: a kör őket is képviseli. A Csokonai-kultusz egyik legfontosabb funkciója tehát az volt, hogy megalapozza az irodalmi és a társadalmi egység megteremtését. S a kör jó eséllyel számíthatott erre. Az irodalmi kultuszok „ugyanis felekezeti és társadalmi senkiföldjeként kínál(nak) közös szertartási alkalmat olyanok számára, akiket a társadalmi rend egyébként elkülönít egymástól”.¹⁰⁹ A kör tehát a lehető legjobban tette, amikor úgy gondolta, hogy kiemelten kezeli Csokonai kultuszát, hiszen a költő alakja köré szervezett kulturális események valóban magukban hordozták annak a lehetőségét, hogy ha időlegesen is, de egyesítsék Debrecen egymástól társadalmi

105 Komlóssy Árpád: Csokonai-kultusz Debrecenben. Debreczeni Főiskolai Lapok, 1909. február 1. 3-4.

106 Csokonai 1906.

107 Kardos Albert: Szabolcska és Ady. Debreczeni Független Újság, 1935. november 17., 15.

108 Jelentés 1932. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 365.

109 Dávidházi 1989, 207.

helyzet, életmód és kultúra tekintetében különböző osztályait és rétegeit. Részben ennek megvalósulásaként is értelmezhető, hogy a politikai különbségek egyáltalán nem akadályozták meg a kör tagjainak együttműködését. Vezető személyiségei között éppúgy találhatunk szabadelvűeket (Komlóssy Arthúr, Szávay Gyula, Zoltai Lajos, Kardos Albert stb.), mint függetlenségiakat (Tüdös János, Bakonyi Samu, Mitrovics Gyula). A liberális Vásáry István éppúgy tag lehetett, mint a polgármesteri székben őt követő konzervatív Kölcsény Sándor. Hasonló a helyzet a felekezeti megosztottság tekintetében is, hiszen körükben találhatjuk Lindenberger János katolikus prépostot és Baltazár Dezső református püspököt is.

A Csokonai kör tagjai csak a rajongásig vitt szeretet hangján tudtak szólni kedvelt költőikről. Csokonairól is áhítattal beszéltek, s csak fölmagasztalásában látták a feladatukat: „Mi a Csokonai dicsőségének vagyunk áhítatos énekesei, és a mi kórusos buzgólkodásunkban azokon a nyugvópontokon találjuk hitünk és munkánk boldog jutalmát, amikor a távolból új és új búcsúsók sereglenek, hogy ünnepi koszorút tegyenek Csokonai lábaihoz”.¹¹⁰ Elgondolásuk szerint tehát Csokonai az Isten, s a kör az ő dicsőségét hirdeti és kultuszát terjeszti, hogy minél többen lépjenek be egyháza tagjai sorába. A benne való hit ajándéka a megvilágosodás és a megtisztulás, ahogyan Csobán Endre írta 1934-ben: „A lelkek tisztulása jelének tekinthetjük többek között azt is, hogy Csokonai személye és költészete egyre inkább az irodalmi érdeklődés homlokterébe kerül”.¹¹¹ Ahogyan tehát az Istenhez, úgy a nagy emberhez is csak feltétlen odaadással lehet közeledni, ők ugyanis már túl vannak mindenféle megítélésen, megdicsőültek. Csokonai „alakja ellenáll az időnek; fényben, ragyogásban még mindig nő”.¹¹² Úgy tartották, hogy a nemzetnek szüksége van ideálokra, és olyan hősökre, akik azért vannak, hogy a nemzet vagy egy kisebb közösség tagjai büszké lehessenek önmagukra. Kardos Albert, arra a vádra, hogy a kör túlzásba viszi a Csokonai-kultuszt, azzal védekezett, hogy egyetlen közösség, egyetlen nemzet sem tud az eszményt megtestesítő nagyságok nélkül élni:

¹¹⁰ Jelentés 1910. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 353.

¹¹¹ Jelentés 1933-1934. I. m., 367.

¹¹² Jelentés 1903. I. m., 339.

„akár az egész nemzetnek, akár a nemzet egy-egy kisebb részének milyen szüksége van oly eszményi alakra, akiben nemesebb irodalmi és művészeti törekvéseinek megtestesítőjét láthatja, hogy szinte szerencsésnek nevezhető az a város, amely a maga földjén termett nagy költőnek, tudósnak, művésznak nevét írhatja szellemi haladásának, a szép iránti lelkesedésnek zászlajára”.¹¹³ Eszerint tehát a nemzeti és a helyi közösség tagjai a nagy emberben azon ideális közösségi törekvéseket ismerheti föl, melyekről a mindennapi küzdelmek világában elfeledkeznek. Mindez érthetővé teszi azt is, miért ódzkodott sokáig a kör attól, hogy Csokonai nevét vegyék föl: „mert nem akar[ták], hogy ily nagy névvel is esetleg megbukjék e társadalmi intézmény”.¹¹⁴ Attól féltek, esendőségük, hibáik és gyarlóságaik beszennyeznék Csokonait. A befogadónak tehát *méltóvá kell válnia* arra, hogy szellemi kapcsolatba léphessen a kultikusan tisztelt személlyel.

A költőhöz és az irodalomhoz való kultikus viszonyuk egyik következménye, hogy sohasem vállalkoztak arra, hogy értelmezzék Csokonai költészetét, az irodalomtudomány módszereivel bemutatásuk pályáját vagy fölmérjék irodalomtörténeti helyét. Nem törekedtek tehát arra, hogy diszkurzív módon átadható tudást nyújtsanak a kultusz híveinek, a felolvasások és az ünnepségek résztvevőinek: „Érdemeit méltatni az irodalomtörténet dolga; mi, a kör, mely az ő nagy nevét viseli, csak a kegyelet érzését kívánjuk ápolni emléke iránt. Azt az érzést, mely megnesemesít, s mely midőn a múltba vezet vissza, a jövőnek készíti elő útját. Annak a szebb, annak a fényesebb jövőnek, amelynek ábrándképe ott él minden magyar ember szívében, melynek elérkeztét óhajtjuk, hisszük, várjuk”.¹¹⁵ Az irodalmi kultuszok néhány kritikus a épp ebben látja e kulturális gyakorlat természetlenségének okát, mondván valójában semmit sem tudhatunk meg a kultikusan tisztelt alakról, vagy csak olyat, amit már mindig is tudtunk, csak most a túlzó rajongás nyelvén kifejezve. E kritikusok azonban félreértik a kultusz célját. Ahogyan az előbbi idézetből is láthatjuk, *a Csokonai-kultusz irányítói nem a költőről és költészetéről való*

113 Kardos Albert: Csokonai-kultusz száz évvel ezelőtt. Csokonai Lapok, 1906. március 1. 105.

114 Csiky Lajos: Felolvasó kör – Csokonai Kör. Debrecen, 1889. november 7. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 378.

115 Vértesi Arnold beszédei a Csokonai szülőház emléktábla-leleplezésén és a felolvasó estélyen 1891. november 17-én. Tüdős 1894.; Debreceni Hírlap, 1891. november 18. I. m., 383.

tudást akarták gyarapítani, hanem a kultikus alak körül kialakított közös világot érzelmileg és morálisan megerősíteni, még pedig azáltal, hogy az összetartozás élményében részesítik a résztvevőket. Számukra Csokonaiból nem az volt a fontos, amit kevesek tudhattak róla és költészetéből, hanem az, ami már a közös tudás része volt vagy azzá lehetett. A Csokonainak szentelt megemlékezések és ünnepségek arra adtak lehetőséget, hogy a debreceniek megélhessék a városhoz és egymáshoz való tartozásukat, a közösség tagjaként tekintsenek önmagukra. A fentiekkel függ össze az is, hogy a kör életéből hiányoztak a viták, miközben a 20. század első harmada irodalmi és társadalmi polémiákkal volt tele. E vitákban való részvétel azért lett volna fontos és hasznos, mert a változó kulturális és a társadalmi folyamatokhoz való alkalmazkodást tette volna lehetővé. A kör esetében kisebb, inkább csak csipkelődésnek tekinthető pengeváltással találkozhatunk. Egyetlen komolyabb összetűzést említhetünk meg, amely Juhász Géza és Pap Károly között zajlott le. 1934-ben Juhász Gézát, aki ekkor már nemcsak a Csokonai kör örökös tagja, hanem a debreceni Ady Társaság ügyvezető elnöke is volt, meghívta a kör, hogy tartson előadást Herczeg Ferencről. Juhász komoly kritikával illette az ünnepelt író-fejedelem drámáit, amit a kör elnöke nem hagyott szó nélkül, élesen letorkolta az előadót.¹¹⁶ Az eset nemcsak azért érdekes, mert szemléletes példáját adja a kultikus beállítódás és a kritikai elemzés összeférhetetlenségének, hanem a történet befejezése miatt is. A vitázó felek ugyanis kibékültek és meg egyeztek abban, hogy a maguk módján mind a ketten a magyarság javát szolgálják.¹¹⁷ Helyre állt tehát a rend, anélkül azonban, hogy a körnek komolyan szembe kellett volna néznie azzal a kérdéssel, hogy valójában kit is tisztelnek Herczeg Ferencben.

Az irodalmi kultusz funkciójából adódóan a Csokonai kör ünnepségeinek mindig volt valami *demonstratív* jellege. Azt mutatták

116 A hivatalos és a kitaposott magyar irodalom harca a Csokonai Kör irodalmi ülésén Előadó és elnök vitája három évtizedes problémában. Debreczeni Független Újság, 1934. február 15.; Juhász Géza lemond a Csokonai Kör tagságáról, ha nem kap elégtételt. Debreczeni Független Újság, 1934. február 17. l. m., 483-485.

117 „A Csokonai Kör legutóbbi ülésén felmerült Herczeg-üggyel kapcsolatban – mint örömmel értesültünk – az érdekelt felek megbeszélése minden félreértést eloszlatozott. Mert bár a Kör vezetősége és a felolvasó sokban más-más esztétikai felfogás hívei, de eljárásukban semminemű bántó tendencia vagy személyi él nem volt, annál inkább, mivel emberi és irodalmi eszményeik: mindent és mindig magyarságunk javára tenni, úgysíronkonok.” A Csokonai-köri Herczeg-vita békés elintézése. Debreczeni Független Újság, 1934. február 22. l. m., 485.

meg országnak-világnak – ahogyan az 1905-ös ünnepség kapcsán is láthatjuk majd –, hogy Debrecen képes szembenézni a múltjával, képes arra, hogy a múlt hibáit kijavítsa, s Csokonait a város legmegbecsültebb nagyságai sorába, sőt azok fölé emelje. A büntudat, a jóvátétel gesztusa és a városról kialakított kép megváltoztatásának igényére utal, hogy ezeken az ünnepségeken, ha kimondatlanul is, de mindig felbukkant az Árkádia-pör. Ezt követően rendült meg ugyanis komolyan a debreceni önazonosság-tudat biztonsága. Ettől kezdve Debrecen egyre inkább olyan helységként élt a köztudatban, ami nem is város, hanem inkább egy nagy falu, amelynek nincsenek szép épületei, utcái és terei, ahol ugyan jól élnek az emberek, de a kultúrára nem áldoznak, s akik elzárkóznak minden újtól, inkább csak kívárlják, hogy történjen valami. Csokonai ünneplése az Árkádia-pör fölidezésével tehát Debrecen és a debreceniek ünneplését, öntudatuk megerősítését jelentette, cáfolatát a közvélekedésben élő negatív képnek. Csokonai kultuszának ápolása ugyanis azt hirdette, hogy a város megváltozott, s polgárai már nem riadnak vissza semmilyen áldozattól, amely a város szépítését, kulturális életének gazdagítását, a műveltségi állapotok javítását és jeles emberei megtiszteltetését szolgálja: „élni, dolgozni, áldozni elveinkért és eszményeinkért, a magyarságért és jövőnkért mégis csak kötelességünk – körömszakadtáig!”¹¹⁸

A Csokonai-kultusz egyik megnyilvánulási formája a költő kéziratjai, személyes dokumentumai, relikviái, művei kiadásai és a kultuszt hirdető tárgyak gyűjtése volt. Bár a kör vezetői az 1902. évi jelentésükben kijelentették, hogy a „kultusznak nem elég csupán az ereklyék gyűjtése”,¹¹⁹ ennek ellenére egy korabeli újságcikk már ekkor úgy ábrázolta őket, joggal, mint akiknek tevékenysége kimerül ezeknek, a szerző szerint irodalomról semmit sem mondó tárgyaknak a gyűjtésében.¹²⁰

118 A Csokonai Kör elnöksége gróf Tisza Lajoshoz, 1937. szeptember 5. l. m., 488.

119 Jelentés 1902. l. m., 336.

120 -il.: Az ereklyék. Szabadság, 1902. november 10. l. m., 405–406.

„(Vajda Juliannának, aki második férje halála után erősen hadakozott az örökségéért, megtalálták egy peres ügyben írt levelét és elhelyezték - a Csokonai-ereklyék közé.)

Dr. Burnót: Kedves mester, sikerült egy hatalmas ereklyét megkaparintanom az ereklye-múzeum számára.

Dr. Négyzetgyök: Nos?

Dr. Burnót: Megtaláltam Lenau háziasszonyának a sámerlijét. Fényes, mi?

Persze érthető a relikviákhoz való vonzódásuk. A költőhöz közvetlenül kapcsolódó „tárgyakat” ugyanis ereklyéknek tekintették, amelyek közvetlenül jelenvalóvá teszik Csokonait, mert képesek arra, hogy megidézzék életét és szellemét. A relikviák¹²¹ révén megelevenedik a múlt. Továbbá ha a kultikusan tisztelt személy szent, akkor minden tárgy, amely magán viseli keze érintését, ereklyévé változik át. Vagyis olyan tárggyá, amely elveszíti mindennapi voltát, „csodás színéváltozás”-on¹²² megy keresztül. Az ilyen tárgy már nem a dolgok rendjébe tartozik, hanem a jelek sorába. Nem a funkciójuk fontos, hanem hogy kapcsolatot tudnak teremteni a kultikus beállítottságú befogadó és az alkotó között. A relikviává változott tárgy ugyanis közvetlenül jelenvalóvá teszi az alkotót, így szemlélőjét kiemeli a mindennapi valóságból, megnyílik számára egy másik, különös világ. Fontos az ereklye egy másik hatását is számba vennünk, ami bibliai értelmezése révén tárul föl. A Királyok II. könyvében olvashatunk Elizeusról, aki Illés próféta tanítványa és utóda volt. Nagy csodákat cselekedett: a betegséget hozó vizet megtisztította, megso-

Dr. Négyzetgyök: Ahá! Most nekem is van egy új dolgom. Magot hoztam arról a cseresznyefáról, amiről Garay János 6 éves korában lepottyant. Már be is tettem az ereklye-múzeumba.

Dr. Burnót: Igazán pompás. Különböző az utóbbi időben hatalmasan gyarapodtunk. Megkerült a Petőfi volt káplárjának egyik pitykegombja, megkaptuk Arany János egykori inasa által élvezett kurta szivarnak a csutkáját, Jósika Miklós számadó gulyásnak szóbeli végrendeletét, a cérnát és tűt, mellyel Petőfi ingére gombot varrtak volna, ha hagyta volna, a botot...

Dr. Négyzetgyök: Jó, jó, de mégis baj van!...

Dr. Burnót: Miféle baj?

Dr. Négyzetgyök: A papbikói ereklyemúzeumnak megvan fonográfban a Makai Emil hangja... nekünk nincs egy hangunk se...

Dr. Burnót: (Önérzetesen.) Hát én mire vagyok jó? Gondolkodtam én már arról, édes mester. Tegnap délutántól fogva fonográfban őrzí ereklyemúzeumunk Zrínyi Miklósnak, a költőnek csengő baritonját.

Dr. Négyzetgyök: Jé!

Dr. Burnót: Hát mit szól hozzá?

Dr. Négyzetgyök: Azt, hogy Zrínyi Miklós idejében még nem volt. . .

Dr. Burnót: Tyűh a rézangyalát! Erre nem gondoltam. Holnap megváltoztatom a cédulát és Reviczkyt írom rá! Úgy, úgy... de az ereklyémet, azt nem hagyom... pá mester!

Dr. Négyzetgyök: Hová, hová?

Dr. Burnót: Megyek, leszedem a vámpörncsi torony gombját, amire egyszer rátekintett Lauka Gusztáv. Fényes ereklye! Mi? Na, pá! (Siet ereklyét gyűjteni.) "Szabadság, 1902. november 10. I. m., 405-406.

121 A világi ereklye, a relikvia fogalmához lásd. Kalla 1994a, 67-90.

122 Vö. Lakner 2000, 360-365.

kasította egy asszony olaját, kenyeret szaporított stb.. A Csokonai kör ereklyekultuszának a megértéséhez azonban nem ezek a történetek az érdekesek, hanem az, ami halála után történt. „...meghalt Elizeus, és eltemették. A moábita portyázó csapatok pedig az országba törtek a következő esztendőben. És történt, hogy egy embert temettek, és mikor meglátták a csapatokat, gyorsan odatették azt az embert Elizeus sírjába; de a mint odajutott és hozzáért az Elizeus teteméhez, megelevenedett és lábaira állott.”¹²³ E bibliai történet alapján tehát azt mondhatjuk, hogy az irodalmi relikviák iránti vonzódás és tisztelet oka az új életet ígérete. Természetesen nem a bibliai történetben olvasható értelemben, hanem szimbolikusan. Csokonai ereklyéi iránti tisztelet annak a jele, hogy valaki képes *a mindennapi mögött meglátni a láthatatlant és önmagát jobbra, vagyis a nagyság befogadására alkalmassá tenni*. A kör által gyűjtött relikviák közül érdemes kiemelni azt a gyűrűt, amelyet Csokonai ajándékozott Lillának, mert rajta keresztül jól látható, hogyan lesz egy mindennapi tárgyból ereklye. A történet szerint Vajda Júlia egész életében viselte a gyűrűt, halálakor a férje lehúzta az ujjáról és nekiajándékozta unokaöcsének. E rokont, Vajda Eleket nagyon bántotta lelkiismerete, mert úgy érezte a komáromi beteljesületlen szerelem is szerepet játszott abban, hogy oly nehéz sors és oly korai halál jutott Csokonainak. Épp ezért elhatározta, hogy engesztelésül Debrecennek ajándékozza a gyűrűt. Erre 1897-ben került sor, amikor a komáromi küldöttség elutazott Debrecenbe, és átadták a Csokonai kör megbízottainak. A gyűrű a szereplők mindegyike számára ereklye volt. Így tekinthetett rá már Lilla is, hiszen haláláig viselte, élete talán legfontosabb szerelmére emlékeztette. Vajda Elek számára szintén ereklye volt, hisz az engesztelő ajándék szerepét ruházta rá. Úgy vélte, általa a család és Komárom megszabadulhat a bűntől, bocsánatot és ezzel új életet nyerhet. Erre utal az is, hogy az ajándékozás után hamarosan meghalt, állítólag úgy érezte, ezzel mindent elvégzett a földön, ami neki rendeltetett, és most már nyugodtan hagyhatja itt a földi világot. Legalábbis így emlékezett rá Hamar László: „megnyugosztatva végső óráiban, hogy Lilla gyűrűjének a debreceni Csokonai Kör ereklyetárában örök időre szóló elhelyezésével, mint a költővel meghasonlott család egyik rokona, leróhatta nagy tartozását Csoko-

123 Károli 1987, 401.

nai szellemének”.¹²⁴ Végül a Csokonai kör is ereklyeként tekintett a gyűrűre. Átadáskor ugyanis a szentek ereklyéihez hasonló hitelesítő szertatásra került sor, amelyen Vajda Eleknek és családtagjainak eskü alatt kellett vallaniuk, hogy valóban ez az a gyűrű, amit Csokonai Lillának ajándékozott.

Relikviagyűjtésüket mintegy betetőzte Csokonai szülőházának megszerzése. Számukra is ismertek voltak a nyugat-európai példák, és nem voltak ismeretlenek előttük a kiskőrösi Petőfi-ház 1890-es kegyhellyé alakítása, valamint a fővárosi Petőfi Ház létrehozását szorgalmazó törekvések sem. A Csokonai-ház különösen azért volt fontos nekik, mert megszentelt helynek tartották, itt ugyanis minden magán viselte az alkotó keze érintését és tekintetét, itt minden róla beszélt. Olyan volt számukra e ház, mintha templom lett volna, ahol érzékelhetően és átélhetően van jelen a szentség. Az idelátogatókkal szembeni elvárásokat segíthet megérteni Wilhelm Wackenroder és Ludwig Tieck *Herzengiessungen eines kunstliebenden Klosterbruders* című írása egyik részlete: „Úgy látszik, a galériát vásárnak nézik, pedig templomnak kellene lennie, *templomnak*, ahol csendes, *szóltan alázattal és ihlető magányban* csodálhatja az ember a művészeket, a halandók legnagyobbjait”.¹²⁵ Hasonlóképp gondolták a Csokonai kör tagjai is, az emlékháznak berendezett szülői háztól ugyanis mindenekelőtt „a nagy költő iránti hála és kegyelet” érzésének a felkeltését várták.¹²⁶ E hely a legideálisabbnak tűnt az ünnepségek és a megemlékezések számára, a születési hely által fölkelte kegyelet érzése ugyanis *kiszakítja* a résztvevőket *a mindennapokból*, s olyan élményben részesíti őket, amelynek hatására *túl tudnak emelkedni az egyéni érdekek és tapasztalatok körén*, s e felemelő élmény során lélekben egyesülni a jelenlévőkkel, *közösségükkel*. Érthető tehát, miért volt olyan fontos a Csokonai kör számára a Csokonai-ház. Itt ugyanis beteljesülni remélhették vágyukat, hogy Debrecen különböző társadalmi régeibe tartozók közt eltűnjenek a különbségek, s a kultikus áhítatban megteremtődjön az általuk olyannyira vágyott egység. A ház különlegességét növelhette, hogy feltalálása is kisebb csodaszámba ment. Hosszú ideig ugyanis téve-

124 Hamar 1902, 42.; Vö. Szathmáry 1905b; Ferenczy 1985, 128–135.

125 Danto idézi a német szerzők szövegét. Danto 1997, 200. (Kiemelés tőlem – LL.)

126 Vértesi 1894, 2.; Kardos Albert: Petőfi-ház, Csokonai-ház. Debreczeni Ellenőr, 1899. július 26. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 394.

désből egy másik épületet tartottak Csokonai szülőházának, s épp a kör egyik tagjának, Zoltai Lajosnak sikerült megtalálnia a valódit.¹²⁷ Egészen kivételezett helyzetben érezhetik így magukat a debreceniek – hangoztatta a kör elnöke, Géresi Kálmán –, hiszen pontosan tudhatják, melyik házban született legjelesebb költőjük, miközben nem lehet tudni, hol látta meg a napvilágot Homérosz vagy Tompa Mihály.¹²⁸ A ház felavatására, ami a Városi Múzeumnak is helyet adott, egy kultikus pillanatot, Csokonai halálának századik évfordulóját választották. A múzeumban ugyan nemcsak Csokonai-relikviákat állítottak ki, hanem néprajzi és helytörténeti tárgyakat is, ennek ellenére a kör vezetői úgy tartották, hogy az emlékház elsősorban Csokonai dicsőségének szentelt hely. Debrecen „mintha érezné azt a nagy adósságot, amellyel Csokonai nevének és szellemének tartozik, az országos ünnepségek sorozatába fölvetve a városi múzeum ünnepélyes megnyitását is” – mondta megnyitó beszédében Kardos Samu.¹²⁹ Ugyanakkor nem hallgatható el az sem, hogy a ház megnyitása alkalom volt arra is, hogy – a kultuszokra jellemző módon – a kör is megdicsőüljön: „Debrecen városa ehhez az ünnepi naphoz köti a maga most alakult városi múzeumának megnyitását is, mintegy jelezve ezzel, hogy az új intézet elég sokat köszönhet a Csokonai Körnek”.¹³⁰ A Csokonai-ház és benne a Városi Múzeum egyszerre hirdette Csokonai költő nagyságát és egyszerre dicsérte a Csokonai kör áldozatkészségét.

Mindezekén túl a Csokonai-ház elősegíthette egy másik törekvésük megvalósítását is: Debrecen kulturális központtá fejlesztését. Megteremtődött ugyanis az esélye annak, hogy a város a Csokonai-ház révén nemzeti zárandok helyé váljon. Úgy tartották, hogy Csokonai Petőfivel egyenrangú nemzeti költő, és sokan hajlandók elzarándokolni Debrecenbe, hogy beléphessenek szülőházába, ahogyan Kiskőrös esetében is történik: „Nincs a hazának egyetlen nevezetesebb pontja, mely ne készülne hozzá méltó módon megújítani a legnagyobb magyar lantos emlékét”.¹³¹

127 Zoltai 1909, 9–30.

128 Csokonai-ház 1884.

129 Kardos Samu: A városi múzeum megnyitása alkalmából. Debrecen, 1905. május 20. 2.

130 Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 141.

131 Kardos Albert: Petőfi-ház, Csokonai-ház. Debreczeni Ellenőr, 1899. július 26. I. m., 393.

Az 1905-ös Csokonai-ünnep és Debrecen megdicsőülése

A kör kétségtől legkultikusabb és legjelentősebb ünnepére 1905-ben, Csokonai halálának százados évfordulóján került sor. Jelentőségét mi sem mutatja jobban, minthogy az Izsó szobor felavatásától eltérően *hivatalosan* is országos ünnepé vált. Eljöttek a magyar irodalom és kultúra fővárosi és vidéki intézményeinek képviselői a temesvári Arany János Társaságtól kezdve, a Kisfaludy Társaságon át az Akadémiáig, s hírt adott róla valamennyi országos napi és hetilap. Az érdeklődés és megtiszteltetés elsősorban Csokonainak szólt, de a városnak és a körnek is jutott a dicsőségből.

Az ünnepség lefolyását és hangulatát a költőhöz való kultikus viszony határozta meg. Már a reggeli istentisztelet megszabta, milyen beállítódást és magatartást várnak el a szervezők a résztvevőktől. Beszédében Könyves Tóth Kálmán lelkész világossá tette, hogy mindenkinek el kell felejtetnie, hogy az embernek esze van és gondolkodik, ítélt, mérlegel, de nem is az érzelmeire kell hallgatnia, hanem *minden földi kötelektől megszabadulva* át kell adnia magát a hitnek és a belőle fakadó feltétlen tiszteletnek és szeretetnek. Mintegy példát mutatva „áhitatos imában leróta [ő is] a hit kegyeletét a nagy költő emléke előtt. Mert a gényusok előtt a hitnek is le kell rónia kegyeletét”.¹³² A helyi lapok ünnepnapra megjelent cikkei szintén e magatartásra hangolták rá olvasóikat. Az egyik cikk szerzője, Jánosi Zoltán kiválasztottnak látta Csokonait, aki *feltétel nélküli odaadást* várhat el: „Isten választotta volt. (...) Ünnepet érdemel: mint költő és mint ember egyaránt”.¹³³ Az idézet szövegrész második mondata külön is érdemes a figyelemre. Jánosi ugyanis azt állította, hogy Csokonait nemcsak mint költőt kell feltétel nélkül tisztelni, hanem mint embert is. Talán azért tarthatta fontosnak ennek kiemelését, hogy fel se merülhessen, hogy életmódja miatt a debreceni poeta megítélése még mindig bizonytalan. A gyanú árnyékát azzal vélte véglegesen eloszlatni, hogy kortársait és utókorát vádolta meg, amiért nem ismerték föl a

132 A százados Csokonai ünnep. Debrecen, 1905. május 20. 3.

133 Jánosi Zoltán: A százados Csokonai ünnepre. Debreceni Protestáns Lap, 1905. május 20. 325.

költő tehetségét és nem értették meg. A későbbiekben pedig még ennél is tovább ment: „higgadt nyárspolgárok”-nak nevezte nemcsak a korabeli, hanem a jelenkori közönséget is, vagyis épp ezért nem Csokonainak kell méltónak válni a feltétlen tiszteletre, hanem épp fordítva, *a közönségnek kell méltóvá lennie arra, hogy a megdicsőült költőre emelhesse tekintetét.* Hasonlóképp beszélt az ünnepi gyűlésen a kör elnöke, Géresi Kálmán is, aki szerint Csokonainak, mint geniusnak természetes törekvése volt a fennálló társadalmi rend megváltoztatása. Csak a rövidlátó kortársak nem értették meg az előttük járó nagyságot. Géresi beszéde kimondatlanul is megidézte Petőfi alakját, akit lángesze szintén kortársai fölé emelt.¹³⁴ Herczeg Ferenc pedig ki is mondta kettejük azonosságát. E szavak kíséretében helyezte el a Petőfi Társaság koszorúját a költő szobránál: „... köszöntöm Csokonai génuszát, aki Petőfivel testvér volt a szenvedésben és dicsőségben”.¹³⁵

Jánosi mellett mások is fölemlgették, hogy szülővárosa ma is méltatlanul bánik Csokonaival. Hol halkabban, hol hangosabban, hol finomabban, hol erőteljesebben támadták a várost, mert nem elég hála a költőnek, aki Debrecen nevét beírta a magyar irodalom könyvébe. Ady már az ünnep januárjáról májusra elhalasztásakor, amit az előrehozott képviselőválasztás miatt tartott szükségesnek a kör, a „későn halás szülőváros”-ként emlegette Debrecen.¹³⁶ Kardos Samu a városi múzeum megnyitására írt cikkében szintén annak adott hangot, hogy a város adása Csokonainak, hiszen neki köszönheti, hogy a magyar irodalomban és kultúrában ma is számon tartják. A költő iránti eddig hiányzó hála kezdetét látta abban, hogy a Városi Múzeumot Csokonai szülőházában rendezték be: „mintha érezné azt a nagy adósságot, amellyel Csokonai nevének és szellemének tartozik, az országos ünnepségek sorozatába fölvette a városi múzeum ünnepélyes megnyitását is”.¹³⁷

134 Emlékkönyv 1909, 53.

135 A százados Csokonai ünnep. Debrecen, 1905. május 20. 4.

136 „Boldog nyugati országokban a nagyok emlékét nem tolja félre a jelennek semmi emóciója. Nálunk még a halott poéták is hamupipókék. Még emlékünnepeket is csak a politikusoknak tudunk nagyszabásúan rendezni. Ma száz esztendeje halt meg Csokonai Vitéz Mihály, a magyar költői zsenik egyik legeredetibbe. Országos, nagy ünnepet kellett volna ülni. Hiszen a magyar író-zseni végzete talán ezt a poétát szenvedtette meg legfájdalmasabban. Debrecenben, későn halás szülővárosában el is tervezték már az ünnepet. Ám jöttek a választások: Csokonai várhat”. Csokonai. Budapesti Napló, 1905. január 29. Vö. Vincze 1955, 474.

137 Kardos Samu: A városi múzeum megnyitása alkalmából. Debrecen, 1905. május 20. 2.

A legélesebben a már említett cikkében Jánosi Zoltán fogalmazott: „Akármit beszéltek nekem: a vaskalap ölte meg Csokonai Vitéz Mihályt”. S nem hagyott kétséget afelől, hogy ezt a szellemet még ma is honosnak látja Debrecenben, ugyanis nemcsak a kortársaival, hanem a város *mai* polgáraival is szembe állította a költőt. Csokonai legfőbb értékét abban látta, hogy még harmincévesen is kiforratlan, vagyis mindenre nyitott volt, míg épp ez nem mondható el a ma élőkre: „Am ebbe ti, higgadt nyárspolgárok: törődjetek bele”. *Túláságos józansággal, bezárkózással és mozdulatlansággal vádolta meg a debrecenieket, s ezáltal az Árkádi-pört idézte meg.* Hogy nem pusztán szónoki fogásról, hanem elvi meggyőződéséről volt szó, azt abból is sejthetjük, hogy az Izsó szobor népszerű, nemzeti költőjével szemben a különös életet élő, a nyugtalan természetű és a folyton úton lévő, tehát a meg nem állapodott költő alakját tartotta fontosnak példaként fölmutatni olvasói és az ünnepség résztvevői számára: „Én azonban különösen az embert szeretem benne. Szeretem, mert szabad szellem volt. Szeretem, mert szomorú volt a sorsa”.¹³⁸ Jánosi tehát a Csokonai-ünnepet annak kimondására használta föl, hogy a város polgáraiból ma is hiányzik a szabad szellem, s annak igénye, hogy a költő sorsában megmérjék és megértsék saját életüket. Nem tanulmányokat kell írni róla, zárta sorait, hanem észre kellene venni, mire szólít föl: „váltotasd meg életed”.

Az akkori Debrecen éreztetett vádakkal úgy tűnik, hogy volt alapja. Egyrészt hiányzott az általános, az egész várost átható lelkesültség. Az újságok arról adtak hírt, hogy Debrecen főutcáját csak nehezen lobogózták fel a lakók, ami arra utal, hogy sokan egyáltalán nem tekintették sajátjuknak a százados Csokonai-ünnepet.¹³⁹ Egy másik cikk szintén az érdektelenségre panaszkodott. Kevesen vettek részt ugyanis az ünnepi eseményeken azok közül, akik a város társadalmának meghatározó és jellegzetes rétegét alkották: „A magyar nemzet művelt részének szíve együtt dobbant ezen a napon. Fájdalom, a debreceni polgárság közönye ismét megnyilvánult. Derék cívisünk óvakodtak, nehogy valakit közlülük megláthassanak a vendégeket”.¹⁴⁰ Az ünnep alkalmából jelent meg Ferenczy Gyula, kollégiumi tanár tollából egy

138 Jánosi Zoltán: A százados Csokonai ünnepre. Debreceni Protestáns Lap, 1905. május 20. 325.

139 Szabad Hajdú: Társasélet. Debreceni Független Újság, 1905. május 21. 9.

140 A Csokonai-ünnep lefolyása. Debreceni Független Újság, 1905. május 22. 1.

furcsa írás, amely *ki akarta mosdatni a kollégiumot és a várost az újra és újra fölbukkanó vádak alól*. Amikor ugyanis a „kálvinista ridegség”-ben vélte megtalálni az okot, amely nem teszi fogékonyá a kálvinisták, s így a debreceniek lelkét a nagyság iránt, akkor azt állította, hogy az „eleve elrendelés” döntötte el Csokonai sorsát, hisz a debreceniek csak hitük szerint cselekedtek. Majd ennél is továbbment, ugyanis a nagyság iránti érzéketlenséget egyrészt a magyarság jellemvonásának nevezte, másrészt a kálvinizmus demokratikus szellemével hozza összefüggésbe, mely szerint a kálvinisták csak választott vezetőket ismernek el. Ezek szerint a kollégiumi professzorok nemcsak hívő emberként, hanem igazi magyarként is viselkedtek, amikor kicsapták a költőt a kollégiumból. A kálvinista egyház demokratizmusára való hivatkozás pedig annak a meggyőződésnek a továbbéléséről tanúskodik, hogy a közösségi tudás és bölcsesség az elsődleges, s az egyéneknek alkalmazkodniuk kell hozzá. Mindezek után bizonyára csak az illem kedvéért jelentette ki, hogy szükségesnek tartja a nagy emberek iránti feltétlen tiszteletet: „Nagyok nélkül (...) nincsenek nagy idők, nincs haladás és egymás megbecsülése nélkül még sikeres fenntartási küzdelem sem folyhatik”.¹⁴¹ E szavak ugyanis árván állnak a szöveg felelősséget elhárító mondatai között, sem gondolatilag nem kapcsolódtak az írás mondandójához, sem Csokonaira nézve nem következett belőlük semmi.

A Debrecent vádoló cikkek szólama mellett volt egy másik, amely viszont a város nagyságát, a kultúra melletti elkötelezettségét és a költő kultuszának ápolásában nyújtott szerepét méltatta. Azok a beszédek képviselték e szólamot, amelyek az ünnepség hivatalos szónokai szájából hangoztak el, így *Debrecen megdicsőítését hivatalos pecsét hitelesítette*. Az ünnepségre érkező vendégeket a vasútállomáson maga a polgármester fogadta, aki megadta e hivatalos dicsőítés alaphangját. Beszédében azt hangsúlyozta leginkább, hogy Debrecen a magyar kultúra meghatározó jelentőségű helye, s ezért méltó a megbecsülésre. Annál is inkább, mert a magyar történelem során még áldozatok árán is védelmezte a magyar nyelvet és kultúrát. Kiemelte a város megmaradását lehetővé tevő taktikát, az alkalmazkodást. A nemzet védelme érdekében ügyesen alkalmazkodó városnak mutatta be Debrecent,

141 Ferenczy Gyula: A hatvan utcai sír. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. január 28. 66.

amely minden körülmények között megtalálta a magyar nyelv és kultúra megőrzésének módját: „A mi városunk minden időben igyekezett az adott viszonyokhoz, állapotokhoz alkalmazkodva szolgálni a kulturális érdekeket”.¹⁴² Arra nem tért ki a polgármester, hogy e kompromisszumkészség mindig javára vált-e a városnak és kultúrájának. A Városi Múzeum megnyitásakor is hasonló kijelentésektől doboghatott hevesebben a debreceni szív. A közoktatási minisztérium nevében K. Lippich Elek, a múzeumok országos felügyelősege küldöttként pedig Szalay Imre mondott megnyitó beszédet. Nemcsak dicsérték a kiállítást és rendezőit, hanem állami támogatást is ígértek a múzeum megalapítóinak és vezetőinek, s feltétlen elismerésükről biztosították a kört és a várost.¹⁴³ A Közoktatási Minisztérium múzeumnak nyújtott 500 koronás támogatása azt hirdette, hogy Debrecen a magyar kultúra egyik legjelentősebb ápolója, gyarapítója és fenntartója.¹⁴⁴ A református főgimnázium Csokonai-ünnepén Csűrös Ferenc, az önképzőkör felügyelő tanára beszédében szintén arról igyekezett meggyőzni a diákságot és a hallgatóságot, hogy Csokonai Debrecen nélkül nem lehetett volna ennyire gazdag színvilágú költő. A szónok szerint a kollégiumi diákközösségeknek köszönheti például vidámságra és komikumra való hajlamát, amely nélkül pedig a *Dorottya*, amely „egyedül áll a magyar irodalomban”, nem születhetett volna meg. Ugyancsak Debrecennek köszönheti „erős fajszeretetét, tüzes hazafiságát” is. Ezért, amikor azt mondta Csűrös, hogy irodalmunknak „magyarabb költője nem volt Csokonainál”, akkor azt is mondta, hogy nincs magyarabb város Debrecennél, amelynek kollégiumában nevelkedett.¹⁴⁵ Talán a legközvetlenebbül ebben a beszédben figyelhetjük meg, hogyan lesz a költő dicsősége a város dicsőségévé. E szónoki fogás következtében igaztalannak nyilvánította a vádak, amelyek Debrecenért érték a költő sorsa miatt. Csűrös beszéde ugyan a kollégiumi ünnepségen, tehát viszonylag kis körben hangzott el, de a sajtó révén sokkal több embert is elért és győzhetett meg a maga igazáról.

A Csokonai kör a százados Csokonai-ünnepén szólásra és szónoklatra kérte föl a magyar kultúra hivatalos intézményeinek a kép-

142 A százados Csokonai ünnep. Debrecen, 1905. május 20. 3.

143 Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 141.

144 Uo.

145 Vén diák: A főgimnázium Csokonai ünnep. Debreceni Protestáns Lap, 1905. január 28. 74.

viselőit. Így a város vezetői elkerülhették az öndicséret vádját, hiszen egyszerűen csak szóhoz kellett juttatni e vendégeket. Márpedig sok olyan alkalom volt, amikor a jeles meghívottak nem tehették meg, hogy némák maradjanak: koszorúzás, a Városi Múzeum és a Csokonai-kilátás megnyitása, valamint díszebéd pohárköszöntőkkel. Heinrich Gusztávtól, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárától megtudhatta ország-világ, hogy Csokonai feltámadása a 20. században kezdődött el, amelynek egyik kiemelkedő eseménye épp ez az ünnepség.¹⁴⁶ Beöthy Zsolt a Kisfaludy Társaság elnöke pedig arról beszélt, hogy „a hamvak felett álló szobor tanúságot tesz a szellem hallhatatlanságáról és az idők igazságszolgáltatásáról, Csokonai emlékére”, és ami talán a legfontosabb, „Debrecen város dicsőségére”.¹⁴⁷ Az országos és nagyhatalmú társaság elnökeként megtette azt, amire a városnak a legnagyobb szüksége volt. Azzal, hogy az emlékművet és a sírhelyet összemosta (a hamvak fölé állított szoborról beszélt), felmentette a Kazinczy megfogalmazta vádak alól. Ott és akkor a hiányzó síremlék Debrecen szégyenét hirdette, itt és most a már álló sírkő és emlékszobor a dicsőségét. Nem nehéz elképzelni, milyen érzések és gondolatok kavarghattak a kör vezetői és tagjai fejében, hisz megvalósulni láthatták egyik legfontosabb céljukat, amit megalakulásukkor kitűztek. Herczeg Ferenc pedig, aki a Petőfi Társaság nevében szónokolt, még tovább növelte elégedettségérzetüket: „A babérkoszorúból (...) egy-egy ág a nemes város közönségét illeti, aki Csokonai kultuszának, a magyarság e megvitathatatlan várában örökkön égő oltárt állított”.¹⁴⁸ Az ünnepelt írófejedelem ténylegesen is kimondta, amire az előbb még csak gondolhatott és remélhetett a kör: *Debrecen újra a magyar kultúra védőbástyája*. A hallgatóságban sokan joggal érezhették úgy, hogy íme, sikerült visszaszerezni a régi, elveszett dicsőséget. Amikor Herczeg azzal folytatta, hogy a magyarság vezető szerepét most már a kultúrával kell megvédeni, akkor pedig a kör vezetői önbizalmát is növelte, hiszen a nemzeti kultúra szolgálatát és a nemzeti műveltség terjesztését minden más tevékenység fölé emelte, ahogyan a Csokonai kör is. E hivatalos beszédek tehát Debrecen kulturális nagyságát

146 A százados Csokonai ünnep. Debrecen, 1905. május 20. 4.

147 Uo.

148 Uo.

hirdették. Régen volt, amikor ilyen dicsőségben és hírnévben ragyoghatott a város. A százados Csokonai ünnep esélyt adott tehát arra, hogy egyszer s mindenkorra megváltozzon az a kép, amely az Árkádia-pör óta élt a városról.¹⁴⁹ A szónokok mondandóját eleve meghatározta, hogy ünnepi alkalmakon szólalhattak meg. A beszélők ugyanis akármit is gondoltak magukban Debrecenről, az ünnepi pillanatokban nem tehettek mást, minthogy tisztelegjenek a város előtt, amely méltó ünnepet rendezett nagy szülöttjének. Az ünnepek mindig az elfogadás, a helyeslés és a megerősítés alkalmai.¹⁵⁰ A szónoklatok célja, hogy a hallgatóság azonosuljon a beszélővel és az általa mondottakkal, ezért a beszédekben kitüntetett szerepet kapott „az ideologikus nyelvi szerkezet, amely érv helyett az elkötelezettségre hivatkozik”.¹⁵¹ A beszélők nem önmaguk, hanem a résztvevők vagy még egy ennél is szélesebb közönség nevében beszéltek, amely azt sugallta, hogy „csak akkor leszünk bármivé, ha már tartozunk valamihez, hogy hűségünk és összetartozásunk megelőzi értelmünket”.¹⁵² Éljen tehát Debrecen, aminek polgárai, íme, újra méltókká váltak ahhoz a közösséghez, amely mindig is létezett a városban, s ahhoz a feladathoz, amely a magyar kultúra szolgálata jelentett – hirdették a szónokok.

Mindezek után nem véletlen, hogy a kör és a hozzá közel állók úgy élték meg az ünnepet, mint ami rendkívüli hatással volt Debrecen polgáira. Az ünnepi ülésről készült egyik tudósítás arról számolt be, hogy Szabolcska Mihály versét hallgatva „az érzékenyebb szívek el-érzékenyedtek és a szemekbe könny lopódzott”. Szabolcska *Csokonai* című költeményéről van szó, amely ma olvasva egyáltalán nem tűnik olyannak, amely el-érzékenyíthette volna a hallgatóságot. Annál is kevésbé, hiszen nem Csokonairól szól, hanem az ünneplőiről, ráadásul nem lelkesedéssel, hanem gúnnyal: „díszszónokok, ünnepi ódák / Szobrárt és sírját teleszórják / Rózsával, frázissal, ahogy dukál. (...) Szeretné, ha e szép esetből, / Kilódulhatna Debrecenből / Csokonai

149 „Megkísérletem Debrecen áldozatkészségét, melyhez hasonlót hazánkban egy város is alig tud felmutatni, híven feltüntetni.” A Csokonai szobor története. Csokonai 1871, 4.

150 Pieper 1964, 19–20.

151 Frye 1997, 38.

152 Frye 1997, 43.

Vitéz Mihály”.¹⁵³ De persze elképzelhető, hogy az ünnep hatására voltak olyanok, aki tényleg meghatódtak és egészen másképp értették a szöveget. Minden bizonnyal azonban inkább csak a kör vezetői nagy lelkesülés miatti félrehallásáról van szó. Felfokozott lelki állapotukra következtethetünk Komlóssy Arthúr cikkéből is, amely szintén arra utal, hogy vágyuk eltakarta a valóságot. A szerző ugyanis olyan nagynak és általánosnak érezte a fellelkesülést, hogy úgy képzelte, minden irodalmat szerető előveszi Csokonai kötetait és ámulva csodálják költői nagyságát: „Az irodalommal foglalkozók évek óta hevertetett Csokonai műveit újból előveszik, s újra átlapozzák, a szebb helyeknél álmélkodva teszik le a könyveket, és azon tűnődnek, mi csoda isteni adománya, mely utolérhetetlen művészete volt ennek az egyszerű, kollégiumban nevelkedett debreceni diáknak”. Akik pedig nem olvasták eddig a költeményeit, azok a szerző szerint igyekeznek megszerezni versesköteteit.¹⁵⁴

A fokozott érdeklődés és lelkesülés érzetét talán az ünnepre rendezett kiállítás tényleges sikere kelthette. A kiállításra a kör igyekezett a létező összes Csokonai-relikviát, kéziratot vagy azok másolatait, az összes kiadást és a különböző ábrázolásokat összeszedni. Ezért fölhívást tettek közzé, hogy a magánkézben lévő relikviák is előkerüljenek. A gyűjtés sikeres volt, több százan jelentkeztek ugyanis a birtokukban lévő Csokonai-ereklyékkal. Fennmaradtak a kör által ekkor kiállított átvételi elismervények, amelyek arról tanúskodnak, hogy a többség nemcsak kölcsönadta az addig féltve őrzött ereklyéket, könyveket és festményeket, hanem neki is ajándékozta a körnek. Ennek azért van különös jelentősége, mert a korábban összegyűjtött tárgy-együttes ezen adakozások révén vált valóban kiállítható Csokonai-gyűjteménnyé. A tárgyak átvételekor a kör megbízottai egyszerűen elhitték az adományozónak, amit mondott. Sem módjuk, sem lehetőségük nem volt arra, hogy ellenőrizzék, amit hallottak, de talán nem is akarták, mert szívesen elhitték, hogy újabb darabbal bővül relikviatáruk. Így történet ez azon kép esetében is, amely papagájjal ábrázolja Lillát.¹⁵⁵ A kör által felkért szakértők ugyan kételkedtek a kép hite-

153 A százados Csokonai ünnep. Debrecen, 1905. május 20. 4.

154 Komlóssy Arthur: A Csokonai kiállításról. Debrecen, 1905. április 8. 1.

155 A Déri Múzeum állandó irodalmi kiállításán látható.

lességében, ez azonban nem lehetett akadálya annak, hogy a kiállítás idején már teljes bizonyossággal lehessen leírni: „Itt van Lilla hiteles arcképe, amelyet Szendrei Imre, Csokonai életrajzíróinak egyik legkiválóbbja fedezett föl pár évvel ezelőtt, s amely egyik komáromi törvényszéki bíró tulajdona. Ez Lillát a Csokonaitól ajándékba kapott papagájával ábrázolta”.¹⁵⁶ A festmény a kiállítás egyik dísze volt. Noha az ábrázolás hitelessége is kétséges volt, a papagájáról szóló állítást pedig soha senki nem támasztotta alá, mégis a cikk írója, Szathmáry Zoltán több lapban is terjesztette e mesét. Emellett a közönség többek között még láthatta Csokonai flótáját, amelyet a hagyomány szerint „Lavotta, a nagy magyar zeneköltő ajándékozott volna Csokonainak”,¹⁵⁷ Lilla gyűrűjét és zsolnároskönyvét, amelybe bemásolta Csokonai verseit. A kör abban bízott, hogy e tárgyak fölkelthetik az irodalmilag kevésbé művelt rétegek és a diákság érdeklődését is. Amennyire a korabeli híradásokból megítélhető, a százados ünnepre rendezett kiállításnak legfőbb célja épp az volt, hogy a legszélesebb körben hirdesse és terjessze a költő kultuszát. S valóban a kiállítást nagy érdeklődés kísérte, a relikviák tulajdonosai családján és ismerősein kívül sok embert megmozgatott. Igaz, sokan testületileg nézték meg a tárlatot: az iskolák és több más intézmény is szervezeten látogatták meg. A bemutató időtartamának a meghosszabbítása azonban arról tanúskodik, hogy valóban nagy lehetett az érdeklődés. Közkelettségét az is igazolhatja, hogy még kisebb bevételre is szert tett a kör.

Milyen kép rajzolódik ki a költőről az ünnep, a szónoklatok, a pohárköszöntők és a kiállítás alapján?

E képen semmi olyan vonás nem fedezhető fel, amely már ne lett volna ismert, legfeljebb most a szokásosnál is patetikusabb mondatok festették meg a költő alakját. Mégis érdemes röviden bemutatni az ünnepelt költőt, mert a segítségével közelebb kerülhetünk ahhoz, milyennek gondolta a kör a legszélesebb körben elterjedt Csokonai-képet. Abban voltak ugyanis érdekeltek, hogy olyanak mutassanak meg a költőt, amelyet a legtöbben ismerhettek. Aki ugyanis *e* költő kultusza élére áll, annak nem kell legitimációs problémákkal és támogatók hiányával küszködnie. Csokonai kultusza ápolását épp

¹⁵⁶ Szathmáry 1905b.

¹⁵⁷ Uo.

ezért a halála után megerősödő, a közmegegyezés által támogatott kulturális tevékenységként mutatták be: „a Csokonai-kultuszt nem a Csokonai kör teremtette (...) a kör csak kitaposott nyomokon járt, csak régi emlékeket, irodalomtörténeti hagyományokat újította fel”.¹⁵⁸ Azért tartották fontosnak hangsúlyozni, hogy nem velük kezdődött költő kultusza, hogy egyrészt visszamenőleg is igazolják: Debrecenben régóta létezik a Csokonai-kultusz, másrészt hogy e nemes és a város számára fontos hagyomány *folytatójaként és letéteményeseként* mutathassák be a magukat. Az ünnepség a fentieknek megfelelően főleg annak a költőnek szolt, akit Jankó is megfestett: a népszerű, a mások szórakoztatására szegődött, a bort és a szerelmet kedvelő poétának. E költőkép széleskörű elterjedtsége azoknak a mestereknek volt köszönhető, akik az Izsó-féle szoborról készített rajzokkal, faragásokkal és festett képekkel díszítették munkáikat (mézeskalács, kerámiatárgyak, díszbotok, kapufaragványok). A majd tíz napig tartó ünnepségsorozat egyik legfontosabb látványossága is az az élőkép volt, amely Jankó *Csokonai a lakodalomban* című képét elevenítette meg. Népszerű, nyomatok révén terjesztett festményt választottak tehát, amelyet az is ismerhetett, aki csak annyit tudott róla, hogy a főalak, Csokonai. E költőkép egyik legfőbb propagátora Szávay Gyula volt, aki 1902-től a Kör választmányi tagjaként, 1906-tól pedig főtítkáraként tevékenykedett. De talán nem emiatt volt annyira közismert, hanem a Debreceni Újságban megjelent, a közízlést kiszolgáló írásai és versei révén. Népszerűségének köszönhetően nagy hatással tudott lenni a közvélemény alakítására, így jelentős szerepe volt abban, hogy Debrecenben szinte egyeduralkodóvá lett a Petőfi-Izsó-Jankó-féle Csokonai-kép. E költőt idézte meg az ünnepre megjelent írásában is. Már a szöveg felütésében világossá tette, milyen az ünneplésre érdemes Csokonai: „Bohémia birodalmának száz útról együvé sereglett fakó kis vándorcsapata ez, mely ünnepnapja legszebb óráját annak szenteli, hogy marékba szorított virágát és szívéből kiharsanó szerelmes szózatát idehossa trónusod elé, - édes vidám Bohémiának regebéli királyfia, híres neves Csokonai Vitéz Mihály!” A sorok arra is rávilágítanak, hogy mire is használta Szávay és a kör Csokonai általuk terjesztett képét. Az irodalomról vallott elképzeléseik igazolására. A vers ugyanis nem állított kevesebbet, mint hogy Szávay költészete

158 Kardos Albert: Csokonai-kultusz száz évvel ezelőtt. Csokonai Lapok, 1906. március 1. 106.

olyan, amelyet Bohémia királyfia, Csokonai is kedvelne. Az addig kételkedőket is elhallgattathatta, amikor láthatták a két költő lelki-szellemi-izlésbeli rokonságát, amely bizonyítja összetartozásukat: mindketten „a Tempevölgy danáit, Olymp tréfáit, Bacchus nedűjét s Lillád kései testvérkeit” szeretik. Így aztán stílszerűen „nem arany billikomból”, hanem csikóbőrös kulacsból kortyintva köszöntötte az *igazi* Csokonait.¹⁵⁹

A képviselési beszédmód kritikája

A korábbiakban láthattuk, hogy a kör tagjai nem önmaguk, hanem egy elképzelt közösség, nem az „én”, hanem a „mi” nevében beszéltek Csokonairól. Épp ezért szövegeik fölcserélhetők, hiányzik ugyanis belőlük a személyiségen átszűrő tanulság. Ugyanezt állapíthatjuk meg az irodalmi művekről szóló beszédek és írásaik kapcsán is: nemcsak értelmezésre nem törekedtek, hanem arra sem, hogy saját életükre alkalmazzák, megtalálják a csak nekik vagy koruk közösségének szóló üzenetet. A költőről elhangzott szónoklataik és a róla szóló írásaik arról tanúskodnak, hogy mondandójukat alárendelték a kör ideológiájának. Ez azonban megakadályozta őket abban, hogy tanúságot téve¹⁶⁰ beszéljenek Csokonairól. Ahogyan a jó és tisztességes debreceni polgárokat is zavarta a költő életmódja és a megtiszteltetése közti ellentmondás: „Mikor anno akkor szobrot kapott Debrecenben, nyilván akadt még Debrecenben derék cívis családapa, ki fölfohászkodott: - Borzasztó eset. Erre fogok esetleg jönni az én jó erkölcsű fiammal. A fiú kíváncsi lesz, kié ez a szobor? Hogy élt az az ember, aki ilyen szép szobrot kapott? Jó iskolás gyermek volt-e? Köszönt minden embernek? Engedelmes volt-e és szerény? Jó magaviseletű? Mi lett aztán belőle? Szenátor? Mit fogok a fiúnak mondani?”¹⁶¹ A költő életének bizonyos mozzanatait és életművének néhány darabja tehát nem férhettek bele a kultusz és a kör ideológiája által formált képbe. Az irodalmi kultusz képviselői ugyanis nem a költőről, hanem a közösségről és a közösség nevében beszéltek.

159 Szávay Gyula: Csokonai köszöntése. Szávay 1905.

160 Vö. Ricoeur 1987b, 284–285.

161 Ady 1977b, 132.

E képviseleti beszédmód egyik legfőbb kritikus a Tóth Árpád volt. Egyik írásában Csokonai neve ideológiai eszközként való használata ellen tiltakozott. A „mi Csokonaink”-ról szóló írásokat és beszédeket „frázis csokor”-nak tartotta, amelyeknek egyetlen feladata, hogy legitimálják a költőhöz nem mérhető önjelölt irodalmárok tevékenységét.¹⁶² Kétség nélküli képviseleti beszédnek gondolta a kör megszólalásait, s erősen kérdésesnek és megválaszolhatatlannak látta, kik is alkotják a „mi”-t. Hiányolta, hogy a kör tagjai írásaiban nem jelenik meg a szerzők személyes viszonya Csokonaihoz. Szerinte épp ezért hiteltelenek és üresek a kultikus beszédek. Tóth Árpádnak és a Nyugat költőinek volt ugyan egy közös Csokonaijuk, de mindenkinek megvolt a magáé. Kosztolányi Dezső *Csokonai Vitéz Mihály legszebb költeményei* című kötet előszavában a közös költőjükéről írta: „Jelkép lett szemünkben a debreceni poéta”.¹⁶³ Annak a jelképe, hogy a költők sorsa e vidéken a közöny, a meg nem értés és a nélkülözés, „kinek az volt a veszte, hogy magyarnak, a magyar ugar sivar közönyébe kellett születnie”.¹⁶⁴ E közös kép mellett azonban egyénileg is mindenki megtalálta a maga Csokonaiját. Ady Endre „veszettül európaiatlan magyar”-nak és elődjének tekintette, aki különösen érezte „a féllekek átká”-t, s aki álmodik, de félreértik.¹⁶⁵ Tóth Árpád saját magányosságára és szenvedésére ismert rá Csokonaiéban,¹⁶⁶ Móricz pedig tragikus sorsa miatt érezte magához közel és a tervezett Árpádiász írójánál többre becsülte a lírikust.¹⁶⁷ A nyugatosokhoz (is) kötődő Oláh Gábor a művészi kidolgozottság fontosságára talált erősítő példára költészetében.¹⁶⁸ Míg tehát a kör egy elképzelt „mi” nevében beszélt a költőről, addig a nyugatosok személyes sorsukon átszűrve szóltak róla. Tóth Árpád épp ezek hiánya miatt látta üres beszédnek szónoklataikat és írásaikat. Semmitmondónak, mert kontextus nélküli frázisokból épülnek föl, s így megszólalásaiknak nincs tétje.

162 Tóth Árpád: *Vitéz Mihály*. Debreczeni Nagy Újság, 1911. november 17. Ásztalos-Lakner-Szabó 2005, 441.

163 Csokonai 1935, 7.

164 Horváth 1912, 209.

165 Ady 1908, 20.; *Vitéz Mihály* ébresztése.

166 Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz, Két szonett régi költőkhöz II. Csokonai.

167 Móricz 1905, 134-158.

168 Oláh 1928, 27.

Tóth nemcsak üres beszédnek tartotta a kör Csokonairól szóló megnyilatkozásait, hanem kártékonynak is, mert nemhogy nem teszik élővé Csokonai költészetét, hanem épp ellenkezőleg halottá, olvashatatlaná. Folyton a jelenre hivatkoznak ugyan, de valójában bezárják az (n)agyon tisztelt költőt a múltba, amikor meg sem próbálnak választ keresni arra, mit mond a mai olvasónak. Nem az ünneplő tömegnek, hanem a magányos olvasónak. A valódi tiszteltet szerinte az jelentené, ha nemcsak a múlttal és nemcsak adatok és ereklék gyűjtögetésével foglalkozna a kör, hanem a mai és az irodalom hivatalos intézményei által nem támogatott irodalommal is, mert csak így ismerhetnék fel, milyen gazdag és sokféle jelenkoruk költői világa és ennek ismeretében tudnának hitelesen írni és beszélni Csokonairól.¹⁶⁹ Tóth azért látta különösen károsnak, hogy a kör nem érdeklődik kellően a jelenkor iránt, hiányzik belőle az új iránti kíváncsiság és műveltsége szinte csak a 19. században született irodalmi művekre korlátozódik, mert ennek következtében elveszítették tájékozódó és ítélő képességüket, valamint kiszolgáltatottá magukat az irodalom hivatalos intézményeinek. Ezért intette őket, hogy a Csokonai-cécók helyett mai költőkkel, így Debrecen akkori legtehetségesebb szépírójával, Oláh Gábor támogatásával foglalkozzanak: „Amíg éltem, hagytak kínlódni, nyomorogni, mikor meghaltam, egyszeribe kisült, hogy milyen behemót nagy költő vagyok! Instálom, tessék egy kicsit körülnézni, hátha akad önök körül valaki, akivel jóvá lehetne tenni az Önök atyáinak bűnét, mely úgy látszik az Önök eredendő bűne is? A Csokonai-cécóknál például milliószor különb dolgot méltóztatnának mívelni, ha az Önök között most az én szomorú sorsomat végigcsináló Oláh Gábor öcsémet próbálnák már egyszer tejbé-vajba fürdetni!”¹⁷⁰

Mindezen túl a századfordulóra megváltozott a műveltség szerkezete is. Ekkor már egyre kevésbé a könyvolvasás, helyette a kávéházi jól értesültség révén lehetett elsajátítani a korszerű kulturális mintákat. Azért jártak kávéházakba az emberek, hogy az újságokból és az ott lévőktől napra kész információkat szerezzenek. Az így szerzett

169 Tóth Árpád: Ludas Matyi-kör. Debreczeni Nagy Újság, 1911. november 19.; Tóth Árpád: Oláh Gábor levele. Debreczeni Nagy Újság, 1912. január 10. Asztalos-Lakner-Szabó 2005, 442-444.

170 Tóth Árpád: Vitéz Mihály. Debreczeni Nagy Újság, 1911. november 17. I. m., 441.

jól értesültség adta meg viselkedésük biztonságát, hisz mindig tudták, mi történik közelebbi és távolabbi világukban. E magatartás azon a tapasztalaton alapult, hogy nem annyira a múltban, hanem inkább a jelenben lelhetők föl a követendő kulturális és erkölcsi értékminták.¹⁷¹ A Csokonai kör esetében azonban a kávéháznak egyáltalán nem volt ilyen funkciója, pusztán egy-egy ünnepi rendezvényük és ünnepélyes vacsoráik helyszínéül szolgált, a debreceni polgároknak úgy tűnik, nem volt igényük arra, hogy minél gyorsabban jussanak hozzá az információkhoz. Ezeket továbbra is a hivatalos fórumoktól szerezték be, a kulturális mintákat pedig szinte kizárólag a népi-es-nemzeti irodalom múltbeli hagyományában találták meg, amely azonban elveszítette produktivitását és világteremtő képességét. Mindez azonban szinte lehetetlenné tette számukra, hogy bekapcsolódjanak a főváros kulturális életébe, megtalálják helyüket az ottani irodalmi lapokban és társaságokban. A korszerű tájékozódásra azért lett volna szükség, mert akkor a kör tagjai láthatták volna, hogy a századelőn az irodalom hivatalos fórumain kívül már semmi szerepe sem volt a hivatalos tekintélynek, a társadalmi rangnak és pozíciónak. S láthatták volna azt is, hogy a magyar irodalomban képviseleti beszéd helyett a személyes világok sokasága nyílt meg.

Oláh Gábor tragikus sorsa jól példázza, mi várt a tehetségre, aki nem szakadt el a körtől. Oláh műveltsége, képességei és ambíciói révén túlnőtt körbeli társain, és vágyakozva tekintett a pesti irodalmi életre. Kapcsolatot keresett a Nyugat számos költőjével, de képtelen volt arra, hogy elszakadjon a kultúrpolitika által támogatott hivatalos irodalom képviselőitől. Vágyott a szabadságra és az új irodalmi formákra, megérintette a szecesszió létbizonytalanság-érzete, ugyanakkor vágyott a hivatalos elismerésre is. A körben azonban nem tehetett szert arra a képességre, hogy megismerhesse saját költői karakterét, tisztába kerüljön képességeivel és korlátaival. Így egyetlen egy iránytű maradt a számára: a mindenáron való siker. Ahelyett, hogy választott volna a két irodalmi csoportosulás között, ide-oda ingadozott, majd magányossá vált, s egyre inkább bezárkózott a maga világába. Bizonyára az önismeret, a tájékozottság és a karakteres döntés hiánya, valamint a siker utáni végletes vágyból fakadó kisszerű féltékenységi

171 Gyáni 1996, 68.

volt az oka részben annak is, hogy Rákosi Jenő fel tudta használni Ady elleni támadásra.¹⁷² Rosszul érezte magát Debrecenben, hiányolta a szellemi társakat. De ahelyett, hogy lakóhelyet változtatott volna, inkább a magányba és a különtségbe menekült, s mindenekelőtt a művészetbe, az olvasásba és az írásba. Megpróbálta magával elhitetni, s talán el is hitte, hogy lényegtelen, milyen lelki és szellemi környezet veszi körül. Azt gondolta, egy a fontos, a belső világa, az álmai és a vágyai. E kettősség szerint osztotta fel az életét is. Volt egy nyilvános, a külvilág számára létező énje, és volt egy csak önmaga által birtokolható és megismerhető, a műveiben megmutatkozó valódi énje. Vagyis hite szerint volt egy értéktelen, a külvilágban zajló mindennapi élete, a középiskolai tanári pályája, s volt a valódi értékek világa, amit csak a művészet által és a művészetben vélt megtalálni. Oláh megpróbált művészi módon élni a mindennapokban is. Úgy viselkedett, mintha egy regény hőse lenne, mintha az életszituációk regényepizódok lennének. Amikor nem tanított, akkor csak írt, írt, és írt, míg végül szöveggé változott maga is. Ennek következtében elveszítette érzékét a valóság iránt, csak a virtuális világban élt. Mi sem mutatja ezt szemléletesebben mint egyik naplójegyzete. A már nagybeteg Oláh Gábort, aki menni sem tudott, testvére elvitte kocsi-kázni a városban. Kitámogatták az utcára, fölsegítették a kocsira és elindultak. Oláh a naplójában úgy írta le e kocsit, mintha repültek volna. Elfeledkezett ólom lábairól, arról, hogy egyedül már mozogni sem tud. Lélekben szárnyalt. Mintha egy regényhős lenne, akinek nincs teste, csak szövegben élő lelke.¹⁷³

Az egyéni jelentésadásról való lemondás miatt a kör nem tudta megújítani a széles körben elterjedt és rögzült Csokonai-képet. Számukra az volt fontos, ami közkeletű, nem pedig az egyéni olvasatok. Az 1905-ös Csokonai-ünnepre gondolva jogosnak tarthatjuk Ady megállapítását: „Csokonait, ezt a valamikori nagy lírikust Debrecenben ismerik csak s ott is félreismerik -, hogy fölújítsuk a régi kopott mondást. A csikóbőrös kulacs bor íze tetszik a debrecenieknek, mint ahogy vendégeiknek is a Hortobágyot mutogatják vinkóval és birka

172 Lakner 2002, 652–660.

173 I. m., 639–681.

paprikással”.¹⁷⁴ A megemlékezéseknek, a koszorúzásoknak, a felolvasásoknak és az ünnepségeknek a közösségi élmény miatt volt jelentősége a kör életében. Megszólalásaikban ezért nem törődtek azzal, hogy a kórus közös hangja elnyomja egyéni szólamukat, már ha egyáltalán volt ilyen. Lehetséges ugyanis, hogy a debreceni Csokonai-kép hivatalos képviselőjeként már nem is volt személyes Csokonaijuk, nem saját ízlésüknek és hangulatuknak megfelelően választottak a verseiből. A jelen iránti érzékenységük hiányának azonban súlyos következménye lett. A kör Csokonai-kultusza ugyanis épp ezért nem töltődött föl a kor aktuális irodalmi és társadalmi kérdéseivel, ellentétben a hazai Shakespeare- vagy József Attila-kultusszal.¹⁷⁵ Ráadásul a 20. század elejére már az vált fontossá, hogy Csokonait elmozdítsák a korábbi idők során föllállított klasszikusoknak járó talpazatról. Az újraolvasás ideje jött el. Így a kör, bármennyit is áldozott a Csokonai-kultusz oltárán, mégsem volt jelen.

174 Ady 1964, 120.

175 Dávidházi 1989.; Tverdota 1998.

VII. Az Árkádia-pör fogságában

A magyar irodalom első kultikus alakjának Csokonai tekinthető. A kollégiumi diákok körében még életében kialakult a költő kultusza, amely a kéziratos diákirodalom tanúsága szerint egészen az 1840-es évekig eleven maradt. Másolták verseit és terjesztették a róla szóló legendákat. A költőt dicsérő versek és a róla szól mesés történetek a legációs helyeken terjedtek el. A diákok hatásukat és kéziratos műveik társadalmi beágyazottságát mutatja, hogy az iparosok, majd a parasztság között általuk terjedtek el az összeírt versesfüzetek.¹ Mindezek következtében a költő élettörténetét, legendásított alakját és néhány versét azok is ismerték, akik egyébként nem olvastak irodalmat. A „népi” Csokonai-kultusz másik forrás Izsó Miklós szobra volt. A szobrász által megmintázott alak ugyanis gyakran jelent meg mézeskalácsok, tányérok, kulacsok és néha kapuk díszeként, sőt Debrecen jelképévé lett azok szemében is, akik egyetlen egy versét sem olvasták.² A költő átfogó társadalmi beágyazottsága fontos *kultusza* tartóssága szempontjából, de az irodalomban megfigyelhető kultusza közvetlenül nem kapcsolható hozzá.

Csokonai irodalmi kultusza első állomásának az Árkádia-pör tekinthető, amely mindenekelőtt arról szólt, kit kell megbecsülni, a költőt vagy az embert, és mi tekinthető Csokonaihoz illő megbecsülésnek. Mindeközben a felek azon is vitatkoztak, hogy kié a költő hagyatéka és kié a debreceni poéta emberi karaktere és irodalmi arcképe megrajzolásának a joga. Kazinczy az elkülönülő irodalom képviselőjeként az irodalmi művekben megformált én-nek szeretett volna művészi síremléket állítani, míg a debreceniek mindenekelőtt polgártársukként tekintettek a költőre, akinek szerintük ugyanolyan megtiszteltetés jár, mint a többi embernek. Kazinczy széles műveltséggel rendelkező civilizátorként lépett föl, s folyamatosan hangoztatta Debrecen (és Magyarország) művelődési állapotai javítására irányuló szándékát, míg a debreceni vitapartnerek inkább csak a vita erkölcsi

1 O. Nagy 1941, 209.

2 Vö. Keresztesné 2000.

vonatkozásait érzékelték és mindenekfölött állónak tekintették a közösségi hagyományt, amely megszabja az egyén életútját, kötelességeit és kijelöli számára a lehetséges magatartások és cselekvések körét. Ezért a *formálódó irodalmi közösség* képviselőjével szemben Fazekas Mihály a város bajnokaként lépett föl. Ennek következtében azonban könnyen tűnhetett úgy – s Kazinczy ki is használta e helyzetet –, hogy (irodalmi, művészeti) műveltség áll szemben a nyers erővel, a világra nyitottság a bezárkózással.

A pör végén azonban nem hirdethettek győztest. Sem Kazinczy nem érte el a célját, mert nem sikerült a saját kánonjába és irodalmi közösségébe besorolni Csokonait, sem a debrecenieket, mert erejük helyett azt kellett megtapasztalniuk, milyen törékeny, könnyen sebezhető és megkérdőjelezhető a világ, amelyben élnek. Kazinczy a nyilvánosság fölhasználásával képes volt elérni, hogy Fazekásra és körére ráragadjon a debreceniség toposza, amelynek jelentése ugyan nem egyértelműsíthető teljesen, de mint a debreceni értelmiség egy részét jellemző viselkedési módot sikerült az irodalmi közvéleményben és azon túl is elterjeszteni. E magatartás szerint a saját igazsághoz való makacs ragaszkodást, a műveltségre és a művészetre való fogékonyság hiányát, az új iránti bizalmatlanságot, a megszokottság és a mindennapiság uralmát jelentette. A debreceniség toposzá válását és fennmaradását az is elősegítette, hogy a vitával egy időben indult hanyatlásának a város. A Kazinczyval folytatott pör *cezúra* volt Debrecen történetében. Ez az az időszak, amikortól kezdve Debrecen egyre inkább elveszítette a magyar művelődéstörténetben játszott vezető szerepét, miközben a teológusképzés és a Kollégium révén továbbra is meghatározó jelentőségű szereplője maradt a magyar oktatásnak és művelődésnek. A műveltségről és a művészetről való gondolkodást egészen a negyvenes évekig „egy kiszikkadt, tudákos-tanáros-lelkészes, egyre dilettánsabb polihisztorkodó aufklérizmus”³ határozta meg. Csak az 1830-as évektől jelentek meg és léptek föl azok a személyek, akik modernizálni és az uralkodó eszmékhez szerették volna igazítani a város kultúráját, gazdaságát és társadalmi rendjét. Debrecen 19. századi története arról tanúskodik, hogy nagyon nehezen vertek gyökeret a felvilágosodás korát követő eszmék, művészeti és irodalmi irányok, s nehezen változott

3 Julow-Tóth 1982, 437.

meg az ízlés is. A város e művelődéstörténeti korszakára jellemző, hogy a művészet még mindig alárendelt szerepet játszott a vallási és a tudományos tudatformával szemben, és a polgárok mindennapi életében is nehezen találta meg a helyét. Míg a korszak általános jellemzője a művészet önállósodása és a művészek, különösen a költők és írók megkülönböztetett megbecsülése volt, addig Debrecenben majd csak a 19. század utolsó harmadában figyelhető meg az alkotók iránti tisztelet megjelenése. Ugyanígy alig-alig tapasztalni, hogy a reformkor politikai eszméi bekerültek volna a közgondolkodásba, vagy legalább a városvezetők és az értelmiség gondolkodásába. A „város patricius-arisztokratikus vezetői semmit sem fogtak fel a reformerek radikálisabb eszméiből és nem lelkesedtek a polgári jogegyenlőség[ért]” sem.⁴ Mindennek következtében a város vezető politikai rétegének és értelmiségének alig-alig volt lehetősége csatlakozni e század meghatározó művelődési-politikai törekvéseihez. Mindezt könnyen tűnhetett úgy, hogy beteljesült Kazinczy Ferenc ítélete: Debrecen a debreceniség miatt elveszíti korábbi vezető kulturális, nemzetpolitikai (és gazdasági) szerepét. *Az Árkádia-pör tehát több volt, mint egy irodalmi vita.* A kortársak által is érzékelt pozícióvesztés arra figyelmeztetette a város értelmiségét, hogy fontos lenne újra végiggondolni a Kazinczy által megfogalmazott vádakat. Annál is inkább, mert, ahogyan a későbbi történetekből látható, a debreceniség-gel a vita elmúltával is vádolható volt a város. A vádak tehát továbbra is megcáfolásra vártak, arra hogy Debrecen bizonyítsa: itt is otthonra lelhetnek a művészetek, a költők, az írók és a művészek, értelmisége képes a kor igényének megfelelő kultúrát teremteni, a kor eszméi iránti nyitottságot és fogékonyságot kialakítani. A Csokonai síremlék fölállításának elhúzódó története és az 1870-as évek elejéig hiányzó nyilvános Csokonai-szobor is jelezte, hogy a fentiek hosszú ideig vártak magukra. Csokonai méltó megtiszteltetése és emlékének megőrkítése csak lassan lett a debreceni értelmiség belső igényévé. Épp ezért a költő körül újra és újra fellángoló vitákban mindig *az Árkádia-pörben rájuk osz tott szerep* jutott nekik. A viták során a város képviselőitében megszólalók ugyan szóban mindig elismerték a költő érdemeit, ugyanakkor újra és újra védekezésre kényszerültek, mert, ahogyan a pör idején, úgy

4 Balogh 1971, 206.

a későbbiek során is olyan személyek tettek javaslatot Csokonai megiszteltetésére, akik nem voltak debreceniek, vagy a város polgáraként is idegenként tekintettek rájuk. Vagyis *Debrecen majd száz évig az Árkádia-pör fogságában maradt.*

Így történt Ferenczy István szobra Debrecenbe érkezésekor is. A büszkét a művészet világa lakójaként és megdicsőült hősként ábrázolta a költőt. A mellszobor azonban zavarba hozta a református kollégium professzorát, Sárvári Pált. Nem nagyon tudott ugyanis mit kezdeni azzal, hogy *a kicsapott, erkölcstelen éltet élőként elítélt költő babérkoszorúval a fején tér vissza szülőhelyére, miközben a város jeles közemberei (bírói, lelkészei, professzorai) nem részesülnek ehhez mérhető megbecsülésben.* A történet megismételte az Árkádia-pör már említett szereposztását. Ahogyan akkor, most is arról volt szó, hogy Csokonai rendkívüli megiszteltetésére nem a helyi közösség akaratából került sor, hanem idegen személyek révén. Ferenczy döntött úgy, hogy magyar költőt mintáz meg és a nádor határozott úgy, hogy a büszkét Debrecennek ajándékozza, továbbá Kazinczy fogadta a leglelkesebben és biztosította feltétlen támogatásáról az ifjú és tehetséges szobrászt. Míg tehát Ferenczy és a büszkét ünneplő Kazinczy kezdeményező és tevékeny szereplői voltak a történetnek, addig a kollégium vezetése inkább csak elszenvedte az eseményeket, vagy legalábbis az idegen szereplők által teremtetett helyzetnek megfelelően kellett cselekednie. Mindennél beszédesebben megmutatja meg, hogyan élték meg a nagy múltú iskola tanárai, vagy legalábbis Sárvári Pál, az ajándékozást, hogy a mellszobrot a könyvtár egy eldugott szegletébe helyezték. Ezért Ferenczy alkotásának szinte semmi hatása nem volt Csokonai debreceni megítélésére és a városban róla kialakult és elterjedt képre.

Az 1836-os síremlékállítást történetében szintén a „rossz” szerepét osztották Debrecenre, pontosabban a Református Kollégiumra. A professzori kar ugyanis megtiltotta, hogy a diákok Csokonai síremlékére adakozzanak, miközben ők maguk egyébként komoly adományokkal támogatták megvalósítását. Mindez alkalmat adott Péczely Józsefnek arra, hogy a város kultúráját meghatározó egyházi-kollégiumi értelmiséget a nyilvánosság előtt bélyegezze meg. Péczely ugyanis az 1836-ban írt *Levél-töredék*-ében úgy mutatta be őket, mint akik féltékenyek Csokonai növekvő megbecsülésére, és kicsinyességükben megtagadják tőle a megiszteltetést. A tanári kar és Péczely között ki-

robbant vita nem maradt meg a kollégium falain belül, hanem az irodalmi nyilvánosság színe előtt zajlott le, sőt a korabeli irodalomban egyre fontosabb szerepet játszó irodalmárok is részt vettek a történetben. A szereposztás megint a korábbi vitákra jellemző helyi és külső akarat szembeállíthatósága szerint alakult. Péczely számára a közösséget, ahol otthon érezte magát, nem a Kollégium profeszszori kara jelentette ugyanis, hanem a Kölcsey Ferenc, Arany János, Toldy Ferenc és Erdélyi János neve fémjelezte irodalmi értelmiség, melynek tagjai elismeréssel adóztak nevelési és irodalmi elvei előtt, míg kárhoztatták a kollégiumét. Péczely tehát ugyan belső ember, a kollégium tanára volt, mostani szerepében azonban a külvilágot, a kor meghatározó irodalmi értelmisége értékrendjét képviselte és próbált érvényt szerezni neki a helyi kultúrába. Ismétlődő mozzanata a történetnek az is, hogy a síremlék ugyan elkészült, de minden nagyobb ünnepség nélkül, szinte titokban avatták föl, ahogyan a szemek elől elrejtve tartották Ferenczy szobrát is. A síremlékállítás történetét csak 1860-ban írta meg Beregszászi Pál. Könyve megszületésében bizonyára szerepet játszott az öngazolás is, hogy a debreceniek minden híresztelés ellenére törődtek Csokonai emlékével, sírjával és fontosnak tartották megbecsülését.

E két történetben közös, hogy bennük a debrecenieknek az Árkádia-pörbeli szerep jutott, míg a másik fél föllépése azzal biztatott, hogy eltüntethetők a városhoz tapadt negatív képzetek, s a megbélyegző debreceniség eltörölhető. Ez azonban sem Ferenczy Csokonai büszkje megérkezésekor nem sikerült, sem pedig a síremlék fölállítása-kor. Erre 1871-ig, Izsó Csokonai-szobra ünnepélyes leleplezéséig kellett várni. Ez az esemény volt az, ami *nemcsak helyreállította, hanem növelte* is a város hírnevét. Annál is inkább, mert e történetben a nemzeti művészet megteremtéséért való törekvés összekapcsolódott a város művelődési állapotainak a javításáért folyó küzdelemmel. A szoborállítás így egyszerre volt művészet(történet)i és egyszerre várostörténeti esemény. Egyrészt Izsó alkotása az első olyan költő-szobor volt, melyet köztéren állítottak föl, nem pedig zárt kertbe vagy egy épületen belül, továbbá az alak megformálásában a magyar *nemzeti karaktert* is meg tudta jeleníteni. Másrészt a szoborállítást *nem egy idegen*, hanem a város sikeres kereskedője, az István gőzmalom kereskedelmi igazgatója, nagyhírű mecénása kezdeményezte. Csanak

József nyugat-európai szintű várossá szeretne volna tenni Debrecen, s mindent megtett szeretett, de művelődési állapotait tekintve elmaradt városa érdekében. E vonatkozásban jellemző, hogy útinaplója azon részleteit nem közölte, melyekben közvetlen módon bírálta városa elmaradottságát, csak azokat a feljegyzéseit, amelyek ösztönzőleg hathattak a város tehetős polgáira. A szoborállítás kezdeményezésével a debreceniek végre önszántukból és önjelölteikből akartak emléket állítani a költőnek, még ha nehezen is tudták előteremteni a szükséges pénzforrást és Csanak nem volt teljesen elfogadott Debrecenben, amiért le is kellett mondania az Emlékkert Társulat elnöki posztjáról. A szobor önértékeléséről történt felállításáért azonban a város elnyerte a jutalmát, mert a közvéleményt formáló irodalmi értelmiség újra maga közé fogadta a város kulturális-irodalmi életének a képviselőit. Megtörtént Debrecen rehabilitációja is. Toldy Ferenc, a szoboravató ünnepség szónoka ugyanis megismételve Csokonai Vitéz Mihály minden munkái kiadásához írt életrajzában azon passzusát, hogy hiba volt elfogadni Kazinczy Árkádia-pörbeli ítéletét, s ezért nyilvánosan kért bocsánatot a debreceniektől. Harmadrészt pedig azzal, hogy Csokonai nemzeti klasszikussá emelkedett, nőtt a város művelődéstörténeti rangja is, hiszen itt született és nevelkedett. A szobor leleplezési ünnepélye így nemcsak eltörölte az Árkádia-pör folyományaként megszületett átkot, hanem azt is ígérte, hogy Debrecen régi fénye visszatér, s újra megkerülhetetlen helye és bástyája lesz a magyar kultúrának és művelődésnek.

A költő e megtiszteltetésénél már csak az jelenthetett többet, amikor 1890-ben fölvette a nevét az Emlékkert Társulat és a Felolvasó kör egyesülésével létrejött társaság, a Csokonai kör. E gesztus ugyanis azt fejezte ki, hogy a város történetében Csokonainál nem lehet méltóbb szellemi kiválóságot találni, akinek a nevével összeköthető lenne a cél: újra regionális és országos jelentőségű kulturális központtá tenni Debrecen. A kör egyszerre vállalkozott Csokonai kultuszának ápolására, a város szépítésére, a művelődés terjesztésére, Debrecen társadalma egyesítésére, az irodalom helyi képviselőinek összefogására és a főváros irodalmi életével történő kapcsolattartásra. Fölépésük azonban *egyben* a Csokonai-kultusz végét is jelentette. Annnyiban legalábbis mindenképpen, hogy míg korábban Csokonai neve feszültséget teremtett, vitát szított a város szellemi életében, s ezzel *elősegítette*

az önismeretet és a 1830-as évektől egyre inkább nyomasztó kisvárosias szellemiség és magatartás⁵ meghaladását, addig a Csokonai körrel épp ez utóbbi került uralomra. Miközben ugyanis vezető szerepet álmód-
tak városuknak, addig velük a *szellemi nyugalom világa került uralomra*. A kör életéből hiányoztak a viták és az olyan események, melyek való-
di szellemi izgalmat jelenthettek volna a város művelt és művelődésre
vágó közönsége számára. Önállóságukat hangoztatták, de valójában
a Kisfaludy Társaságnak és a hivatalos kultúrpolitikának rendelték alá
gondolkodásukat. Irodalmi társaságként is szerettek volna tevékeny-
kedni, miközben nem voltak jelentős alkotói. Sőt a korabeli országos
irodalmi életben egyedül számon tartott Oláh Gábor többek között
azért veszítette el a mércét, melynek segítségével fel tudta volna mérni
tehetsége karakterét, mert szűk volt a kör szellemi horizontja. Így be-
teljesületlenek maradtak azok a remények, melyek pályája kezdetén
fogalmazódtak meg költészetével kapcsolatban.⁶ Csokonai kultuszá-
nak ápolása pedig kimerült a megemlékezések és ünnepségek üres
szónoklataiban. A költőről ugyanis azon túl, hogy a legmagyarabb al-
kotó, s hogy Debrecen szülte, nem vagy alig-alig volt mondandójuk.
Csak Zoltai Lajos gazdagította a költő és családja élettörténetére vonat-
kozó ismereteket és Kardos Albert kutatta, adatolta kultuszának törté-
netét.⁷ A kör véleményformáló tagjainak a megnyilatkozásából úgy
tűnik, hogy számukra Csokonai kultusza, amelyet egyébként a város
minden társadalmi rétegében meglévőnek gondoltak, nemcsak a költő
emlékének a fennmaradását, valamint élete és művei minél szélesebb
körű ismerteté tételét szolgálta, hanem a helyi irodalmi értelmiség ve-
zető szerepének elismertetéséért folytatott küzdelmük eszköze is volt.
Már-már többet foglalkoztak saját társadalmi megbecsültségük hiá-
nyával, mint a költővel. Művei értelmezésével pedig egyáltalán nem, s
arra sem törekedtek, hogy jelenkoruk igényei szerint szólaltassák meg,
tegyék olvashatóvá, élő klasszikussá. *Csokonai már csak egy név volt*,
amelyhez ugyan tartozott értelem (Csokonai személye, élete és költé-
szete), de nem volt jelentése (mit mond élete és életműve korok olvasó-
inak). Talán ez utóbbi hiányával is összefügg, hogy rendezvényeiknek

5 Pákh 1845, 43-94.

6 Lakner 2002, 661-669.

7 Kardos 1936a.; Kardos 1936b.; Zoltai 1905.; Zoltai 1909.

alig-alig volt közönsége. Ünnepeik és felolvasásaik egyre belterjesebbekké váltak és az önmagukkal való megelégedettséget sugallták. Működésük több mint fél évszázada alatt egyetlen egyszer tudtak komolyabb érdeklődést kiváltani, az 1905-es jubileumi Csokonai-ünnepélynél és kiállítással, melyen a kör és a város is megdicsőült.

A Csokonai megítélése körüli vitákban számos olyan irodalmi és társadalmi kérdése került elő, amely a korabeli irodalmi élet szereplőit foglalkoztatta.

Az Árkádia-pör értelmezhető a *művészet világa és a mindennapok világa* közti összeütközésként is. Az volt ugyanis a kérdés, hogy a művészet önálló és elkülönült világot képez-e, vagy a mindennapok része, a művekben megformált én-nel vagy az életrajzi én-nel van a kritikusnak és olvasónak dolga, valamint az irodalmi vitákban az irodalmi nyilvánosság vagy a helyi társadalom játssza-e az ítélőbíró szerepét. Kazinczy a mindennapi élettől elkülönülve gondolta el a művészet által megnyitott világot, a debreceniek viszont elsődlegesnek tekintették a mindennapjaikat meghatározó közösségi világ horizontját, ezért a művészet és az irodalom, mint önálló világteremtő erő szinte értelmezhetetlen volt a számukra, ahogyan az a virtuális, irodalmi közösség is, melyet Kazinczy gondolt el. Épp ezért lépett föl Fazekas a helyi közösség védelmezőjeként és nem költőként.

Később Ferenczy azzal, ahogyan a halhatatlan és megdicsőült költőt ábrázolta, akaratlanul is beleszólt a büszkje megszületésével egy időben zajló, a *halhatatlanságról* és a *népszerűségről*, a kevesek ízlése és a közízlés viszonyáról szóló vitákba. Az elitista, szimpózi-onszerű irodalmi társaságban gondolkodó Kazinczyt követő Kölcsey Ferenc szerint ezek kizárják egymást, a népszerű költő nem lehet halhatatlan. Úgy tartotta, hogy mivel Csokonai népszerű volt, sőt a közönség ízléséhez alkalmazkodva törekedett is erre, nem érdemli meg, hogy klasszikusként tartsák számon. Domby Márton viszont épp ellenkezőleg látta. A „minden rendtől és nemtől”⁸ való olvasottságot, és hogy „sírja körül most is nemzet szeretete s hálája zsibong”,⁹ annak jeleként értelmezte, hogy Csokonai nemzeti költő. Nem csak azért, mert élete végén egy nemzeti eposz megírásának a terve foglalkoztatta,

8 Fáy 1929, 336.

9 Domby 1955, 9.

hanem azért, mert művei között a nemzet minden tagja megtalálhatja a számára fontos és élvezhető olvasmányt. Kölcsey a népszerűség miatt kétségbe vont halhatatlansággal együtt elvitatta azt is, hogy a debreceni poéta zseni, sőt költő lett volna, mert a tetszésre való törekvés következtében, ami életmódján is meglátszott, nem tudott önálló világot alkotni és megtalálni a neki rendelt utat az irodalomban. Dombynak viszont nem volt semmi kétsége afelől, hogy Csokonai a semmiből világot teremtő zseni volt, s hogy teremtett világa nem egy zárt, mások számára hozzáférhetetlen valóság. Egy negyed századdal később a népszerűséget Toldy már a nemzeti irodalom megteremtése létfeltételének látta, hiszen *olvasók nélkül nem hozható létre a nemzeti közösség, amely a nemzeti művészetet fenn és el tudná tartani*. Izsó Miklós szobra nem sokkal később a Toldy által koncipiált *nemzeti* költőt és a *népszerű*, a néphez közeli alkotót formázta meg. Ismeretes, hogy Izsó képzeletében megszületett egy Ferenczyéhez hasonló ábrázolásmód is, melyet azonban elvetett.¹⁰

A két szobor megszületése közbeni időszakban Péczely és Sárvári Pál közt lezajlott vita arról a felismerésükről tanúskodik, hogy *az irodalom a szabadság utáni vágyat ébreszti föl*. A szépirodalmat olvasó diákok ugyanis semmibe vették a kollégium hagyományos tan- és erkölcsi rendjét és az ókori klasszikusokra, a teológiai igazságokra épülő világot. A kollégium nagyhírű és nagy tudású professzorának, Sárvári Pálnak szembesülnie kellett az irodalom felbujtó hatalmával, azzal, hogy a szépirodalmat kedvelő diákság már nem elégszik meg az iskola által nyújtott tudással, hanem tájékozódni szeretne a kollégium falain kívüli világban is, sőt alakító részese akar lenni, melyre a lehetőséget a kortárs és saját irodalmi művek, valamint a politikai események megvitatásának is helyet adó irodalmi diáktársaságok jelentették. A professzornak azzal is szembesülnie kellett, hogy megjelent a társadalomban egy új értelmiség, amely azt a szerepet hódította el, melyet korábban az egyházi értelmiség látott el: a közösség képviselőjét. A vita arról tanúskodik, hogy az irodalom nemcsak önálló tudatformává vált, hanem hatása ekkor már összehasonlíthatatlanul nagyobb és szélesebb körű volt, mint a tudományé vagy a vallásé.

¹⁰ Goda 1993, 60.

A Csokonai kör történetét végigkövetve pedig azt láthatjuk, hogyan lesz a Csokonai-kultusz egy társadalmi és kultúrpolitikai program megvalósítása eszközévé, hogyan *sajátítja ki* egy társadalmi réteg a vezető szerepe legitimitása megteremtése érdekében és hogyan próbálják meg *fölhasználni* Debrecen kulturális jelentősége növeléséhez. A Kisfaludy Társaság által képviselt és államilag támogatott irodalomeszmény szócsövévé válva a kör tevékenysége és megszólalásai erősen *irodalompolitikai* színezetűek voltak. Csokonai csak ürügye volt megszólalásaiknak. Dolgozatom e részében azzal szembesülhettünk, hogy az *intézményesült kultusz eltiűnteti tagjai egyéni arcát*. Bár köztük számos, a maga korában is elismert tudóst és irodalmárt találunk, amikor azonban társaságuk nevében szóltak, egyéniségük feloldódott a kör uniformizált, homogenizált világában, szavaikból és magatartásukból többnyire hiányzott az egyediség és az eredetiség. Esetükben figyelhetjük meg azt is, hogy a kultusz nem fér össze az olvasással, pontosabban szemben áll az értelmezéssel, mert a hivatásos olvasók feladatát nem abban látták, hogy explicitté tett interpretációkat tárjanak a többi olvasó elé, hanem abban, hogy szertartásos ünnepekkel hódoljanak Csokonai nagysága előtt. Írásaik és beszédek – adatoló munkáik kivételével – az ismétlés uralma alatt állnak, vagyis az olvasók és az ünnepségek résztvevői sohasem tudhattak vagy tapasztalhattak meg mást, mint amit már korábban is tudtak vagy átéltek. A ceremóniák és a retorikai beszéd uralma a kör életében arra utal, hogy úgy gondolták, Csokonai olvasása során megszülető esztétikai tapasztalatnak és a költőről kialakított képnek a közösségi ellenőrzés, pontosabban a kör által képviselt irodalom-felfogás kontrollja alatt kell állnia. Ennek a következménye az is, hogy a kör életéből hiányoztak az irodalmi viták és hiányoztak a költőről szóló személyes vallomások.

Munkám fontos vezérfonalát jelentette annak a bemutatása, hogyan viszonyultak történeteim szereplői az irodalmi kultuszhoz vagy általában a művészek/művészet kultuszához.

Kazinczy fölismerte a kultusz két, egymással összefüggő vonását: különleges értéként emelnek ki műveket, alkotókat és közben közösséget teremtenek. Vagyis a kultusz segítségével úgy lehet valaminek/valakinek *különleges jelentőséget* adni, hogy ezzel egyben hozzá is kapcsoljuk egy közösséghez. Fazekas Mihály és társai számára viszont az irodalom és a művészek kultusza nem létezett, nemcsak azért, mert az irodalmat

a *mindennapok* részének tekintették, hanem azért sem, mert *kálvinista neveltetésük* nem tette fogékonnyá őket a művészetek iránt. Kazinczy a kollégiumban uralkodó és onnét szétterjedő racionalizmusban látta a valláshoz és a költészethez szükséges érzékenység hiányának az okát, mert e közösség számára a józanság volt az érték, nem pedig az érzékenység és a rajongás.¹¹ A kultusznak Kazinczy esetében szerepe volt egy új, a születőben lévő, az irodalom elkülönítésében érdekelt közösség megteremtésében is. A körébe tartozókat kultikus viszony fűzte egymáshoz és kultikus beállítódással olvasták egymás műveit.¹² Csokonai síremlékét is olyan kulturális és kultikus *jelnek* gondolta el, amely megszürtte volna, hogy ki alkalmas és méltó Kazinczy köréhez tartozni, s ki nem. Aki számára a síremlék megnyit egy költői világot, az odatartozó, aki számára nem, az kívülálló. S ennyiben az új irodalmi közösség létezésének egyik *jele és jelképe lehetett volna*. A debrecenieknek nem volt szükségük művészi jelekre, hogy fölismerjék egymáshoz tartozásukat, hisz ez magától értetődő adottság volt, amely megszabta mindennapjaikat, értékrendjüket és világlátásukat.

Ferenczy István gondolkodását alapjaiban határozta meg a kultusz, de Kazinczynál többre vágott, nem egy elit irodalmi, hanem a nemzeti közösség „megteremtése” volt a célja, ezért szerette volna a magyar nemzet hőseit kifarangni és egy *nemzeti panteont* létrehozni. Hős-kultuszában szerepet játszhatott erős *művészi öntudata* is, pontosabban az, hogy minden bizonnyal magára ismert az új típusú nagy emberben. A 19. század első felében nálunk is egyre inkább elterjedt az a fölfogás, hogy a nemzetet reprezentáló nagy ember nem annak születik, hanem önerejéből válik azzá. 1824-ben, apjának írt levele az ebből táplálkozó fölfokozott öntudatról tanúskodik: „Engem kevésbé, bátorrá, magam-magamnál erősebbé tesz annak meggondolása, hogy az én kis testemnek egyik ujjá nagyobb, mint ezreknek egész teste”.¹³ A szobrászt társadalmi fölemelkedése büszkeséggel töltötte el: lakatosinasból művésszé lett, s mindenki tőle várta a nemzeti művészet megteremtését. Ferenczy művészet-kultuszában a személyes vágy és a nemzeti feladatvállalás ötvöződött.

11 Vö. Gyapay 2001, 161–162.; S. Varga 2005, 399–400.

12 Merényi 1997 és 2000.

13 Ferenczy István id. Ferenczy Istvánnak, 1824. május 5. Ferenczy 1912, 181.

Péczy József számára a kultusz elsősorban *eszköz* jelentett, melynek a segítségével legyőzheti a kollégiumi nevelés hagyományos rendjét, kinyithatja a Kollégium kapuit a világi művelődés és a nemzeti eszmék fő terjesztője és élesztője, az irodalom előtt. Az a tény, hogy Csokonai síremlékére a diákok önként és szívesen adakoztak, nem kevesebbet jelentett, minthogy számukra már az 1830-as évek meghatározó irodalmi értelmisége által vallott eszmék és értékek voltak az elsődlegesek. A kollégiumi professzorok helyett írók, költők és irodalmárok határozták meg tájékozódásukat, az ókori szerzők helyett pedig szívesebben olvastak modern szépirodalmat. Péczy a síremlékállítást kultikus gesztusában mindezen túl *hazafiúi cselekedetekre való ösztönző erőt* is látott. Úgy tartotta, hogy a diákok bevonásával az iskolán kívüli életben való cselekvésre készíti fel őket. Sárvári Pál számára azonban riasztó volt Csokonai kultusza. Nemcsak az fájt neki, hogy a város más, jeles, köztisztelőben álló tagjai nem részesülnek olyan megbecsülésben, mint a költő, hanem az is, hogy Csokonai a kultusz révén *klasszikussá* vált. Ellenérzését érthetővé teszi, ha figyelembe vesszük, hogy a klasszikust a hagyományos és nem a modern értelemben fogta föl. A hagyományos értelmezés tipikus modelljének a klasszicizmus tekinthető, amely követendő mintának tartotta a klasszikus hagyományt. Sárvári is úgy gondolta, hogy a klasszikusnak tekinthető művekből leszűrhető elvek a jelenkorban is érvényes, követendő minták. Ezzel szemben a klasszikus *modern* fogalma, amit Csokonaira is vonatkoztattak, s ami a 19. században megszülető irodalmi kultusz létrejöttének alapja is volt, nem mintát, hanem értéket jelentett, a művek örök aktualitását és olvashatóságát.

A síremlékállítást szorgalmazó Vecsey József és az Emlékkert Társulat tagjai számára a kultusz *a város modernizálását elősegítő eszköz* volt. Sem a síremlékállítói, sem az Emlékkert Társulat elnöke nem gondoltak Csokonai irodalomtörténeti jelentőségével és szerepével, pontosabban *adottnak* tekintették, hogy a nemzet(i irodalom) halhatatlanjai sorába emelkedett. Vecsey és társai a síremlék fölállítással mindenekelőtt a város *jó hírnevét* szerették volna visszaállítani, *hozzáigazítani* a debreceni gondolkodást a nemzeti törekvésekhez. Csaknak pedig egyrészt a Csokonai-szobor fölállítással azt bizonyíthatta volna, hogy Debrecen is megindult azon az úton, amelyen a nyugat-európai nagyvárosok már régóta járnak, s ahol *a kultúra a mindennapi*

élet része, nem pedig ünnepi dísz. Útinaplójában rendszeresen összehasonlította Debrecen a nyugati városokkal, de nem azért, hogy lekicsinyelje városát, hanem hogy követendő mintákat tárjon a város vezetői és tehetős polgárai elé. Másrészt a szoborállító törekvés élére állva el szerette volna fogadtatni azt a polgártípust, akinek gondolkodásában összefér a gazdasági ésszerűség és a kultúra támogatása. Az Emlékkert Társulat elnöke egyben arra a társadalmi szerepre is bejelentette igényét, amelyet eddig Magyarországon a művészeti pártoló főurak töltöttek be. Erre utal Rotschildékról tett kijelentése: „Eszembe jutott, hogy nálunk ez emberekről csak kicsinylőleg, sőt gúnyolva emlékeznek, pedig nézetem szerint igaztalanul, mert ezek már csak azért is derék emberek, hogy báró létökre nem szégyenlik bankárok lenni, vagy, hogy bankár létökre elég jók báróknak...”¹⁴ A gazdasági haszonra törekvés és a közösségi iránti elkötelezettség nála sem zárták ki egymást.

Izsó számára a Csokonai-szobor megformázásnak az volt a tétje, hogy képes-e minden nélkülözés ellenére is „szent hévvel” kitartani a művészet mellett, vagyis képes-e megőrizni a *művészet iránti kultikus viszonyát*. 1861-ben, a debreceni szoborbizottság megalakulásával egy időben írt levele az eszményeihez való kétségbeesett ragaszkodásról vallanak: „Mi volt ezideig a magyar szobrászat sorsa? Fiatalkori szent hévvel fáradhatatlan kitartással lelkesítve egyedül az imádott művészet szeretetéből egy szebb jövő reménységével tanulni dolgozni éjjel-nappal, elfeledni a jövő ábránd képeit, a jelen nyomorán feláldozni az ifjúság legszebb éveit, érezni ezután mint egy jutalmul elhagyást, a közönyösség, az el nem ismerés, a nélkülözés fájó érzetét, erőt veszítve megtörni a csak tövistszerző pálya közepén vagy a kenyérkereset gondjaitól nyomatva lealacsonyítani a szent művészetet.”¹⁵ Eszményei melletti kitartásban az a vágya segítette, hogy megteremtse a nemzeti művészetet. A művészettörténész véleménye szerint e nagy álom a Csokonai-szobor megalkotásával teljesült. A korban nincs még egy olyan köztéri alkotás, amely arról tanúskodna, hogy sikerült a szobrászatnak nemzeti karaktert adni. Kovalovszky Márta szerint „a Csokonai-szoborral a magyar emlékműszobrászat

¹⁴ Csanak 1978, 11.

¹⁵ Izsó Miklós a Művészeti Segélyező Együlethez, 1861. május 23. Soós 1958, 40–41.

egy pillanatra kilépett az európai emlékművek internacionális áramlatából és önálló útra térve sajátos új eredményt hozott.”¹⁶

Az 1890-ben alakult Csokonai kör művészetéhez, irodalomhoz és alkotókhoz való viszonyát *kizárólag* a kultikus beállítódás szabta meg, aminek egyik következménye, hogy nem Csokonai művei koruk számára való olvashatóvá tételére törekedtek, mint többek között nyugatos kortársaik, valamint értelmezés helyett a közösségi összetartozás megélésre szolgáló ünnepi alkalmakat tartották fontosnak. A kör épp ezért kitüntetett szerepet tulajdonított az ünneplésnek és a szónoki beszédnek. Mind az ünnep, mind a retorikai nyelvhasználat ugyanis a résztvevők „elkötelezettségére hivatkozik”, hiszen a cél nem értelem átadása, hanem hogy „a szónok, a beszéd és a hallgatóság azonosuljon”.¹⁷ Vagyis ünnepségeik és az ott elhangzó beszédek legfontosabb feladata az volt, hogy *egybefonja* a közönséget. Ezeken az alkalmakon tehát nem Csokonairól lehetett megtudni valamit. Mert nem is ez volt a fontos, hanem a szertartásos eseményen való *részvétel*, ahogyan Jauß is írja a kultikus befogadás alkalmairól: „ezeknek nincs más funkciójuk, mint maga a liturgia: az ünnepi mise és a följajlás, részesedni a szent történetben, és nem annak ábrázolása”.¹⁸ A Csokonai kör a Kisfaludy és Petőfi Társasághoz hasonlóan intézményesíteni akarta e viszonyulást, vagyis számúzni az egyéni jelentésadást, s kontrollálni a tagjai fejében lévő tudást, hogy elérhessék céljukat: egységessé tegyék Debrecen társadalmát, aminek majd vezetői lehetnek. E kontrollt a kör vezetői saját maguk fölött is alkalmazták, hiszen alárendelték magukat a Kisfaludy Társaságnak. Mindig megvárták, mi e társaság álláspontja, majd ahhoz igazodtak. Az intézményesített és hivatalossá tett kultusz akadályá lett a kör produktivitásának és eredetiségének, melyek hiánya leginkább abban érhető tetten, hogy a kör története *ismétlődő események és ismétlődő mondatok* sora. Hiába tevékenykedtek több mint fél évszázadon keresztül, alig-alig változott véleményük az irodalom szerepéről, a kör társadalmi-közösségi feladatáról vagy Csokonairól, akiről szép lassan el is feledkeztek, hiszen az 1905-ös nagy ünnepség után Kardos Albert

16 Kovalovszky 1981, 44-46.

17 Frye 1997, 38.

18 Jauß 1977, 216.

írásain kívül már csak ünnepeiken foglalkoztak a debreceni költővel. Az országos visszhangot kiváltó ünnepséggel lényegében véget ért a Csokonai-kultusz formálódása Debrecenben. Kultuszát ettől kezdve jó ideig az önismétlés, vagy ahogyan kritikusaik fogalmaztak, az *unalom* jellemezte. A kör kultúra elsajátító magatartását szokáskövetőnek lehet tekinteni, hiszen működésüket nem tudatos szabálykövetés jellemezte, hanem a kultikus viselkedésmód mintaként való követése. Mindez odavezetett, hogy a szociokulturális környezet megváltozása és Debrecen társadalma egységesítésére való törekvésük újabb és újabb kudarc ellenére is képtelenek voltak a kultúra új szabályok szerinti átkódolására,¹⁹ képtelenek voltak az irodalomhoz való viszonyuk megváltoztatására, s arra, hogy Csokonai költészetét élővé tegyék. A kultusz ismétlések révén kiüresedett szokásrendje és nyelve miatt nem tudták megvalósítani egyik, a 1905-ös Csokonai-ünnepen megfogalmazott álmukat, hogy az olvasók a könyvespolcukról leemeljék Csokonai köteteit.

¹⁹ Lotman 1973, 318-319.

Summary

Entangled in the Arcadia debate. Csokonai's cult in Debrecen

The poet Csokonai can be considered the first cultic figure in Hungarian literature. His life story and some of his poems were known even to those who did not read through his volumes. His firm social embeddedness laid the foundations of his literary cult.

The first stage of Csokonai's literary cult was the so-called Arcadia debate, focusing on whether the object of esteem should be the poet or the man. Kazinczy, as a representative of literature on its way towards autonomy, wanted to erect an artistic sepulchral monument to the „self” portrayed in Csokonai's literary works, whereas the people of Debrecen looked upon the poet as one of their fellow citizens above all and did not have a special tombstone in mind. The representative of the currently forming literary community was opposed by Mihály Fazekas, who stepped forward as the champion of the town. Therefore, the above opposition could easily be interpreted as one between (artistic and literary) erudition and raw force, or between openness to the world and seclusion. Although neither side was announced as the winner at the end of the debate, Kazinczy used publicity in such a way that the people of Debrecen became labelled as „Debreceners” clinging firmly to their own truth, lacking receptivity to learning and arts, distrustful of anything new and being governed by routine and ordinariness. The decline of the town in the 19th century suggests that the Arcadia debate was more than a simple literary controversy. As the local intelligentsia was very slow to develop a genuine need to pay proper homage to Csokonai and commemorate him, they could not escape from the role they played in the Arcadia debate whenever another controversy broke out about the poet. When somebody from Debrecen had their say in a debate, they always acknowledged the poet's merits; yet they had to be on the defensive again and again,

because -just as during the original debate - later on it was also always somebody from outside the town who made a proposal to pay homage to the poet. Thus the town remained entangled in the Arcadia debate for a long time.

A similar thing happened when the statue of Csokonai by István Ferenczy arrived in Debrecen. The bust portrayed the poet as a glorified hero and a dweller of the world of art, which embarrassed Pál Sárvári, professor of the Reformed College. He was unable to accept that the poet, who had been expelled from the college and led quite an immoral life, was to return to his birthplace with a laurel wreath on his head, while several notable public figures of the town did not receive such honour.

In the story of the erection of the sepulchral monument in 1836, the town, or more precisely, the Reformed College, was given the role of the „bad” side again. The professors prohibited the students from raising funds among themselves for Csokonai’s monument. József Péczely found the incident an occasion to stigmatize publicly the clerical intelligentsia, which had a great influence on the town’s cultural life. He claimed that they envied the dead poet’s ever growing fame and did not let their students gain knowledge about the world outside the college. Péczely appeared as a representative of national romanticism, autonomous literature and those teachers who promoted secular knowledge.

In 1871 the unveiling of Csokonai’s statue by Miklós Izsó restored and even heightened the reputation of the town. All the more so because this event linked the aspirations to create national art with the struggle to improve local cultural circumstances. Firstly, Izsó’s sculpture was the first public statue of a poet and the figure was also capable of manifesting the Hungarian national character. Secondly, the erection of the statue was not initiated by anybody from outside the town, but by József Csanak, a successful local merchant and renowned patron.

In 1890 the so-called Csokonai Circle was founded. Adopting the poet’s name meant that there was nobody else’s name more widely accepted by the community of the town to embody the goal set by the circle: to make Debrecen a cultural centre of regional and national relevance again. The Csokonai-celebration in 1905 was an

apotheosis of the people of Debrecen, as the it was celebrated as the most Hungarian town by the invited heads of national institutions and societies. However, the existence of the Csokonai circle put an end to Csokonai's cult. While its members had a vision of Debrecen's leading role, in reality they strengthened provincialism and cultural shallowness. Csokonai was nothing more than a name any more referring to the poet's person, biography and poetry but without a deeper meaning regarding the message of his life and work to the readers of the age.

The debates surrounding the judgement of Csokonai brought up several literary and social issues occupying the minds of contemporary literary people.

The Arcadia debate can be interpreted as a clash between the world of art and the everyday world. Kazinczy and the people of Debrecen held different views on the relationship between art and everyday life. Is art a separate entity that makes its audience cross a border or does it integrate into everyday life? The creation of the bust by Ferenczy was an unintentional involvement in the debates about immortality versus popularity and the taste of the few versus public taste. The bust depicted the immortal poet of the few, while the sculptor dreamt of a national pantheon. Ferenc Kölcsey, who belonged to Kazinczy's circle, thought that immortality and popularity were incompatible. Only critics can make an artist immortal, because popularity hinders insight into the character of artistic talent. In contrast, Márton Domby, the poet's first biographer held the view that popularity was the first step towards becoming a national classic. Ferenc Toldy even regarded popularity as a precondition of the creation of national literature, as a national community that is able to maintain and finance national literature cannot exist without actual readers. Not much later it was Miklós Izsó's statue that portrayed the national and the popular poet at the same time. During the period between the creation of the two statues there was a debate between Péczely and Pál Sárvári that made them realise that literature arouses the desire for freedom. Student readers of literature ignored the traditional curriculum and moral system of the college and wished to get information on their own. That was why they established a reading society. If we follow the history of the Csokonai Circle, it will become clear

how Csokonai's cult became a tool of a cultural political programme to be realised and how it was monopolized by a social group in order to establish its legitimacy. The Circle also exemplifies that institutionalized cult does away with its members' individual features. Their writings and speeches lacked any individual character, because they just recited the Circle's ideology.

(Fordította / Translated by: Lieli Mariann)

IX. Felhasznált irodalom és a rövidítések

- á -r 1871 • -á -r: Csokonai. Vasárnapi Újság, 1871. október 15.
- Ady 1908 • Ady Endre: Magyar pímodán. Nyugat, 1908. 1.
- Ady 1914 • Ady Endre: Szegény magyarok. Szegény Oláh Gábor. Nyugat, 1914. 7.
- Ady 1964 • Ady Endre összes prózai művei. Kiad. Koczkás Sándor és Vezér Erzsébet. Bp., 1964.
- Ady 1964a • Ady Endre: Zsíros város. In: Ady 1964.
- Ady 1977 • Ady Endre publicisztikai írásai. Bp., 1977.
- Ady 1977a • Várad és Debrecen. Válasz egy apológiára. In: Ady 1977.
- Ady 1977b • Ady Endre: Csokonai Vitéz Mihály. In: Ady 1977.
- Almási 1992 • Almási Miklós: Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában. Bp., 1992.
- Althusser 1996 • Althusser: Ideológia és ideologikus államapparátusok. In: Kiss-Kovács-Odorics szerk. 1996.
- Ambrus 2009 • Ambrus Judit-Bárány Tibor-Csörsz Rumen István-Hegedűs Béla-Vaderna Gábor szerk.: Margonauták. Budapest, 2009. <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>
- Anderson 1988 • Anderson, Benedict: Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines erfolgreichen Konzepts. Frankfurt am Main, 1988.
- Angyal 2000 • Angyal László András szerk.: Hajdú-Bihar évszázadai. Debrecen, 2000.
- Ankersmit 2004 • Ankersmit, Frank, R.: A történelmi tapasztalat. Bp., 2004.
- Antalfy 1982 • Antalfy Gyula: Reformkori magyar városrajzok. Bp., 1982.
- Arany 1998 • Arany János: Irányok. In: A. J.: Tanulmányok és kritikák. Vál., szerk. és jegyzetek: S. Varga Pál. Debrecen, 1998.
- Arday 2012 • Arday Lajos: Nép, nemzet, állam, nemzetállam, nacionalizmus. http://www.southeast-europe.org/pdf/12/DKE_12_M_E_Arday_Lajos.pdf
- Assmann 1987 • Assmann, Aleida — Assmann hrsg. Kanon und Zensur. Archeologie der literarischen Kommunikation. 2. München, 1987.
- Assmann 1994 • Assman, Aleida-Assmann, Jan: Das Gestern im heute. Medien und soziales Gedächtnis. In: Merten 1994.
- Assmann 1998 • Assman, Aleida: Lesen als Beleben. In: Lesezeichen. Mitteilungen des Lesezentrums der Pädagogischen Hochschule Heidelberg. Heft 5. 1998.
- Assman 1999 • Assman, Jan: A kulturális emlékezet. Bp., 1999.
- Asztalos-Lakner-Szabó 2005 • Asztalos Dezső-Lakner Lajos-Szabó Anna Viola: Kultusz és áldozat. A debreceni Csokonai Kör. Debrecen, 2005.
- Bajkó 1976. • Bajkó Mátyás: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp., 1976.
- Bakó 1984 • Bakó Endre: Debrecen és a Nyugat. Alföld, 1984. 9.
- Bakó 1986 • Bakó Endre: Irodalmi élet a két világháború között. In: Tokody 1986.
- Bakó 1992 • Bakó Endre: Tóth Árpád a debreceni porban. Debrecen, 1992.
- Bakonyi 1905 • Bakonyi Samu: Csokonai Vitéz Mihály. Debrecen, 1905. május 22.
- Baksay 1960 • Baksay Dániel: Csokonai temetőjén. In: Vargha 1960.
- Balkányi 1904 • Balkányi Kálmán: Ifj. Péczely József levelezése íróbarátaival. Itk, 1904.
- Balogh 1871 • Balogh Ferenc: Csokonai szobrának leleplezési ünnepélye. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1871. okt.-nov.

- Balogh 1904 • Balogh Ferenc: A debreceni Református Kollégium története (adattári rendszerben). Debrecen, 1904.
- Balogh 1946 • Balogh István: Cívisek társadalma. Debrecen, 1946.
- Balogh 1953 • Balogh István: Izsó Miklós és a Csokonai-szobor. Művészettörténeti Értesítő, 1953. 1–2.
- Balogh 1955 • Balogh István: Adatok Debrecen képzőművészetének történetéhez a XIX. század elején. Művészet-történeti Értesítő, 1955. 4.
- Balogh 1969 • Balogh István: Debreceniség. Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere. Studia Literaria, 1969.
- Balogh 1975 • Balogh István: Debrecen politikai állapota 1790–1791-ben. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve. Debrecen, 1975.
- Bán-Julow 1964 • Bán Imre-Julow Viktor: Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp., 1964.
- Bánóczy 1905 • Bánóczy József s. a. rend., bev.: Csokonai Vitéz Mihály munkáiból. Bp., 1905.
- Barcza 1988 • Barcza József szerk.: A Debreceni Református Kollégium története. Bp., 1988.
- Barcsa 1905 • Barcsa János: Csokonai kollégiumi pöre. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. június 3., június 16., május 20.
- Barcsa 1905a • Barcsa János: Főiskolánk és a Csokonai kiállítás. Debreczeni Független Újság, 1905. május 25.
- Barcsa 1971b • Barcsa János: Nyelvújítási adatok. In: Dankó 1971.
- Barthes 1997 • Barthes, Roland: Az olvasásról. In: R. B.: A szöveg öröme. Bp., 1997.
- Baudrillard 1987 • Baudrillard, Jean: A tárgyak rendszere. Bp., 1987.
- Bécsy 2009 • Bécsy Ágnes: A szövegtől a szerzőig – költészet és kritika. Kölcsény Ferenc: Berzsenyi Dániel versei. <http://irodalom.elte.hu/villanyfenot> 2009. 09. 08.
- Benjamin 1969 • Benjamin, Walter: A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában. In: W. B.: Kommentár és prófécia. Bp., 1969.
- Bényei 1974 • Bényei Miklós: Debrecen reformkori művelődéstörténetének néhány kérdése. In: HBML Évkönyve. Szerk.: Gazdag István. Debrecen, 1974.
- Bényei 1991 • Bényei Miklós: Reformkori viták a képzőművészet pártolásáról. Országgyűlési kísérletek Ferenczy István támogatására. In: A debreceni Déri Múzeum évkönyve. Debrecen, 1991.
- Beöthy 1890 • Beöthy Zolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. Bp., 1890.
- Beöthy 1896 • Beöthy Zolt: A magyar irodalom kis-tükre. Második, bővített kiadás. Bp., 1896.
- Beregszászi 1860 • Beregszászi Pál: Csokonai Vitéz Mihály síremléke. Debrecen, 1860.
- Berger-Luckmann 1975 • Berger, Peter R. – Luckmann, Thomas: A valóság társadalmi megformálása. Bp., 1975.
- Bevezetés é. n. • Bevezetés. Debrecen, é. n. (1800-as évek első fele.) Kézirat, TtREKK R. 1300.
- Bibó 1986 • Bibó István: Értelmisség és szakszerűség. In: B. I.: Válogatott tanulmányok II. Bp., 1986.
- Biczó 2004 • Biczó Gábor szerk.: Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig. Debrecen, 2004.
- Biernacki 2009 • Biernacki, Richard: Módszer és metafora az új kultúrtörténet után. In: Kisantal 2009.
- Bíró 1992 • Bíró Ferenc: Laicizálódás a XVIII. század végének magyar irodalmában. Itk, 1992. 2.
- Bíró 1996 • Bíró Ferenc: 1795: fordulat, korszakhatár vagy más? In: Debreczeni 1996.
- Bíró 1998 • Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Bp., 1998.
- Bíró 2009 • Bíró Ferenc: A neológus a grammatikák között. www.mta.hu/fileadmin/I_osztaly/eloadastar/Kazinczy_BiroF.pdf
- Bíró 2010 • Bíró Ferenc: A legnagyobb pennaháború – Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés. Bp., 2010.
- Bodnár 1904 • Bodnár Zsigmond: A Csokonai-vita. Bp., 1904.
- Bodolay 1963 • Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Bp., 1963.
- Bodrogi 2010 • Bodrogi Ferenc: Rend és elragadtatás. Kazinczy esztétikai alaptapasztalatainak egy közös mintázata-ról. In: Debreczeni-Gönczy 2010.

- Borbély 1998 • Borbély Szilárd: Csokonai és Sárvári Pál. Könyv és Könyvtár XX., 1998.
- Borbély 2006 • Borbély Szilárd: Árkádiában. Debrecen, 2006.
- Borbély 2006a • Borbély Szilárd: 15 paragrafus az utánzásról. In: Borbély 2006.
- Borbély 2006b • Borbély Szilárd: Ahogy Kölcsey olvassa Csokonait. In: Borbély 2006.
- Borbély 2006c • Borbély Szilárd: Csokonai karaktere és az Árkádia-per. In: Borbély 2006.
- Borók 2001 • Borók Imre: Hol felejtett csapat és papot Csokonai? Anekdoták hőse. Új Hónap 2001. 1.
- Boros 2003 • Boros Géza: Falenin. Mozgó Világ, 2003. 7.
- Bourdieu 1993 • Bourdieu, Pierre: Die öffentliche Meinung gibt es nicht. In: B. P.: Soziologische Fragen. Frankfurt am Main, 1993.
- Bourdieu 1997 • Bourdieu, Pierre: Zur Soziologie der symbolischen Formen. Frankfurt am Main, 1997.
- Böhme 1996 • Böhme, Hartmut: Vom Cultus zur Kultur(wissenschaft). Zur historischen Semantik des Kulturbegriffs. In: Glaser, Renate-Luserke, Matthias Hg.: Kulturwissenschaft – Literaturwissenschaft. Positionen, Themen, Perspektiven. Wiesbaden, 1996.
- Böhme 1998 • Böhme, Hartmut: Zur Gegendstandsfrage der Germanistik und Kulturwissenschaft. Jahrbuch der Deutschen Schillergesellschaft, Bd. XLII (1998). (www.culture.hu-berlin.de/HB/volltexte/texte/essay.html)
- Bretter - Deák 1995 • Bretter Zoltán - Deák Ágnes szerk. Eszmék a politikában: a nacionalizmus. Pécs, 1995.
- Bruner 2001 • Jerome Bruner: A gondolkodás két formája. In: László-Thomka 2001.
- Busa 1995 • Busa Margit vál., szerk., jegyzetek: Kazinczy Ferenc utazásai 1773-1831. Bp.-Miskolc, 1995.
- Bühl 1972 • Bühl, Walter L. hrsg.: Verstehende Soziologie. München, 1972.
- Cavallo 2000 • Cavallo, Guglielmo, Chartier, Roger szerk.: Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. Budapest, 2000.
- Chartier 2009 • Chartier, Roger: A világ mint reprezentáció. In: Kisantal 2009.
- Cifka 1978 • Cifka Péter: A pályakezdő Ferenczy István. In: Zádor-Szabolcsi 1978.
- Cifka 1991 • Cifka Péter: Virág Benedek emlékműve. Itk, 1991. 5-6.
- Csanak 1987 • Csanak Dóra, F.: Egy debreceni kereskedő Nyugat-Európában. Csanak József úti levelei 1862-ből. Bp., 1987.
- Császtvay 1997 • Császtvay Tünde: A halottak nem kérdeznak vissza. In: Kalla 1997.
- Császtvay 2000 • Császtvay Tünde: Az elveszett és megtalált holttest(ek) esete. Vas Gereben dicsteljes elparentálása. In: Kalla 2000.
- Csatkai 1983 • Csatkai Endre: Kazinczy és a képzőművészetek. Bp., 1983.
- Csetri 1990 • Csetri Lajos: Egység vagy különbözőség. Bp., 1990.
- Csobán 1920 • Csobán Endre: Debreceniek Rákosi Jenőnél (1920). Kézirat, DIM.
- Csobán 1927 • Csobán Endre szerk.: Emlékkönyv dr. Kardos Albert negyvenéves tanári és írói működésének jubileumára. Debrecen, 1927.
- Csobán 1932 • Csobán Endre: Irodalompolitikai jelenségek (1932). Kézirat, DIM.
- Csobán 1935 • Csobán Endre: Bevezető Nadányi Zoltán 1935. április 8-i felolvasó ülésén. Kézirat, DIM.
- Csobán 1939 • Csobán Endre megnyitó beszéde az egységes irodalmi közszellemről a Csokonai Kör Csokonai ünnepélyén 1939. november 20. Kézirat, DIM.
- Csobán 1941 • Csobán Endre: A társadalom irodalompolitikája (1941). Kézirat, DIM.
- Csobán 1943 • Csobán Endre: Könyvnapi megnyitó 1943. Kézirat, DIM.
- Csobán é. n.a • Csobán Endre: A fasiszta Olaszország művészetpolitikája. Kézirat, DIM.
- Csobán é. n.b • Csobán Endre: A vidéki irodalmi társaságok. Kézirat, DIM.
- Csobán é. n.c • Csobán Endre: Ady és az elismerés. Kézirat, DIM.
- Csobán é. n.d • Csobán Endre: Tiszántúl, Dunántúl. Irodalmi feljegyzések. Kézirat, DIM.

- CsokLev 1999 • Debreczeni Attila szerk.: Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés. Kritikai kiadás. Bp., 1999.
- Csokonai 1836 • Anthologia Cs. V. Mihály' Munkáiból. Kassán. Nyomtatta Werfer Károly 1836. (I-II. kötet)
- Csokonai 1905 • Csokonai. Debreczeni Független Újság, 1905. május 20.
- Csokonai 1906 • Csokonai Vitéz Mihály válogatott munkái. A költő halálának százados évfordulójára kiadta a Csokonai kör. Debrecen, 1906.
- Csokonai 1935 • Csokonai Vitéz Mihály legszebb költeményei. Előszóval ellátta Kosztolányi Dezső. Bp., 1935.
- Csokonai 2002 • Debreczeni Attila-Borbély Szilárd-Orosz Beáta szerk.: Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Tanulmányok. Bp., 2002.
- Csokonai kert 1905a • Csokonai kert bajairól. Debreczeni Független Újság, 1905. május 14.
- Csokonai kert 1905b • A Csokonai-kert tócsái. Debreczeni Független Újság, 1905. május 20.
- Csokonai kör 1897 • A debreceni Csokonai kör közgyűlése. Debrecen. 1897. április 26.
- Csokonai kör 1903 • A debreceni Csokonai-kör. Debrecen, 1903. április 27.
- Csokonai kör 1920 • A Csokonai kör a frázisok ellen harcba hívja az intelligenciát. Debreczeni Független Újság, 1920. november 19.
- Csokonai kör 1929 • A Kisfaludy Társaság vándorgyűlése Debrecenben. Debreczeni Független Újság, 1929. április 30.
- Csokonai kör 1934 • A hivatalos és a kitaposott magyar irodalom harca a Csokonai Kör irodalmi ülésén. Debreczeni Független Újság, 1934. február 15.
- Csokonai kör é. n. • A Csokonai Kör elnöksége gróf Tisza Lajoshoz. Kézirat, DIM.
- Csokonai síremléke 1871 • Csokonai síremléke. In: Hamar 1871.
- Csokonai szobra 1871a • Csokonai szobra. Vasárnapi Újság, 1871. október 22.
- Csokonai szobra 1871b • Csokonai Vitéz Mihály emléksobráról. In: Hamar 1871.
- Csokonai-asztaltársaság 1905 • Csokonai-asztaltársaság. DFU, 1905. május 22.
- Csokonai-ház 1871 • Csokonai lak- és halálozási helye. In: Hamar 1871.
- Csokonai-ház 1884 • Csokonai szülőháza. Budapesti Hírlap, 1884. november 20.
- Csokonai-kiállítás 1905 • A százados Csokonai emlékünneppel kapcsolatos Csokonai-kiállítás tárgymutatója. Debrecen, 1905.
- Csokonai-kiállítás 1905a • A Csokonai-ereklye kiállításról. Debreczeni Független Újság, 1905. május 28.
- Csokonai-kiállítás 1905b • Hírek a Csokonai-kiállításról. Debreczeni Független Újság, 1905. május 31.
- Csokonai-kiállítás 1905c • A Csokonai-kiállítás köréből. Debreczeni Független Újság, 1905. június 1.
- Csokonai-ünnep 1905a • Beöthy Zsolt pálmáaga Csokonai sírján. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. január 28.
- Csokonai-ünnep 1905b • Vén diák: A főgimnázium Csokonai ünnep. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. január 28.
- Csokonai-ünnep 1905c • A Csokonai-ünnep díszebédje. Debreczeni Független Újság, 1905. május 13.
- Csokonai-ünnep 1905d • Adatok a Csokonai ünnepéhez. Debreczeni Független Újság, 1905. május 18.
- Csokonai-ünnep 1905e • A százados Csokonai ünnep. Debrecen, 1905. május 20.
- Csokonai-ünnep 1905f • A százados Csokonai ünnep. Debrecen, 1905. május 22.
- Csokonai-ünnep 1905g • A Csokonai-ünnep lefolyása. Debreczeni Független Újság, 1905. május 22.
- Csokonai-ünnep 1905h • A Petőfi-társaság Csokonai ülése. Debrecen, 1905. május 23.
- Csokonai-ünnep 1905i • Utóhangok a Csokonai-ünnepről. Debreczeni Független Újság, 1905. május 24.
- Csokonai-ünnep 1905j • Sz.: A debreczeni Csokonai-ünnep. Vasárnapi Újság, 1905. május 28.
- Csorba 1982a • Csorba Sándor: Kölcsy és Debrecen. Debrecen, 1982.
- Csorba 1982b • Csorba Sándor: Ifjabb Péczely József Kölcsy Ferenchez írott kiadatlan levelei. It, 1982. 4.
- Csörsz Rumen 2007 • Csörsz Rumen István: Csokonai közkezen, avagy a költő kéziratok toplistája. In: Hermann szerk. 2007.
- Czifra 2009 • Czifra Mariann szerk. Leleplezett mellszobor - Nyomozások Kazinczy birtokán. Bp., 2009.

- Dajkó-Labádi 2003 • Dajkó Pál-Labádi Gergely szerk.: Klasszikus – magyar – irodalom – történet. Szeged, 2003.
- Dankó 1980 • Dankó Imre: Temetés, temetők, a temető művészete. In: Letényei-Tóth 1980.
- Danto 1996 • Danto, Arthur C.: A közhely színéváltozása. Bp., 1996.
- Danto 1997 • Danto, Arthur C.: A múzeumok múzeuma. In: A. D.: Hogyan semmiszte ki a filozófia a művészetet. Bp., 1997.
- Darai 1999 • Darai Lajos: Kanti gondolatok befogadása a magyar felvilágosodásba. In: Fehér-Veres 1999.
- Dávidházi 1989 • Dávidházi Péter: „Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Bp., 1989.
- Dávidházi 1990 • Dávidházi Péter: A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében. ItK, 1990.3.
- Dávidházi 1998 • Dávidházi Péter: The Romantic Cult of Shakespeare. Literary Reception in Anthropological Perspective. New York, 1998.
- Dávidházi 1998a • Dávidházi Péter: A nemzeti nagybeszélés újjászületése. Alföld, 1998. 2.
- Dávidházi 2000 • Dávidházi Péter: Irodalomtörténet és ünnepi beszéd. In: Kalla 2000.
- Dávidházi 2004 • Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet. Bp., 2004.
- Dávidházi 2007 • Dávidházi Péter: Csokonai és az irodalomtörténet feltételeessége. In: Hermann 2007.
- Debreczeni 1993 • Debreczeni Attila: Csokonai, az újkezdés költője Debrecen, 1993.
- Debreczeni 1996 • Debreczeni Attila szerk. Folytonosság vagy fordulat? Debrecen, 1996.
- Debreczeni 1997 • Debreczeni Attila: Csokonai és Kazinczy kapcsolata. Könyv és könyvtár. XIX., 1997.
- Debreczeni 2000 • Debreczeni Attila: „Fenség” és „grácia”. Ízléstörekvések a 18. Század végének magyar irodalmában. ItK, 2000. 3-4.
- Debreczeni 2009 • Debreczeni Attila: Ki ütött vissza először? avagy a Debreceni Grammatika és Kazinczy. In: Ambrus 2009.
- Debreczeni-Gönczy 2005 • Debreczeni Attila-Gönczy Mónika szerk.: „Et in Arcadia ego”. Debrecen, 2005.
- Debreczeni-Gönczy 2010 • Debreczeni Attila-Gönczy Mónika szerk.: Ragyogni és munkálni. Debrecen, 2010.
- Dessewffy 1807 • Dessewffy József: Vivitur ingenio caetera mortis erunt. In: Vargha 1960.
- Dietz 1993 • Dietz, Simone: Lebenswelt und System. Würzburg, 1993.
- DIM • Debreceni Irodalmi Múzeum
- Divényi 1905 • Divényi Gyula: Csokonai Vitéz Mihály. Debreceni Független Újság, 1905. május 21.
- Domby 1955 • Domby Márton: Csokonai élete és a kortársak emlékezései Csokonairól. S. a. rend. Vargha Balázs. Bp., 1955.
- Dorogi-Ortutay 1936 • Dorogi-Ortutay Gyula: Csokonai utóélete. Pécs, 1936.
- Dörner-Vogt 1994 • Andreas Dörner-Ludgera Vogt: Literatursoziologie. Literatur, Gesellschaft, Politische Kultur. Opladen, 1994.
- Dunka 2001 • Dunka Sándor: Az építészet és a rajz tanítása Debrecenben a XIX. század első felében. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXVIII. Debrecen, 2001.
- Ebeling-Günzel 2009 • Markus Knut Ebeling, Stephan Günzel, und Aleida Assmann (eds.), Archivologie: Theorien des Archivs in Wissenschaft, Medien und Künsten. Berlin, 2009.
- Elieda 1996 • Elieda, Mircea: Szent és profán. Bp., 1996.
- Endrődi 1905 • Endrődi Sándor: Anakreoni dal. Debreceni Független Újság, 1905. május 28.
- Erdélyi 1960 • Erdélyi János levelezése I. S. a. rend.: T. Erdélyi Ilona. Bp., 1960.
- Etlin 1984 • Etlin, Richard Alan, The architecture of death. The transformation of the cemetery in eighteenth-century Paris. Cambridge, 1984.
- Fabinyi 1987 • Fabinyi Tibor szerk.: A hermeneutika elmélete I. Szeged, 1987.
- Fábrí 1997 • Fábrí Anna: „Sohasem volt ily compact egyetértés” – A Kazinczy-ünnep – 1859. In: Kalla 1997.
- Fáy 1829 • Fáy András: Házi rosta 5. In: Vargha 1960.

- Fáy 1860 • Fáy András: Ferenczy István emlékezete. Budapesti Szemle, 1860. 9.
- Fazekas 1804 • Fazekas 1804 Fazekas Mihály: [Két levél Csokonai, „Dorottya-járól.”] In: Fazekas 1982.
- Fazekas 1806 • Fazekas Mihály: Debreczen védelme. In: Vargha 1960.
- Fazekas 1955 • Fazekas Mihály összes művei II. S.rend.: Julow Viktor és Kéry László. Bp., 1955.
- Fazekas 1810-11 • Fazekas Mihály: Töredék Kazinczy Ferenchez. In: Fazekas 1982.
- Fazekas 1982 • Fazekas Mihály művei. Szerk. Julow Viktor. Bp., 1982.
- Fehér-Veres 1999 • Fehér M. István-Veres Ildikó szerk.: Alternatív tradíciók a magyar filozófia történetében. Miskolc, 1999.
- Fehér 2001 • Fehér M. István: Hermeneutikai tanulmányok I. H. n., 2001.
- Fekete 1985 • Fekete Csaba: Mit mondott el búcsúzóul Csokonai? In: Déri Múzeum Évkönyve 1985. Debrecen, 1986.
- Felelet 1835 • Felelet Az e' 1835-dik esztendői Rajzolatok' 48-dik, 's a' Jelenkor Társalkodója 101-ik számjában kijött gúnyíráásokra a' debretzeni ref. collegiumbeli professori kar részéről. 1835. In: Vargha 1960.
- Felszólítás 1839 • Felszólítás a' honi szobrászat' ügyében. Athenaeum, 1839. II.
- Felszólítás 1846 • Felszólítás egy nemzeti szoborcarnok alapítása ügyében. Életképek, 1846. július 11.
- Fenyő 1976 • Fenyő István: Az irodalom reszublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817-1830. Bp., 1976.
- Ferenczi 1907 • Ferenczi Zoltán: Csokonai. Bp., 1907.
- Ferenczy 1905 • Ferenczy Gyula: A hatvan utcai sír. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. január 28.
- Ferenczy 1985 • Ferenczy Miklós: A Lilla-per. Almásneszmély, 1985.
- Fischer 2001 • Fischer, Norbert: Geschichte des Todes in der Neuzeit. Erfurt, 2001.
- Fischer 2005 • Fischer, Norbert u. a. hgg.: Nekropolis: Der Friedhof als Ort der Toten und der Lebenden. Stuttgart, 2005.
- Fodor 1805 • Fodor Gerzson, „elogium”-a. In Vargha 1960.
- Foucault 1971 • Michel Foucault: Die Ordnung der Dinge. Frankfurt am Main, 1971.
- Foucault 1973 • Michel Foucault: Die Geburt der Klinik. Eine Archäologie des ärztlichen Blicks. München, 1973.
- Foucault 1994 • Foucault, Michel: A szubjektum és a hatalom. Pompeji 1994. 1-2.
- Foucault 1998 • A fantasztikus könyvtár. Bp., 1998.
- Foucault 1998a • Michel Foucault: A diskurzus rendje. In: Foucault 1998.
- Foucault 1999 • Foucault, Michel: Nyelv a végtelenhez. Debrecen, 1999.
- Foucault 1999a • Foucault, Michel: Mi a szerző? In: Foucault 1999.
- Frege 1980 • Frege, Gottlob: Jelentés és jelöllet. In: G. F.: Logika, szemantika, matematika. Bp., 1980.
- Frey 1997 • Frey, Northrop: Az Ige hatalma. Bp., 1997.
- Fried 1993 • Fried István: Kazinczy Ferenc utóirásai. ItK, 1993. 3.
- Fried 1996 • Fried István: Az érzékeny neoklasszista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül. Sátorlajújhely-Szeged, 1996.
- Fried 1996a • Fried István: Kazinczy és a képzőművészetek. In: Fried 1996.
- Fried 1996b • Fried István: Kazinczy neoklasszista fordulata. In: Fried 1996.
- Fried 1998 • Fried István: Csokonai és Csokonai között. Ady Endre költészetfelfogásához. Iskolakultúra, 1998. 8.
- Fried 2009 • Fried István: Egy pálya alkonya (Az 1820-as esztendőik Kazinczy Ference). Kisebbségkutatás 2009. 3. http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatasi/kk_2009_03/cikk.php?id=1768
- Fülep 1976 • Fülep Lajos: Izsó Miklós. In: F. L.: Művészet és világnézet. Cikk, tanulmányok 1920-1970. Bp., 1976.
- Fülep 1978 • Fülep Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp., 1978.
- Gaal é.n. • Gaal Mózes: Csokonai Vitéz Mihály élete és költészete. Pozsony-Bp., é.n.
- Gaál 1960 • Gaál László emlékezése. In: Vargha 1960.

- Gáborjáni 1996 • G. Szabó Botond: A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”. Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel. Debrecen, 1996.
- Gáborjáni 2004 • Gáborjáni Szabó Botond: Csokonai a képzőművészetben. *Confessio*, 2004. 3.
- Gáborjáni 2005 • Gáborjáni Szabó Botond: „Egy rejtélyes Csokonai-szöveg intertextualitása és a költő „kicsapataának” háttere”. *Alföld*, 2005/12.
- Gáborjáni-Uzonyi 2004 • Gáborjáni Szabó Botond-Uzonyi Éva: Egy költő a képzőművészetben: a Csokonai kultusz hatásai. *Református Tiszántúl: a Tiszántúli Református Egyházkerület lapja*, 2004. 3–4.
- Gadamer 1984 • Gadamer, Hans-Georg: Igazság és módszer. Bp., 1984.
- Gadamer 2001 • Gadamer, Hans-Georg: Az életvilág tudománya. In: Schwendtner 2001.
- Gálos 1909 • Gálos Rezső: Csokonai. Bp., 1909.
- Geertz 1994 • Geertz, Clifford: Az értelmezés hatalma. Bp. 1994.
- Geertz 1994a • Geertz, Clifford: Az ideológia mint kulturális rendszer. In: Geertz 1994.
- Géresi 1894 • Géresi Kálmán: Csokonai kora. In: Tüdös 1894.
- Géresi 1902 • Géresi Kálmán: Nemzeti Irodalmi Szövetség. A Csokonai Kör vezetői a mozgalomról. Szabadság, 1902. december 17.
- Géresi 1917 • Géresi Kálmán megnyitóbeszéde az Arany János emlékünnepeken (1917. március). Kézirat, DIM.
- Gerner 2001 • Gerner, Manfred: Friedhofskultur, Stuttgart, 2001.
- Gibbons 1994 • Gibbons, Michael-Limoges, Camille- Nowotny, Helga-Schwartzman, Simon-Scott, Peter and Trow, Martin: *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. London, 1994.
- Goda 1993 • Goda Gertrúd: Izsó szobrászati életútja. Miskolc, 1993.
- Goffman 1969 • Goffman, Erving: *Wir alle spielen Theater*. München, 1969.
- Gorak 2001 • Gorak, Jan: A modern kánon létrehozása. Egy irodalmi eszme teremtése és válsága. In: Rohonyi 2001b.
- Görke-Sauer 2006 • Görke-Sauer, Martina: *Im Land der Trauer. Abschiedsrituale*. Düsseldorf, 2006.
- Graevenitz 1999 • Graevenitz, Gerhart von: *Literaturwissenschaft und Kulturwissenschaft. Eine Erwiderung*. Deutsche Vierteljahrschrift, 1999. 73.
- Gulyás 1940 • Gulyás Pál: A legelső Csokonai-életrajz. Bp.-Debrecen-Kassa-Pécs, 1940.
- Gunst 1997 • Gunst Péter szerk.: *Debrecen története 1849-1919*. Debrecen, 1997.
- Gyáni 1996 • Gyáni Gábor: A kávéházba járó polgár. *Budapesti Negyed*, 12–13. 1996. 2–3.
- Gyáni 1997 • Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurizok tükrében. *Századvég*, 1997. 7.
- Gyáni-Kövé 2001 • Gyáni Gábor-Kövé György: *Magyarország társadalomtörténete*. Bp., 2001.
- Gyapay 2001 • Gyapay László: „A tisztább izlésnek regulájival”. *Kölcsy kritikai pályakezde*. Bp., 2001.
- Gyapay 2003 • Gyapay László s. a. rend. Kölcsey Ferenc: Irodalmi kritikák és esztétikai írások. I. 1808-1823. Bp., 2003.
- Gyapay 2009 • Gyapay László: A műalkotás megítélésének szempontjai Kazinczynál. In: Kovács szerk. 2009.
- Győri 1988 • Győri L. János: A kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében. In: Barcza 1988.
- Győri 1996 • Győri L. János: „A mythos magánya” – Észrevételek Csokonai debreceni „kicsapataának” történetéhez. *Debreceni Szemle*, 1996. 1.
- Győri 2005 • Győri L. János: Csokonai-kultusz a Debreceni Kollégiumban. A Debreceni Református Kollégium Baráti Körének évkönyve a 2004. évről. Debrecen, 2005.
- Gyulai 1870 • Gyulai Pál: Emlékbeszéd Pákh Albert felett. In: Pákh 1870.
- Gyulai 1908 • Gyulai Pál: Kritikai dolgozatok. Bp., 1908.
- Habermas 1981 • Habermas, Jürgen: *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main, 1981.
- Habermas 1993 • Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Bp., 1993.

- Hahn 1987 • Hahn, Alois: Kanonisierungsspiele. In: Assman 1987.
- Halbwachs 1967 • Halbwachs, Maurice: Das kollektive Gedächtnis. Stuttgart, 1967.
- Hallam-Hockey • 2001 Hallam, Elizabeth-Hockey, Jenny: Death, memory, and material culture. Oxford, 2001.
- Halttunen 2009 • Halttunen, Karen: A kultúrtörténet és a narrativitás kihívása. In: Kisantal 2009.
- Hamar 1871 • Hamar László szerk.: Csokonai-émlény. Debrecen, 1871.
- Hamar 1902 • Hamar László: Csokonai és Lillája. Debreczeni Képes Kalendárium 1902.
- Hannerz 2004 • Hannerz, Ulf: A kozmopoliták és a helyeik a világkultúrában. In: Biczó 2004.
- Haraszi 1880 • Haraszi Gyula: Csokonai Vitéz Mihály. Bp.: Aigner Lajos, 1880.
- Hász-Fehér 1999 • „Kinek vagyon jussa...” A felvilágosodás kori folyóiratkritika etikai kérdései. Híd 1999. 11.
- Hász-Fehér 2000a • Hász-Fehér Katalin: A keszthelyi Helikon-ünnepség a XIX. század elején. In: Kalla 2000.
- Hász-Fehér 2000b • Hász-Fehér Katalin: Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében Debrecen, 2000.
- Hász-Fehér 2003 • Hász-Fehér Katalin: Tanulmányfejek. Kazinczy Dayka-portréjának és Berzsényi kanonizációjának párhuzamai. In: Dajkó-Labádi 2003.
- Hász-Fehér 2010 • Hász-Fehér Katalin: Szabadkőműves mintázatok Kazinczy Ferenc fogsága utáni kapcsolatrendszerekben. In: Debreczeni-Gönczy 2010.
- Határozat 1835 • Határozat. A Tiszántúli Református Egyházkerület határozata Péczely József és a professzori kar vitájáról. 1835. In: Vargha 1960.
- Hatvany 1911 • Hatvany Lajos: Egy kortárs Csokonairól. Nyugat, 1911. 1.
- Haug 1999 • Haug, Walter: Literaturwissenschaft als Kulturwissenschaft? Deutsche Vierteljahrschrift, 1999. 73.
- Havasi 2006 • Havasi Virág: Vizsgálódások a racionalitásról. In: Társadalomkutatás. Bp., 2006.
- HBmL • Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
- Hermann 2007 • Hermann Zoltán szerk.: „s végre mivé lesz?” Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriumára alkalmából. Bp., 2007.
- Hernádi 1984 • Hernádi Miklós szerk.: A fenomenológia a társadalomtudományban. Bp., 1984.
- Horkay 1974 • Horkay László: Kant első magyar követői. In: Szauder-Tarnai 1974.
- Horkay 1977 • Horkay László: A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig. Bp., 1977.
- Horváth 1922 • Horváth János: Petőfi Sándor. Bp., 1922.
- Horváth 1936 • Horváth János: Csokonai. Bp., 1936.
- Horváth 2000 • Horváth Imre: Temetőkeretek művészete. In: Angyal 2000.
- Horváth é. n. • Horváth Cyrill: Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Bp., é. n.
- Hudi 2005 • Hudi József: Tudós Fábrián József, a népművelő lelkes. Korunk, 2005. 5.
- Hudi József és Tóth G. 1999 • Hudi József és Tóth G. Péter szerk.: Emlékezet, kultusz, történelem. Veszprém, 1999.
- Imre 1871 • Imre Sándor: Csokonai költői hatása. Vasárnapi Újság, 1871. október 15.
- Imre 2007 • Imre László: Debreceni folyóiratok kultúráért, tudományért. Debreceni Szemle, 2007. 4.
- Irinay 2002 • Irinay Károly: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867-1918. Debrecen, 2002.
- Izsó 1874 • Izsó József: Epizódok Izsó Miklós életéből (1874). In: Soós 1958.
- Jánosi 1905 • Jánosi Zoltán: A százados Csokonai ünnepre. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. május 20.
- Janus 1900 • Janus (Walter Ferenc): Író világ Debrecenben. Bp., 1900.
- Jauß 1977 • Jauß, Hans Robert: Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik 1. (UTB 692.) München, 1977.
- Jelentés 1894 • A debreceni Csokonai Kör 1894. évi jelentése. Debrecen, 1895. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.

- Jelentés 1899 • A debreceni Csokonai Kör 1899. évi jelentése. Debrecen, 1900. Kézirat, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára Kézirattára. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.
- Jelentés 1903 • A debreceni Csokonai Kör 1902. évi jelentése. Debrecen, 1903. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.
- Jelentés 1905 • A debreceni Csokonai Kör 1905. évi jelentése. Debrecen, 1906. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.
- Jelentés 1909 • A debreceni Csokonai Kör 1908. évi jelentése. Debrecen, 1909. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.
- Jelentés 1910 • A debreceni Csokonai Kör 1909. évi jelentése. Debrecen, 1910. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.
- Jelentés 1912 • A debreceni Csokonai Kör 1911. évi jelentése. Debrecen, 1912. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.
- Jelentés 1913 • A debreceni Csokonai Kör 1913. évi jelentése. Debrecen, é. n. In: Asztalos-Lakner-Szabó 2005.
- Joas 1992 • Joas, Hans: Die Kreativität des Handelns. Frankfurt am Main, 1992.
- Juhász 1977 • Juhász Géza: Csokonai-tanulmányok. Bp., 1977.
- Juhász 1977a • Juhász Géza: Csokonai a kicsapatás után. In: Juhász 1977.
- Juhász 1977b • Juhász Géza: Csokonai állítólagos kecskeméti hetvenkét forintja. In: Juhász 1977.
- Juhász 1977c • Juhász Géza: Mikor vált Csokonai anekdota-hőssé? In: Juhász 1977.
- Julow 1955 • Julow Viktor: Fazekas Mihály. Bp., 1955.
- Julow 1975 • Julow Viktor: Csokonai Vitéz Mihály. Debrecen, 1975.
- Julow 1982 • Julow Viktor: Fazekas Mihály. Bp., 1982.
- Julow-Tóth 1982 • Julow Viktor-Tóth Béla: A debreceni felvilágosodás. In: Rácz 1981.
- Kalla 1994 • Kalla Zsuzsa szerk.: Tények és legendák, tárgyak és ereklyék. Bp., 1994.
- Kalla 1994a • Kalla Zsuzsa: Irodalmi relikviák, világi ereklyék. (A Petőfi-kultusz tárgyai.) In: Kalla 1994.
- Kalla 1997 • Kalla Zsuzsa szerk.: Kegyelet és irodalom. Bp., 1997.
- Kalla 2000 • Kalla Zsuzsa szerk.: Az irodalom ünnepei. Bp., 2000.
- Kalla 2005 • Kalla Zsuzsa szerk.: Kultusz, mű, identitás. Bp., 2005.
- Kapitány 1995 • Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor szerk.: „Jelbeszéd az életünk.” A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. Bp., 1995.
- Kaplonyi 1943 • Kaplonyi György: Debreceni ércemberek, márványnévjegyek. Debrecen, 1943.
- Karácsony 1940 • Karácsony Sándor: Csokonai. Debrecen, 1940.
- Karácsony 1995a • Karácsony András: A szimbólum mint tudásszociológiai probléma. In: Kapitány 1995.
- Karácsony 1995b • Karácsony András: Bevezetés a tudásszociológiába. Bp., 1995.
- Kardos 1899 • Kardos Albert: Petőfi-ház, Csokonai-ház. Debreceni Ellenőr, 1899. július 26.
- Kardos 1913 • Kardos Albert: Nemzeti irodalmunk feltámadása. Debreceni Szemle, 1913. március 23.
- Kardos 1919 • Kardos Albert: Ady Endre és a Csokonai Kör. Debreceni Független Újság, 1919. január 29.
- Kardos 1921 • Kardos Albert: Búcsúbeszéd Géresi Kálmán sírja fölött. Debreceni Független Újság, 1921. január 27.
- Kardos 1922 • Kardos Albert: Géresi Kálmán 1841–1921. Debreceni Képes Kalendárium, 1922.
- Kardos 1936a • Kardos Albert: Csokonai síremlékének másai. Debrecen, 1936. febr. 2.
- Kardos 1936b • Kardos Albert: Csokonai-rajongás a XIX. Században. Debrecen, 1936. november 15.
- Kardos é. n. • Kardos Albert: Szávay Gyula. Debrecen, é. n.
- Kardos 1942 • Kardos Albert: Az én kollégiumi tanárim. Debrecen, 1942.
- Kardos 1909 • Kardos Albert szerk.: Emlékkönyv a Csokonai kör három irodalmi ünnepéről. Debrecen, 1909.
- Kardos S. 1905 • Kardos Samu: A városi múzeum megnyitása alkalmából. Debrecen, 1905. május 20
- Kármán 2008 • A nemzet csinosodása. <http://mek.oszk.hu/05900/05994/html/gmkarman0002.html>
- Károli 1987 • Szent Biblia. Magyar nyelvre fordította: Károli Gáspár. Bp., 1987.
- Katona 1980 • Katona Anna B.: Mihály Vitéz Csokonai Boston, 1980.
- KazLev • Kazinczy Ferenc levelezése I–XXI. S. a. rend. Vácz János. Bp., 1890–1911.

- Kazinczy 1805 • Kazinczy Ferenc: Nekrológ. In: Vargha 1960.
- Kazinczy 1806a • Kazinczy Ferenc: Csokonainak síróve. In: Vargha 1960.
- Kazinczy 1806b • Kazinczy Ferenc: Kazinczy felhívásának kihagyott részei. In: Vargha 1960.
- Kazinczy 1806c • Kazinczy Ferenc: Magyarázó jegyzések a 'Csokonai' sírköve eránt tett jelentésre. In: Vargha 1960.
- Kazinczy 1806d • Kazinczy Ferenc: Felelet a' feleletre. In: Vargha 1960.
- Kazinczy 1807a • Kazinczy Ferenc: Végső szavam a' debreczeni perben. In: Vargha 1960.
- Kazinczy 1807b • Kazinczy Ferenc: Még egy szó Arcadiáról. In: Vargha 1960.
- Kazinczy 1811 • Gróf Dessewffy József és Kazinczy Ferenc kiküldött táblabíróinak Vélemények tekint. Zemplény vármegye Rendeihez a Győrnél 1809. június 14. esett vitézeknek állítandó emlék dolgában. Sátorlajújhely, a közgyűlés alatt okt. 16. 1809. Sárospatak. 1811.
- Kazinczy 1829 • Kazinczy Ferenc: Házi jegyzetek 11. Muzáron, 1829. IV. In: Varga 1960.
- Kazinczy 1979 • Kazinczy Ferenc Művei I. (Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok.) Szerk. Szauder Mária. Bp., 1979.
- Kazinczy 1979a • Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. In: Kazinczy 1979.
- Kazinczy 1987 • Kazinczy Ferenc: Az életem. Kiad. Szilágyi Ferenc. Bp., 1987.
- Kazinczy 2008 • Kazinczy Ferenc, Erdélyi levelek, szerkesztette, a szöveget gondozta, az utósót írta, a névmutatót és a szómagyarázatokat összeállította Kovács Dániel. Budapest, 2008.
- Kazinczy 2009 • Pályám emlékezete; Az én életem. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/100941/PE_Szovegek.pdf?REFID=9684543631836518F583803F08A8925?sequence=8
- Kelevéz 1997 • Kelevéz Ágnes: A Babits Emlékönyv. In: Kalla 1997.
- Kerényi 1992 • Kerényi Ferenc: A „Madách-kultusz” ideologikus tünetei az elmúlt évtizedek tükrében. In: Gyarmati György, Németh Péter Mikola szerk.: A metropolis árnyékában. Vác, 1992.
- Keresztesné 2000 • Keresztesné Várhelyi Ilona: Egy kultusz metamorfózis. A kultuszképződés modellje a debreceni Csokonai-kultusz fejlődésében. In: Kalla 2000.
- Keserű 1994 • Keserű Katalin: A kultusz köztes helye. In: Kalla 1994.
- Keszeg 2009 • Keszeg Anna: A szabó Kazinczy. In: Cifra 2009.
- Kilián 1977 • Kilián István: Ady Endre és a Csokonai Kör. Alföld 1977. 1.
- Király 2010 • Király Erzsébet: Silány originál vagy mesteri kópia? Kazinczy és a művészi utánzás elve. In: Debreceni-Gönczy 2010.
- Kisantal 2009 • Kisantal Tamás szerk.: Elbeszélés, kultúra, történelem. Bp., 2009.
- Kisfaludy Társaság 1905 • Kisfaludy Társaság nagygyűlése. Budapesti Hírlap, 1905. február 13.
- Kiss 1989 • Kiss Endre József: Kazinczy a könyvtárban. Széphalom, 1989.
- Kiss 1996 • Kiss Attila Atilla-Kovács Sándor S. K.-Odorics Ferenc szerk.: Testes könyv I. Szeged, 1996.
- K. Lengyel 1993 • K. Lengyel Zsolt: Auf der Suche nach Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918-1928. München, 1993.
- Kohányi 1897 • Kohányi Gyula: A Csokonai Kör és a közönség. Debreczen. 1897. április 26.
- Komlóssy 1905 • Komlóssy Artúr: A Csokonai kiállításról. Debreczen, 1905. április 8.
- Kónya 1999 • Kónya Anikó-Király Ildikó-Bodor Péter-Pléh Csaba szerk.: Kollektív, társas, társadalmi. Bp., 1999.
- Korompay 1998 • Korompay H. János: A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása. Bp., 1998.
- Kósa 1993 • Kósa László: Egyház, társadalom, hagyomány. Debreczen, 1993.
- Koselleck 2003 • Koselleck Reinhart 2003. 'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történelmi kategória. In: Emlült jövő. A történelmi idők szemantikája. Budapest, 2003.

- Kovács 1871a • Kovács Gyula: Csokonai emlékezete. In: Csokonai szobor-emlék 1871.
- Kovács 1871b • Kovács Gyula: Csokonai kora. In: Csokonai szobor-emlék 1871.
- Kovács 2009 • Kovács Ida szerk.: A Szép és a Jó. Bp., 2009.
- Kovalovszky 1981 • Kovalovszky Márta: Emlékműszobrászat. In: Szabó- Széphelyi 1981.
- Kovalovszky 1978 • Kovalovszky Márta: A romantika a magyar szobrászatban: miért igen, miért nem? = Ars Hungarica, 1987. 1.
- Kölcsy 1960 • Kölcsy Ferenc: Iskola és világ. In: KFÖM I.
- Kölcsy 1960a • Kölcsy Ferenc: Kritika és antikritika. In: KFÖM I.
- KFÖM • Kölcsy Ferenc Összes művei I-III. S. a. rend. Szauder Józsefné, Szauder József. Bp., 1960.
- Kölcsy 1990 • Kölcsy Ferenc levelezése. S. a. rend. Szabó G. Zoltán. Bp., 1990.
- Kölcsy 2003 • Kölcsy Ferenc: Csokonai Vitéz Mihály' munkáinak kritikai megítélések. In: Gyapay 2003.
- Kölcsy 2005 • Kölcsy Ferenc: Levezés I. 1808-1818. S. a. rend. Szabó G. Zoltán. Bp., 2005.
- Krappman 1980 • Krappman: Lothar: Az identitás szociológiai dimenziói. Bp., 1980.
- Krumrey 1997 • Krumrey, Antje: Sterberituale und Todeszeremonien. Ihr Wandel in der Zeit. Frankfurt an der Oder, 1997.
- Kulini 1861 • Kulini Nagy Benő szerk.: Csokonai-album. Debrecen, 1861.
- Kulini 1871 • Kulini Nagy Benő: Csokonai Vitéz Mihály életrajza. In: Csokonai szobor-emlék 1871.
- Kunt-Szarvas 1993 • Kunt Ernő-Szarvas Zsuzsa szerk.: A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon. Miskolc, 1993.
- Kürti 1995 • Sz. Kürti Katalin: Kiss Sámuel (1781-1819), a debreceni „rajziskola” első professzora. Debrecen, 1995.
- Lackó é. n. • Laczkó Sándor: A magyar filozófia műnyelv kialakulása. Apáczaitól a 19–20. század fordulójáig. http://www.phil-inst.hu/recepcio/htm/204_belo.htm
- Laczkó 1974 • Laczkó András: Ady és Csokonai. ItK, 1974. 4.
- Lakner 1995 • Lakner Lajos: Egy vidéki művész a XX. század első felében. (Oláh Gábor naplója.) ItK, 1995. 5-6.
- Lakner 1999 • Lakner Lajos: Iskola és világ, hagyomány és újítás. In: A debreceni Déry Múzeum évkönyve 1999. Debrecen, 2000.
- Lakner 2000 • Lakner Lajos: Irodalmi kultusz, identitás, legitimáció. In: Kalla 2000.
- Lakner 2002 • Lakner Lajos: Az önismeret kertjében. In: Oláh 2002.
- Lakner 2004 • Lakner Lajos: Kultusz, olvasás, identitás. Literatura, 2004.
- Lakner 2004a • Lakner Lajos: Az emlékezetközösségtől a tudományos közösségig. Debreceni Disputa, 2004. 10.
- Lakner 2005 • Lakner Lajos: Irodalmi kultusz, történetiség, aktualitás. A kultusz kutatás útján. In: Kalla 2005.
- Lakner 2006 • Lakner Lajos: Csokonai-ünnep – avagy hogyan lett Csokonai Debrecené. Debreceni Disputa, 2006. 4.
- Lakner 2006a • Lakner Lajos: Kegyelet és önismeret. Debreceni Disputa, 2006. 11.
- Lakner 2007 • Lakner Lajos: Irodalmi kultusz és hagyomány. In: Wilhelm 2007.
- Lakner 2009 • Lakner Lajos: Literary Cult and the Public Sphere. In: Rautavouma 2009.
- Lampérth 2005 • Lampérth Géza: Csokonai emlékére. Vasárnapi Újság, 1905. május 21. (21. sz.)
- László 1943 • László Dezső: Református kollégiumaink szellemi öröksége. Református Szemle, 1943. augusztus 20.
- László-Thomka 2001 • László János-Thomka Beáta szerk.: Narratív pszichológia. Bp., 2001.
- Lengyel 1964 • Lengyel Géza: A Szép mesterségek kezdete. Ferenczy István sorsa. Bp., 1964.
- Letényei-Tóth 1980 • Letényei Árpád-Tóth Endre szerk.: Hajdú-Bihar temetőművészete. Debrecen, 1980.
- Link-Link-Heer 1980 • Jürgen Link - Ursula Link-Heer: Literatursoziologische Propädeutikum. (UTB 799) München, 1980.
- Lipp 1993 • Lipp, Wilfried hg. Denkmal—Werte—Gesellschaft. Zur Pluralität des Denkmalbegriffs. Frankfurt/New York, 1993.

- Lóránd 2006 • Lóránd Zsófia-Scheibner Tamás-Vaderna Gábor- Vári György szerk.: Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás értelmezési lehetőségei. Bp., 2006.
- Losoncz 1988 • Losoncz Alpár: A hermeneutika és a gyakorlati filozófia. In: L. A.: Hiányvontkozások. Újvidék, 1988.
- Lotman 1973 • Jurij Lotman: A „kultúra elsajátítása” mint tipológiai jellemző. In: J. L.: Szöveg, modell, típus. Bp., 1973.
- Luckman 1987 • Luckman, Thomas: Kanon und konversion. In: Assmann 1987.
- Luhmann 1996 • Luhmann, Niklas: A műalkotás és a művészet önreprodukciója. In: Kiss-Kovács-Odorics szerk. 1996.
- Lukács 2007 • Lukács László: Csokonai a néphagyományban. Bp., 2007.
- Lyka 1981 • Lyka Károly: A táblalíró világ művészete. Bp., 1981.
- Madaras 2000 • Madaras László: Április 4. – az ünnep. In: Pásztor Cecília szerk.: Ünnep-hétköznapi-émlékezet. Salgótarján, 2000.
- Mannheim 1995 • Mannheim Karl: A gondolkodás struktúrái. Bp., 1995.
- Mannheim 1995a • Mannheim, Karl: A kultúrszociológiai megismerés sajátosságáról. In: Mannheim 1995.
- Mannheim 1995b • Mannheim, Karl: A kultúra és a kultúra megismerhetőségének szociológiai elmélete. In: Mannheim 1995.
- Maquet 2003 • Jacques Maquet: Az esztétikai tapasztalat. A vizuális művészetek az antropológus szemével. Debrecen, 2003.
- Margócsy 1990 • Margócsy István: A magyar irodalom kultikus megközelítése. (Kommentár és florilegium.) Itk, 1990. 3.
- Margócsy 1993 • Margócsy István: Ottlik Géza. 2000. 1993. 9.
- Margócsy 1999 • Margócsy István: A Petőfi-kultusz határtalanságáról. In: M. I.: Petőfi Sándor. Bp., 1999.
- Margócsy 2000 • Margócsy István: Az 1859-es Kazinczy-ünnepély nyelvhaszálatához. In: Kalla 2000.
- Margócsy 2007 • Margócsy István: A Szép mesterségek kezdete. Élet és Irodalom, 2007. november 23. <http://www.mta.hu/index.php>
- Marosi 2009 • Marosi Ernő. A Szép és a Jó. Kazinczy és a művészetek. In: Kovács 2009.
- Márton 1803 • Márton József: Előjáró beszéd [az Anakreoni dalokhoz]. In: Vargha 1960.
- Márton 1813 • Márton József: Az olvasóhoz (1813). In: Vargha 1960.
- Márton 1816 • Márton József: Előbeszéd. Csokonai Vitéz Mihály nevezetesebb poétai munkái. Bétsben, 1816.
- Matkó 1987 • Matkó László: Cívis élettér és a társadalmi hierarchia. Alföld, 1987. 4.
- Meller 1905 • Meller Simon: Ferenczy István. Budapest, 1905.
- Merényi 1997 • Merényi Annamária: A kultikus beszéd archeológiája és a kortársi Csokonai-recepció. Szépliteratúrai ajándék. [4]. 1997. 1-2.
- Merényi 2000 • Merényi Annamária: A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében. In: Takáts 2000.
- Merleau-Ponthy 1984 • Maurice, Merleau-Ponthy: Az észlelés fenomenológiája. In: Hernádi 1984.
- Merten 1994 • Merten, Klaus-Schmidt, Siegfried J.-Weischenberg, Siegfried hrsg.: Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft. Opladen, 1994.
- Mészáros 2000 • Mészáros András: A filozófia Magyarországon. Bp., 2000.
- Mezei 1994 • Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy levelezésben. Bp. 1994.
- Mezei 1998 • A kiadó mandátuma. Debrecen, 1998.
- Mezei 1987-88 • Kazinczy világnézeti problémái. Itk, 1987-1988. 3.
- Mezei 1992 • Kazinczy erdélyi útirajza és a levélműfaj. It, 1992. 2.
- Mezei 2000 • „Magamat ragyogtatom” Közelítések a Fogságom naplójához. Itk, 2000. 3-4.
- Miller 1807 • Miller Jakob: A Nemzeti Gyűjtemények elintézése feltételei Magyar Ország Hazafiai számára, Budán, 1807.
- Miskolczy 2009 • Miskolczy Ambrus: A virtus jegyében. Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig II. Bp., 2009.

- Mitrovics 1916 • Mitrovics Gyula: Az esztétika alapvető elvei. Debrecen, 1916.
- Mokry 1819-20 • Mokry Benjamin: Községes historiai-biographiai kézi-lexikon. Pest, 1819-1820.
- Molnár 1939 • Molnár Ágnes: Debreceni arcok a felvilágosodás századából. Bp., 1939.
- Móricz 1905 • Móricz Zsigmond: Csokonai Vitéz Mihály 1773-1805. In: Móricz 1978.
- Móricz 1978 • Móricz Zsigmond: Tanulmányok I. Bp., 1978.
- N. G. 1836 • N. G.: Anthológia Csokonai Vitéz Mihály munkáiból. (Magyar írók remekei.) Kassán, Nyomtatta Werfer Károly, 1836.
- Nagy 1933 • Nagy Sándor: A debreceni Református Kollégium. Hajdúhadház, 1933.
- Nagy 2001 • Nagy Ildikó: Az emlékműszobrászat kezdetei Budapesten, szobrok és szobrászok. Budapesti Negyed 32-33. 2001. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00025/nagy.html>
- Nassehi-Weber 1989 • Nassehi, Armin-Weber, Georg: Tod, Modernität und Gesellschaft. Entwurf einer Theorie der Todesverdrängung. Opladen, 1989.
- Neidhardt 1994 • Neidhardt, Friedhelm hrg.: Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegung. Opladen, 1994.
- Neidhardt 1994a • Neidhardt, Friedhelm: Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegung. In: Neidhardt 1994.
- Némédi 2000 • Némédi Dénes: A szociológia egy sikeres évszázad után. Szociológiai szemle, 2000. 1.
- Németh G. 1963 • Németh G. Béla: Beöthy Zsolt. Itk, 1963. 5.
- Némethi 2003 • Némethi Nagy János Értekezése Csokonai V. Mihály életéről. In: Gyapay 2003.
- Névtelen 1806 • Névtelen: Válasz Kazinczy nekrológiára. In: Vargha 1960.
- Névtelen 1823 • Névtelen: Ferenczy István született magyar képfaragó két munkája. In: Vargha 1960.
- Niedermüller 1993 • Niedermüller Péter: Empirikus kutatás avagy az antropológia esélyei. In: Kunt-Szarvas 1993.
- Niedermüller 1995 • Niedermüller Péter: A „szimbolikus” és a kulturális elemzés: megjegyzések a szimbolikus antropológiáról. In: Kapitány 1995.
- Nyilassy-Vayerné é. n. • Nyilassy Vilma-Vayerné Zibolen Ágnes: Csokonai Vitéz Mihály. Bp., é. n.
- Nyíró 2001 • Nyíró Miklós: Vissza a gyakorlati világtapasztalathoz. In: Schwendtner 2001.
- O. Nagy 1939 • O. Nagy Gábor: A „debreceniség” alkonya. A Debreceni Ref. Kollégium Tanárképző Intézetének dolgozatai. Debrecen, 1939.
- Oláh 1871 • Oláh Károly: Csokonai háza. In: Csokonai szobor-émlék 1871.
- Oláh 1905 • Oláh Gábor: Csokonai. Vasárnapi Újság, 1905. május 21.
- Oláh 1928 • Oláh Gábor: Csokonai. Bp., 1928.
- Oláh 2002 • Oláh Gábor: Naplók. Szerk., jegyzetek és utószó Lakner Lajos. Debrecen, 2002.
- Onder 2007 • Onder Csaba: „... ő lesz Dictátor közöttünk?” A Nekrológ-ügy Kazinczy stratégiájában. In: Hermann 2007.
- Pák 1845 • Pák Albert: Utazás Debrecenben. In: Pák 1870.
- Pák 1870 • Pák Albert: humoros életképei. Pest, 1870.
- Pál 1988 • Pál József: A neoklasszicizmus poétikája. Bp.: Akadémiai, 1988.
- Panofsky 1978 • Panofsky, Erwin: Et in Arcadia ego. Poussin und die Tradition des Elegischen. In: P. E.: Sinn und Deutung in der bildenden Kunst. Köln, 1978.
- Pap 1894 • Pap Károly: Tót Ede élete és művei. Kolozsvár, 1894.
- Pap 1939 • Emlékkönyv Pap Károly főiskolai (akadémiai és egyetemi) működésének harmincadik évfordulójára. Debrecen, 1939.
- Pap 1942 • Pap Károly: Adalékok a debreceni Csokonai Kör történetéhez. Bp., 1942.
- Papp 1992 • Papp Zoltán: A szép mesterségek kezdete. Múzsák, 1992. 3.
- Péczy 1835 • Péczy József: Felelet a debreceni reform. kollégium professorainak egyen kívül, Debreczenben decz. 30. 1835. költ feletére. In: Vargha 1960.

- Petur 1902 • Petur: A Csokonai Kör. Szabadság, 1902. szeptember 7.
- Pieper 1964 • Pieper, Josef: Zustimmung zur Welt. Eine Theorie des Festes. München, 1964.
- Pléh 1999 • Pléh Csaba: Maurice Halbwachs kollektív memóriájára emlékezve. In: Kónya-Király-Bodor-Pléh 1999.
- Plumpe 2001 • Plumpe, Gerhard: Rendszermélet és irodalomtörténet. In: Rákai 2001.
- Porkoláb 2005 • Porkoláb Tibor: „Nagyjainknak pantheonja épül” Közösségi emlékezet. panteonizáció, emlékezés. Bp., 2005.
- Praznovszky 1993 • Praznovszky Mihály: Kultusz és közélet. A balatonfüredi Kisfaludy-szobor felállításáról. Új Horizont, 1993. 2.
- Rácz 1981 • Rácz István szerk.: Debrecen története 1693–1849. Debrecen, 1981.
- Rácz 1989 • Rácz István: A debreceni cívisvágyon. Budapest, 1989.
- Radnóti 2008 • Radnóti Sándor: Xenidion s Etelke. Holmi, 2008. 11.
- Rákai 2000 • Rákai Orsolya: A magyar nyelv ünnepe? A Marczibányi-jutalom első két kiosztása. In: Kalla 2000.
- Rákai 2001 • Rákai Orsolya szerk.: A háló, a halászhok és a halak. Budapest–Szeged, 2001.
- Rautavouma 2009 • Veera Rautavouma–Urpo Kovala–Eeva Haverinen eds. Cult, Community, Identity. Jyväskylä, 2009.
- Réti 2008 • Réti Hugó: Csokonai hatása Petőfira. Bp., 1909.
- Ricoeur 1987a • Ricoeur, Paul: Az interpretációk konfliktusa. In: Fabinyi 1987.
- Ricoeur 1987b • Ricoeur, Paul: A tanúság hermeneutikája. In: Fabinyi 1987.
- Ricoeur 1987c • Ricoeur, Paul: Előszó Rudolf Bultmannhoz. In: Fabinyi 1987.
- Ricoeur 1987d • Ricoeur, Paul: Létezés és hermeneutika. In: Fabinyi 1987.
- Ricoeur 1999 • Ricoeur, Paul: Válogatott irodalmi tanulmányok. Bp., 1999.
- Ricoeur 1999a • Ricoeur, Paul: A szöveg és az olvasó világa. In: Ricoeur 1999.
- Ricoeur 1999b • Paul Ricoeur: A történelem és a fikció kereszteződése. In: Ricoeur 1999.
- Robinson–Koontz 1996 • Robinson, David–Koontz, Dean: Beautiful Death: The Art of the Cemetery. New York, 1996.
- Rohonyi 1975 • Rohonyi Zoltán: A magyar romantika kezdetei. Bukarest, 1975.
- Rohonyi 1996 • Rohonyi Zoltán: „Úgy állj meg itt, pusztán”. Bp., 1996.
- Rohonyi 2001a • Rohonyi Zoltán: A romantikus korszakküszöb. Bp., 2001.
- Rohonyi 2001b • Rohonyi Zoltán szerk.: Irodalmi kánon és kanonizáció. Bp., 2001.
- Romics 1911 • Romics Géza: Csokonai-renaissance. Vasárnapi Újság, 1911. április 2.
- Rózsa 1973 • Rózsa György: Iconographia Csokonaina. ItK, 1973. 6.
- Rumy 1960 • Rumy Károly György: Nachtrag. In: Vargha 1960.
- Sápi 1972 • Sápi Lajos: Debrecen település- és építéstörténete. Debrecen, 1972.
- Sápi 1980 • Sápi Lajos: Régi temetők Debrecenben. In: Letényei-Tóth 1980.
- Sárközi 2002 • Sárközi Zsuzsanna: Eső előtt. Szociológiai szemle, 2002. 3.
- SárváriLev • Sárvári Pál levelezése. Kézirat. Déry Múzeum irodalmi gyűjteménye.
- Sárvári 1804 • Sárvári Pál: A rajzolás mesterségének kezdete. I. darab. Debrecen, 1804.
- Sárvári 1823 • Sárvári Pál: Oda. Nemes Ferentz István Rómában lakó jeles képfaragó úrhöz írta Sárvári Pál, a' Debreczeni Ref. Collégiumban a' mathesis és physica rendes tanítója. In: Vargha 1960.
- Sárvári 1844a • Sárvári Pál: Csokonai életének töredék vonalai. In: Vargha 1960.
- Sárvári 1844b • Sárvári Pál: Talán felesleges todalék a Csokonai élete töredékeihez. (1844) Vargha 1960.
- Scharf 1985 • Scharf, Helmut: Nationaldenkmal und nationale Frage in Deutschland. Mannheim, 1985.
- Schiller 2005 • Schiller Erzsébet: „Szimat és ízlés.” A Nyugat magyar irodalomtörténeti hagyományképe 1908–1914. Bp., 2005.
- Schütz 1960 • Schütz, Alfred: Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Wien, 1960.

- Schwendtner 2001 • Schwendtner Tibor szerk.: Metszéspontok a fenomenológia és a hermeneutika határvidékén. H. n., 2001.
- Shusterman 2003 • Shusterman, Richard: Pragmatista esztétika. Pozsony, 2003.
- Síklaki 1999 • Síklaki István: A narratívum argumentatív szerepe a diskurzusban. In: Kónya-Király-Bodor-Pléh 1999.
- Simon-Thimár 1999 • Simon László L.-Thimár Attila szerk.: Az olvasók – az olvasás. Bp., 1999.
- Sinkó 1965 • Sinkó Ervin: Csokonai. Újvidék, Fórum, 1965.
- Sinkó 1983 • Sinkó Katalin: Kazinczy Ferenc és a műgyűjtés. *Ars Hungarica* 1983. 2.
- Sinkó 1983a • Sinkó Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. Művészettörténeti értesítő, 1983. 4.
- Sinkó 2003 • Sinkó Katalin: A művészi siker anatómiája 1840–1900. In: Takáts 2003.
- Smith 1995 • Anthony D. Smith: Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok. In: Bretter – Deák 1995.
- Somlai 2001 • Somlai Péter: Egyetemesség és heterogenitás. Szociológiai szemle, 2001. 1.
- Soós 1958 • Soós Gyula összeáll., s. a. rend.: Izsó Miklós levelei. Bp.: Múzeumok Központi Propaganda Irodája, 1958.
- Soós 2003 • Soós Sándor: A tudományos tudás (és elemzésének) dimenziói. Világosság, 2003. 9–10.
- Sőregi 1940 • Sőregi János: Zoltai Lajos. Debrecen, 1940.
- Stierle 1975 • Stierle, Karlheinz: Was heißt Rezeption bei fiktionalen Texten? *Poetica*, 1975. 7.
- Sütterlin 2000 • Sütterlin, Christa: Symbole und Rituale im Dienste der Herstellung und Erhaltung von Gruppenidentität. Bern–Berlin–Bruxelles–Farkfurt am Main–New York–Oxford–Wien, 2000.
- S. Varga 1994 • Varga Pál, S.: A gondviselés hittől a vitalizmusig. Debrecen, 1994.
- S. Varga 2005 • Varga Pál, S.: A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei. Bp., 2005.
- Sz. Kürti 1995 • Sz. Kürti Katalin: Kiss Sámuel (1781–1819), a debreceni "rajziskola" első professzora. Debrecen, 1995.
- Szabad 1905 • Szabad Hajdu: Vasárnapi levél. Debreceni Független Újság, 1905. május 28.
- Szabó 1983 • Szabó Péter: Kazinczy portré-esztétikája. *Ars Hungarica*, 1983. 2.
- Szabó 1977 • Szabó Sándor Géza szerk.: Ady és Debrecen. Debrecen, 1977.
- Szabó 1983a • Szabó Sándor Géza: Debreceniek a Nyugatban. In: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1980. Debrecen, 1983.
- Szabó 1993 • Szabó Sándor Géza: A Csokonai Kör alapításának előzményei. In: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1991. Debrecen, 1993.
- Szabó 1994 • Szabó Dániel: A nemzeti áldozatkészség szobra. (Avagy fából vaskatona.) Budapesti Negyed, 1994. 1.
- Szabolcska 1905 • Szabolcska Mihály: Csokonai. Debreceni Független Újság, 1905. május 23.
- Szabó-Széphelyi 1981 • Szabó Júlia-Széphelyi F. György szerk.: Művészet Magyarországon 1830–1870. Bp., 1981.
- Szajbély 1996 • Szajbély Mihály: Költészet és próza viszonya Csokonai Vitéz poétikájában és szépirói kísérleteiben. In: Debreceni 1996.
- Szajbély 2005 • Szajbély Mihály: A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után. Bp., 2005.
- Szana 1869 • Szana Tamás: Csokonai életrajza. Debrecen és Nyíregyháza, 1869.
- Szana 1871 • Szana Tamás: Csokonai életrajza. Debrecen, 1871.
- Szana 1871a • Szana Tamás: Izsó Miklós. Hazánk s a Külföld, 1871. október 19.
- Szana 1871b • Szana Tamás: A Csokonai-szobor Debrecenben. Hazánk s a Külföld, 1871. október 26.
- Szász 1871 • Szász Károly: Csokonai szobrának leleplezésére. Vasárnapi Újság, 1871. október 15.
- Szathmáry 1905a • Szathmáry Zoltán: A Csokonai-kiállítás Debrecenben. Vasárnapi Újság, 1905. május 21.
- Szathmáry 1905b • Szathmáry Zoltán: Csokonai-ereklyék Debrecenben. Új Idők, 1905. 21.
- Szatmári 1991 • Satmári Gizella: Ferenczy István, "a művész" pályaképehez. Művészettörténeti értesítő. 40. 1991. 1–2.
- Szauder 1958 • Szauder József: Géniusz száll... Itk, 1958. 2–3.

- Szauder 1970 • Szauder József: Az este és az álom. Felvilágosodás és klasszicizmus. Bp., 1970.
- Szauder 1980 • Szauder József: Az éj és a csillagok. Tanulmányok Csokonairól. S. a. rend. Szauder Mária. Bp., 1980.
- Szauder-Tarnai 1974 • Szauder József-Tarnai Andor szerk.: Irodalom és felvilágosodás. Bp., 1974.
- Szávay 1905 • Szávay Gyula: Csokonai köszöntése és 12 más beszéd. Debrecen, 1905.
- Szegedy-Maszácz 1992 • Szegedy-Maszácz Mihály: A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban. Literatura, 1992. 2.
- Székelly 1973 • Székelly Júlia: Magyar Orfeusz. Lavotta és Csokonai. Bp., 1973
- Szemere 1960 • Szemere Pál: Észrevételek Arcdiáról. In: Vargha 1960.
- Szendrei 1970 • Szendrei Júlia, V. „Mely széles a poétai mező...”: Csokonai lírájának élményrétege. Kolozsvár, 1970.
- Szendrey 1905 • Szendrey Imre: Lilla-adalékok. Debreceni Független Újság, 1905. június 4.
- Szigethy 1994 • Szigethy Gábor: Szélgjegyzetelt Csokonai. Kortárs, 1994. 6.
- Szigeti 2005 • Szigeti Jenő: Csokonai jövődölései. Minden gyűjtemény 1. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára. Bp., 2005.
- Szilágyi 1871a • Szilágyi István: Csokonai síremléke s a debreceni tanári kar. Figyelő, 1871. szeptember 6.
- Szilágyi 1871b • Szilágyi István: Csokonai síremléke s a debreceni tanári kar. Figyelő, 1871. október 12.
- Szilágyi 1975 • Szilágyi Ferenc s. a. rend., jegyz.: Csokonai Vitéz Mihály. Költemények 1. 1785-1790. CsVMÖM. Bp., 1975.
- Szilágyi 1981 • Szilágyi Ferenc: Csokonai művei nyomában. Bp., 1981.
- Szilágyi 1988 • Szilágyi Ferenc s. a. rend., jegyz.: Csokonai Vitéz Mihály: Költemények 2. 1791-1793. CsVMÖM. Bp., 1988.
- Szilágyi 1998 • Szilágyi Ferenc: „Az Ész világa mellett...” Bp., 1998.
- Szilágyi 1998a • Szilágyi Ferenc: Csokonai „poétai tempel”-je Debrecenben. A költő elpusztult Darabos utcai falfestményei. In: Szilágyi 1998.
- Szilágyi 2005 • Szilágyi Ferenc: Csokonai utóélete. Lyukasóra, 2005. 10.
- Szilágyi 2002 • Szilágyi Márton: Kegyelem és erőszak. Fazekas Mihály Lúdas Matyija. Alföld, 2002. 7.
- Szilágyi 2003 • Szilágyi Márton: Alkalmatosságra írott versek, avagy vidám férfikompaniák humora. Bárka, 2003. 5.
- Szilágyi 2005a • Szilágyi Márton: Csokonai kollégiumi pörei. Alföld, 2005. 1.
- Szilágyi 2005b • Szilágyi Márton: Csokonai a szekrényben. Lyukasóra, 2005. 10.
- Szilágyi 2005c • Szilágyi Márton: Csokonai tusculanuma. Híd, 2005. november
- Szilágyi 2011 • Szilágyi Márton: Irodalom és üzlet. Csokonai Vitéz Mihály könyvkiadói és könyvterjesztői stratégiája a 18-19. század fordulóján. Korall 2011. 43.
- Szilasi 1997 • Szilasi László: Jókai talpazata. Jókai Mór Hétköznapi című regényének kultikus olvasata, k.o. In: Kalla 1997.
- Szilasi 2000 • Szilasi László: A selyemgubó és a „bonczoló kés”. Bp., 2000.
- Szili 1993 • Szili József: Az irodalomfogalmak rendszere. Bp., 1993.
- Szolláth 2004 • Szolláth Dávid: A kultusz kutatás két tendenciája. BUKSZ, 2004. ősz
- Szombati 1908 • Szombati Szabó István: Pirkadatkor. Debrecen, 1908.
- Szűcs 1872 • Szűcs István: Szabad királyi Debreczen város történelme. Debrecen, 1872.
- Takács 1980 • Takács Béla: A fejfák esztétikája. In: Letényei-Tóth 1980.
- Takács 1990 • Takács Ferenc: Az ironikus kegyhely. A James Joyce Múzeum Dublinban. Orpheus, 1990. 4.
- Takács 1990a • Takács Ferenc: Mise és karnevál: A Joyce-kultusz rítusai. ItK, 1990. 3.
- Takács 1997 • Takács Ferenc: „Csokonai koszorúja”: egy emlékversgyűjtemény tanulságai. In: Kalla 1997.
- Takács 2000a • „Hát mért olyan fontos nekünk ez az ember?” Esterházy Péterrel beszélget Takács József. Élet és irodalom, 2000. 46.

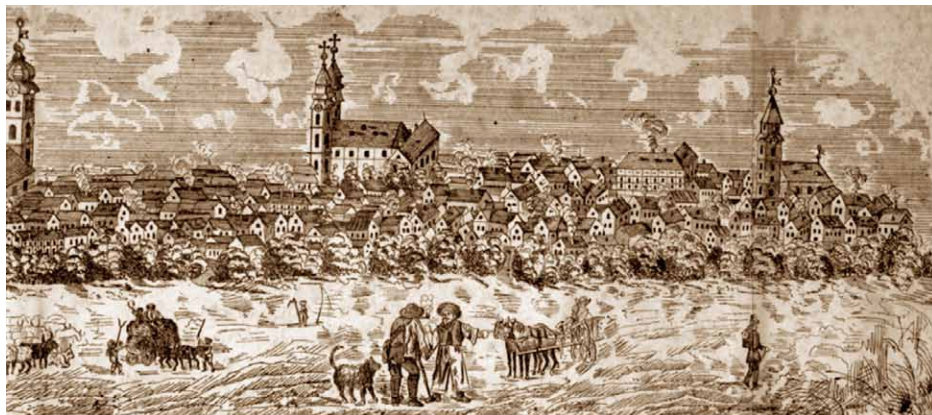
- Takáts 1999 • Takáts József: Antropológia és irodalomtörténet-írás. BUKSZ, 1999. 1.
- Takáts 2000 • Takáts József szerk.: A magyar irodalmi kánon a XIX. Században. Bp., 2000.
- Takáts 2002 • Takáts József: A kultusz kutatás és az új az elméletek. Holmi 2002.
- Takáts 2003 • Takáts József: Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve. Bp., 2003.
- Tápay-Szabó 1941 • Tápay-Szabó László: Csokonai. Regényes életrajz. Budapest, 1941.
- Taxner-Tóth 1992 • Taxner-Tóth Ernő: Kölcsey és a magyar világ. Bp., 1992.
- Taylor 1996 • Taylor, Alan: William Cooper's Town: Power and Persuasion on the Frontier of the Early American Republic. New York, 1996.
- Timár 1993 • Timár Lajos: Vidéki városalakók. Bp. 1993.
- Tokody 1986 • Tokody Gyula szerk.: Debrecen története 1919-1944. Debrecen, 1986.
- Toldy 1822 • Schedel, Franz Joseph: Johann Niklas Révai der Grosse. Pannonia 1822. Nro. 93. 641-646.
- Toldy 1826 • Schedel, Franz Joseph: Élet és Literatúra – Muzáron, 1826.
- Toldy 1827 • Toldy Ferenc: Hangbuch der ungarischen Poesis. Tudományos Gyűjtemény 1827.
- Toldy 1844 • Schedel Ferenc, D.: Csokonai Mihály minden munkái. Pest, 1844.
- Toldy 1872 • Toldy Ferenc irodalmi beszédei I. Pest, 1872.
- Tóth 1969 • Tóth Árpád: Próza művek. Novellák, tanulmányok, bírálatok, hírlapi cikkek 1909-1913. Bp., 1969.
- Tóth 1973 • Tóth Béla: Csokonai a képzőművészetben Debrecen. Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 22. Debrecen, 1973.
- Tóth 1976 • Tóth Béla: A debreceni rézmetsző diákok. Bp., 1976.
- Tóth 1997 • Tóth Orsolya: Tokaji és slivovicza. Az Árkádia-pör és Kazinczy ízlésfelfogása. Szépliteratúrai ajándék, 1997. 1-2.
- Tóth 2009 • Tóth Orsolya: A mulandó és a múlhatatlan. Bp., 2009.
- Tóth Z. 1997 • Tóth Zoltán: „A magyar közép osztály megteremtése.” Jegyzetek néhány ismert társadalmi-politikai textus margójára. Századvég, 1997. 7.
- T. K. 1905 • T. K.: Csokonai dalok. Debreczeni Protestáns Lap, 1905. május 20.
- Törös 1931 • Törös László: Sárvári Pál. Arany János professzora. Nagykorós, 1931.
- Trócsányi 1931 • Trócsányi Dezső: Mándi Márton István tudományos munkássága. Pápa, 1931.
- TtrEKK • Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár
- Tüdös 1894 • Tüdös János szerk.: A Csokonai Kör évkönyve 1890-1893. évekről. Debrecen, 1894.
- Tverdota 1998 • Tverdota György: A komor föltámadás titka. Bp., 1998.
- V. • V.: Csokonai. Debrecen, 1905. május 20.
- Váczy 1906 • Váczy János: Kazinczy Erdélyi levelei. Budapesti Szemle 1906.
- Varga 2002 • Varga Domokos: Csokonai játéka. Lyukasóra, 2002. 7.
- Vargha 1960 • Vargha Balázs szerk.: Csokonai emlékek. Bp., 1960.
- Vargha 1974 • Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály. Bp., 1974.
- Városi múzeum 1905a • A városi múzeum gyarapodása. Debreceni Független Újság, 1905. május 19.
- Városi múzeum 1905b • A városi múzeum megnyitása. Debreceni Független Újság, 1905. május 23.
- Városi múzeum 1905c • Vederemo: A városi múzeum. Debrecen, 1905. május 24.
- Városi múzeum 1905d • V.: A városi múzeum. Debrecen, 1905. május 26.
- Vecsey 1835 • Vecsey József felhívó levele az emlék ügyében. In: Vargha 1960.
- Vértesi 1994 • Vértesi Arnoldnak, a Csokonai Kör elnökének az 1891. nov. 17-i emléktábla leleplezési ünnepélyen és felolvasóestélyen tartott beszédei. In: A Csokonai Kör Évkönyve. 1890-1893. Debrecen, 1894.
- Vincze 1955 • Vincze Géza: Ady Endre cikke az 1905-ös Csokonai „ünnepségről”. Itk, 1955. 4.

- Vörös 2006 • Vörös Boldizsár: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy hogyan lett az írói kitalációból történelmi tény 1945 és 1951 között. *Múltunk*, 2006. 3.
- Walter 2003 • Walter, François: A város meghatározásának problémái a 19. századi Európába századi Európában. *Korall*, 2003. 11–12.
- Weber 1987 • Weber, Max: *Gazdaság és társadalom*. Bp., 1987.
- Weiss 1939 • Weiss Anna: Izsó Miklós élete és művészete (1831–1875). Bp., 1939.
- Wilhelm 2007 • Wilhelm Gábor szerk.: *Hagyomány és eredetiség*. *Tabula* könyvek 8. Bp., 2007.
- Wittmann 2000 • Wittmann, Reinhard: Az olvasás forradalma. In: *Cavallo* 2000.
- Wuggenig • Wuggenig, Ulf: *Kulturelle Praxis, sozialer Raum und öffentliche Späre*. www.kunstmuseum.ch/andereorte/texte
- Zádor-Szabolcsi 1978 • Zádor Anna-Szabolcsi Hedvig szerk.: *Művészet és felvilágosodás: Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, 1978.
- Ziczy 1903 • Zichy Géza Némo c. történelmi dalművének felolvasása a Csokonai Körben. *Szabadság*, 1903. december 2.
- Žižek 1994 • Žižek, Slavoj: Az ideológia fenséges tárgya. *Pompeji*, 1994. 1–2.
- Zoltai 1902 • Zoltai Lajos: Várad és Debrecen. Válasz a Nagyvárad Naplónak. *Debreczen*, 1902. augusztus 9.
- Zoltai 1905 • Zoltai Lajos: A „Csokonai Lapok”-ról. *Debreceni Független Újság*, 1905. május 21.
- Zoltai 1909 • Zoltai Lajos: Csokonai szülőházáról és szüleiéről. In: *Kardos* 1909.
- Zoltai 1920 • Zoltai Lajos: *Művészet a debreceni temetőkbén*. *Debreceni Képes Kalendárium*, 1920.
- Zoltai 1921 • Zoltai Lajos: *Debreceni fejfák. Művészet a debreceni temetőkbén*. *Debreceni Képes Kalendárium*, 1921.
- Zoltai 1928 • Zoltai Lajos: A kálvinizmus és a művészet. A debreceni temetők művészete. *Debrecen*, 1928.
- Zsélyi 2005 • Zsélyi Ferenc: A szerencse és a végzet emblémái: Csokonai ikonológiája. *Somogy*, 2005. 6.
- Zsigmond 1937 • Zsigmond Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története 1538(?)–1938. *Debrecen*, 1937.
- Zsigmond 1940 • Zsigmond Ferenc: *A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom*. *Debrecen*, 1940.

Képmelléklet

A 19. század eleji Debrecen ábrázolása céhlevélen

Nicolas Poussin: Et in Arcadia ego, 1639

Gondi és Egeri fényképe után,

CSOKONAI LAK-és HALÁLOZÁSI HELYE.

↑ A Debreczeni Ref. Főiskola Ó épülete s környezete az 1802-ki tűz előtt Madár távlatból című rajz

← Csokonaiék Darabos utcai háza, amelyben a költő utolsó éveit töltötte és amelyben meghalt. Illusztráció az Izsó Miklós szobra felállításának alkalmából, 1871-ben megjelent, Csokonai-emplény című emlékkönyvből, 1860-as évekbeli fénykép után.

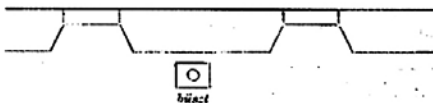
Ferenczy István Csokonai-mellszobra, 1818. Lukács Tihamér felvétele

dolmány felöltve, a' büszkön, 's minden nyakravaló nélkül, úgy hogy a' nyak egészen meztelen. Vedd már ezt a' modern costumt a' testen, és azt az ideálist az arczon, 's azt a' poetait a' borostyán koszorúval, mely nem a' homlokot veszi körül horizontalis vonásban, hanem a' fül mellett megyen fel, mint az Imperátorok fejeiken. Azért hogy némelyek modern costumban faragtatják magokat, Ferenczinek a' poeta Csokonait poetai costumban kellett volna adni — meztelen karral és mellvel, 's horizontalis koszorúval inkább mint a' hogy itt adá, — noha ez nem olly vétek mint az elsőbb.

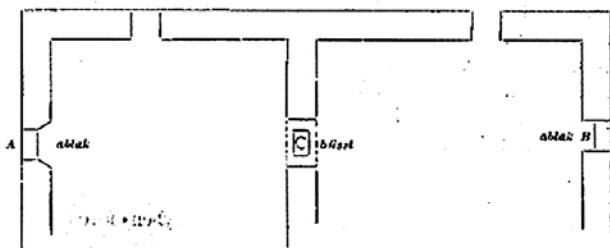
Valamelly kulimáz forma feketeséget kapott a' kép az orr jobb czimpája mellett le a' bajusz végéig; de az a' folt nem nagy folt, és Ferenczi kiveheti, ha haza jő Rómából.

Két ablak közé állították, úgy hogy ezeknek egyike jobb, a' másika bal oldalról veti reá az árnyékot és világosságot. Ennél fatálisabb gondolat senkit nem érhetett volna. De azt is ide kell tennem, hogy az alabastrom büszkre olly üveg tokot borítának, mint némelly helytt az órák felibe látunk téve. — Coup des Abderites. (gyengén és kémélve mondtam Prof. Sárvárinak, hogy más hely kell a' büszknek, és vessék-el azt a' tokot, mert büszk sohol sem áll úgy, 's a' munka szépsége és nagysága az ollyat tiltja. De úgy vettem észre, hogy tanácsom nem lele javalást.)

A' büszk nem így áll két ablak közt:

hanem így:

tehát az A. ablak is, a' B. ablak is egygyeránt ereszt rá a' fényt és árnyékot.

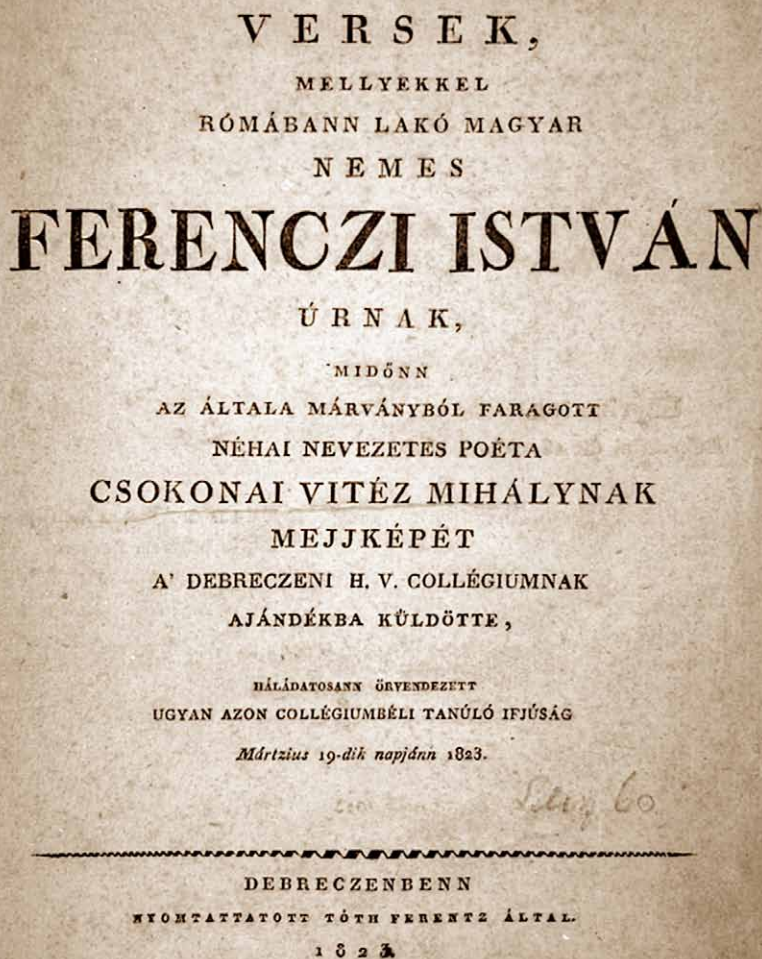
Kazinczy F. levelezése. XIX.

10

Kazinczy Ferenc levele gr. Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1824. július 1. – amelyben beszámolt Ferenczy Csokonai-büszktjének megtekintéséről a debreceni Kollégiumban, és lerajzolta a szobor elhelyezkedését a Nagykönyvtárban. In: Kazinczy Ferenc levelezése, XIX. 144-147.

A debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, a terem végében a Csokonai szoborral, amelyet a Kazinczy által kárhozottatott üvegbúra borít. Kozmann Leó felvétele, 1933

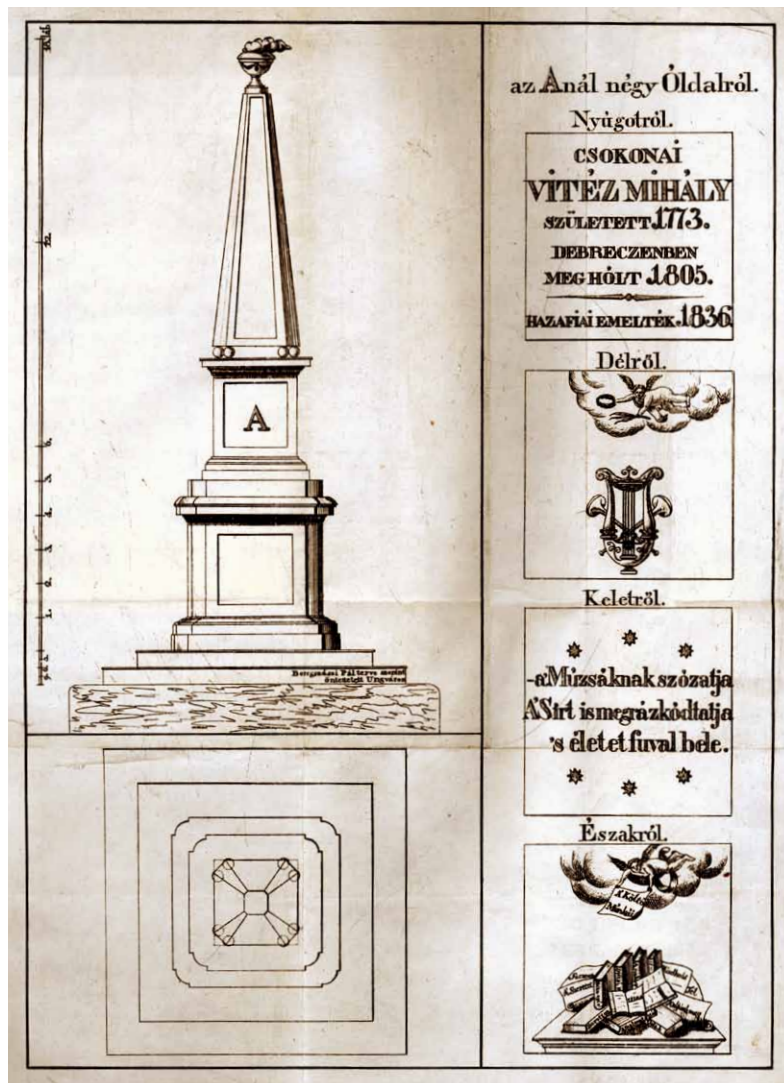

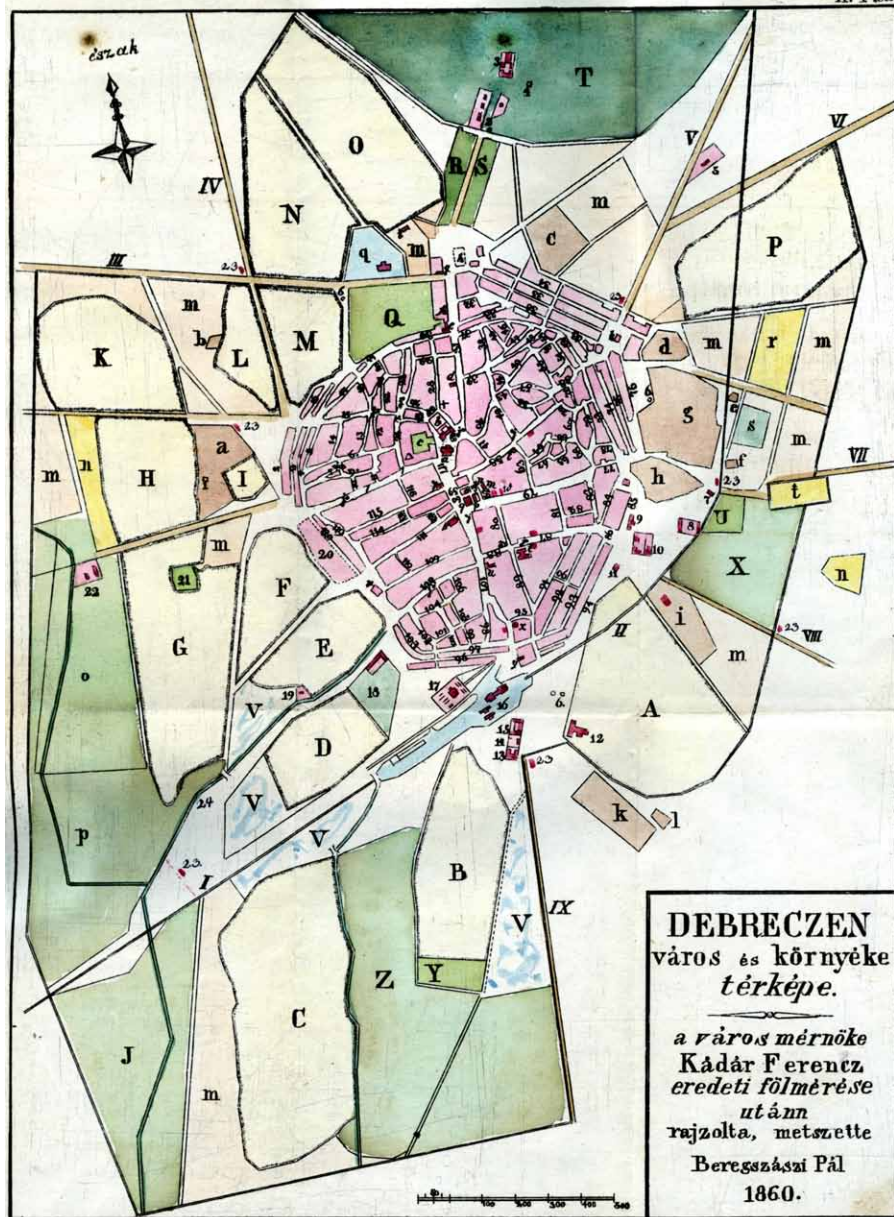

A debreceni Hatvan utcai temető fejfái. Zoltai Lajos rajza, 1919

227. Lelau V. 15¹⁵ 3. Halvannutcai kenneb 1919 11/29

Debrecen térképe Beregszászi Pál Csokonai-síremlékről kiadott könyvében, 1860

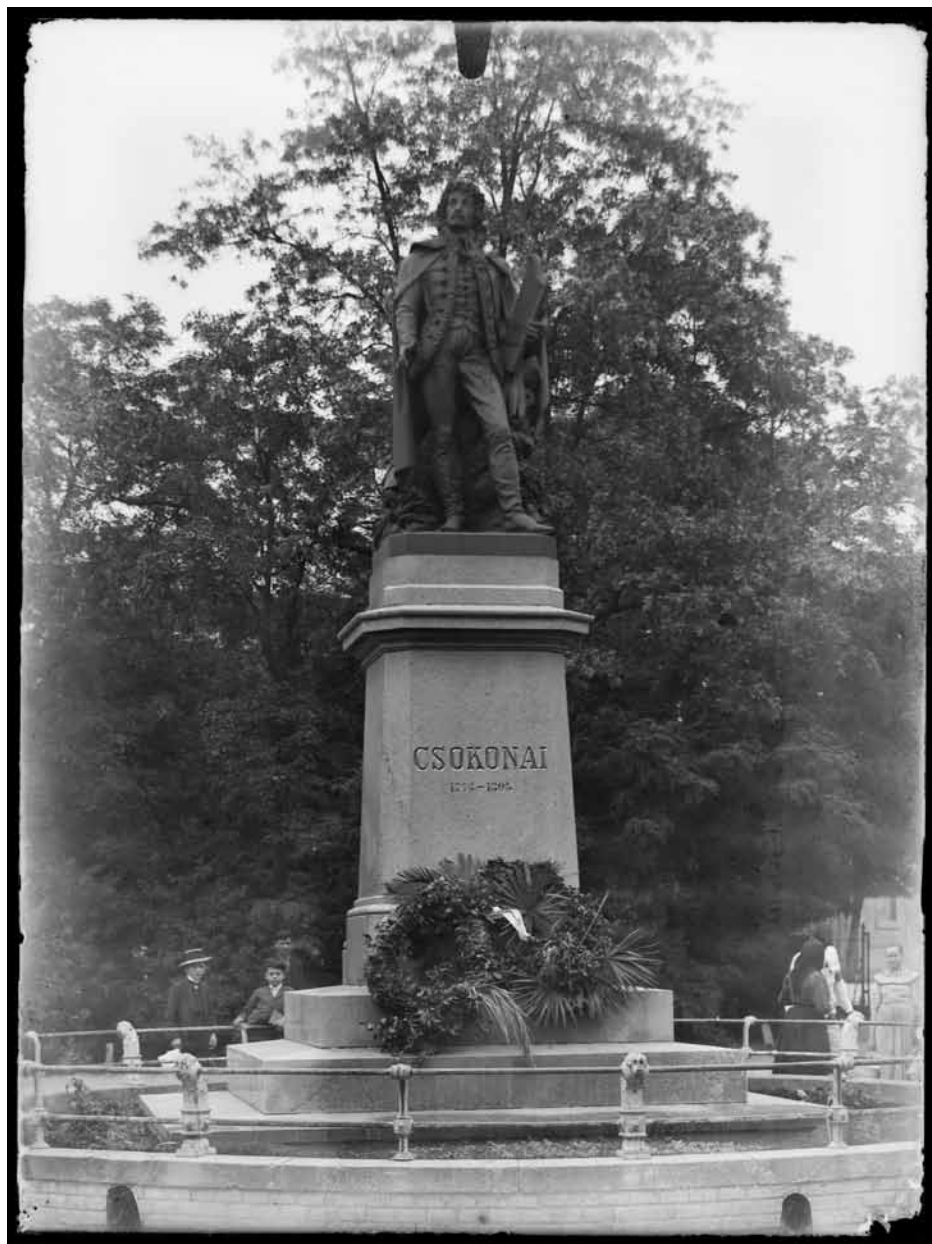
Gondi és Egoi fényképe után.

CSOKONAI SIREMLÉKE.

↑ Jankó János: Csokonai a lakodalomban, 1869

← Csokonai síremléke a Hatvan utcai temetőben. Illusztráció az Izsó Miklós szobra felállításának alkalmából, 1871-ben megjelent, Csokonai-emlény című emlékkönyvből, 1860-as évekbeli fénykép után

Izsó Miklós Csokonai-szobra az ún. kis-emlékkertben vagy Csokonai-kertben, a Kálvin téren. Zoltai Lajos felvétele, 1908

Izsó Miklós Csokonai szobrának gipszmintája. Gondy és Egey felvétele, 1870 körül

Csokonai szobrának képével díszített cseréptál, 1905 körül

Csokonai szobrának képével díszített cserépkulacs, 1905 körül

↑ Wilhelm Egger: Vajda Júlia. Lilla feltételezett arcképe, 1825 körül

← Bednárík András által faragott bot Izsó Miklós szobrának képével, 1871

A Csokonai Kör által 1905-ben rendezett százados Csokonai-ünnepély szónokai a szobornál. Letzter József felvétele, 1905

A Csokonai Kör által 1905-ben rendezett százados Csokonai-ünnepély szónokai a szobornál. Letzter József felvétele, 1905

A százados Csokonai-ünnepély alkalmából a Csokonai Kör által a Kereskedő Társulat dísztermében rendezett első Csokonai-kiállítás. Letzter József felvétele, 1905

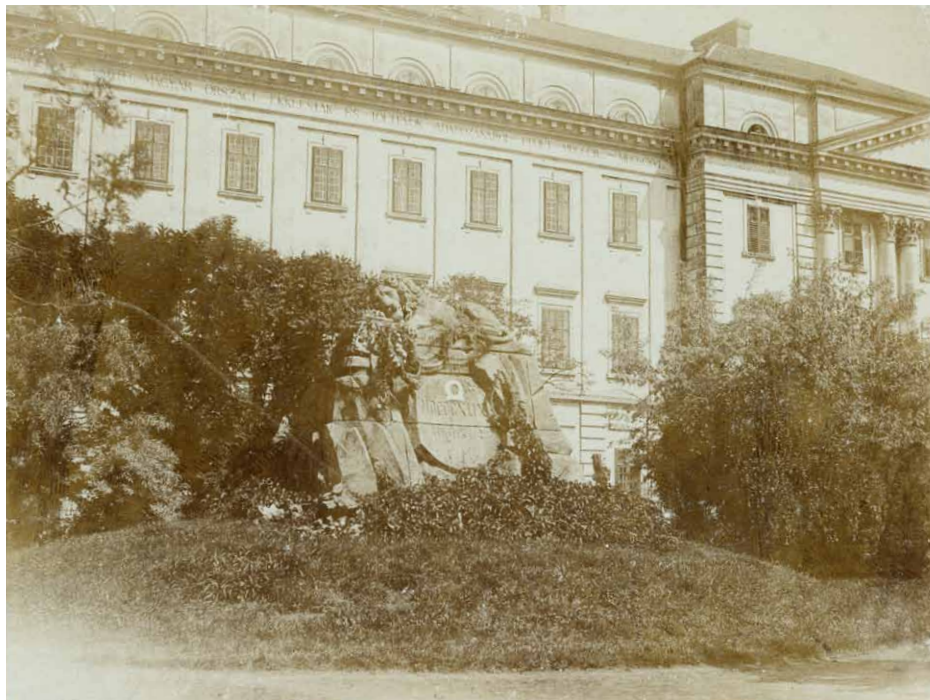

A Csokonai Kör ereklyetára a Városi Múzeumban. Ismeretlen fényképész, 1928

A debreceni Református Kollégium, előtte az Emlékkerttel, benne a szökőkút medencéjével és a Honvédemlékkel, a Haldokló oroszlán szobrával. Gondy és Egey felvétele, 1881

Marschalkó János Haldokló oroszlán szobra az Emlékkertben. Chylinski György felvétele, 1900 körül

A Haldokló oroszlán, majd Tóth András Hungária-szobra helyén felállított Holló Barnabás-féle Bocskai szobor az Emlékkertben, mögötte a Kollégium kegyes alapítványtevőinek emlékeztetőre állított Szombathy-Veresmarthy-emlék. Zoltai Lajos felvétele, 1908

Csokonai legrégebb ismert arcképe. John rézmetszete. Megjelent a Márton József által 1816-ban Bécsben kiadott *Csokonai Vitéz Mihály Nevezetesebb poétai munkái* első kötetének élén, s ugyanekkor különnyomatban is.

*Igaz-e, hogy Csokonait
úgy kellett elfogadtatni
szülővárosával?*

ISBN 978-963-7218-98-9

9 789637 218989 >

